

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

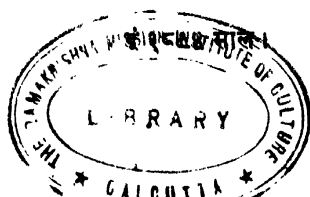
कुमारसम्भवम् ।

श्रीमल्लिनाथसूरिविरचितया
सञ्जीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतम् ।

संस्कृतयन्त्रपुस्तकालयाध्यक्षेण
श्रीअविनाशचन्द्रमुखोपाध्यायेन
पाठान्तरैः संयोज्य संशोधितं
प्रकाशितम् ।

कलिकाता राजधान्यां
सरस्वतीयन्त्रे
श्रीचेत्रमोहनन्यायरत्नेन सुद्वितम् ।

कुमारसम्भवम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा

हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्द्धजानये ।

सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।

तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं मद्दः ॥

शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।

करुणामसृणुः कटाक्षपातैः कुरु मामस्व कृतार्थसार्थवाहम् ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्च्छिता ।

एषा सञ्जीविनी व्याख्या तामद्योज्जीवयिष्यति ॥

तत्रभवान् कालिदासः कुमारसम्भवं काव्यं चिकीर्षुः
“आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इति शास्त्रात्
काव्यादौ वक्ष्यमाणार्थानुगुणं वस्तु निर्दिशति—

अस्तीति ॥ उत्तरस्यां दिशि । अनेनास्य देवभूमित्वं
सूच्यते । देवतात्माधिष्ठाता यस्य सः । एतेनास्य वक्ष्यमाण-
मेन्द्रः परिणयपार्वतोजननादिचेतन-व्यवहारयोग्यत्वसिद्धिः ।
सस्यालयः स्थानमिति हिमालयो नाम हिमालय इति
प्रसिद्धः । अधिको राजाधिराजः ॥ “राजाहःसखिभ्यष्टच्” ॥
न गच्छन्तीति नगा अचलास्तोषामधिराजो नगाधिराजो-
स्ति । कथंभूतः । पूर्वापरौ प्राच्यपश्चिमौ तोयनिधौ समुद्रौ

पूर्वापरौ (१)तोयनिधौ (२)वगाह्य

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं

मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदत्ते ।

वगाह्य प्रविश्य । अतएव पृथिव्या भूमेर्मानं हस्तादिना परि-
च्छेदः ॥ भावे ल्युट् ॥ तस्य दण्डः । यद्वा मौयतेऽनेनेति
मानः ॥ करणे ल्युट् ॥ स चासौ दण्डश्च स इव स्थितः ।
आयामपरिच्छेदकदण्ड इव स्थित इत्यर्थः । पूर्वापरसागरा-
वगाहित्वं चास्य हिमालयस्यास्येव । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—
“कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणे वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चिमगावेता-
वर्णवान्तरूपस्थितौ” ॥ अत्र हिमाचलस्योभयाब्धिव्याप्तिसा-
स्यान्मानदण्डत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः । “प्रकृतेऽप्रकृत-
गुणक्रियादिसम्बन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य सम्भावनमुत्प्रेक्षा”
इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ अस्मिन् सर्गे प्रायेण वृत्तमुपजातिः ।
क्वचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे च । तल्लक्षणं तु—“स्यादिन्द्रवज्रा
यदि तौ जगौ गः” । “उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ” । “अन-
न्तरोदौरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” इति ॥ १ ॥

इतःपरं षोडशभिः श्लोकैर्हिमाद्रिं वर्णयति । तत्र नगा-
धिराजत्वं निर्वोढुमाह—

यमिति ॥ सर्वं च ते शैलाश्च सर्वशैलाः ॥ “पूर्वकालैकस-
र्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन” इति समासः ॥ यं
हिमालयं वत्सं परिकल्प्य विधाय दोहदत्ते दोहनसमर्थं मेरौ
दोग्धरि स्थिते सति ॥ “यस्य च भावेन भावलक्षणम्” इति
सप्तमी ॥ पृथूपदिष्टां पृथुना वैश्येनोपादिष्टामीदृक्तया प्रदर्शितां
धरित्रीम् । गौरूपधरामिति शेषः । “गौर्भूत्वा तु वसुन्धरा”
इति विष्णुपुराणात् । “अकथितं च” इति कर्मत्वम् ॥ भास्वन्ति

(१) वारिनिधौ ।

(२) विगाह्य ।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च

पृथूपदिष्टां दुदुहुर्भरिचौम् ॥ २ ॥

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य

हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

च भास्वत्यश्च भास्वन्ति द्युतिमन्ति । ओषधिविशेषणं चैतत् ॥
 “नपुंसकमनपुंसकेन—” इत्यादिना नपुंसकैकशेषः ॥ रत्नानि
 मणीश्चातिशेष्ठवस्तूनि च । “रत्नं श्रेष्ठे मणवापि” इति विश्वः ॥
 “जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते” इति यादवः ॥
 महौषधीश्च सञ्जीवनौप्रभृतौश्च । क्षीरत्वेन परिणता इति
 शेषः । “ताः क्षीरपरिणामिनौः” इति विष्णुपुराणात् ॥ दुदुहुः ॥
 “दुहियाच्च—” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ अत्र प्रयोजक-
 त्वेऽपि शैलानां “पञ्चभिर्हलैः कर्षति ग्रामं ग्रामणीः” इति-
 वत्तत्समर्थाचरणात्कृत्वेन व्यपदेशः । दुहुः स्वरितेस्त्वेऽप्यक-
 र्षभिप्रायविवक्षायां परस्मैपदम् । अत्रार्थे प्रमाणम्—“गौभू-
 मिरचलाः सर्वे कर्तारोऽत्र पर्यासि च । ओषध्यश्चैव भास्वन्ति
 रत्नानि विविधानि च । वत्सश्च हिमवानासौदोग्धा मेरुमहा-
 गिरिः” इति ॥ एतेन वत्सस्य मातुः प्रेमास्यदत्तादस्य सार-
 प्राहित्वं गम्यते । तथा चास्य नगस्य रत्नविशेषभोक्तृत्वात्त-
 गाधिराजत्वं युक्तमिति भावः ॥ अत्र हिमवद्दर्शनस्य प्रकृत-
 त्वात्तद्वतौषधिरत्नानां दयानामपि प्रकृतत्वात्तेषां दोहनक्रि-
 यारूपसमानधर्मसम्बन्धादौपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्राकरणीक-
 विषयस्तुल्ययोगिता नामालङ्कारः । तदुक्तम्—“प्रस्तुतानां
 तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता
 तुल्ययोगिता” ॥ न चात्र रूपकपरिणामाद्यलङ्कारा कार्या
 तेषामारोपहेतुत्वात् । हिमहेमाचलादिषु वत्सत्वदोग्धृत्वा-
 दौनामागमसिद्धत्वेनानारोप्यमाणत्वादिति ॥ २ ॥

ननु हिमदोषदूषितस्य तस्यात्यन्तमनभिगम्यत्वाच्छ्रित्तिश्च
 ह्य सर्वमपि सौभाग्यं विफलमित्याशङ्क्याह—

एको हि दोषो गुणसंनिपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्गः ॥ ३ ॥

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां

सम्पादयित्रीं शिखरैर्विभक्तिं ।

बलाहकच्छेदविभक्तरागा-

मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

अनन्तेति ॥ प्रभवस्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । अनन्ता-
नामपरिमितानां रत्नानां श्रेष्ठवस्तूनां प्रभवस्य यस्य हिमाद्रे-
हिमम् ॥ कर्तुं ॥ सुभगस्य भावः सौभाग्यम् ॥ “हृद्भगसिन्धुन्ते
पूर्वपदस्य च” इत्युभयपदद्वयः ॥ तद्विलुम्पतीति सौभाग्य-
विलोपि सौन्दर्यविघातकं न जातं नाभूत् । तथा हि । एको
दोषो गुणसंनिपात इन्दोः किरणेष्वङ्ग इव निमज्जति । अन्त-
र्लीयत इत्यर्थः । नहि स्वल्पो दोषोऽमितगुणाभिभावक एव किन्तु
कश्चिदिन्दुकलङ्कादिवदगुणैरभिभूयते । अन्यथा सर्वरम्यवस्तु-
ज्ञानिप्रसङ्गादिति भावः । अत्रोपमानुप्राणितोऽर्थान्तरन्या-
सालङ्कारः । तल्लक्षणं तु—“ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य
किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः” इति
दण्डी ॥ ३ ॥

यश्चेति ॥ किञ्चेति चकारार्थः । यो हिमाद्रिरप्सरसां
विभ्रममण्डनानि विलासालङ्करणानि । अथवा विभ्रमो
विपरीतन्यासः । “विभ्रमस्त्वरयाकाले भूषास्थानविपर्यये”
इति दशरूपकात् ॥ तेन मण्डनानि तेषां सम्पादयित्रीम् ।
एतद्वातुरागदर्शिन्योऽप्सरसः सन्ध्याभ्रमेण प्रसाधनाय त्वरयन्त
इति भावः ॥ तथात्वे भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते ॥ “कर्तुं-
कर्मणोः क्षति” इति कर्मणि षष्ठी ॥ वारीणां बाहका बला-
हकाः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तेषां छेदेषु खण्डेषु विभक्तः

आमेखलं सञ्चरतां घनानां

(३) छायामधःसानुगतां निषेव्य ।

उद्देजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते

शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥

संक्रमितो रागो यया ताम् । एतेनाद्रेरभ्रं कषत्वं गम्यते ॥ इदं विशेषणद्वयं सन्ध्यायामपि योज्यम् ॥ धातवः सिन्दूरगैरिका-
दयोऽस्य सन्तीति धातुमान् ॥ नित्ययोगे मतुप् ॥ तस्य भावो
धातुमत्ता ताम् ॥ धातुयोगित्वमिति सम्बन्धोऽपि वाच्यार्थः ।
“समासकृतज्ञितेषु सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन” इति वच-
नात् । लक्षणया नित्यानुषङ्गिकधातुमित्यर्थः ॥ अकालसन्ध्या-
मिवानियतकालप्राप्तसन्ध्यामिव शिखरैर्बिभर्त्ति धत्ते ॥ अत्र
सन्ध्याशब्दस्य जातिवाचित्वाज्जात्यर्थोच्चा ॥ ४ ॥

आमेखलमिति ॥ सिद्धा अर्णमादिसिद्धा देवयोनिविशे-
षाश्च ॥ “पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः” इत्य-
मरः ॥ आ मेखलाभ्य आमेखलं नितम्बपर्यन्तम् ॥ “मेखला
खल्लबन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः” इति विश्वः ॥ “आङ्
मर्यादाभिविध्योः” इत्यव्ययीभावः ॥ सञ्चरतां घनानां मेघा-
नामधःसानानि मेघमण्डलादधस्तटानि गतां प्राप्ताम् ॥
“द्वितीया अत्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः” इति समासः ॥
छायामनातपम् ॥ “छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमना-
तपः” इत्यमरः ॥ निषेव्य वृष्टिभिरुद्देजिताः क्लेशिताः सन्तः ॥
“उद्देगस्तिमिते क्लेशे भये मन्यरगामिनि” इति शब्दार्णवे ॥
यस्य हिमाद्रेरातपवन्ति सातपानि शृङ्गाण्याश्रयन्ते । आश्रित्य
स्थिता इत्यर्थः । अतिमेघमण्डलमस्यौन्नत्यमिति भावः ॥ ५ ॥

(३) छायामिषे सानुगताम् ।

पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं

यस्मिन्नदृष्टापि हतद्विपानाम् ।

(४) विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तै-

र्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ६ ॥

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र

भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ।

व्रजन्ति विद्याधरमुन्दरौणा-

मनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥

पदमिति ॥ यस्मिन्नद्वौ किरातास्तुषारस्रुतिभिर्हिमनि-
स्वन्दैर्धौतं क्षालितं रक्तं शोणितं यस्य तत्तथोक्तम् । अतो
दुर्यहमिति भावः । हता द्विपा गजा यैस्तेषां हतद्विपानां
केसरिणां सिंहानां पदं पादप्रक्षेपस्थानमदृष्टापि नखरन्ध्रै-
र्नखद्रोणिभिर्मुक्तैर्मुक्ताफलैर्मार्गं विदन्ति जानन्ति । अत्र व्याधाः
सिंहघातिनो गजेन्द्राश्च मुक्ताकरा इति भावः ॥ “करीन्द्र-
जोभूतवराहशङ्खमस्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि
प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि” ॥ ६ ॥

न्यस्तेति ॥ यत्र हिमादौ धातुरसेन सिन्दूरादिद्रवेण ॥
“शृङ्गारादौ विषे वीर्यं गुणे रागे द्रवे रसः” इत्यमरः ॥ न्यस्ता-
क्षरा लिखितवर्णा अतएव कुञ्जरस्य ये बिन्दवः काये वयो-
विशेषभाविनः पद्मकाख्याः ॥ “पद्मकं बिन्दुजालकम्” इत्य-
मरः ॥ त इव शोणा रक्तवर्णाः । लिखितभागेष्विति शेषः ।
भूर्जत्वचो भुजपत्रवल्कलानि ॥ “भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदु-
त्वक् चर्मिका अपि” इति यादवः ॥ विद्याधरमुन्दरौणाम् ।
लिख्यन्ते येषु ते लेखाः पत्रिकाः । अनङ्गस्य लेखास्तेषां

(४) विदन्ति ।

यः पूरयन् कौचकरन्ध्रभागान्

दरौमुखोत्थेन समीरणेन ।

उद्गास्यतामिच्छति किंनराणां

(५) तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥

क्रियया । कामव्यञ्जकलेखकरणेनेत्यर्थः । उपयोगमुपकार
व्रजन्ति । दिव्याङ्गनाविहारयोग्योऽयं शैल इति भावः । ७ ।

य इति ॥ यो हिमाद्रिः । दरौ गुहा सैव मुखं तस्मादु-
त्थेनोत्थनेन ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति कप्रत्ययः ॥ समीरणेन
वायुना कौचका वेणुविशेषाः ॥ “वेणवः कौचकास्ते स्युर्ये
स्वनन्त्यनिलोद्धताः” इत्यमरः ॥ तेषां रन्ध्रभागाच्छिद्रप्रदेशान्
पूरयन् धमयन् । वांशिकोऽपि वंशरन्ध्राणि मुखमारुतेन
पूरयतीति प्रसिद्धिः । उद्गास्यतां देवयोनित्वादुच्चैर्गान्धारप्रामेण
गानं करिष्यताम् ॥ उक्तं च नारदेन—“षड्जमध्यमना-
मानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स
लभ्यो देवयोनिभिः” इति ॥ किंनराणां देवगायकानां तान-
प्रदायित्वम् । तानो नाम स्वरान्तरप्रवर्त्तको रागस्थितिप्रवृ-
त्त्यादिहेतुरंशापरनामा वंशवाद्यसाध्यः प्रधानभूतः स्वरवि-
शेषः ॥ “तानस्त्वं शस्त्रो मतः” इत्यभिनवगुप्तः ॥ “गाता यं
यं स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन तानयेत्” इति भारतः ॥ तत्प्रदा-
नशीलत्वं तानप्रदायित्वं वांशिकत्वमुपगन्तुमिच्छतीवेत्यु-
त्प्रेक्षा । सा च दरौमुखोत्थेनेत्येकदेशविवर्त्तिरूपकोञ्जीविता ।
मुखसाध्यत्वात्तानप्रदायित्वस्य । यत्रावयवरूपणादवयविरूपणं
गम्यते तदेकदेशविवर्त्तिरूपकम् । गम्यते चात्रावयविनः
पुंसो रूपणं यच्छब्दनिर्दिष्टे हिमाद्रावित्वत्वं बहुना । ८ ॥

कपोल(ई)कण्डूः करिभिर्विनेतुं
 विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
 यत्र सुतक्षीरतया (७)प्रसूतः
 सानूनि (८)गन्धः सुरभीकरोति ॥ ६ ॥
 वनेचराणां वनितासखानां
 दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
 भवन्ति तत्रौषधयो रजन्या-
 मतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥

कपोलेति ॥ यत्र हिमाद्री करिभिर्गजैः कपोलकण्डू-
 र्गण्डस्थलकण्डूर्विनेतुमपनेतुं विघट्टितानां घर्षितानां सरल-
 द्रुमाणां सम्बन्धि सुतानि करिकपोलघर्षणात् क्षरितानि
 क्षीराणि येषां तेषां भावस्तत्ता तथा हेतुना प्रसूत उत्पन्नो
 गन्धः सानूनि सुरभीकरोति ॥ एतेनास्य गजाकरत्वं गम्यते ।
 तथा च गजायुर्वेदे—“हिमवद्दिग्ध्यमलया गजानां प्रभवा
 मगाः” इति ॥ ८ ॥

वनेचराणामिति ॥ यत्र हिमाद्री रजन्यां दर्यः कन्दरा
 एव गृहाः तेषाम् उत्सङ्गेषु अभ्यन्तरेषु निषक्ताः संक्रान्ता
 भासो यासां ता ओषधयस्तृणल्योतींषि ॥ “अग्नावोषधिषु
 च तेजो निधाय रविरस्तं याति” इत्यागमः ॥ वनितानां
 सखायो वनितासखाः ॥ “राजाहःसखिभ्यष्टच्” ॥ तेषाम् ।
 रममाणानामित्यर्थः । वने शरन्तीति वनेचराः किराताः ॥
 “चरेष्टः” इति टप्रत्ययः । “तत्पुरुषे कति बहुलम्” इत्य-
 लुक् ॥ तेषां वनेचराणाम् ॥ अतैलपूराः । अनपेक्षिततैलसेका

(६) - कण्डूम् । (७) समीरः । (८) गन्धैः ।

उद्देजयत्यङ्गुलिपाष्णिभागान्
 मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
 न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता
 भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥
 दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
 लौनं दिवाभौतमिवान्धकारम् ।
 क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
 ममत्वमुच्चैःशिरसां (६)सतीव ॥ १२ ॥

इत्यर्थः । सुरते सुरतकर्मणि प्रदीपा भवन्ति ॥ अत्रौषधीष्वा-
 रोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकृतसुरतोपयोगित्वात्परिणामाल-
 ङ्कारः । तदुक्तम्—“आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परि-
 णामः” इति । तथा प्रदीपकारणतैलपूरणनिषेधादकारण-
 कार्योत्पत्तिलक्षणा विभावना चेत्युभयोः संसृष्टिः ॥ १० ॥

उद्देजयतीति ॥ यत्र हिमाद्रौ । शिलीभूतं घनोभूतं
 हिमं यत्र तस्मिन् । अतएवाङ्गुलीनां पाष्णिणां च भागान्
 प्रदेशानुद्देजयत्यतिशैत्यात् क्लेशयत्यपि मार्गे । श्रोणयस्य पयो-
 धराश्च श्रोणिपयोधरम् । दुर्वहेण दुर्धरेण श्रोणिपयोधरेणार्ताः
 पीडिताः ॥ आङ्पूर्वादृच्छतः क्तः ॥ “उपसर्गादिति धातौ”
 इति वृद्धिः ॥ अश्वानां मुखानीव मुखानि यासां ता अश्व-
 मुख्यः किन्नरस्त्रियः ॥ उद्गुमुखवत्समासः ॥ “स्यात् किन्नरः
 किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः” इत्यमरः ॥ मन्दां मन्दरां गतिं
 न भिन्दन्ति । न त्यजन्तीत्यर्थः ॥ पादपीडाकरेऽप्यतिभार-
 भङ्गरशरीरतया न शीघ्रं गन्तुं शक्यत इति भावः ॥ ११ ॥

दिवाकरादिति ॥ यो हिमाद्रिर्दिवा दिवसे भौतं भयावि-
 ष्टमिव । उलूकमिवेति च ध्वनिः । गुहासु लौनमन्धकारं

लाङ्गुलविक्षेपविसर्पिशोभै-

रितस्तत(१)श्चन्द्रमरौचिगौरैः ।

यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं

कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥ १३ ॥

यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां

यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।

ध्वान्तम् । दिवा दिनं करोतीति दिवाकरस्तस्माद्दिवाकरात् ॥

“दिवाविभानिशाप्रभाभास्कर—” इत्यादिना टप्रत्ययः ।

“भौवार्थानां भयहेतुः” इत्यपादानत्वात् पञ्चमी ॥ रक्षति

त्रायते ॥ ननु क्षुद्रसंरक्षणमनर्हमित्याशङ्क्याह—क्षुद्र इति ॥

उच्चैःशिरसामुन्नतानां शरणं प्रपन्ने शरणागते क्षुद्र नीचेऽपि

सति सज्जन इव नूनं ममत्वं ममायमित्यभिमानः । अस्तौति

शेषः ॥ ममशब्दात्त्वप्रत्ययः ॥ अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

लाङ्गुलेति ॥ चमर्यो मृगौविशेषा इतस्ततो लाङ्गूलानि

बालधयः ॥ “पुच्छोऽस्त्री लोमलाङ्गुले बालहस्तश्च बालधिः”

इत्यमरः ॥ तेषां विक्षेपैर्विधूननैर्विसर्पिण्यो विसृमराः शोभाः

कान्तयो येषां तैश्चन्द्रमरौचिभिरिव गौरैः शुभ्रैः ॥ “गौरः

करौरे सिद्धार्थे शुक्ले पीतेऽरुणेऽपि च” इति यादवः ॥ “उप-

मानानि सामान्यवचनैः” इति समासः ॥ बालव्यजनैश्चामरै-

र्यस्य हिमाद्रेर्गिरिराजशब्दं गिरिराज इति संज्ञामर्थयुक्तमभि-

धेयवत्त्वं कुर्वन्ति । राजानो हि कुत्रचामरादिर्चिह्निता इति

भावः ॥ १३ ॥

यचेति ॥ यत्र हिमाद्री । अंशुकाक्षेपेण वस्त्रापहरणेन

विलज्जितानां किंपुरुषाङ्गनानां किंनरस्त्रीणां यदृच्छया

देवगत्या दरौगृहद्वारेषु विलम्बिबिम्बा लम्बमानमण्डला

जलदास्तिरस्करिण्यो जवनिक्का भवन्ति ॥ “प्रतिसौरा जव-

दरौगृह(२)द्वारविलम्बिविम्बा-
 स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
 भागीरथीनिर्भरसौकराणां
 वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
 यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातै-
 रासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥ १५ ॥
 सप्तर्षिहस्ता(३)वचितावशेषा-
 ण्यधो विवस्वान् परिवर्तमानः ।

निका स्यात्तिरस्करिणी च सा” इत्यमरः । “तिरसोऽन्यतर-
 स्याम्” इति सत्वम् ॥ अत्र जलदेवारोप्यमाणस्य तिरस्करि-
 णीत्वस्य प्रकृतोपयोगित्वात्परिणामालङ्कारः ॥ १४ ॥

भागीरथीति । भागीरथीनिर्भरसौकराणां गङ्गाप्रवाह-
 पाथः कर्णानाम् ॥ कर्मणि षष्ठौ ॥ वोढा प्रापकः ॥ वहेस्तृच् ।
 मुहुः पुनः पुनः सद्यो वा ॥ “पौनःपुन्ये भृशार्थे च सद्यो वा
 स्यान्मुहुःपदम्” इति वैजयन्ती ॥ कम्पिता देवदारवो येन
 स तथोक्तः । भिन्नानि विभ्रंषितानि शिखण्डिनां बर्ह्याणि
 गतिलाघवार्थं किरातकटिबद्धानि येन स तथोक्तः । क्रमा-
 द्विशेषणत्रयेण शैत्यसौरभ्यमान्दान्युक्तानि । यस्य हिमाद्रे-
 र्वायुः । अन्विष्टमृगैर्मार्गितमृगैः । आन्तेरिति भावः ॥ “अन्विष्टं
 मार्गितं मृगितम्” इत्यमरः ॥ किरातैरासेव्यते ॥ १५ ॥

सप्तर्षीति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः ॥ “दिक्संख्ये
 संज्ञायाम्” इति समासः ॥ तेषां हस्तैरवचितेभ्यो लनेभ्यो-
 ऽवशेषाख्यवशिष्टानि ॥ “शेषोऽप्रधाने सन्तापे त्रिष्वन्यत्रोप-
 युष्यते” इति केशवः ॥ कर्मस्यप्रत्ययः ॥ अनेन पद्मानां
 साफल्यं सूचितम् । यस्य हिमाद्रेः । रोहन्तीति रुहाणि ॥

पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
 प्रबोधयतूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥ १६ ॥
 यच्चाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
 सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।
 प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं
 शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥
 स मानसीं मेरुसखः पितृणां
 कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।

“इगुपधच्चाप्रोक्तिरः कः” इति कप्रत्ययः ॥ अग्र उपरि यानि सरांसि तेषु रुहाणि पद्मान्यधः परिवर्तमानो भ्रमन्निवस्त्रान् सूर्य ऊर्ध्वमुखैर्मयूखैः प्रबोधयति विकासयति । न कदाचिदधोमुखैः । अतिमार्तण्डमण्डलत्वादग्रभूमेरिति भावः । सप्तर्षिमण्डलं ध्रुवादप्यूर्ध्वमिति न्योतिषिकाः । अतस्तेषामग्रसरोरुहाभागित्वं युक्तम् ॥ १६ ॥

यच्चाङ्गेति ॥ यस्य हिमाद्रेर्यच्चाङ्गानां यज्ञसाधनानां सोम-
 क्षतादीनां योनिः प्रभवस्तस्य भावस्तत्त्वम् । “यच्चाङ्गार्थं मया
 शृष्टो हिमवानचलेश्वरः” इति विष्णुपुराणात् ॥ धरित्रीध-
 रणक्षमं भूभारधरणयोग्यं सारं बलं च ॥ “सारो बले स्थिरां-
 शे च” इत्यमरः ॥ अवेक्ष्य ज्ञात्वा प्रजापतिः स्वयमेव कल्पितो
 यज्ञभागो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ॥ “सोमस्य राज्ञः कुरङ्ग इन्द्रोः
 शृङ्गी समुद्रस्य शिशुमारो हिमवतो हस्ती” इति श्रुतेरिति
 भावः । शैलानामाधिपत्यमधिपतित्वम् ॥ “पत्यन्तपुरोहिता-
 दिभ्यो यक्” इति यक्प्रत्ययः ॥ अन्वतिष्ठत् । ददाति स्मेत्यर्थः ।
 उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—“शैलानां हिमवन्तं च नदीनां चैव
 सागरम् । गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रो चित्ररथं विधिः” इति ॥ १७ ॥

संप्रति कथां प्रसूति—

स इति ॥ मेरोः सखा मेरुसखः । बन्धुसम्पन्न इति भावः ।

मेनां मुनीनामपि माननीया-
 मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥
 कालक्रमेणाय तयोः प्रवृत्ते
 स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।
 मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या
 गर्भीऽभवद्भूधरराजपत्न्याः ॥ १९ ॥
 असूत सा नागवधूपभाग्यं
 मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम् ।

स्थितिज्ञो मर्यादाभिन्नः । अनेन श्रुतसम्पत्तिः सूच्यते । म
 हिमवान् पितॄणां मानसीं मनःसंकल्पजन्यां मुनीनामपि मान-
 नीयाम् । योगब्रह्मवाटाभ्यां पूज्यामित्यर्थः । उक्तं च विष्णुपु-
 राणे—“तभ्यः शुभास्यदं जज्ञे मेनका हरिणी तथा । तं उभे
 ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्यभं द्विज” इति ॥ आत्मानुरूपां
 कुलशीलसौन्दर्यादिभिः सदृशीं मेनां मेनकादेवौति नामवतीं
 कन्यां कुलस्य स्थितये प्रतिष्ठायै विधिना यथाशास्त्रेणापयेमे
 परिणीतवान् ॥ “उपाद्यमः स्वकरणे” इत्यात्मनेपदम् ॥ “तेषां
 तु मानसी कन्या मैना नाम महागिरिः । पत्नी हिमवतो
 यस्याः पुत्रो मैनाक उच्यते” इति ब्रह्माण्डपुराणात् ॥ १८ ॥

कालक्रमेणेति ॥ अथ कालक्रमेण । गच्छता कालेनेत्यर्थः ।
 तयोर्मनकाहिमवतोः स्वरूपयोग्ये सौन्दर्यानुगुणे । यद्वा रूप्यते
 निश्चीयतेऽनेनेति रूपं ज्ञानं तद्योग्ये । शास्त्रानुसारिणीत्यर्थः ।
 सुरतप्रसङ्गे सुरतकर्मणि प्रवृत्ते सति मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या
 भूधरराजपत्न्या मेनकाया गर्भीऽभवत् ॥ १९ ॥

असूतेति ॥ सा मैना नागवधूपभोग्यम् । नागकन्यापरि-
 णेतारमित्यर्थः । अम्भोनिधिना बद्धसख्यं समुद्रकृतमैत्रीकम् ।
 सख्यमूलं सूचयति—पक्षच्छिदि पक्षच्छेत्तरि ॥ “सत्सू-

क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि दृवशवा-

ववेदनान्नं कुलिशक्षतानाम् ॥ २० ॥

(४)अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता

दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।

सती सती योगविसृष्टदेहा

तां जन्मने शैलबधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥

द्विष—” इत्यादिना क्षिप्रप्रत्ययः ॥ दृवशवौ क्रुद्धे कुपिते सत्यपि कुलिशक्षतानां वक्षप्रहाराणाम् ॥ सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ ॥ जानातीति ज्ञः ॥ “इगुपधञा—” इति कप्रत्ययः ॥ वेदनानां ज्ञः । अथवा वेदनां जानातीति वेदनान्नः ॥ “आतो-ऽनुपसर्गे कः” इति कप्रत्ययः ॥ “उपपदमतिङ्” इति समासः । स न भवतीत्यवेदनान्नस्तम् । कुलिशक्षतवेदनानभिन्नमित्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ पक्षच्छेदोद्यतशक्राक्षाय शरणागमनमनयोः सख्यमूलमिति भावः । मैनाकं पुत्रमसूत । सर्वपर्वतपक्षच्छेदेऽप्ययमच्छिन्नपक्ष एवेति मैनाकस्योत्कर्षः । तादृक्पुत्रवत्त्वं हिमाद्रेरपि सार्थकं मैनाकस्य वर्णनम् ॥ “पिता न ज्ञायते यस्या भ्राता यदि न विद्यते । नोपयच्छेत्तु तां कन्यां धर्मलोपभयात् सुधीः” इत्यभ्रातृककन्यापरिणयनिषेधात्प्रकृते पार्वती भ्रातृमत्येवेति सूचनार्थे मैनाकवर्णनमिति तात्पर्यार्थः ॥ २० ॥

अथेति ॥ अथ मैनाकजननानन्तरं दक्षस्य प्रजापतेः कन्या भवस्य महादेवस्य पूर्वपत्नी पूर्वभार्या सती पतिव्रता ॥ “सती साध्वी पतिव्रता” इत्यमरः ॥ सती नाम देवी पितुर्दक्षस्य ॥ कर्तरि षष्ठौ ॥ अवमानेन स्वभर्तृवज्जया प्रयुक्ता प्रेरिता योगेन योगमार्गेण विसृष्टदेहा त्यक्तदेहा सती । जन्मने पुनरुद्भवाय तां शैलबधूं मेनकां प्रपेदे ॥ अत्र पुरा किल सती देवी दक्षा-

(४) अथापमानेन ।

सा भूधराणामधिपेन तस्यां
 समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।
 सम्यक्प्रयोगादपरिज्ञतायां
 नीताविवोत्साहगुणेन सम्पत् ॥ २२ ॥
 प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातं
 (पू)शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
 शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां
 सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥

ध्वरे तत्कृतां स्वभर्त्तव्यमसहमाना पितरं प्रसूं चोपेक्ष्य
 मत्कर्तव्यकार्यं त्वज्जामातैव करिष्यतीति निर्धार्य देवकार्याणि
 साधयितुं च योगाग्निना स्वशरीरं ददाहेति पुरावृत्तकथानु-
 संधेया ॥ २१ ॥

सिति ॥ भव्या कल्याणी सा सती भूधराणामधिपेन हिम-
 प्रता समाधिमत्यां नियमवत्यां तस्यां मेनकायां सम्यक्प्रयो-
 गात्साध्याचरणाहेतोरपरिज्ञतायामभ्रष्टायां नीतावुत्साहगुणे-
 तोत्साहशक्त्या ॥ कर्त्ता ॥ सम्पदिवोदपाद्युत्पादिता ॥ उत्पद्य-
 षेत्स्यन्तात्कर्मणि लुङ् ॥ “चिण्भावकर्मणोः” इति चिण् प्रत्ययः ।
 “चिणो लुक्” इति तस्य लुक् ॥ २२ ॥

प्रसन्नेति ॥ प्रसन्ना निर्मला दिशो यस्मिंस्तत्प्रसन्नदिक् ।
 पांसुविविक्ता रजोरहितता वाता यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । शङ्खस्य
 व्रणात् स्वनस्य वानन्तरं पुष्पवृष्टिर्यस्मिंस्तत्तथोक्तं तस्याः पार्व-
 या जन्मदिनम् । स्थितिशीलाः स्थावराः शैलवृक्षादयः ॥
 “स्वेषभासपिसकसो वरच्” इति वरच् प्रत्ययः ॥ जङ्गम्यन्ते
 एषं गच्छन्तीति जङ्गमा देवतिर्यङ्मनुष्यादयः । स्थावराश्च

तया दुहित्रा सुतरां (ई)सवित्री

स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे ।

(७)विदूरभूमिर्नवमेघ(८)शब्दा-

दुङ्गिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

दिने दिने सा परिवर्धमाना

लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।

पुपोष लावण्यमयान्विशेषान्

ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ २५ ॥

जङ्गमाश्च तेषां दयानामपि शरीरिणां सुखायानन्दाय बभूव
॥ २३ ॥

तयेति ॥ स्फुरत्प्रभामण्डलया तया दुहित्रा सवित्री जंन-
यित्री ॥ “स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जुदितो वा” इतीडागमः ॥
विदूरस्थाद्रेः प्रान्तभूमिः विदूरभूमिः ॥ “अविदूरे विदूरस्य
गिरिरुत्तुङ्गरोधसः । काकतालौयसीमान्ते मणौनामाकरो
भवेत्” इति बुद्धः ॥ नवमेघशब्दादुङ्गिन्नया रत्नशलाकया रत्ना-
ङ्कुरेणेव सुतरां चकासे रराज ॥ २४ ॥

दिन इति ॥ लब्ध उदयो यया सा लब्धोदया । उत्पन्ने-
त्यर्थः । अभ्युदितेत्यन्यत्र । दिने दिने प्रतिदिनम् ॥ “नित्य-
वौष्मयोः” इति वौष्मायां द्विरुक्तिः ॥ परिवर्धमाना । उभ-
यत्र समानमेतत् । सा बाला । चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी लेखेव
लावण्यमयान् कान्तिविशेषप्रचुरान् ॥ “सुक्ताफलेषु कृष्या-
यास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्मावण्यमिहो-
च्यते” इति भूपालः ॥ विशेषानवयवान् ॥ “विशेषाऽवयवे
व्यक्ती” इत्युत्पलमालायाम् ॥ ज्योत्स्नायामन्तरमन्तर्धानं येषां
तानि ज्योत्स्नान्तराणि ज्योत्स्नया अन्तर्हितानि । तन्मया-

(६) धरित्री । (७) वैदूर्यभूमिः । (८) -नादात् ।

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
 बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
 उ मेति मात्रा (६) तपसो निषिद्धा
 पञ्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥ २६ ॥
 महौभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टि-
 स्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।

नोति यावत् । अन्याः कलाः कलान्तराणीव ॥ सुप्तपेति
 समासः ॥ “स्थानात्मनोयान्यतादर्थ्यरन्ध्रान्तर्धिषु चान्तरम्” इति
 शास्त्रतः ॥ पुषोषोपचितवती ॥ इयं वाक्योपमेत्याह दण्डी ।
 तल्लक्षणं तु — “वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमोयते ।
 एकानेकेवशब्दत्वात्सा तु वाक्योपमा द्विधा” ॥ २५ ॥

तामिति ॥ बन्धुप्रियां तां बालां बन्धुजनः पित्रादिः ।
 अभिजनात् आगतेनाभिजनेन । पित्रादिपूर्वसम्बन्धोपाधिकेने-
 त्यर्थः ॥ “अभिजनाः पूर्वबान्धवाः” इति काशिका ॥ नाम्ना ।
 पर्वतस्य अपत्यं स्त्री पार्वती ॥ “तस्यापत्यम्” इत्यणप्रत्ययः ॥
 इति जुहावाहृतवान् ॥ ह्वयतेर्लिटि रूपम् ॥ पर्वतजन्यत्वो-
 पाधिना पार्वतीति नाम्ना प्रसिद्धिरिति भावः । पञ्चादभि-
 जननामप्रवृत्त्यनन्तरं मात्रा जनन्या ॥ उ इति सम्बोधने ॥ “उ
 इति वितर्कसम्बोधनपादपूरणेषु” इति गणव्याख्याने ॥ माशब्दो
 निषेधे ॥ उ हे वत्से मा मा कुर्वित्येवंरूपेण । तपसस्तपश्च-
 र्यायाः ॥ “वारणार्थानामौप्सितः” इत्यपादानत्वात् पञ्चमी ॥
 निषिद्धा निवारिता सती सुमुखी सा बालोमेत्याख्यां नामधेय-
 सुमाख्यां जगाम ॥ २६ ॥

महौभृत इति ॥ पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः ॥ “भ्रातृपुत्री
 स्वसृदुहितृभ्याम्” इत्येकशेषः ॥ तेऽस्य सन्तीति पुत्रवान् ॥
 भूमार्थे मतुप् ॥ तस्य पुत्रवतोऽपि बह्वपत्यस्यापीत्यर्थः । महौ-

(६) तपसे ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते

द्विरेफमाला सविशेष(१)सङ्गा ॥ २७ ॥

प्रभामहत्या शिखयेव दीप-

स्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।

संस्कारवत्येव गिरा मनौषी

तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

भृतो हिमाद्रेः दृष्टिश्चतुस्तस्मिन्नपत्ये तोके । “अपत्यं तोकं तयोः समे” इत्यमरः ॥ तस्यां पार्वत्यामित्यर्थः । तस्मिं न जगाम । तथा हि । अनन्तपुष्पस्य नानाविधकुसुमस्यापि मधोर्वसन्तस्य सख्यन्विनी द्विरेफमाला भृङ्गपङ्क्तिश्चूतस्य विकारे चूते चूतकुसुमे ॥ “अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः” इति विकारार्थोत्पन्नस्याण्प्रत्ययस्य लुक्प्रकरणे “पुष्पमूलेषु बहुलम्” इति पठनाल्लुक् ॥ सविशेषः सातिशयः सङ्गो यस्याः सा तथोक्ता । अत्यन्तासक्तेत्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रभेति ॥ प्रभामहत्या प्रकाशाधिकया शिखया ज्वालयया दीप इव ॥ शिखादीपयोरवयवावयविभावाङ्गेन व्यपदेशः ॥ त्रयो मार्गा यस्यास्तया त्रिमार्गया मन्दाकिन्या । तृतीया द्यौर्लोक इति त्रिदिवः सर्गः ॥ वृत्तिविषये त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणार्थत्वम् । पृषोदरादित्वाद्द्विशब्दादकारागमः । पुंस्त्वं लोकात् । दीव्यतेर्घञर्थे कविधानं दीव्यन्त्यत्र जना इति दिव इति क्षीरस्वामी ॥ तस्य मार्ग इव । संस्कारो व्याकरणजन्या शुद्धिस्तद्वत्या गिरा वाचा । “भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिता-धिवर्चि” इति श्रुतेरिति भावः ॥ मनस ईषा मनौषा सास्या-स्तीति मनौषी विद्वानिव ॥ शकन्भादित्वात्साधुः ॥ तथा पार्वत्या स हिमवान् पूतः शोधितश्च विभूषितश्च ॥ अत्र शिखागिरो-

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः

सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।

रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां

क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥ २६ ॥

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां

(२)महौषधिं नक्तमिवात्मभासः ।

स्थिरोपदेशामुपदेशकाले

प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

रविशिष्टयोरुपमानानर्हत्वान्न विशेषणाधिक्यदोषः ॥ इयं
मालोपमा ॥ २८ ॥

मन्दाकिनीति ॥ सा पार्वती बाल्ये वयसि क्रीडानां रसः
स्वादः । क्वचिरिति यावत् । तं क्रीडारसम् ॥ “रसो गन्धे
रसः स्वादे” इति विश्वः ॥ निर्विशतीव भुञ्जानेव ॥ “निर्वेशो
भृतिभोगयोः” इति विश्वः ॥ “आच्छीनद्योर्नुम्” इति विक-
ल्पाक्षुभावः ॥ सखीनां मध्यगता सती मन्दाकिन्याः सैकतेषु
पुलिनेषु वेदिकाभिः कन्दुकैः ॥ क्रियया निवृत्तैः कृत्रिमैः ॥
“ङ्घ्रितः क्लिप्तः” इति क्लिप्तप्रत्ययः । “लेर्मन्त्रित्यम्” इति मवाग-
मश्च ॥ पुत्रकैः पाञ्चालिकाभिः ॥ “पाञ्चालिका पुत्रिका
स्याहस्त्रदन्तादिभिः कृता” इत्यमरः ॥ “संज्ञायां कन्” इति
कन्प्रत्ययः ॥ मुहुः पुन पुन रेमे ॥ २९ ॥

तामिति ॥ स्थिरः स्नेयानुपदेशः प्राग्भवौ यो यस्यास्ता-
दृशौम् । मेधाविनीमित्यर्थः । तां पार्वतीमुपदेशकाले प्राक्त-
नजन्मविद्याः । पूर्वजन्माभ्यस्तविद्या इत्यर्थः । शरदि गङ्गां
हंसमाला इव नक्तं रात्रौ महौषधिं दृणविशेषम् आत्मभासः

(२) महौषधीः ।

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टे-

रनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं

बाल्यात्परं (३)साथ वयः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं

सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।

वभूव तस्याञ्चतुरस्रशोभि

वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

स्वदौप्तय इव प्रपेदिरे ॥ उपमानसामर्थ्यादुपदेशमन्तरेणैवेति
गम्यते ॥ ३० ॥

असंभृतमिति ॥ अथ सा पार्वती । अङ्गयष्टेरसंभृतमय-
त्रसिद्धं मण्डनं प्रसाधनमनासवाख्यमासवाख्यारहितं मदस्य
करणं साधनं कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रमस्त्रभूतं बाल्याच्छै-
शवात्परमनन्तरभावि वयो यौवनं प्रपेदे प्राप । यौवनेनैव हि
युवतयः प्रसाध्यन्ते माद्यन्ते काम्यन्ते चेति भावः ॥ अत्र
द्वितीयपाद आसवरूपकारणाभावेऽपि तत्कार्यमदोक्तोर्विभा-
वनालङ्कारः । तदुक्तम्—“कारणाभावे कार्योत्पत्तिर्विभावना”
इति ॥ प्रथमतस्तौययोस्त्वारोप्यमाणयोर्मण्डनमदनास्त्रत्वयोः
प्रकृतोपयोगात् परिणामालङ्कारः । तल्लक्षणं तूक्तम् ॥ ३१ ॥

उन्मीलितमिति ॥ नवयौवनेन प्रथमयौवनेन विभक्तम-
भिव्यञ्जितम् । पौनजघनादिसंस्थानमित्यर्थः । तस्याः पार्वत्या
वपुस्तूलिकया कूर्चिकया । शलाकयेत्यर्थः ॥ “तूलिका कथिता
लेख्यकूर्चिका तूलशय्ययोः” इति विश्वः ॥ उन्मीलितं रञ्जनद-
ब्धेणोद्भासितं समुत्कीर्णम् । रूपमिति यावत् । चित्रमाले-
ख्यमिव । सूर्यांशुभिर्भिन्नं विकसितमरविन्दं पद्ममिव । चत-

(३) साधु ।

(४) अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभि-

निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्ती ।

आजक्रतुस्तच्चरणी पृथिव्यां

स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ॥

सोऽस्यो यस्य तच्चतुरस्रमन्यूनातिरिक्तं यथा तथा शोभत
इति चतुरस्रशोभि ॥ ताच्छीत्ये णिनिः ॥ बभूव । चित्तर-
विन्दयोस्तूलिकातरणिंकिरणसम्बन्ध इव स्वतःसिद्धस्यैवाङ्गमौ-
ष्ठवस्य यौवनप्रादुर्भावोऽभिव्यञ्जको बभूवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

देवतानां रूपं पादाङ्गुष्ठप्रभृतिवर्ण्यते मानुषाणां केशा-
दारभ्येति धार्मिकाः । संप्राति समदशभिः श्लोकैः पार्वत्याः
पादादिकेशान्तवर्णनमारभते—

अभ्युन्नतेति । अभ्युन्नतयोरङ्गुष्ठनखयोः प्रभाभिर्निमित्तेन
निक्षेपणाद्विभर्न्यासाद्धेतोः । रागमन्तर्गतं लोहित्यम् ॥ “रागः
क्लेशादके रक्ते मात्सर्यं लोहितादिषु” इति शाश्वतः ॥ उद्गि-
रन्ती वमन्ती । बहिर्निःसारयन्ताविव स्थितावित्यर्थः ॥ अत्रो-
द्गिरतर्गौणार्थत्वान्न ग्राम्यतादोषः । प्रत्युत गुण एव । यथाह
दण्डो—“निष्ठूतोद्गौर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अति-
सुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते” इति ॥ तस्याश्चरणी तच्च-
रणी । पृथिव्यामव्यवस्थां व्यवस्थारहिताम् । संचारिणीमि-
त्यर्थः । स्थलारविन्दश्रियमाजक्रतुः ॥ स्थलविशेषणाद्वियत-
लोहित्यलाभः । अत्र सामुद्रिकाः—यस्या रक्ततलौ पादावु-
न्नताग्रौ तलस्रुशौ । निगूढगुल्फौ निहतौ सा स्यान्नृपतिसं-
मता” इति ॥ अत्रोपमानधर्मस्थारविन्दश्रियश्चरणयोरुपमेय-
योरसंभवादरविन्दश्रियमिव श्रियमिति प्रतिबिम्बोकरणाक्षे-
पान्निर्दर्शनालङ्कारः । सा च सम्बन्धेऽसम्बन्धलक्षणातिशयोक्त्य-
नुप्राणिताव्यवस्थामित्यनेन स्थलारविन्दस्य स्थैर्यसम्बन्धेऽप्यसम्ब-
न्धाभिधानात् । निदर्शनालक्षणं तु—“असंभववर्त्मयोगादुपमा-

(४) प्रत्युन्नता- ।

THE RAM KRISHNA MISSION
INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY

101220

सा राजहंसैरिव (५) संनताङ्गौ
 गतेषु लौलाञ्छित(६) विक्रमेषु ।
 व्यनीयत प्रत्युपदेश(७) लुब्ध-
 रादित्सुभिर्नूपुरसिञ्चितानि ॥ ३४ ॥
 वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे
 जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।

नोपमेययोः । प्रतिबिम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्याद्विदर्शना”
 इति ॥ ३३ ॥

सेति ॥ प्रत्युपदेशलुब्धे । “गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन
 धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी नोपपद्यते” इति
 न्यायादिति भावः । तदेव व्यनक्ति—नूपुरसिञ्चितान्यादित्-
 सुभिरादातुमिच्छुभिः । मञ्जोरसिञ्चितमञ्जुकूजितोपदेशमि-
 च्छद्भिरित्यर्थः । राजहंसैः संनताङ्गौ । कुचभारादिति भावः ।
 सा पार्वती लौलाभिर्विलासैरञ्चिताः पूजिता विक्रमाः पाद-
 न्यासा येषु तेषु ॥ “अक्षेः पूजायाम्” इतीडागमः ॥ “लौला
 विलासक्रिययोः” इत्यमरः ॥ गतेषु विषयेषु व्यनीयतेव विनी-
 ता किमु । अन्यथा कथमस्या हंसगमनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

वृत्तेति ॥ वृत्ते वर्तुले पूर्वमनुगतेऽनुपूर्वं । गोपुच्छाकार
 इत्यर्थः । वृत्ते च तेऽनुपूर्वं च वृत्तानुपूर्वं नातिदीर्घं च ॥ महा-
 विभाषया न समासः । नञो विशेषणत्वं चण्डप्रयोगादेव
 ज्ञेयम् । शुभे मङ्गले । तस्या इमे तदीये जङ्घे प्रसृते ॥ “जङ्घा
 तु प्रसृता” इत्यमरः ॥ सृष्टवतो निर्मितवतो विधातुः स्रष्टुः
 शेषाङ्गनिर्माणविधौ । जङ्घाव्यतिरिक्तावयवनिर्माणार्थमित्यर्थः ।
 उत्पाद्ये पुनः संपाद्ये लावण्ये कान्तिविशेषविषये । लावण्य-
 लक्षणं तूक्तम् । यत्र आसिव बभूवेत्युत्प्रेक्षा ॥ उपादानमन्त-
 रेण कार्यस्य दुष्करत्वात्तदङ्गानां च लावण्योपादानकत्वात्

(५) संनतांशा । (६) -विभ्रमेषु । (७) -लुब्धः ।

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातु-
 लक्षण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥
 नागेन्द्रहस्तास्त्रचि कर्कशत्वा-
 देकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।
 लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं
 जातास्तदूर्वीरुपमानवाच्याः ॥ ३६ ॥
 एतावता नन्वनुमेय(८)शोभि
 काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।

पूर्वसंपादितस्य च जङ्गमार्थमेव कार्त्तुस्तेन विनियोगात् पुनर्ला-
 वस्यसंपादने यत्नः स्यादेवेत्येतादृक्सौन्दर्यं तल्लङ्घे इति भावः ॥
 प्राप्तिरिति बभूवार्थः । “तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्” इत्याह
 शाकटायनः ॥ वल्लभस्तु—“न तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्
 ‘आस्तेर्भूः’ इति भ्वादेशनियमात्तादृक्प्रतिङन्तस्यैवाभावात् ।
 किंतु कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोगः” इत्याह । वामनस्तु—
 ‘अस गतिदीत्यादानेष्विति धातोर्लिटि रूपमिदम्” इत्याह ।
 अस इत्यनुदात्ते द्वौस्यर्थे । अस दिदौपे । प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

नागेन्द्रेति ॥ नागेन्द्राणामैरावतादीनां हस्ताः करास्त्रचि
 र्मणि कर्कशत्वात्कदलीविशेषा रामरश्मादय एकान्तशैत्या-
 व्रियतशैत्याहृतोः । लोके परिणाहि वैपुल्ययुक्तम् ॥ “परि-
 णाहो विशालता” इत्यमरः ॥ रूपं लब्ध्वापि । अपिशब्दात्
 करिकदलीमात्रस्य तादृक्परिणाहो नास्तीति भावः । तस्या
 ऊर्वीस्तदूर्वीरुपमानवाच्या जाता उपमानक्रियानर्हा बभूवुः ।
 तदूर्वीर्न कार्कश्यं नाप्येकान्तशैत्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

एतावतेति ॥ अनिन्दिताया अनवद्यायाः पर्वत्याः काञ्चीगु-
 णस्थानं नितम्बबिम्बमेतावता नन्वेतावतैव ॥ “प्रश्नावधारणानु-

आरोपितं यद्गिरिशेन पञ्चा-

दनन्यनारौकमनीयमङ्गम् ॥ ३७ ॥

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं

रराज (६)तन्वौ नवलोम(१)राजिः ।

ज्ञानुनयामन्वणे ननु” इत्यमरः ॥ शोभत इति शोभि ॥ आव-
श्यके णिनिः । ततस्त्वप्रत्ययः ॥ अनुमेयं शोभित्वं शोभा यस्य
तदनुमेयशोभि ॥ “त्वप्रत्ययस्तु गतार्थत्वान्न प्रत्युक्तः” इत्याह
वामनः ॥ पञ्चाटादौ नैःसृद्धोऽपि पञ्चात् । तपश्चर्यानन्तर-
मित्यर्थः । गिरौ शेत इति गिरिशः शिवः ॥ “गिरौ डङ्क्-
न्द्सि” इति डप्रत्ययः ॥ भाषायामपि कचिदिष्यते । अथवा
गिरिः कैलासांऽस्यास्ति गिरिशः ॥ लोमादित्वाच्छप्रत्ययः ॥
तेन गिरिशेन । अन्यासां नारौणां कमनीयः कामयितुं
शक्यो न भवतौत्यनन्धनारौकमनीयस्तमङ्गं निजोत्सङ्गमारो-
पितमधिरोपितमिति यत् । एतावता लिङ्गेनेति, पूर्वणान्वयः ॥
रोहतेर्णन्तात्कर्मणि क्तः ॥ “रुहः णोऽन्यतरस्याम्” इति इका-
रस्य पकारः । गत्यर्थविवक्षायां द्विकर्मकत्वम् । प्रधाने कर्मणि
क्तः ॥ गिरिजानितम्बबिम्बं विश्वातिशायि सौन्दर्यं गिरिश-
ङ्कारूढत्वाद् व्यतिरेकेण नार्यन्तरनितम्बबिम्बवत् । विपक्षं
हेत्वनुक्तिरेव बाधिका । दाक्षायणीनितम्बबिम्बस्य तु पक्ष-
सपक्षयोरन्यतरभावानतिवृत्ते निष्कलङ्कमनुमानमित्यलमस्या-
नसंरम्भेण ॥ ३७ ॥

तस्या इति ॥ नौवीं वस्त्रग्रन्थिम् ॥ “स्त्रीकटीवस्त्रबन्धोऽपि
नौवीं परिपणोऽपि च” इत्यमरः ॥ अतिक्रम्यातीत्य नतं निम्नं
नाभिरन्ध्रं प्रविष्टा प्रविशन्ती तन्वौ सूक्ष्मा तस्याः पार्वत्या
नवरोमराजिः । सितेतरस्यासितस्य । इन्द्रनीलस्येत्यर्थः । तस्याः
पार्वत्या मेखला तन्मेखला । तस्या इत्यनुवृत्तौ पुनस्तच्छब्दो-

नौवौमतिक्रम्य सितेतरस्य
 तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥ ३८ ॥
 मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या
 वलित्रयं चारु बभार बाला ।
 आरोहणार्थं (२)नवयौवनेन
 कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३९ ॥
 अन्योन्यमुत्पौडयदुत्पलाद्याः
 स्तनद्वयं (३)पाण्डु तथा (४)प्रवृद्धम् ।

पादानं वाक्यान्तरत्वात् सोढव्यम् । यद्वा तस्या नौव्या मेखला
 तन्मेखला तत्र तदवस्थानात् । तस्या मध्यमणेरर्चिः प्रभेव
 रराज ॥ “ज्वालाभासोर्नपुंसर्चिः” इत्यमरः ॥ ३८ ॥

मध्येनेति ॥ “वेदिः परिष्कृता भूमिः” इत्यमरः ॥ वेदि-
 विलग्नमध्या वेदिवत् कृशमध्या । तनुमध्येति यावत् । सा
 बाला पार्वती । मध्येन मध्यभागेन चारु सुन्दरं वलित्रयं
 कामस्यारोहणार्थं नवयौवनेन प्रयुक्तं रचितं सोपानमिव बभा-
 रेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

अन्योन्येति ॥ अन्योन्यं परस्परम् ॥ “कर्मव्यतिहारे सर्व-
 नाञ्चो द्वे वाच्ये” इति द्विरुक्तिः ॥ “समासवच्च बहुलम्” इति
 बहुलवचनादसमासपक्षेऽपि पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः ॥
 उत्पौडयदुपरुन्धत् पाण्डु गौरमुत्पलाद्याः स्तनद्वयं तथा तेन

(२) नवयौवनस्य कामिन । (३) चारु । (४) विवृद्धम् ।
 ३८—३९ श्लोकयोर्मध्येऽयं श्लोको दृश्यते—
 गभीर(१)नाभीरुदसन्निधाने रराज नौला नवलोमराजिः ।
 मुखेन्दु(२)भीरुस्तनचक्रवाकचक्षुच्युता शैवलमञ्जरीव ।
 (१ नाभि । २ भीत ।)

मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य
 मृणालसूचान्तरमप्यलभ्यम् ॥ ४० ॥
 शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ
 बाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।
 पराजितेनापि कृतौ हरस्य
 यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥ ४१ ॥
 कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
 मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

प्रकारेण प्रवृद्धम् ॥ कर्तरि क्तः ॥ श्याममुखस्य कृष्णचूचक-
 स्येति स्वरूपवर्णनं तस्य स्तनद्वयस्य मध्ये यथा येन प्रकारेण
 मृणालसूचान्तरं विसतन्तुमात्रावकाशोऽप्यलभ्यं लब्धमश-
 क्यम् ॥ “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तधिभेदतादर्थ्ये” इत्य-
 मरः ॥ अत्र सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपातिशयोक्त्यलङ्कारः । कुचयोः
 पौवरत्वातिशयार्थमवकाशसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धाभिधानादिति ॥
 ४० ॥

शिरीषेति ॥ तस्या इमौ तदीयौ बाहू शिरीषपुष्पाद-
 धिकं सौकुमार्यं मार्दवं ययोस्तथोक्ताविति मे वितर्क ऊहः ।
 कुतः । यौ बाहू पराजितेन अपि पूर्वं निर्जितेनापि मकर-
 ध्वजेन कामेन हरस्य कण्ठपाशौ कण्ठबन्धनरज्ज्वौ कृतौ ।
 कण्ठालिङ्गनं प्रापितावित्यर्थः । तदसाध्यसाधनात्तत आधि-
 क्यमिति भावः ॥ अत्र बाह्वोरारोपितकण्ठपाशत्वस्य प्रकृत-
 वैरनिर्यातनोपयोगात्परिणामालङ्कारः ॥ ४१ ॥

कण्ठस्येति ॥ स्तनाभ्यां बन्धुरस्योक्तस्य तस्याः पार्वत्याः

४१—४२ श्लोकयोर्मध्येऽयं श्लोकां दृश्यत—

निर्भास्यताशोकदलप्रसूति पाणिद्वयं चारुनखं तदीयम् ।
 नवोदितेन्दुप्रतिमस्य शोभां व्योम्नः प्रदोषे विफलीचकार ॥

अन्योन्यशोभाजननाङ्गभूव

साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ४२ ॥

चन्द्रं गता पद्मगुणान् भुङ्क्ते

पद्माश्रिता चान्द्रमसौमभिख्याम् ।

उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला

द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ ४३ ॥

कण्ठस्य गलस्य निस्तलस्य वर्तुलस्य मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य च ॥ “वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम्” । “कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि” इति च अमरः ॥ अन्योन्यशोभाजननाङ्गभूषणभूष्यभावोऽलङ्कारालङ्कार्यभावः साधारणः समानो बभूव । उभावप्यन्योन्यस्य भूष्यौ भूषणे च बभूवतुरित्यर्थः ॥ अत्र कण्ठमुक्ताकलापयोः शोभाक्रियाद्वारेणान्योन्यभूषाजनकत्वादन्योन्यालङ्कारः । तदुक्तम्—“परस्परं क्रियाजननमन्योन्यम्” इति ॥ ४२ ॥

इदानीं पार्वतीवदनं चन्द्रकमलसदृशमित्येतदेव वचो-
भज्याह—

चन्द्रमिति ॥ लोला चपला । परिभ्रमणशीलित्वर्थः ।
लक्ष्मीः कान्त्याभिमानिनी देवता चन्द्रं गता प्राप्ता सती पद्म-
गुणान् सौगन्ध्यादीन् भुङ्क्ते नानुभवति । पद्माश्रिता सती
चन्द्रमस इमां चान्द्रमसौमभिख्यां शोभाम् । “अभिख्या
नामशोभयोः” इत्यमरः ॥ अमृतवदानन्दिनी न भुङ्क्ते ।
उमामुखं प्रतिपद्य तु द्वे चन्द्रपद्मे संश्रयः कारणं यस्यास्तां
द्विसंश्रयां प्रीतिं आनन्दमवाप । तत्रोभयगुणसम्भवादिति
भावः । अत्रोपमानभूतचन्द्रपद्मापेक्षयोपमेयस्योमामुखस्या-
धिकगुणवत्त्वोक्त्या व्यतिरेकालङ्कारः । तदुक्तम्—“भेदप्राधा-
न्योपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः” इति
॥ ४३ ॥

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात्
मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्याः

(५) ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ ४४ ॥

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव

प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

(६) अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूल(७)शब्दा

श्रोतुर्वितन्नीरिव ताद्यमाना ॥ ४५ ॥

पुष्पमिति ॥ पुष्पं पुण्डरीकादिकं प्रवाले बालपङ्कव उप-
हितं निहितं स्याद्यदि ॥ “प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे बाल-
पङ्कवे” इति विश्वः ॥ मुक्ताफलं वा स्फुटे निर्मले विद्रुमे
तिष्ठतीति स्फुटविद्रुमस्थं स्याद्यदि । ततस्तर्हि विशदस्य शुभ्रस्य
ताम्रं अरुणे ओष्ठे पर्यस्ता प्रसृता रुक्मान्तिर्यस्य तथोक्तस्य
तस्याः पार्वत्याः स्मितस्यानुकुर्यात् । स्मितमनुकुर्यादित्यर्थः ।
अत्र “माषाणामश्लीयात्” इति वत्सस्वन्धमात्रविवक्षया षष्ठी ।
अत्र पुष्पप्रवालयोर्मुक्ताविद्रुमयोश्चासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्या-
तिशयोक्तिः । “सा च सम्भावना” इत्यङ्कारसर्वस्वकारः । विशे-
षतस्तु पुष्पमुक्ताफलयोरुपमानयोः प्रकृतोत्कर्षार्थमुपमेयता-
कल्पनात्प्रतीपालङ्कारः । तदुक्तम्—“उपमानस्याक्षेप उपमेय-
ताकल्पनं वा प्रतीपः” इति लक्षणात् । स च पूर्वोक्तातिशयो-
क्त्यनुप्राणित इति ॥ ४४ ॥

स्वरेणेति ॥ अभिजातवाचि मधुरभाषिण्यां तस्यां पार्व-
त्याममृतस्रुतामृतसाविणेव ॥ क्षिप् ॥ स्वरेण नादेन प्रज-
ल्पितायामालपन्त्याम् । कर्तरि क्तः ॥ अन्यैः काकादिभि
पुष्टान्यपुष्टा कोकिलापि ॥ मुख्यया दृष्ट्या जातिवचनत्वाभ

(५) ताम्रौष्ठ- ।

(६) अप्यन्यपुष्टाः ।

(७) -शब्दाः

प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेष-

मधौरविप्रेक्षितमायताच्या ।

तया गृहीतं नु सृगाङ्गनाभ्य-

स्ततो गृहीतं नु सृगाङ्गनाभिः ॥ ४६ ॥

वादु ङीबभावः ॥ ताड्यमाना वाद्यमाना विषमबद्धा तन्त्रो-
र्वितन्त्रीरिव ॥ “अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः” इति तन्त्रिधातोरौ-
णादिक ईप्रत्ययः । ङीबभावान्न “हलङ्याबभ्यः—” इति
सुलोपः । तदुक्तम्—“अवीलक्ष्मीतरोतन्त्रीक्रीडोश्रीणामुणा-
दितः । स्त्रीलिङ्गानाममौषां तु न सुलोपः कदाचन” इति ।
एते ङीबन्ता न भवन्तीत्यर्थः ॥ श्रोतुर्जनस्य प्रतिकूलशब्दा
कर्णकठोरनादा भवतीति शेषः ॥ ४५ ॥

प्रवातेति ॥ प्रवाते प्रभूतवातस्थले यन्नीलोत्पलं ततो
निर्विशेषं निर्भेदम् । तत्सदृशमित्यर्थः । अधौरविप्रेक्षितं चकि-
तविलोकितमायताच्या विशालनेत्रया तया पार्वत्या सृगा-
ङ्गनाभ्यो हरिणीभ्यो गृहीतमभ्यस्तं नु । अथवा सृगाङ्गना-
भिस्ततस्तस्याः पार्वत्याः ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ गृहीतं नु ॥
अत्र विवक्षितस्य परस्परग्रहणस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेति केचित् ।
तदुपजीविसंदेहालङ्कार इत्यन्ये । उभयोः सङ्गर इत्यपरे ॥ ४६ ॥

४५—४६ श्लोकयोर्मध्ये इमौ श्लोकौ दृश्येते—

कर्णद्वयस्य नगराजपुत्रास्ताटङ्गयुग्मं (१) सुतरां रराज ।

(२) मत्वा भवित्रीं त्रिपुरारिपत्नीं (३) तां सेवमानाविव पुष्पवन्तौ ॥

(१ नितरां बभास । २ ज्ञात्वा । ३ सेवासमेती ।)

ताटङ्ग(१)पञ्चं विरराज तस्याः शैलात्मजायाः श्वषण्द्वयस्यम् ।

मत्वा भवित्रीं मदनारिपत्नीं सेवासमेताविव (२)पुष्पवन्तौ ॥

(१ युग्मम् । २ पुष्पदन्तौ ।)

तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव
 कान्तिर्भूवोरायतलेखयोर्या ।
 तां वीक्ष्य (८) लीलाचतुरामनङ्गः
 खचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥ ४७ ॥
 लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-
 दसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।
 तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु-
 बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥ ४८ ॥

तस्या इति ॥ आयतलेखयोर्दीर्घरेखयोस्तस्याः पार्वत्या
 भ्रुवोः सम्बन्धिनौ शलाकयाञ्जनेन निर्मितेव स्थिता य
 कान्तिर्लीलाचतुरां विलाससुभगां तां कान्तिं वीक्ष्य अनङ्ग
 खचापसौन्दर्येण यो मदस्तं मुमोच ॥ इह सौन्दर्यातिशयोक्ति
 ॥ ४७ ॥ १०१२२०

लज्जेति ॥ तिरश्चां तिर्यग्जातीनां चेतसि लज्जा स्याद्यदि
 संशयाभावोऽसंशयम् । सन्देहो नास्तीत्यर्थः । पर्वतराजपुत्र्याः
 “शार्ङ्गरवाद्यजो डीन्” इति डीन् ॥ तं प्रसिद्धं केशपाश
 केशकलापम् ॥ “पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थः कचात्परे”
 इत्यमरः ॥ प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा चमर्यो मृगौविशेषा बालाः प्रिया
 यासामिति विग्रहे बालप्रियास्तासां भावो बालप्रियत्वम् ।
 प्रियबालत्वमित्यर्थः ॥ आहिताम्नादिपाठाद्वा परनिपातः
 “त्वतलोर्गुणवचनस्य” इति पुंवद्भावः ॥ शिथिलं कुर्युः
 निर्लज्जत्वान्न शिथिलयन्तीत्यर्थः ॥ अतएवात्र निर्लज्जत्वकर-
 णहेतोराद्यपादे वाक्यार्थत्वे नोक्त्या काव्यलिङ्गाख्यालङ्कारः ।
 तदुक्तम्—“हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” इति
 ॥ ४८ ॥

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना-
देकस्यसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ ४६ ॥
तां नारदः कामचरः कदाचित्
कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशै(६)कवधू भवित्रीं
प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥ ५० ॥

सर्वोपमेति ॥ किंवहुना सा पार्वती विश्वसृजा विधात्रा
एकत्र तिष्ठतीत्येकस्य तस्य सौन्दर्यस्य । सर्ववस्तुगतस्येत्यर्थः
दिदृक्षयेव प्रयत्नाद्यथाप्रदेशं क्रमाद्विनिवेशितेन स्थापितेन
सर्वेषामुपमाद्रव्याणां चन्द्रारविन्दाद्युपमानवस्तूनां समुच्चयेन
समाहारेण निर्मिता ॥ दिदृक्षयेवेति फलोन्नेच्छा दर्शनार्थि-
त्वाद्विश्वसृज इति ॥ ४६ ॥

तामिति ॥ कामेन इच्छया चरतीति कामचरो नारदः
कदाचित् पितुर्हिमवतः समीपे कन्यां तां पार्वतीं प्रेक्ष्य किल
प्रेम्णा न त्वन्यथा हरस्य शिवस्यार्धं हरतीत्यर्धहरा ॥ “हरते-
रनुद्यमनेऽच्” इत्यच्प्रत्ययः ॥ शरीरस्यार्धहरां शरीरार्धह-
राम् । कुलधुरन्धरादिवदवयवद्वारा समुदायविशेषकत्वात्
समासः । अन्यथा त्वर्धस्य समप्रविभागवचनत्वादधंशरीरेति
स्यात् ॥ एकवधूमसपत्नीकां भार्याम् । “पूर्वकाल—” इत्या-
दिना समासः ॥ भवित्रीं भाविनीं समादिदेशः । हरस्यार्धा-
ङ्गहारिण्येकपत्नी भविष्यतीत्यादिष्टवानित्यर्थः ॥ ५० ॥

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्या-

स्तस्यौ (१) निवृत्तान्यवराभिलाषः ।

ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूत-

मर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥ ५१ ॥

अयाचितारं न हि देवदेव-

मद्भिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधु-

माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥ ५२ ॥

गुरुरिति ॥ गुरुः पिता ॥ “गुरु गौष्पतिपित्राद्यौ” इत्य-
मरः ॥ अतो नारदवचनाच्चेतोः स्याः पार्वत्याः प्रगल्भे वयस्यपि
यौवने सत्यपि निवृत्तोऽन्यस्मिन्वरे जामातर्यभिलाषो यस्य स
तथोक्तः सन् ॥ “वरो ना रूपजामात्रोः” इति वैजयन्ती ॥
तस्यौ । वरान्तरं नान्विष्टवानित्यर्थः ॥ ननु कुतोऽसौ निर्बन्ध
इत्यत आह—ऋत इति ॥ तथाहि मन्त्रैः पूतं संस्कृतं ह्यत
इति हव्यमाग्यादिकं कृशानोः पावकादृते कृशानुं विना ॥
“अन्यारादितर—” इत्यादिना पञ्चमी ॥ अपराणि तेजांसि
सुवर्णादीनि नार्हन्ति । न भजन्तीत्यर्थः । ईश्वरादन्यस्य
तद्योग्यस्याभावादुपेक्षेति भावः ॥ ५१ ॥

तर्हि तमेवाह्वय दौयतामित्याशङ्क्याह—

अयाचितारमिति ॥ अद्रिर्हिमवानयाचितारमयाचमानं
देवदेवं महादेवं सुतां पार्वतीं ग्राहयितुं स्वयमाह्वय परिग्रा-
हयितुं न शशाक नोत्सेहे । तथाहि साधुः सज्जनः ॥ “साध-
वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ अभ्यर्थ-
नाभङ्गभयेन याज्जावैफल्यभीत्येष्टेऽप्यर्थे विषये माध्यस्थ्यमौ-
दासीन्यमवलम्बते ॥ ५२ ॥

(१) निवृत्तान्यतराभिलाषः ।

यदैव पूर्वं जनने शरीरं
 सा दक्षरोषात् (२)सुदती ससर्ज ।
 (३) तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः
 पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥ ५३ ॥
 स कृत्तिवासास्तपसे (४)यतात्मा
 गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
 प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि
 किञ्चित् कणत्किंनरमध्यवास ॥ ५४ ॥

न च तथैव स्थितः । किं तूपायान्तरं चिन्तितवानिति
 वक्तुं प्रसूति—

यदेति ॥ शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती ॥ “वयसि
 दन्तस्य ददृ” इति दत्तादेशः ॥ “उगितश्च” इति ङीप् ॥ सा
 पार्वती पूर्वं जनने पूर्वस्मिन्मन्त्रिणि ॥ “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा”
 इति सिन्नादेशविकल्पः ॥ “पूर्वं ज्वलनं” इति पाठे पूर्वं दाक्षा-
 यणोत्वे ज्वलनं योगाग्नौ ॥ यदा यस्मिन् काले दक्षरोषाच्छ-
 रीरं देहं ससर्ज तत्त्वाज । तदाप्रभृत्येव तदाद्येव यथा तथा
 पशूनां पतिः शिवो विमुक्तसङ्गस्तत्तत्विषयासङ्गः सन् । अपरि-
 ग्रहोऽपङ्गोकोऽभूत् । स्वान्तरं न परिजगामेत्यर्थः ॥ “पङ्गी-
 परिजनादानमूलशपाः परिग्रहाः” इत्यमरः ॥ ५३ ॥

स इति ॥ कृत्तिवासाश्चर्माम्बरः ॥ “अजिनं चर्म कृत्तिः
 स्त्री” इत्यमरः ॥ यतात्मा नियतचित्तः सः पशुपतिः तपसे
 तपोऽर्थं गङ्गाप्रवाहोक्षिताः सिक्ता देवदारवो यस्मिंस्तत्तथो-
 क्तम् । मृगनाभिगन्धि कस्तूरीगन्धवत् । कस्तूरीमृगसञ्चारा-
 दिति भावः ॥ “मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम्”
 इत्यमरः ॥ कणन्तो गायन्तः किंनरा यस्मिन् तत्तथोक्तम् ।

(२) स्वयमुत्सर्ज । (३) ततः प्रभृति । (४) जितात्मा ।

गणा नमेरुप्रसवावतंसा
 भूर्जत्वचः स्पर्शवती(पू)र्दधानाः ।
 मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः
 शैलेयनङ्घ्रेषु शिलातलेषु ॥ ५५ ॥
 तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः
 समुल्लिखन्दर्पकलः ककुद्गान् ।
 दृष्टः कथञ्चित्त्वयैर्विविग्नै-
 रसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥ ५६ ॥

किञ्चित् किमपि हिमाद्रिः प्रस्थं सानुमध्यवास । कुत्रचित्प्रस्थ
 उवासेत्यर्थः । “उपान्वध्याङ्गुसः” इत्याधारस्य कर्मत्वम् ॥ “प्रस्थो
 ऽस्त्री सानुमानयोः” इत्यमरः ॥ ५४ ॥

गणा इति ॥ गणाः प्रमथगणाः ॥ “गणाः प्रमथसंख्यौघाः”
 इति वैजयन्ती ॥ नमेरुप्रसवावतंसाः सुरपुंनागकुसुमशेखराः ॥
 “नमेरुः सुरपुंनागः” इति विश्वः ॥ स्पर्शवतीः सुखस्पर्शाः ।
 मृद्वोरित्यर्थः । प्रशंसायां मतुप् ॥ भूर्जत्वचो भूर्जवल्कलानि
 दधानाः । वसाना इत्यर्थः । मनःशिलाभिर्धातुविशेषैर्विच्छु-
 रिता अनुलिप्ताश्च सन्तः । शिलायां भवं शैलेयम् । गन्धौष-
 धिविशेषः ॥ शिलायाः “स्त्रीभ्यो ढक्” इति भवार्थे ढक् ॥
 “शिलाजतु च शैलेयम्” इति यादवः ॥ तेन नङ्घ्रेषु व्याप्तेषु
 शिलातलेषु निषेदुः । उपविविग्नुरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

तुषारेति ॥ तुषारसंघाता हिमघनास्त एव शिलास्ताः
 खुराग्रैः समुल्लिखन्विदारयन्दर्पेण कलो मधुरध्वनिर्यस्य स दर्प-
 कलो विविग्नैर्भातिगवयैर्गोसदृशमृगविशेषैः कथञ्चित् कञ्छे ण
 दृष्टः । ककुदमस्यास्तीति ककुद्गान् वृषभोऽसोढः सिंघानां
 ध्वनिर्येन स सिंहध्वनिमसङ्गमानः सन् । उन्ननादोच्चैर्ननाद ।

(ई)तत्राग्निमाधाय समित् (७)समिद्धं

स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।

स्वयं विधाता तपसः फलानां

केनापि कामेन तपश्चचार ॥ ५७ ॥

अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः

स्वर्गैकसामर्चितमर्चयित्वा ।

आराधनायास्य सखीसमेतां

समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥ ५८ ॥

गर्जेत्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्—“स्वभावोक्ति-
र्गो चार्क यथावद्वस्तुवर्णनम्” इति ॥ ५६ ॥

तच्चेति ॥ तपसः फलानामिन्द्रत्वादीनां स्वयं विधाता
नयिता । दातेत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य सोऽष्टमूर्तिरी-
रः ॥ “भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः” इति ॥
त्र प्रत्ये स्व स्वकीयमेव मूर्त्यन्तरं मूर्तिभेदं समिद्धः समिद्धं
पितमग्निमाधाय प्रतिष्ठाप्य केनापि कामेन कयापि फल-
मनया तपश्चचार चक्रे ॥ “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि
वर्तते” इति न्यायात् कामेनेत्युक्तम् । तस्यावाप्तसमस्तका-
त्वात् केनापीत्युक्तम् ॥ ५७ ॥

अनर्घ्येति ॥ अद्रौणां नाथः अद्रिनाथो हिमवान् । अर्घं
[त्यमर्हतीति अर्घ्यः ॥ “मूल्ये पूजाविधावर्घः” इत्यमरः ॥
दण्डादिभ्यो यः” इति यप्रत्ययः ॥ अर्घ्यो न भवतीत्यनर्घ्य-
मनर्घ्यम् । अमूल्यमित्यर्थः । स्वर्गं शोकः स्थानं येषां तेषां
गैकैसां देवानामर्चितम् । देवैः पूज्यमानमित्यर्थः ॥ “मति-
द्विपूजार्थेभ्यश्च” इति वर्तमाने क्तः ॥ “क्तस्य च वर्तमाने”
ति षष्ठी ॥ तमीश्वरमर्घ्येण पूजार्थोदकेन । “पादार्घ्याभ्यां

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः

शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते

येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ ५६ ॥

अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा

नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री ।

गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी

नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥ ६० ॥

च” इति यत्प्रत्ययः ॥ “षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि” इत्यमरः ॥ अर्चयित्वा पूजयित्वास्थेश्वरस्याराधनाय सखीभ्यां जयाविजयाभ्यां समेतां प्रयतां नियतां तनूजां सुतां समादिदेश आच्चापयामास ॥ ५८ ॥

प्रत्यर्थीति ॥ गिरिशः शिवः समाधेः प्रत्यर्थिभूतां प्रतिपन्नभूतामपि ॥ सुप्सुपेति समासः ॥ श्रोतुमिच्छन्तीं शुश्रूषमाणां सेवमानाम् । सेवका हि सेव्ये दत्तकर्णा भवन्ति ॥ इच्छार्थे सन्प्रत्ययः ॥ “ज्ञाशुस्मृदृशं सनः” इत्यात्मनेपदम् । तां पार्वतीमनुमेनेऽङ्गीचकार । न प्रतिषिद्धवानित्यभिप्रायः । न चैतावता धीरस्य कश्चिद्विकार इत्याशयः ॥ धीरत्वमेवार्थान्तरन्यासेनाह—विकारेति ॥ विकारस्य प्रकृतेरन्यथात्वस्य हेतौ स्त्रीसन्निधानादिकारणे सति विद्यमानेऽपि येषां चेतांसि न विक्रियन्ते न विकृतिं नीयन्ते त एव धीराः ॥ “विक्रियन्ते” इति कर्मणि लट् ॥ ५९ ॥

शुश्रूषाप्रकारमेवाह—

अवचितेति ॥ सुकेशी शोभनमूर्धजा ॥ “स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” इति ङीप् । सा पार्वती अवचितानि लनानि बलिपुष्पाणि पूजाकुसुमानि यया सा वेदेनियमवेदि-

द्वितीयः सर्गः ।

तस्मिन्विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।

तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायंभुवं ययुः ॥ १ ॥

कायाः संमार्गे संमार्जने दत्त्वा नियमविधेर्नित्यकर्मानुष्ठानस्य
यानि जलानि तेषां बर्हिषां कुशानां चोपनेत्री आनेत्री सती
तस्य गिरिशस्य शिरसि चन्द्रस्य पादै रश्मिभिः ॥ “पादा
रश्मिर्बहुतुर्यांशः” इत्यमरः ॥ नियमितपरिखेदा निवर्तित-
परिश्रमा सती अहन्यहनि प्रत्यहम् ॥ “अथयं विभक्तिसमौप-
ससृद्धि—” इत्यादिना नियतार्थेऽव्ययीभावः ॥ “नपुंसकाद-
न्यतरस्याम्” इत्यच्प्रत्ययः ॥ गिरिशम् उपचचार शुश्रूषां-
चक्रे ॥ ६० ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसुरिविरचि-
तया सञ्जीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालि-
दासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये उमोत्पत्तिर्नाम
प्रथमः सर्गः ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् काले पार्वतीशुश्रूषाकाले तारकेण
तारकनाम्ना वज्रणखपुत्रेण केनचिदसुरेण विप्रकृता उपभूता
दिवौकः स्थानं येषां ते दिवौकसो देवाः ॥ “दिवं स्वर्गेऽन्त-
रिक्षे च” इति विश्वः ॥ द्यौरोक इति पक्षे पृषोदरादित्वात्
साधुः ॥ तुरं त्वरितं साहयत्यभिभवतीति तुराषाट् ॥ साहयते-
द्यौरादिकात् क्तिप् ॥ “नहिष्ठतिष्ठषि—” इत्यादिना पूर्वपदस्य
दीर्घः । प्रकृतिग्रहणे प्रातिपदिकस्यापि ग्रहणात् । सुम्भ-
बोधकारस्तु तुराशब्दष्टाबन्त इत्याचष्टे ॥ तं तुरासाहं देवे-
न्द्रम् ॥ अजादिषु साङ्गपत्वाभावात् “सङ्गे साङ्गः सः” इति
षत्वं न भवति ॥ पुरोधाय पुरस्कृत्य । स्वायंभुवो ब्रह्मणः इदं
स्वायंभुवम् । संज्ञापूर्वकविधेः अनित्यत्वात् “ओगुंणः” इति
गुणो न ॥ धाम स्थानं ययुः । ब्रह्मलोकं जग्मु रित्यर्थः ॥ १ ॥

तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिस्नानमुखश्रियाम् ।
 सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दोधितिमानिव ॥ २ ॥
 अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।
 वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥
 नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।
 गुणत्रयविभागाय पञ्चाङ्गेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥

तेषामिति ॥ परिस्नाना परिशीणा मुखश्रीमुखकान्ति-
 येषां तथोक्तानां तेषां देवानां ब्रह्मा सुप्तपद्मानां सुकुलितार-
 विन्दानां सरसां प्रातर्दोधितिमान् सूर्य इवाविरभूत् । प्रका-
 शोऽभूदित्यर्थः ॥ “प्रकाशे प्रादुराविः स्यात्” इत्यमरः ॥ सूर्यो
 पमानेन तेषां स्नानिहरणत्वं सूचितम् ॥ अत्रोपमालङ्कारः
 तल्लक्षणं तु—“स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः । साम्य-
 मन्येन वर्णस्य वाच्यं चैकपदोपमा” इति ॥ २ ॥

अथेति ॥ अथाविर्भावानन्तरं सर्वे ते देवाः सर्वतः सम-
 न्ततो मुखानि यस्य तं सर्वतोमुखम् । चतुर्मुखमित्यर्थः ।
 वाचां विद्यानाग्रीशं सर्वस्य जगतो धातारं सृष्टारं ब्रह्माणं
 प्रणिपत्य नमस्कृत्य । अर्थादनपेताभिरर्थ्याभिः । अर्थयुक्ताभि-
 रित्यर्थः ॥ “धर्मपत्यर्थन्यायदिनपेते” इति यत्प्रत्ययः ॥ वाग्भि-
 रूपतस्थिरे । तुष्टुवुरित्यर्थः ॥ “उपाह्वेवपूजासङ्कृतिकरणमित्त्र-
 परिधिष्विति वक्तव्यम्” इत्यात्मनेपदम् ॥ ३ ॥

स्तुतिप्रकारमाह “नमः” इत्यादिभिर्द्वादशभिः श्लोकैः—
 नम इति ॥ हे भगवन्नित्यध्याहार्यं व्याख्येयम् । सृष्टेः
 प्राक् ॥ “अन्यारात्—” इत्यादिनाञ्चूत्तरपदयोगे पञ्चमी ॥
 केवलात्मन एकरूपाय ॥ “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत्”
 इति श्रुतेः ॥ “निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेकज्ञत्वायोः”
 इत्यमरः ॥ पश्चात् सृष्टिप्रवृत्तिकाक्षे । विभज्यते अनेनेति
 विभागः । गुणानां सत्त्वादीनां त्रयमेव विभागो यस्य तस्यै ।

यदमोघमपामन्तरूपं वीजमज त्वया ।

अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।

प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥

“गुणाः सत्त्वं रजस्तमः” इत्यमरः ॥ भेदमुपाधिम् । सृष्टृत्वादिकमित्यर्थः । उपेयुषे प्राप्तवते ॥ “उपेयिवाननाश्चाननूचानश्च” इति निपातः ॥ अतएव त्रिमूर्तये ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणे तुभ्यं नमः ॥ “नमःस्वस्ति—” इत्यादिना चतुर्थी ॥ उक्तं च—“नमो रजोजुषे सृष्टो स्थितौ सत्त्वमयाय च । तमोरूपाय संहारे त्रिरूपाय स्वयंभुवे” इति ॥ ४ ॥

यदिति ॥ न जायत इत्यजः । हे अज । अपां जलानामन्तस्त्वया यदमोघमवन्ध्यं वीजं वीर्यमुप्तं निक्षिप्तम् ॥ “सुक्तम्” इति पाठे विसृष्टमित्यर्थः ॥ “शुक्रं तजोरेतसी च वीजवीर्येन्द्रियाणि च” इत्यमरः ॥ अतस्ते वीजाश्चराचरं स्थावरजङ्गमात्मकम् ॥ समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ विश्वं जगत् । उत्पन्नमिति शेषः । तस्य विश्वस्य । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं गीयसे ॥ “अदश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयते” इति पाठे अद इदं चराचरं विश्वं तस्य वीजस्य प्रसवो गीयते । लोक इति शेषः ॥ अत्र मनुः—“अप एव ससर्जादौ तामु वीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्भ्रमं सहस्रांशुसमप्रभम्” इति ॥ ५ ॥

तिसृभिरिति ॥ एकः सृष्टेः प्राक्केवलस्त्वं तिसृभिरवस्थाभिस्त्रैगुण्यमयौभिर्हरिहरब्रह्मस्वरूपाभिर्महिमानं निजशक्तिसुदीरयन् विजृम्भयन् प्रलयस्थितिसर्गाणामन्तस्थित्युत्पत्तीनां कारणतां गतः । इदं “पञ्चाङ्गेदमुपेयुषे” (२ । ४) इत्यस्य विवरणमतो न गतार्थत्वदोषः ॥ ६ ॥

भूतसृष्टिकर्तृत्वमुक्त्वा मिथुनसृष्ट्यर्थं मूर्तिमतो ब्रह्मणो भेदमाह—

स्त्रीपुंसावात्म(१)भागौ ते भिन्नमूर्तेः सिसृक्षया
 प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ।
 स्वकाल(२)परिमाणेन व्यस्तरात्रिंदिवस्य ते ।
 (३)यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥

स्त्रीपुंसाविति ॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ ॥ “अचतुर—”
 इत्यादिनाच्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ सिसृक्षया स्रष्टुमिच्छया
 भिन्नमूर्तेर्द्विधाकृतविग्रहस्य ते तवात्मनो देहस्य भागावात्म-
 भागौ ॥ “आत्मा जीवे धृती देहे स्वभावे परमात्मनि” इति
 विश्वः ॥ तौ एव भागौ प्रसूतिभाज उत्पत्तिभाजः । सृज्यत
 इति सर्गः तस्य । निजसृष्टेरित्यर्थः । माता च पिता च
 पितरौ ॥ “पिता मात्रा” इत्येकशेषः ॥ स्मृतौ । वृद्धैः इति
 शेषः ॥ अत्र मनुः—“द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभ-
 वत् । अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्यभुः” इति ॥ ७ ॥

स्वकालेति । स्वकालस्य परिमाणेन “चतुर्युगसहस्राणि
 ब्रह्मणो दिनमुच्यते” इत्युक्त्यरूपेण व्यस्तं विभक्तं रात्रिंदिवं
 रात्रग्रहणी यस्य तस्य ॥ यद्यपि “अचतुर—” आदिसूत्रेण
 रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवमिति सप्तम्यर्थे वृत्तौ इन्द्र इत्युक्तं
 तथापि “दोषामन्यमहः” “दिवमन्या रात्रिः” इत्यादौ कर्म-
 वदत्रापि प्रातिपदिकार्थवृत्तित्वं कथञ्चिद्विषययोगबलादाश्रय-
 शैथिल्यम् ॥ ते तव यौ तु स्वप्नावबोधौ तावेव भूतानां प्रलयो-
 दयौ संहारसृष्टौ । यदाहुः—“यदा स देवो जागर्ति तदैव
 चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वे प्रलीयन्ते”
 इति ॥ एतच्च दैनंदिनसृष्टिप्रलयाभिप्रायकं महाप्रलयस्य
 ब्रह्मणो वर्षशतान्ते भावित्वात् ॥ ८ ॥

(१) - भावौ । (२) परिणामेन ।

(३) यौ स्वप्नावबोधौ तावेव, स्वप्नावबोधौ भूतानां तावेव ।

जगद्योनिरयोनिस्त्वं (४) जगदन्तो निरन्तकः ।

जगदादिरनादिस्त्वं (५) जगदौशो निरीश्वरः ॥८॥

आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥१०॥

जगदिति ॥ हे भगवन् । त्वं जगद्योनिः जगत्कारणं स्वय-
मयोनिरनादित्वादकारणकस्त्वम् । अन्तयतीत्यन्तः ॥ पचा-
द्यच् ॥ जगतोऽन्तर्जगत्संहर्ता स्वयं निरन्तको नित्यत्वादन्तर-
हितः । त्वं जगतामादिः जगदादिः । सृष्टेः प्रागपि सन्नि-
त्यर्थः । अतएव त्वमनादिः आदिरहितः । त्वं जगतामीशो
नियन्ता स्वयं निरीश्वरः । अनियम्य इत्यर्थः ॥ “यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिश्रुतिरेव अत्र प्रमाणम् ॥
अत्रायोनिरित्यादौ नञ्त्तत्पुरुषाश्रयणे विरोधः । बहुव्रीहिणा
तु तत्परिहार इति विरोधाभासालङ्कारः । यथाहुः—“विरो-
धाभासत्वे विरोधः” इति ॥ ८ ॥

तव तु न प्रपञ्चस्येव जन्मतिरोधानज्ञानेषु परापेक्षेत्याह—
आत्मानमिति ॥ हे भगवन् । त्वमात्मानं लोकानुग्रहार्थं
ब्रह्मरूपेणोत्पिपादयिषितं स्वस्वरूपमात्मनैव वेत्सि जानासि ।
सर्वापि क्रिया कर्तव्यार्थज्ञानपूर्विकेति भावः । तथात्मानमा-
त्मनैव । आत्मन्येवेत्यत्रापि सम्बध्यते । स्वस्मिन्नेव सृजसि ।
अधिष्ठानमपि स्वयमेवेत्यर्थः ॥ “स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितम्” इति
श्रुतेः ॥ कृतिना समर्थेन । इदं सर्वत्र सम्बध्यते । आत्मना
स्वेनैवात्मन्येव प्रलीयसे स्वस्मिन्नेव प्रलीनो भवसि ॥ लीयते-
दैवादिकात्कर्तरि लट् । “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति
धार्तिकात्कर्तृवात्मनेति ढृतीया । न हि ते प्रपञ्चस्येव ज्ञानो-
त्पत्तिलयेषु परापेक्षेति फलितार्थः ॥ १० ॥

(४) अनन्तो जगदन्तकः, जगदन्तोऽप्यनन्तकः ।

(५) जगदौशोऽप्यनीश्वरः ।

द्रवः सङ्घातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो (६) लघुगुरुः ।
 व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥११॥
 (७) उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुद्गौरणम्
 कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥१॥

द्रव इति ॥ त्वमिति अनुषज्यते । हे भगवन् । त्वं द्रव
 सरिक्तमुद्रादिवद्रसात्मकोऽसि । सङ्घातेन निविडसंयोगेन
 कठिनो महीधरादिवत् । स्थूल इन्द्रियग्रहणयोग्यो घटादि-
 वत् । सूक्ष्मोऽतीन्द्रियः परमाण्वादिवत् । लघुस्तत्तनयोग्य-
 स्तूलोदिवत् । गुरुर्ह्येमादिवदचलनीयः । व्यक्तः कार्यरूपो-
 ऽसि । व्यक्तेतरः कारणरूपश्चासि । एवं विभूतिष्वणिमादिषु
 ते तव । प्रकामस्य भावः प्राकाम्यं यथाकामत्वम् ॥ ११ ॥

उद्घात इति ॥ हे भगवन् । यासां गिरां वाचासुद्घात
 उपक्रमः प्रणव ओंकारात्मकः ॥ “ओंकारप्रणवौ समौ” इति ।
 “स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः” इति चामरः ॥ इदमुपसङ्हा-
 रस्याप्युपलक्षणम् ॥ “ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वतः ।
 दहत्येनः कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशेषतः” इति निरुक्तपरिशि-
 ष्टयोर्यास्कः ॥ नीयन्त एभिरर्थविशेषा इति न्यायाः स्मृताः ।
 उक्तं च—“स्वरविशेषादर्थप्रतिपत्तिः” । “यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो-
 ऽपराधात्” इति ॥ यासां गिरां त्रिभिर्न्यायैरुदात्तानुदात्त-
 स्वरितैः स्वरैरुद्गौरणमुच्चारणम् । यासां कर्म । प्रतिपाद्यमि-
 त्यर्थः । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । न तु चैत्यवन्दनादिरिति
 भावः । फलं स्वर्गः । कर्मद्वारेति शेषः । कर्मस्वर्गौ ब्रह्माप-
 वर्गयोरप्युपलक्षणे । त्वं तासां गिराम् । वेदानामित्यर्थः ।
 प्रभवत्यस्मात् इति प्रभवः कारणम् । प्रणेता स्वर्ता वा मत-
 भेदेन ॥ १२ ॥

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तद्वर्णिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥

त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः ।

सांख्यमतं न स्तुवन्ति -

त्वामिति ॥ हे भगवन् । त्वां पुरुषस्यार्थो भोगापवर्ग-
ह्यस्तदर्थं प्रवर्तत इति पुरुषार्थप्रवर्तिनीं तां प्रकृतिं त्रैगुण्य-
त्मकं मूलकारणम् ॥ “प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे”
इति यादवः ॥ आमनन्ति कथयन्ति ॥ “स्ना अभ्यासे” इति
धातोर्लट् । “पान्नाभ्यास्नान्ना—” इत्यादिना मनादेशः ॥
प्रकृतिपुरुषभेदाग्रहणाय प्रकृतिपुरुषाभेदव्यपदेशः । त्वामेव तां
प्रकृतिं साक्षित्वेन पश्यतीति तद्वर्णिनमुदासीनं कूटस्थं पुरुषं
विदुर्विदन्ति ॥ “विदो लटो वा” इति भेजुसादेशः ॥ “अजा-
मेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्” इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥ १३ ॥

त्वमिति ॥ हे भगवन् । त्वं पितृणामग्निष्वात्तादौना-
मपि पिता । तेषामपि तर्पणीय इत्यर्थः । देवानामिन्द्रादौ-
नामपि देवता । तेषामपि यजनौय इत्यर्थः । परतोऽपि पर-
श्चासि । सर्वोत्तरोऽसौत्यर्थः ॥ “इन्द्रियेभ्यः परा श्रार्या अर्थेभ्यश्च
परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्ततः । महतः
परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा
काष्ठा सा परा गतिः” इति सर्वोत्तरत्वाभिधानात् ॥ वेधसां
दक्षादौनामपि विधाता स्रष्टासि ॥ १४ ॥

त्वमेवेति ॥ शाश्वत्सिद्धः शाश्वतः ॥ शैषिकोऽणप्रत्ययः ।
यद्यपि “कालाट्ठञ्” इति ठञ्पवादः । अतएव सूत्रकारश्चापि
प्रयोगः—“वेधां च विरोधः शाश्वतिकः” इति । तथापि
प्रयोगवशात्साधुरिति वामन इति ॥ शाश्वतः प्रयुक्तः शाश्वत-
स्त्वमेव । ह्ययत इति हव्यं हविः आग्न्यादिकम् । जुहोतीति

(८) वेद्यं च वेदिता चासि ध्याता ध्येयं च यत्परम्

॥ १५ ॥

इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा (६) यथार्था हृदयङ्गमाः ।

प्रसादाभिमुखो (१) वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः १॥

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।

प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७ ॥

होता यजमानश्चासि । भोज्यमभ्यवहार्यमन्नम् ॥ “भोज्यं भक्ष्यं” इति निपातनात् कुत्वाभावः । भोक्ता अन्नादश्चासि । वेद्यं साक्षात्कार्यं वस्तु वेदिता साक्षात्कर्ता चासि । ध्याता स्मर्ता च यत्परं वस्तु ध्येयं तश्चासि । साक्षात्कारसाधनभूतप्रत्यय-विशेषप्रवाहो ध्यानम् ॥ १५ ॥

इतीति ॥ वेधा ब्रह्मेति तेभ्यो देवेभ्यः ॥ “आख्यातोपयोगे” इत्युपादानत्वात्पञ्चमी ॥ यथार्थाः सत्या अतएव हृदयं गच्छन्तीति हृदयङ्गमा मनोहराः ॥ खच्प्रकरणे “गमेः सुष्ठु-पसंख्यानम्” इति खच्प्रत्ययः । “अरुहिषदजन्तस्य मुम्” इति मुमागमः ॥ स्तुतीः स्तोत्राणि श्रुत्वा प्रसादाभिमुखोऽनुग्रहप्रवणः सन् । दिवौकसो देवान् प्रत्युवाच ॥ १६ ॥

अथ कविराह—

पुराणस्येति ॥ द्रव्यगुणक्रियाजातिभेदेन चत्वारोऽवयवा यस्या इति चतुष्टयी चतुर्विधा ॥ “संख्याया अवयवे तयप्” इति तयप् । “टिष्ठाणञ्द्वयसच्—” इत्यादिना ङीप् ॥ शब्दानां प्रवृत्तिर्वैखरीप्रमुखा वागवृत्तिः । उक्तं च—“वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । द्योतितार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी” इति । पुराणस्य पुरातनस्य ॥ पृषोदरादित्वात्

(८) वेद्यं वेदयिता, वेद्यश्च वेदिता ।

(६) यथार्थ ।

(१) ब्रह्मा ।

स्वागतं खानधीकारान् प्रभावैरवलम्बा वः ।

युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥१८॥

(२) किमिदं द्युतिमात्मौयां न बिभ्रति यथा पुरा ।

हिमक्लिष्ट(३)प्रकाशानि ज्योतीषीव मुखानि वः

॥ १९ ॥

ताधुः ॥ कवेः कवयितुस्तस्य ब्रह्मणश्चतुर्भिर्मुखैः समीरिता
सती ॥ “तद्वितार्थ—” इत्यादिनोत्तरपदसमाप्तः ॥ समा-
हारे चतुर्मुखीति स्यात् ॥ चरितार्थान्वर्थाभौत् ॥ चतुर्मुखो-
च्चारणाच्चातुर्विध्यं सफलमासीदित्यर्थः ॥ १७ ॥

भगवानाह—

स्वागतमिति ॥ हे प्राज्यविक्रमाः प्रभूतपराक्रमा देवाः ॥
“प्राज्यं भूरि प्रभूतं च” इति यादवः ॥ खान् स्वकौयानधी-
कारान् नियोगान् ॥ “उपसर्गस्य घञि—” इति वा दीर्घः ॥
प्रभावैः सामर्थ्यैरवलम्बाख्याय । यथाधिकारं स्थित्वापीत्यर्थः ।
युगपत्समकालं प्राप्तेभ्यः । युगपत्यास्या महत्कार्यमनुमीयत
इति भावः । युगबाहुभ्यः । दीर्घबाहुभ्य इत्यर्थः । आजानु-
बाहुत्वं भाग्यलक्षणम् । वो युष्मभ्यम् ॥ “बहुवचनस्य वस्त्वसौ”
इति वसादेशः । “कर्मणा यमभिप्रैति—” इत्यत्र कर्मपदेन
क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वम् ॥ स्वागतं शोभमानमागमनम् ।
काकुरत्वानुसन्धेया ॥ १८ ॥

किमिति ॥ “वत्साः” इत्युत्तरश्लोकीयं (४।२८) सम्बोधन-
प्रत्याप्यनुषङ्गनौयम् । हे वत्साः पुत्रकाः । हिमेन नौहारेण
क्लिष्टप्रकाशानि मन्दप्रभाणि ज्योतीषि नक्षत्राणीव ॥ “दौस्ति-
ताराहुताशेषु ज्योतिः” इति शाश्वतः ॥ वो युष्माकं मुखानि
पुरा यथा पूर्वमिवात्मौयां द्युतिं न बिभ्रति । इदं किम् । किं

(२) इमाम्, इति ।

(३) -प्रभावानि ।

प्रशमादर्चिषामेत(४)दनुङ्गोर्णसुरायुधम् ।
 वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं (५)कुण्डिताश्वीव लक्ष्यते २
 किं चाय(६)मरिदुर्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।
 मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥२१॥
 कुवेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।
 अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः ॥ २२ ॥

निबन्धनमित्यर्थः ॥ किमिदमित्यनेन वाक्यार्थः परामृश्यते
 ॥ १८ ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति सप्तभिः श्लोकैः—

प्रशमादिति ॥ अर्चिषां तेजसां प्रशमान्निर्वाणादनुङ्गोर्ण
 सुरायुधम् । अनुदितचित्रप्रभमित्यर्थः । एतद् वृत्रस्य हन्तुः
 रिन्द्रस्य कुलिशं वज्रम् । कुण्डिता अश्वयो यस्य तत् कुण्डित
 तांश्च कुण्डितकोटीव लक्ष्यते दृश्यते ॥ २० ॥

किं चेति ॥ किं चायमरिदुर्वारो रिपुदुष्प्रधर्षः प्रचेतसं
 वरुणस्य ॥ “प्रचेता वरुणः पाशौ” इत्यमरः ॥ पाणौ पाशं
 रत्नसुरायुधविशेषः । मन्त्रेण गारुडेन हतवीर्यस्य प्रतिबद्धशक्ते
 फणिनः सर्पस्य दैन्यं शोच्यत्वमाश्रितः ॥ अत्र फणिनिष्ठदै
 न्यस्य पाशेऽसम्भवाद्दैन्यमिव दैन्यमिति कल्पनादसम्भवद्वस्तु-
 सम्बन्धो निदर्शनालङ्कारः ॥ २१ ॥

कुवेरस्येति ॥ अपविद्धा त्यक्ता गदा येन सोऽपविद्धगदः ।
 अतएव भग्नशाखो द्रुम इव स्थितः कुवेरस्य बाहुर्मनःशल्यम् ।
 दुःखहेतुत्वान्नसः शल्यप्रायमित्यर्थः । पराभवम् । शत्रुहृत-
 मिति शेषः । शंसतीव कथयतीव । लक्षणया अनुमापयती-
 त्यर्थः ॥ बाहौ सुख्यकथनस्यासम्भवादिवशब्दोऽप्यत एव ॥२२॥

(४) अनूङ्गोर्ण, अनुगूर्ण । (५) कुण्डितश्री । (६) अपि ।

यमोऽपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।
 कुरुतेऽस्मिन्मोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥२३॥
 अमौ च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशैतलाः ।
 चित्रन्यस्ता इव (७)गताः प्रकामालोक(८)नीय-
 ताम् ॥ २४ ॥

पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।

अश्वसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥

यम इति । अस्तं नाशमिताः प्राप्ताः ॥ अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् ॥ तस्य “द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तपन्नैः” इति समासः ॥ अस्तामितास्त्वधो यस्य तेन निस्तेजस्केन दण्डेन यमोऽपि भूमिं विलिखन्मोघेऽपि । प्रागिति भावः । अस्मिन् दण्डे निर्वाणालातस्य शान्तोष्णकस्य । अलातं नाम भूलेखनशलाका तस्य यन्नाघवं क्लैब्यं तत् कुरुते ॥ “अलातमुष्णं कं श्रेयम्” इति हलायुधः ॥ “निर्वाणोऽवातं” इति निपातनाभिष्ठानत्वम् ॥ अत्रापि लाघवमिव लाघवमिति कल्पनाद्विदर्शनालङ्कारः ॥ २३ ॥

अमौ इति ॥ प्रतापक्षत्या तजसां क्षयेण शैतला अमौ आदित्याश्च । द्वादशेति शेषः । कथम् । केन हेतुना इत्यर्थः । चित्रन्यस्ताश्चित्रलिखिता इव । प्रकाममत्यन्तमालोकनीयतां दृश्यतां गताः प्राप्ताः ॥ २४ ॥

पर्याकुलेति ॥ मरुतां वायूनाम् । सप्तसप्तानामिति शेषः । पर्याकुलत्वात् खलितगतित्वाच्चेतोर्वेगस्य भङ्गोऽश्वसां जलानां प्रतीपगमनात् । उत्तानावरोहादित्यर्थः । ओघस्य संरोधः प्रवाहप्रतिबन्ध इवानुमीयते ॥ २५ ॥

आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।

रुद्राणामपि मूर्धानः (६)क्षतहुङ्कारशंसिनः ॥२६॥

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं (१)यूयं किं बलवत्तरैः ।

अपवादैरिवोत्सर्गाः क्षतव्यावृत्तयः परैः ॥ २७ ॥

तद् ब्रूत वत्साः किमितः (२)प्रार्थयध्वं समागताः

मयि स्मृष्टिर्हि (३)लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता

॥ २८ ॥

आवर्जितेति ॥ आवर्जितेषु परिभवदुःखावनस्त्रेषु जटानां
मौलिषु जटाजूटेषु विलम्बिन्यः संसिन्यः शशिकोटयश्चन्द्ररेखा
येषां ते तथोक्ताः । रुद्राणामपि । एकादशानामिति शेषः ।
मूर्धानः क्षतं हुङ्कारं शंसन्तीति तथोक्ताः । हुङ्कारश्चत्यनुमा-
पका इत्यर्थः । हुङ्कारशस्त्रा हि रुद्रा इति भावः ॥ २६ ॥

लब्धेति ॥ प्रथमं पूर्वं लब्धप्रतिष्ठा लब्धस्थितयः । लब्धा-
वकाशा इत्यन्यत्र । यूयं बलवत्तरैः पौरुषातिरेकात् प्रबल-
तरैः । निरवकाशैरित्यपरञ्च । परैः शत्रुभिरुत्सर्गाः सामान्य-
शास्त्राणि “मा हिंस्यात्” इत्येवमादीनि । अपोच्यन्त एभि-
रित्यपवादैः “गामालभेत” इत्यादिभिर्विशेषशास्त्रैरिव किं
क्षतव्यावृत्तयः क्षतप्रतिष्ठाभङ्गाः । क्षतविषयसङ्कोचरूपबाधा
इत्यन्यत्र ॥ “विषयसङ्कोच एव बाधः” इत्याचार्याः । निषेध-
शास्त्रस्य वैदिकहिंसापरिहारेण लौकिकमात्रे व्यवस्थापना-
द्विषयसङ्कोच इत्यलमतिगहनावगाहनेन ॥ २७ ॥

तदिति ॥ तत् तस्मात्कारणात् । हे वत्साः पुत्रकाः ॥
“वत्सस्त्वर्भकपुत्रार्थोर्वर्षे वत्सं तु वक्षसि” इति विश्वः । स्वयं
पितामहत्वाद् वत्सा इत्यामन्त्रयते । संभूयागताः समागता

(६) क्षताहुङ्कार । (१) न खलु स्थ बलवत्तरैः ।

(२) प्रार्थयध्वे । (३) भूतानाम् ।

ततो मन्दानिलोद्धूतकमलाकरशोभिना ।

गुरुं नेत्रसहस्रेण (४)नोदयामास (५)वासवः २६

स (६)दिनेत्रं हरेश्चक्षुः (७)सहस्रनयनाधिकम् ।

वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥३०॥

एवं (८)यदात्य भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।

इतो मत्तः किं प्रार्थयध्वम् । किमिच्छतेत्यर्थः । ब्रूत । लोक-
रक्षणे यूयमेव कर्तार इत्याह—मयि लोकानां सृष्टी रक्षा
युष्मास्त्वस्थिता । अतस्तदर्थमपि नास्ति मदपेक्षेत्यर्थः ॥२८॥

तत इति ॥ ततो भगवत्प्रश्नानन्तरं वासव इन्द्रो गुरुं ब्रू-
यतिम् ॥ “गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ” इत्यमरः ॥ मन्दानिलोद्धूतो
यः कमलाकरः स इव शोभत इति तेन तथोक्तेन नेत्राणां
सहस्रेण नोदयामास प्रेरयामास । सहस्रग्रहणमास्थातिश-
यार्थम् । अनिमेषाणामपि प्रयत्नवशादक्षिप्त्यन्दो न विरुध्यते
॥ २९ ॥

स इति ॥ हरेरिन्द्रस्य ॥ “इन्द्रो दुश्शत्रवो हरिः” इति
हलायुधः ॥ सहस्राक्षयनेभ्योऽधिकं सहस्रनयनाधिकम् । तद-
गोचरदर्शित्वादिति भावः । हे नेत्रे यस्य तद् दिनेत्रम् । प्रसि-
द्वाश्चक्षुषोऽयं विशेष इत्यर्थः । चक्षुश्चक्षुर्भूतः ॥ चक्षुष्टारोपस्य
प्रकृतोपयोगात् परिणामालङ्कारः ॥ स वाचस्पतिः ॥ कस्का-
दिद्वादलुक्सत्वे । “षष्ठ्याः पतिपुत्र—” इत्यादिना सत्व-
मिति स्वामौ तत्र छन्दोविषयत्वात् ॥ प्राञ्जलिः सन् । जल-
जासनं ब्रह्माणमिदमुवाच ॥ ३० ॥

एवमिति ॥ हे भगवन् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न । यदात्य
“कृतव्यावृत्तयः परैः” (२ । २७) इति यद् ब्रवीषि ॥ ब्रुवः
पञ्चानाम्—” इत्यादिनाहादेशः । “वर्तमानसामीप्ये वर्तमा-

(४) नोदयामास, प्रेरयामास ।

(५) ब्रूयताम् ।

(६) दिनेत्रः । (७) दशचक्षुःशताधिकम् । (८) यथा ।

प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न (६)ज्ञास्यसि प्रभो

॥ ३१ ॥

(१)भवत्सम्भवरोदौर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।

उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३२ ॥

पुरे तावन्तमेवास्त्रं (२)तनोति रविरातपम् ।

दौर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥

नवद्वा” इति वर्तमानप्रयोगः । वामनस्तु भ्रान्तोऽयं प्रयोग इत्याह । आहिति भूतं णलन्तभ्रमवदिति । आहृत्युपलक्षणम् ॥ तदेवं सत्यम् । नोऽस्माकं पदमधिकारः परैः शत्रुभिरासृष्टमाक्षिप्तम् । हे प्रभो प्रत्येकं प्रतिपुरुषं विनियुक्तात्मा प्रवेशितस्वरूपः । सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । कथं न ज्ञास्यसि न वेत्सि ॥ वर्तमानेऽपि वचनभङ्गा भविष्यन्निर्देशः प्रसिद्धः ॥ “अपङ्कवे ज्ञः” । “अकर्मकाञ्च” इत्यात्मनेपदविकल्पः ॥ ३१ ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति—

भवदिति ॥ भवतस्त्वत्तो लब्धेन वरेण उदौर्ण उद्धतः । तारक इत्याख्या नामधेयं यस्य स तारकाख्यः । महानसुरो महासुरः ॥ “सम्प्लवत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः” इति तत्पुरुषः ॥ धूमकेतुरुत्पातविशेष इव लोकानामुपप्लवायोपद्रवायोत्थित उत्पन्नः ॥ ३२ ॥

पुर इति ॥ अस्त्रं तारकस्य पुरे रविः सूर्यस्तावन्तं तावन्मात्रमेवातपं तनोति । यावन्मात्रेण यावतैव । यावती मात्रा मितिर्यस्य यावन्मात्रं तेन वा । अल्पपरिमाणेनेत्यर्थः ॥ “मात्रा परिच्छेदे । अल्पे च परिमाणे सा मात्रां मार्त्तस्येवधारणे” इत्यमरः ॥ दौर्घिकासु क्रौड़ावापौषु कमलानामुन्मेषो विकाशः साध्यते निष्पाद्यते । कठोरकिरणोऽपि मन्दोष्णः सन्नेव तद्गीत्या पुरे प्रकाशत इत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥

(६) ज्ञास्यसि प्रभुः । (१) त्वया दत्त, भवदत्त । (२) करोति ।

सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते ।

नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥३४॥

व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात् ।

न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ३५

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्पराः ।

उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥ ३६ ॥

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।

सर्वाभिरिति ॥ चन्द्रः तं तारकं सर्वदा । कृष्णपक्षे-
ऽपीत्यर्थः । सर्वाभिः कलाभिर्निषेवते ॥ “कला तु षोडशां
भागः” इत्यमरः ॥ केवलां हरचूडामणीकृतां शिवशिरोमणी-
कृतां लेखां नादत्ते न गृह्णाति ॥ ३४ ॥

व्यावृत्तेति ॥ वायुः । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयं चौर्यम् ॥
“स्तेनाद्यन्नलोपश्च” इति यत्प्रत्ययो नलोपश्च ॥ कुसुमानां
स्तेयं तस्मात् स्तेयाभियोगाद्दण्डाद्वा साध्वसं भयं तस्माच्चेतो-
रुद्याने व्यावृत्तगतिः । निवृत्तोद्यानसञ्चारः सन्नित्यर्थः ॥ सापे-
क्षत्वेऽपि गमकत्वात्समामः ॥ तत्पार्श्वे तत्समीपे । तालस्य
वृन्तैरुदयय्यते । तालस्येव वृन्तमस्येति वा तालवृन्तं तस्या-
निलाद् व्यजनसञ्चारपवनात् अधिकं यथा तथा न वाति ॥
“व्यजनं तालवृन्तकम्” इत्यमरः ॥ ३५ ॥

पर्यायेति ॥ मृतवः षड्व्रसन्तादयः पर्यायसेवामुत्सृज्य
पुष्पाणां सम्भारे संघट्टे तत्पराः । आसक्ताः सन्त इत्यर्थः ॥
“तत्परे प्रसितासक्तौ” इत्यमरः ॥ उद्यानपालैः उद्यानाधि-
कृतैः सामान्यं साधारणं यथा भवति तथा तं तारकम्
उपासते सेवन्ते । श्रौतोष्णादिदोषप्रकाशनं तु दूरापास्तमि-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

तस्येति ॥ सरितां पतिः समुद्रस्तस्य तारकस्योपायनानां
गम्यतानां योग्यानि ॥ “प्राभृतं तु प्रदेशनम् । उपायनम्”

कथमप्यम्भसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥
 ज्वलन्मणिशिखाञ्चैनं (३)वासुकिप्रमुखा निशि ।
 स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्युपासते ॥ ३८ ॥
 तत्कृतानुग्रहापेक्षी (४)तं मुहुर्दूतहारितैः ।
 अनुकूलयतीन्द्रोऽपि (५)कल्पद्रुमविभूषणैः ॥ ३९ ॥
 इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिप्नाति भुवनत्रयम् ।
 शाम्येत् (६)प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ ४० ॥

इत्यमरः ॥ रत्नान्यम्भसामन्तरा निष्पत्तेः परिपाकपर्यन्तम् ॥
 विकल्पादसमासः ॥ कथमपि महता यत्नेन प्रतीक्षते । कदा
 वा परिपश्येरन्नित्येकाग्र्येण पालयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ज्वलदिति ॥ किञ्चेति चार्थः । ज्वलन्मणौ मणौनां शिरो-
 रत्नानां शिखा ज्वाला येषां ते वासुकिप्रमुखा भुजङ्गाः सर्पाः ।
 सिंहाश्च ध्वन्यन्ते ॥ “भुजङ्गः सिद्धसर्पयोः” इत्यमरः ॥ निशि
 स्थिरप्रदीपतामनिर्वाणदीपत्वमेत्य एनं तारकं पर्युपासते
 परिवृत्त्य सेवन्ते ॥ ३८ ॥

तत्कृततेति । इन्द्रोऽपि तेन तारकेण कृतं तत्कृतमनुग्रहं
 प्रसादमपञ्चत इति तथोक्तः सन् । मुहुर्दूतहारितैर्दूतप्रापितैः
 कल्पद्रुमाणां विभूषणैः । तत्प्राप्त्यैरित्यर्थः । तं तारकमनुकूल-
 यत्यनुकूलं करोति ॥ ३९ ॥

इत्यमिति ॥ इत्यमुक्तप्रकारेण रविशशिपवनोदधिभुजङ्ग-
 सुरेन्द्रैराराध्यमानोऽपि भुवनत्रयं क्लिप्नाति पौड्यति ।
 तद्याहि । दुर्जनः प्रत्यपकारेण प्रतीकारेणैव शाम्येच्छान्ती
 भवेत् । उपकारेण तु न शाम्येत् । प्रत्युत प्रकुप्यतीति
 भावः ॥ ४० ॥

(३) वासुकिप्रहिताः ।

(४) प्रत्यहम् ।

(५) स्वर्गद्रुम ।

(६) प्रत्युपकारेण ।

तेनामरबधू(८)हस्तैः सदयालूनपल्लवाः ।

प्रभिन्नाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥४१॥

वीज्यते स हि संसृप्तः श्वाससाधारणानिलैः ।

वामरैः सुरवन्द्यैनां बाष्पशोकरवर्षिभिः ॥४२॥

उत्पाद्य मेरुशृङ्गाणि क्षुत्क्षानि हरितां खुरैः ।

आक्रौडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्त्रेषु वेश्मसु ॥४३॥

मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्वाण्यामदाविलम् ।

तेनेति ॥ तेन तारकेण अमरबधूहस्तैः । सुकुमारैरिति भावः । तैरपि सदयम् आलूना अवतंसार्थं छिन्नाः पल्लवा येषां ते नन्दनद्रुमाः । छेदाश्च पाताश्च छेदपातास्तुषाम् । अभि-
जानन्तीत्यभिन्नाः ॥ कथ्योगात् कर्मणि षष्ठी ॥ क्रियन्ते ॥४१॥

वीज्यते इति ॥ हि यस्मात् कारणात् स तारकः संसृप्तः सन् । श्वाससाधारणो निश्वाससमानोऽनिलो येषां तैः । ततो-
ऽप्याधिक्ये निद्राभङ्गभयादिति भावः । बाष्पशोकरवर्षिभिः । तासां स्त्रीणां रोदनस्यायमवसर इति भावः । सुरवन्द्यैनां सुरप्रग्रहस्त्रीणां सख्यन्विभिः ॥ “प्रग्रहापग्रहौ वन्द्याम्” इत्य-
मरः ॥ वामरैः वीज्यते । ४२ ॥

उत्पाद्येति ॥ तेन तारकेण हरितां सूर्याश्चानाम् ॥
“हरित् सूर्ये च सूर्याश्च वर्णे च हरिते दिशि” इति विश्वः ॥
खुरैः श्वफैः क्षुत्क्षानि चूर्णितानि । एतेन तेषामत्यौक्यं सूचि-
तम् । मेरुशृङ्गाण्युत्पाद्य स्त्रेषु वेश्मसु । वेश्मस्त्विति बहुवचने-
नास्य भुवनत्रयनिवासः सूचितः । आक्रौडन्त एष्वत्याक्रौडाः ।
ते च ते पर्वताः कल्पिताः कृताः ॥ ४३ ॥

मन्दाकिन्या इति ॥ सांप्रतं संप्रति मन्दाकिन्या भागी-
रथ्या दिग्वाण्यानां दिग्गजानां मदैराविलं कलुषं पयो जल-

हेमाभोरुहशस्यानां तद्वायो धाम सांप्रतम् ॥४४॥

भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।

खिलीभूते विमानानां तदापातभयात्पथि ॥४५॥

यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः ।

जातवेदोमुखान्मायी (८)मिषतामाच्छिनत्ति नः

॥ ४६ ॥

उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च ।

मेव । शिष्यत इति शेषं शिष्टम् ॥ कर्मण्यण्प्रत्ययः ॥ “त्रिष्व-
न्यत्रोपयुज्यते” इति नपुंसकत्वम् ॥ तर्हि कनककमलानि क
गतानीत्याह—हेमेति । हेमाभोरुहाण्येव शस्यानि तेषां तु
तस्य वाप्यः तद्वाप्य एव धाम स्थानम् । सर्वाण्यप्युत्पाद्य
स्वदौर्घिकास्त्रेव प्रतिरोपितवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥

भुवनेति ॥ तस्य तारकस्यापातात्समापत्तेर्भयादिमानानां
पथि खिलीभूतेऽप्रहतीभूते सति ॥ “हे खिलाप्रहते समे”
इत्यमरः ॥ स्वर्गिभिः देवैः भुवनानामालोकने प्रीतिः नानुभू-
यते ॥ ४५ ॥

यज्वभिरिति ॥ यज्वभिर्विधिवदिष्टवद्भिः ॥ “यज्वा तु
विधिनेष्टवान्” इत्यमरः ॥ “सुयजोर्ङ्निप्” इति ङनिप्प्र-
त्ययः ॥ विततेष्वध्वरेषु यज्ञेषु संभृतं दत्तं हव्यं हविर्मायी
मायावी ॥ ब्रौह्मादित्वादितिप्रत्ययः ॥ स तारको नोऽस्माकं
मिषतां पश्यताम् । पश्यत्सु सत्स्वित्यर्थः ॥ “षष्ठौ चानादरे”
इति षष्ठौ ॥ जातवेदा वङ्गिरेव मुखं तस्माज्जातवेदोमुखात्
आच्छिनत्ति । आच्छिप्य गृह्णातीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

उच्चैरिति ॥ किञ्चेति चार्थः । तेन तारकेणोच्चैरुक्त उच्चैः-
श्रवा नाम । हयो रत्नमिव हयरत्नम् पश्यश्रेष्ठः ॥ “रत्नं श्रेष्ठे

(८) पिबताम् ।

देहवद्भूमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जितं यशः ॥ ४७ ॥

तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः ।

वीर्यवन्त्यौषधानीव विकारे सान्निपातिके ॥ ४८ ॥

जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।

हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे (६) निष्कामिवार्पितम्

॥ ४९ ॥

मणावपि” इति विश्वः ॥ अस्य शुभ्रत्वादुत्प्रेक्षते—देहवत्
बद्धदेहम् । सूर्तिमदित्यर्थः ॥ आहिताग्न्यादित्वाग्निष्ठायाः पर-
निपातः ॥ चिरकालार्जितमिन्द्रस्य यश इवाहार्यपङ्कतम् ॥ ४७ ॥

तर्हि सामाद्युपायास्तत्र कथं न प्रयुक्ता इत्यत्राह—

तस्मिन्निति ॥ क्रूरे घातुके ॥ “नृशंसो घातुकः क्रूरः”
इत्यमरः ॥ तस्मिन्नसुरे नोऽस्माकं सर्व उपायाः सन्निपातदोष-
त्रयस्य प्रकोपके सान्निपातिके विकारे ज्वरादौ ॥ “सन्निपा-
ताच्च” इति वक्तव्यादृक् ॥ वीर्यवन्ति सारवन्ति औषधानीव
प्रतिहतक्रिया विफलप्रयोगा भवन्ति ॥ ४८ ॥

तदेव प्रतिहतक्रियत्वमाह—

जयाशेति ॥ किञ्चेति चार्थः । नूनमनेन हरिचक्रेण वयं
जेष्याम इति यत्र हरिचक्रे अस्माकं जयाशा विजयाशंसा ।
आसौदिति शेषः । प्रतिघातेन प्रतिहत्योत्थितार्चिषोद्गततजसा
तेन हरिचक्रेण विष्णोः सुदर्शनेनास्य तारकस्य कण्ठे निष्क-
सुरोभूषणमर्पितमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्वयमेव निष्कमिव स्थित-
मित्यर्थः । तारकशिरश्छेदाय हरिणा चक्रं त्यक्तं तदपि नष्ट-
शक्ति जातमिति भावः ॥ “साष्टे शते सुवर्णानां हेम्नुरोभूषणे
पक्षे । दौनारिऽपि च निष्कोऽस्त्री” इत्यमरः ॥ ४९ ॥

(६) निष्क इवार्पितः ।

तदीयास्तोयदेष्टव्य पुष्करावर्तकादिषु ।

अभ्यस्यन्ति (२) तटाघातं निर्जितैरावता गजाः ५०

तदिच्छामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।

कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षवः ॥ ५१ ॥

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।

प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो वन्द्योमिव जयश्रियम् ॥ ५२ ॥

तदीया इति ॥ अथ सम्पत्ति निर्जित एरावतो यैस्ते तथो-
क्ताः । तस्य तारकस्येमे तदीया गजाः पुष्कराश्च आवर्तकाश्च
नामादयो येषां तेषु तोयदेषु मेषेषु तटाघातं वप्रक्रीडाम्
अभ्यस्यन्ति ॥ ५० ॥

तदिति ॥ तत् तस्मात् कारणात् । हे विभो स्वामिन् ।
मोक्तुं भवं त्यक्तुमिच्छवो मुमुक्षवो विरक्ता भवस्य संसारस्य
शान्तये निवृत्तये कर्मैव बन्धस्तं छिनत्तीति कर्मबन्धच्छिदं
धर्ममिव । आत्मज्ञानहेतुभूतमिति शेषः । “तमेव विदित्वा-
तिसृज्य मेति” इति ज्ञानादेव मुक्तिः ॥ तस्य तारकस्य शान्तये
नाशाय । सेनां नयतीति सेनानीसम्पत्तिः ॥ “सत्सृष्टिप—”
इत्यादिना क्लिप् ॥ तं सेनान्यं कञ्चित् स्रष्टुमिच्छामः । वय-
मिति शेषः ॥ ५१ ॥

सेनानीसृष्टेः फलमाह—

गोप्तारमिति ॥ सुरसैन्यानां देवतासेनानां गोप्तारं रक्षि-
तारं यं सेनान्यं पुरस्कृत्य पुरोधाय ॥ “पुरोऽव्ययम्” इति
गतित्वात् “नमस्सुरमोर्गत्योः” इति सकारः ॥ गां पृथ्वीं
त्रायन्त इति गोत्रास्थान् भिनत्तीति गोत्रभिदिन्द्री जयश्रियं
वन्द्योमिव वन्द्योक्ततां स्त्रियमिव शत्रुभ्यः सकाशात्प्रत्यानेष्यति
प्रत्याहरिष्यति । तं स्रष्टुमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५२ ॥

(२) तटाघातान् ।

(३)वचस्यवसिते (४)तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः ।
गर्जितानन्तरं वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय (५)सा
॥ ५३ ॥

सम्पत्त्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित्प्रतौक्ष्यताम् ।
न त्वस्य (६)सिद्धौ यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना
॥ ५४ ॥

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं क्लृप्तमसाम्प्रतम् ॥ ५५ ॥

वचसीति ॥ तस्मिन् वार्हस्यत्ये वचस्यवसिते परिसमाप्ते
सत्यात्मभूर्ब्रह्मा गिरं वाचं ससर्ज जगादेत्यर्थः । सा गीः सौ-
भाग्येन मनोहरत्वेन ॥ “हृद्भगसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च” इत्य-
भयपदवृद्धिः ॥ गर्जिताङ्गर्जितस्य वानन्तरं प्रवृत्तां वृष्टिं जिगाय
जितवती । गर्जितपरत्वाद् वृष्टेरिव तद्विज्ञापनफलत्वाद्भिरः
सुभगत्वमिति भावः ॥ ५३ ॥

सम्पत्त्यत इति ॥ अयं वो युष्माकं कामो मनोरथः सेना-
नीरूपः सम्पत्त्यते सेत्स्यति । कश्चित् कियानपि कालः प्रतौ-
क्ष्यताम् । तु किं तु अस्य सेनान्यः सिद्धौ विषय आत्मना स्वयं
सर्गः वृष्टेरिव व्यापारस्तं न यास्यामि । नाहं सस्यामीत्यर्थः
॥ ५४ ॥

कुत इत्याशङ्काह—

इत इति ॥ इतो मत्त एव प्राप्तश्रीर्लब्धोदयः स दैत्यस्सार-
कासुर इतो मत्त एव क्षयं नाशं नार्हति । तथाहि । अन्यो
वृक्षस्तावदास्ताम् । विषस्य वृक्षो विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य कुत-
श्चित्कारणात्मन्यवर्धयित्वा स्वयं क्लृप्तमसाम्प्रतमनर्हः ॥ असा-

(३) वचस्यपरते ।

(४) तस्य ।

(५) या ।

(६) सिद्धौ ।

(७) वृतं तेनेदमेव (८) प्राङ्मया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।
वरेण (९) शमितं लाकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ५६ ॥
संयुगे सांयुगौनं (१) तमुद्यतं प्रसहेत कः ।

अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥
स हि देवः परं ज्योतिस्तमः पारे (२) व्यवस्थितम् ।
परिच्छिन्नप्रभावर्धिनं मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥

अतमित्यनेन निपातेनाभिहितत्वाद्बृहत् इति द्वितीयान्तो न
भवत्यनभिहिते कर्मणि द्वितीयाभिधानात् । यथाह वामनः—
“निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न विभक्तिः परिगणनस्य प्रायिक-
त्वात्” इति ॥ ५५ ॥

वृतमिति ॥ प्राक् पूर्वं तेनासुरणेदमेव देवैरबध्यत्वमेव वृतं
प्रार्थितम् । मया चास्मै तारकाय प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ।
“प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता” इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥
कर्तव्यं चैतदित्याह—लोकान्दग्धुमलं शक्तम् ॥ “पर्याप्तिवच-
नेष्वलमर्थेषु” इति तुमुन्प्रत्ययः ॥ तस्य तपस्तप्तपो वरेण वर-
दानेन शमितं हि । मयेति शेषः ॥ ५६ ॥

संयुग इति ॥ संयुगे युद्ध उद्यन्तं व्याप्रियमाणम् । संयुगे
साधुं सांयुगौनम् ॥ “प्रतिजनादिभ्यः खञ्” इति खञ्-
प्रत्ययः ॥ तं तारकं निषिक्तस्य क्वचित् क्षेत्रे चरितस्य ॥ “नीलः
कण्ठे लोहितश्च केशेष्विति नीललोहित इति पुराणम्” इति
स्वामी ॥ तस्य नीललोहितस्य धूजंटे रेतसः शुकसांशादृतेऽंशं
विनाशः कः प्रसहेत अभिभवेत् ॥ “प्रसहनमभिभवे” इति
वृत्तिकारः ॥ ५७ ॥

कथमसावौदृक्शक्तिरित्याह—

म इति । स देवो नीललोहितस्तमसः पारे परतो व्यव-

(७) वृतः । (८) अङ्गम्, आढी । (९) अशमितम् ।

(१) तमुद्यन्तम्, तं युद्धन्तम् । (२) प्रतिष्ठितम् ।

उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥५८॥

उभे एव क्षमे (३) वोढुमुभयोर्वीजमाहितम् ।

सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥६०॥

तस्यात्मा शितिकण्डस्य (४) सैनापत्यमुपेत्य वः ।

स्थितं तमोगुणातीतं परं ज्योतिः परमात्मा हि । अतएव मया
परिच्छिन्नप्रभावधिरवगाढमहिमातिशयो न भवति तथा
वेष्णुना च न । अतस्तस्यासाध्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

सम्प्रति तदंशोत्पत्तावपायं दर्शयति—

उमेति ॥ ते कार्यार्थिनो यूयं संयमस्तिमितं समाधिनि-
ष्ठं शम्भोर्मन उमारूपेणोमासौन्दर्येण ॥ “रूपं स्वभावे सौन्दर्ये
राणके पशुशब्दयोः । अन्यद्वत्ती नाटकादावाकारश्लोकयोरपि”
इति विश्वः ॥ अयस्कान्तेन मणिविशेषेण ॥ “कस्कादिषु च”
इति सकारः ॥ लोहवत् अयोधातुमिव ॥ “तेन तुल्यं क्रिया
वेदतिः” इति वतिप्रत्यया मृग्यः ॥ आक्रष्टुमाहर्तुं यतध्वसु-
युक्ता भवत ॥ ५८ ॥

न च गत्यन्तरमस्तीत्याह—

उभे इति ॥ उभयोः शम्भोर्मम चाहितं निषिक्तं वीजं तेजो
वोढुं सोढुं सा वोमा शम्भोरष्टमूर्तेस्तस्येयं तदीया जलमयी
मूर्तिर्वा मम । उभे एव क्षमे । न तृतीयेत्यर्थः ॥ वाशब्दो इन्द्रार्थे
न त्वन्यार्थे । एतदेवोदाहृत्येत्यमेव व्याख्यातं गणव्याख्याने ॥ अत्र
दीपकालङ्कारः प्राकराणकयोरुभयमहंश्वरयोरप्राकराणिकयो-
र्विजलमूर्त्यौपम्यस्य गम्यत्वात् । यथाह भोजराजः—
‘प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां चीपम्यस्य गम्यत्वे दीपकम्’ इति । न
वेयं तुल्ययोगिता तस्याः केवलप्रस्तुतविषयत्वेन केवलाप्रस्तुत-
विषयत्वेन चोत्थानादिति ॥ ६० ॥

तस्येति ॥ तस्य शितिकण्डस्याष्टमूर्तेरात्मा । पुत्र इत्यर्थः ॥

(३) सोढुम् ।

(४) सैनापत्यम् ।

मोक्ष्यते सुरवन्दोनां (५) वेणोर्वीर्यविभूतिभिः ॥६॥
 इति व्याहृत्य विबुधान्विश्वयोनिस्तिरोदधे ।
 मनस्याहितकर्तव्यास्तेऽपि (६) देवा दिवं ययुः ॥६॥
 तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत्पाकशासनः ।
 मनसा (७) कार्यसंसिद्धौ त्वराद्विगुणरंहसा ॥६॥
 अथ (८) स ललितयोषिद्वभूलताचारु (९) शृङ्गं
 रतिवलयपदाङ्गे चापमासज्य कण्ठे ।

“आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः ॥ वो युष्माकं सेनापतेर्भावः
 सेनापत्यम् ॥ “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्” इति यक्प्रत्ययः ॥
 उपेत्य प्राप्य वीर्यविभूतिभिः शौर्यसम्पत्तिभिः सुरवन्दोनां
 वेणोः मोक्ष्यते विस्रंसयिष्यति । तारकासुरं हनिष्यतीति
 भावः ॥ ६१ ॥

इतीति ॥ विश्वस्य योनिः कारणम् ॥ “योनिः स्त्रीणां
 भगस्थाने कारणे तान्त्रिके पणे” इति वैजयन्ती ॥ विबुधान्
 सुरानिति व्याहृत्याभिधाय तिरोदधेऽन्तर्हितवान् । ते देवा
 अपि मनस्याहितं कर्तव्यं यैस्ते तथोक्ताः सन्ता दिवं स्वर्गं
 ययुः प्रापुः ॥ ६२ ॥

तचेति । पाको नाम कश्चिदसुरस्तस्य शासन इन्द्रः तत्र
 हरचित्ताकर्षणकृत्ये कन्दर्पं निश्चित्य । साधकत्वेनेति शेषः ।
 कार्यसंसिद्धौ त्वरयौस्तुत्येन । द्वौ गुणौ यस्य तद् द्विगुणं हिरा-
 वृत्तं रंहो वेगो यस्य तेन तथोक्तेन ॥ “गुणस्तु वृत्तिशब्दादि-
 ज्येन्द्रियमुख्यतन्तुषु” इति वैजयन्ती ॥ मनसा अगमत् ।
 सम्भारित्यर्थः ॥ गमेलुङ् । शृङ्गित्वाच्च्चेरडादेशः ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ अथ स्मरणानन्तरम् । स स्मृत इत्यर्थः ॥ पुण्यं

(५) वेणोर्वीर्यविभूतिभिः । (६) प्रति ।

(७) कर्मसंसिद्धि, कार्यसंसिद्धौ, कार्यसंसिद्धि ।

(८) सुललित । (९) शृङ्गम् ।

सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्वः

शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः (१)पुष्पधन्वा ॥६४॥

द्वितीयः सर्गः ।

तस्मिन्मघोनस्त्रिदशान् विहाय

सहस्रमच्छां युगपत्प्रपात ।

धनुयस्य स पुष्पधन्वा कामः ॥ “वा सञ्जायाम्” इत्यनङ् ॥
“ललितं चिषु सुन्दरम्” इत्यमरः ॥ ललितायाः सुन्दर्या योषितो
भ्रुवौ लते इव चारुणौ शृङ्गे कीटौ यस्य तत्तथोक्तं चापम् ।
रतिः स्मरप्रिया ॥ “रतिः स्मरप्रिया” इत्यमरः ॥ तस्या वल-
यपदानि कङ्कणस्थानान्यङ्गुलिङ्गं यस्य स तथोक्ते कण्ठे आसज्य
लगयित्वा ॥ चापकण्ठविशेषणाभ्यां शृङ्गारैकनिधेस्त्रिभुवनै-
कवीरस्य शृङ्गारवीरोपकरणेषु तुल्यरसत्वं व्यज्यते ॥ सहचरस्य
सख्युर्मघोः वसन्तस्य हस्ते न्यस्तं चूताङ्कुरमेवास्त्रं यस्य स
तथोक्तः प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः सन् । शतमखमिन्द्रमुपतस्थे
सङ्गतवान् ॥ सङ्गतिकरणार्थादात्मनेपदम् ॥ अत्र स्वभावोक्तिः—
“स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावदस्तुवर्णनम्” इति । मालिनी-
वृत्तमेतत्—“ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्ष-
णात् ॥ ६४ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचितया
सङ्गीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदास-
कृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये ब्रह्मसाक्षात्-
कारो नाम द्वितीयः सर्गः ।

तस्मिन्निति ॥ मघोन इन्द्रस्याच्छां सहस्रं त्रिरावृत्ता दश
परिमाणमेवामिति त्रिदशान्देवान् ॥ “संख्ययाव्ययासन्नादूरा-

(१) पुष्पकेतुः ।

प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
 प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥
 स वासवेनासनसन्निकृष्ट-
 मितो निषीदेति (१) विसृष्टभूमिः ।
 भर्तुः प्रसादं (२) प्रतिनन्द्य मूर्धा
 वक्तुं मिथः प्राक्रमतैवसेनम् ॥ २ ॥
 आज्ञाप्रय ज्ञातविशेष पुंसां
 लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।

धिक्षसंख्याः संख्येये” इति बहुव्रीहिः । “बहुव्रीहौ संख्येये-
 इति डच्प्रत्ययः । उक्तार्थत्वात्सुचो निवृत्तिः ॥ विहाय त्यक्त
 तस्मिन् कामे युगपत्पपात । सहस्रेणास्त्रिभिरद्राक्षीदित्यादर
 ति शयोक्तिः ॥ ननु सुचिरपरिचितानेकसुरपरित्यागेन भगवतं
 महेन्द्रस्य कथमकाण्डे तस्मिन्नेकस्मिन् पक्षपात इत्याशङ्क्यार्थ
 न्तरं न्यस्यति—प्रायो भूम्ना प्रभूणामाश्रितेषु सेवकेषु विषं
 गौरवमादरः प्रयोजनापेक्षितया कार्याधिक्येन हेतुना च
 चञ्चलम् । फलतन्त्राः प्रभवो न तु गुणतन्त्रा इति भावः ॥ १ ॥

स इति ॥ स कामो वासवेनेन्द्रेणासनस्य सिंहासन
 सन्निकृष्टं सन्निकृष्टमासनसन्निकृष्टं यथा तथा ॥ शेषपष्ठ्या
 समासः कृत्योगलक्षणया तु न “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थ
 णाम्” इति षष्ठीनिषेधात् ॥ इतो निषीदेहोपविशेति विसृ
 भूमिर्दत्तावकाशः सन् । भर्तुः स्वामिनः प्रसादमनुग्रहं मूर्
 प्रतिनन्द्य संभाव्य मिथो रक्षसि ॥ “मिथोऽन्योन्यं रक्षस्या
 इत्यमरः ॥ एनमिन्द्रमेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्तुं प्राक्रमतो
 क्रान्तवान् ॥ “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” इत्यात्मनेपदम् ॥ २
 आज्ञाप्रयेति ॥ हे पुंसां ज्ञातविशेष ज्ञातसार । ज्ञातपुं

(१) विसृष्टभूमिः ।

(२) प्रतिनन्द्य ।

अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तं-

मिच्छामि (३)संवर्धितमाश्रया तै ॥ ३ ॥

केनाभ्यसूया (४)पदकाङ्क्षिणा ते

नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः ।

यावद्भवत्याहितसायकस्य

मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्तो ॥ ४ ॥

असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गं

पुनर्भवक्लेशभयात्प्रपन्नः ।

शेषेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ आश्नापय । तदिति शेषः ॥ उत्तरवाक्ये यच्छब्दप्रयोगात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दप्रयोग-निर्बन्धः ॥ किं तदित्याह—लोकेषु ते तव यत्करणीयं कर्तव्य-मस्ति । संस्मरणेन प्रवृत्तमुत्पन्नं ते तवानुग्रहं प्रसादमाश्रया नियोगेन संवर्धितं वृद्धिं गमितमिच्छामि । संस्मरणकृतमनु-ग्रहं केनचिद्वियोगेन वर्धय क्वचित् कर्मणि नियुङ्क्ष्वेत्यर्थः । अन्यथा मे नास्ति परितोष इति भावः ॥ तुमुन्नतपाठे णिजर्थे यत्नः कार्यः ॥ ३ ॥

न च मे किञ्चिदसाध्यमस्तीत्याह—

केनेति ॥ पदकाङ्क्षिणा स्मरान्यकामेन केन पुंसा नितान्तदीर्घैरतिप्रभूतैस्तपोभिस्तै तव अभ्यसूयेर्या अनिता । तं ब्रूहीति शेषः । किमर्थम् । यावद्यतः स भवद्वैर्याहितसायकस्य संहितबाणस्यास्य मत्कार्मुकस्य निदेशे वर्तत इति निदेशवर्त्या-ज्ञावशो भवति । अविलम्बेनैव भविष्यतीत्यर्थः ॥ “वर्तमान-सामौष्ये वर्तमानवद्वा” इति लट् ॥ ४ ॥

संप्रति चतुर्वर्गे मोक्षमधिकृत्याह—

असम्मत इति । तवासम्मतः कः पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिः ।

(३) संवर्धितुम् ।

(४) फलकाङ्क्षिणा ।

बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणाम्

(५)आरेचितभूचतुरैः (६)कटाक्षैः ॥ ५ ॥

अध्यापितस्योशनसापि नौतिं

प्रयुक्तराग(७)प्रणिधिर्दिपस्ते ।

कस्यार्थधर्मौ वद पौड्यामि

सिन्धोस्तटावोच इव प्रवृद्धः ॥ ६ ॥

कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलां

लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।

संसार इति यावत् । तत्र ये क्लेशा जन्मजरामरणादयस्तेभ्यः भयात् मुक्तिमार्गं प्रपन्नस्तं वद । यतः सोऽप्यारेचिताभिरैकैकशो विवर्तिताभिर्भूभिश्चतुरैः सुन्दरीणां कटाक्षैर्बद्धश्चिरं तिष्ठतु ॥ आरेचितलक्षणं तु—“स्यादभ्रवोर्ललिताचेपादेकस्या एव रेचितम् । तयोर्मूलसमुत्क्षेपं कौटिष्यादभ्रकुटिं विदुः” इति ॥५॥

धर्मार्थावधिकृत्याह—

अध्यापितस्येति ॥ उशनसा शुक्लेण नौतिं नौतिशास्त्रमध्यापितस्यापि ॥ अपिशब्दाच्छुक्लश्रित्याणामप्रवृत्त्यं मम्यते ॥ “गतिबुद्धि—” इत्यादिना द्विकर्मकादिङ्धातोर्ह्यन्ताप्रधाने कर्मणि क्तः “अप्रधाने दुष्हादीनां ण्यन्ते कर्तृश्च कर्मणः” इति वचनात् ॥ ते द्विषस्तव शत्रोः कस्यार्थधर्मौ प्रयुक्तः प्रहितो रागो विषयाभिलाष एव प्रणिधिर्दूतो येन सोऽहम् ॥ “प्रणिधिः प्रार्थने चरे” इति यादवः ॥ प्रवृद्ध ओचः प्रवाहः सिन्धोर्नद्यास्तटाविव पौड्यामि वद ॥ ६ ॥

काममधिकृत्याह—

कामिति ॥ एकः पतिर्यस्याः सैकपत्नी पतिव्रता ॥ “नित्यं सपत्न्यादिषु” इति ङीप् ॥ तस्या व्रतं पातिव्रत्यं तेन दुःख-

(५) आरोपित । (६) विद्याक्षैः । (७) -प्रणिधेः ।

नितम्बिनोमिच्छसि मुक्तलज्जां
 कण्ठे स्त्रयंग्राहनिषक्तबाहुम् ॥ ७ ॥
 कयासि कामिन् (८)सुरतापराधात्
 पादानतः कोपनयावधूतः ।
 तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं
 प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥ ८ ॥
 प्रसौद विश्राम्यतु वीर वज्रं
 शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ।

शौलां दुःखस्वभावाम् । दृढव्रतामित्यर्थः ॥ ‘शौलं स्वभावे
 सद्वृत्ते’ इत्यमरः ॥ चारुतया सुन्दरत्वेन हेतुना लोलं मन-
 स्वञ्चितं प्रविष्टां कां नितम्बिनीं नारीं मुक्तलज्जां सतीं कण्ठे
 स्त्रयंग्राहनिषक्तबाहुम् । स्त्रयं गृह्णातीति स्त्रयंग्राहा ॥ “विभाषा
 ग्रहः” इति णप्रत्ययः । न च जलचर एव ग्राह इति नियमो
 जलचरे ग्राह एवेति नियमादिति ॥ स्त्रयंग्राहा च सा निष-
 क्तबाहुश्च तां तथाभूतामिच्छसि । त्वदर्थं पतिव्रतामपि व्रताद्
 भ्रंशयिष्यामीत्यर्थः ॥ एतच्चेन्द्रस्य पारदारिकत्वादुक्तम् । तथा
 च श्रुतिः—“ग्रहण्यायै जारः” इति ॥ ७ ॥

त्रिविधा नायिका । स्वकीया परकीया साधारणी चेति ।
 तत्र परकीयां प्रत्युक्तम् । इतरे प्रत्याह—

कथेति ॥ हे कामिन् कामुक सुरतापराधात् । अन्या-
 सङ्गादित्यर्थः । पादानतः प्रणतः सन् । कोपनया कोपन-
 शौलया कया स्त्रिया अवधूतस्तिरस्कृतोऽसि । तस्याः शरीरं
 दृढानुतापं गाढपञ्चात्तापमतएव प्रवालशय्याशरणं करिष्या-
 मीति ॥ ८ ॥

प्रसौदेति ॥ हे वीर प्रसौद प्रसन्नो भव । वज्रं कुलिशं

(८) सङ्गसापराधः ।

बिभेतु मोघौकृतबाहुवीर्यः

स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥ ९ ॥

तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि

सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।

कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-

धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥ १० ॥

अथोरुदेशादवतार्य पादम्

आक्रान्तिसम्भावितपादपीठम् ।

विश्राम्यतु । उदास्तामित्यर्थः । मदीयैः शरैर्मोघौकृतबाहु-
वीर्यो विफलोक्तभुजशक्तिः कतमो दैत्यदानवादिषु यः कश्चन
सुरारिः ॥ “वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्” इति डतमच्-
प्रत्ययः ॥ कोपेन स्फुरिताधराभ्यः स्त्रीभ्योऽपि बिभेतु । किमु
वक्तव्यं पुंभ्य इत्यर्थः । सक्तज्ञीतः सर्वतो बिभेतीति भावः ।
“भौत्रार्थानां भयहेतुः” इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥ ९ ॥

तवेति ॥ किं बहुना तव प्रसादादनुग्रहात् कुसुमायुधो
ऽप्यतिदुर्बलास्त्रोऽप्यहमेकं मधुं वसन्तमेव सहायं लब्ध्वा
पिनाकः पाणौ यस्य सः पिनाकपाणिः ॥ “प्रहरणार्थेभ्यः
परे निष्ठासप्तम्यौ” । तस्य हरस्यापि । हरः पिनाकौ चेत्य-
तिदारुण इति भावः । धैर्यच्युतिं धैर्यहानिं कुर्याम् । कर्तुं
शक्नुयामित्यर्थः ॥ “शकि लिङ् च” इति शक्यार्थे लिङ् ॥
अन्ये धन्विनो धनुर्भूतो मम के । न केऽपीत्यर्थः ॥ किंशब्दः
कुक्षायाम् । “कुक्ष्याप्रश्रवितर्केषु क्षेपे किंशब्द इत्यतः” इति
शाश्वतः ॥ १० ॥

अथेति । अथ स्मरवाक्यश्रवणान्तरमाखण्डलः सहस्राक्ष-
जलरुदेशात्पादमाक्रान्त्वाक्रमणेन सम्भावितं पादपीठं यस्मिं-
स्तथा तथावतार्य सङ्कल्पितार्थे हरचित्ताकर्षणरूपे विषये

(१)सङ्कल्पितार्थे विवृतात्मशक्ति-

माखण्डलः काममिदं बभाषे ॥ ११ ॥

सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेत-

दुभे ममास्त्रे कुलिशं भवाञ्च ।

वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्डं

त्वं सर्वतोगामि च साधकं च ॥ १२ ॥

अवैमि ते सारमतः खलु त्वां

कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये ।

व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य

कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ॥ १३ ॥

विवृतात्मशक्तिम् “कुर्यां हरस्यापि—” (३।१०) इत्यादिना प्रकटोक्ततत्त्वसामर्थ्यं कामं स्मरामिदं वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ ११ ॥

सर्वमिति ॥ हे सखे । सखे इति सम्बोधनं गौरवार्थम् । सर्वमेतत्त्वयि उपपन्नं सिद्धम् । मम कुलिशं वज्रं भवाञ्चोभे अस्त्रे । तत्र वज्रं तपोवीर्येण तपोबलेन महत्सु प्रबलेषु कुण्डं प्रतिबद्धप्रसरम् । त्वमस्त्रं सर्वतोगामि च साधकं च । तापसे-
ष्वप्यकुण्डमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अवैमौति ॥ हे सखे ते सारं बलमवैति वेत्ति । अतः खल्वतएवात्मसमं मत्तुल्यं त्वां गुरुणि महति कार्ये “तस्मै हिमाद्रेः—” (३।१६) इति वक्ष्यमाणे नियोक्ष्ये ॥ “स्मरामि-
न्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्” इति वार्तिकादात्मनेपदनियमः ॥ तथाहि । सारपरीक्षापूर्वक एव सर्वत्र नियोग इत्याह—
कृष्णेन विष्णुना । धरतीति धरः ॥ पचाद्यच् ॥ भुवो धरो

आशंसता बाणगतिं वृषाङ्गे
 कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।
 निबोध यच्चांशभुजामिदानी-
 मुच्चैर्दिषामौषित(२)मेतदेव ॥ १४ ॥
 अमौ हि वीर्यप्रभवं भवस्य
 जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।

भूधरस्तस्य भावस्तत्तां भूधरताम् । भूधरणशक्तिमित्यर्थः ।
 अवेक्ष्य ज्ञात्वा शेषः सर्पराजो देहोद्धृष्टनाय स्वदेहमुद्धोढुम् ॥
 “क्रियार्थोपपदस्य—” इत्यादिना चतुर्थी ॥ व्यादिश्यते नियु-
 ज्यते । शेषशायी हि भगवान् ॥ १३ ॥

नियोगाङ्गौकारं सिद्धवत्कर्तुमाह—

आशंसतेति ॥ वृषाङ्गे हरे बाणगतिं बाणप्रसरमाशंसता
 कथयता । “कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः” (३ । १०) इत्या-
 दिनेति शेषः । त्वया नोऽस्माकं कार्यं प्रतिपन्नकल्पमङ्गीकृत-
 प्रायम् ॥ “ईषदसमाप्तौ—” इत्यादिना कल्पप्रत्ययः ॥ कथ-
 मेतदत आह—इदानीमुच्चैरुन्नता द्विषो येषां तेषामुच्चैर्द्विषां
 यच्चांशभुजां देवानाम् । एतेन द्विषक्षुप्तयज्ञभागत्वं सूच्यते ।
 ईप्सितमाप्तमिष्टम् एतदेव हरे बाणप्रयोगरूपमेव निबोध ।
 हरायत्तं बुध्यस्वेत्यर्थः ॥ “बुध बोधने” इति धातोर्लोट् ॥ अत्र
 “आशंसता प्रार्थयमानेन” इति नाथव्याख्यानमनाथव्याख्या-
 नम् । आङ्पूर्वयोः शास्तिशंसत्योरिच्छार्थत्वे आत्मनेपदनिय-
 मात् । याच्ञार्थत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । “कुर्यां हरस्यापि—”
 (३ । १०) इत्यत्रानयोरभावादयोगाच्चेति ॥ १४ ॥

किं तत् कार्यं कथं वा तस्य हरायत्तत्वं कुतो वा मदपेक्षे-
 त्वात्माह—

अमौ इति ॥ हि यस्मात् अमौ देवा जयाय शत्रुजयार्थं

स च त्वदेकेषुनिपातसाध्यो
 ब्रह्माङ्गभू(३)र्ब्रह्मणि योजितात्मा ॥ १५ ॥
 तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां
 (४)यतात्मने रोचयितुं यतस्त्र ।
 योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः
 सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ १६ ॥
 गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या
 स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।

वस्य हरस्य वीर्यप्रभवं तेजःसंभूतं सेनान्यं सेनापतिमुशन्ति
 ।।मयस्ते ।। “वश कान्तौ” इति धातोर्लट् ॥ ब्रह्मणां सद्यो-
 षितादिमन्त्राणामङ्गानां हृदयादिमन्त्राणां भूः स्थानं ब्रह्मा-
 भूः । कृतमन्त्रन्यास इत्यर्थः । ब्रह्मणि निजतत्त्वे ॥ “वेद-
 तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा” इति उभयत्राप्यमरः ॥ योजितात्मा
 नियमितचित्तः । मन्त्रन्यासपूर्वकं ब्रह्म ध्यायन्नित्यर्थः । स
 ।।वश त्वदेकेषोस्तवैकबाणस्य निपातेन साध्यः । अनन्यसा-
 धोऽयमस्मिन्नवसर इति भावः ॥ १५ ॥

तस्मा इति ॥ यतात्मने नियतचित्ताय तस्मै भवाय ॥
 रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ प्रयतां
 हिमाद्रेः तनूजां पार्वतीं रोचयितुं यतस्त्र ॥ भवितव्यं चात्र
 गवत्वेवेत्याह—योषित्सु स्त्रीषु मध्ये ॥ “यतश्च निर्धारणम्”
 इति सप्तमी ॥ क्षमा शक्ता तस्य हरस्य वीर्यं रेतस्तस्य निषेकः
 करणं तस्य भूमिः क्षेत्रं सा पार्वत्वेवेत्यात्मभुवा ब्रह्मणोपदिष्टम् ।
 “उभे एव क्षमे वोढुम्” (२ । ६०) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सापौदानीं सन्निकटैव तस्येत्याह—

(३) ब्रह्मनियोजितात्मा । (४) जितात्मने ।

अन्वास्ते ब्रूत्यप्सरसां मुखेभ्यः

श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः ॥ १७ ॥

तद्गच्छ सिद्धैः कुरु देवकार्य-

मर्थोऽयमर्थान्तरभाष्यं एव ।

अपेक्षते (५) प्रत्ययमुत्तमं त्वां

बीजाङ्कुरः प्रागुदयदिवाभः ॥ १८ ॥

गुरोरिति ॥ नगेन्द्रकन्या पार्वती च गुरोः पितुः नियोगा-
च्छासनादधित्यकायां हिमाद्रेरूर्ध्वभूमौ ॥ “भूमिरूर्ध्वमधि-
त्यका” इत्यमरः ॥ “उपाधिभ्यां त्यक्कासक्कारूढयोः” इति
त्यकन्प्रत्ययः ॥ तपस्यन्तं तपश्चरन्तम् ॥ “कर्मणी रोमन्यत-
पोभ्यां वर्तिचरोः” इति क्यङ्प्रत्ययः । ततः शब्दप्रत्ययः ॥
स्थाणुं रुद्रमन्वास्ते । उपास्त इत्यर्थः । इतौदं मयाप्सरसां
मुखेभ्यः श्रुतम् ॥ न चैतदैतिह्यमात्रमित्याह—स वर्गः सोऽप-
सरसां गणो मत्प्रणिधिर्मम गूढचरः ॥ “प्रणिधिः प्रार्थने चरः”
इति यादवः ॥ १७ ॥

तदिति ॥ तत्तस्माद्विद्युर् कार्यसिद्ध्यर्थं गच्छ । देवकार्यं
कुरु ॥ आशिषि लोट् ॥ अयमर्थः प्रयोजनमर्थान्तरभाष्यः
कारणान्तरसाध्य एव । तच्च कारणान्तरं पार्वतीसन्निधान-
मिति भावः ॥ “अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु । अभि-
धेये च शब्दानां वृत्तौ चापि प्रयोजनं” इति विश्वः ॥ तथापि
बीजासाध्योऽङ्कुरो बीजाङ्कुर उदयादुत्पत्तेः प्रागभ्य इव त्वासु-
त्तमं प्रत्ययं चरमं कारणमपेक्षते ॥ “प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञान
विज्ञासहेतुषु” इत्यमरः ॥ तस्मादस्मिन्नर्थे तव चरमसहकारि-
त्वादनन्यसाध्योऽयमर्थ इति भावः ॥ १८ ॥

(ई)तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये
तदैव (७)नामास्त्रगतिः कृती त्वम् ।
अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसा-
मनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥
सुराः समभ्यर्थयितार एते
कार्यं चक्षणांमपि विष्टपानाम् ।
चापेन ते कर्म न चातिहिंस्र-
महो वतासि स्पृहणीयवीर्यः ॥ २० ॥

तस्मिन्निति ॥ सुराणां विजयाभ्युपाये जयस्वीपायभूते
तस्मिन् हरेऽस्त्रगतिरस्त्रप्रसरस्तवैव नाम ॥ नामेति सम्भावना-
याम् । अन्येषां तु सम्भावनापि नास्तीति भावः ॥ अतस्त्व'
कृती कृतमस्यास्तीति कृती कृतार्थः । तथाहि । अप्रसिद्धमप्य-
नन्यसाधारणमेव कर्म पुंसां यशसे हि । इदं तु प्रसिद्धमसा-
धारणं चेत्यतियशस्करमिति भावः ॥ १९ ॥

प्रोत्साहनार्थं स्तौति—

सुरा इति ॥ एते सुराः समभ्यर्थयितारो याचितारः । कार्यं
प्रयोजनं द्रयाणां विष्टपानामपि सम्बन्धि । सर्वलोकार्थमि-
त्यर्थः । कर्म ते तव चापेन । न त्वन्येनेति भावः । अतिहिंस्र-
मतिघातुकं च न । अहो वत इति सम्बोधने ॥ “अहो वता-
नुकम्पायां खेदे सम्बोधनेऽपि च” इति विश्वः ॥ अथवा अहो
आश्चर्यं । वतत्यामन्त्रणे सन्तोषे च इति । “वतामन्त्रणसन्तो-
प्रखेदानुक्रोशविस्मये” इति विश्वः ॥ स्पृहणीयवीर्योऽस्याश्चर्य-
विक्रमोऽसि ॥ “आश्चर्यं स्पृहणीयं च इति नानार्थकोशः ॥ २० ॥

मधुश्च ते मन्मथ साहचर्या-

दसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।

(८)समीरणो नोदयिता भवेति

व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥ २१ ॥

तथेति शेषामिव भर्तुं राज्ञा-

मादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।

(९)ऐरावतास्पालनकर्कशेन

हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥

मधुरिति । हे मन्मथ । असौ मधुश्च वसन्तोऽपि ते साह-
चर्यात्सहचरत्वादेवानुक्तोऽप्यप्रेरितोऽपि सहायः सहकार्येव ।
तथाहि । समीरणो वायुर्हुताशस्याग्नेर्नोदयिता प्रेरको भवेति
केन व्यादिश्यते ॥ अत्र मधुसमीरणयोक्तिसमन्तरेण सहायता-
करणं सामान्यधर्मः । स च वाक्यद्वये वस्तुप्रतिवस्तुभावेन
पृथङ्निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तूपमालङ्कारोऽयम् । तदुक्तम्—“यत्र
सामान्यानिर्देशः पृथग्वाक्यद्वये यदि । गम्यौपम्याश्रिता सा
स्वात्मप्रतिवस्तूपमा मता” इति ॥ २१ ॥

तथेति ॥ तथास्त्विति भर्तुः स्वामिनः शेषामिव प्रसाद-
दत्तां मालामिव ॥ “प्रसादाद्विजनिर्मास्यदाने शेषेति कौर्तिता”
इति विश्वः । “माष्यास्ततादिदाने स्त्री शेषा” इति वैजयन्ती-
केशवी ॥ राज्ञां मूर्ध्नादाय शिरसा गृहीत्वा मदनः प्रतस्थे ॥
“समवप्रविभ्यः स्वः” इत्यात्मनेपदम् ॥ इन्द्र ऐरावतास्पालनेन
प्रोत्साहनार्थं ताडनेन कर्कशेन परुषेण हस्तेन तदङ्गं मदन-
देहं पस्पर्श । हस्तस्पर्शेन सन्भावयामासेत्यर्थः । “शेषामिवा-
ज्ञाम्” इत्यत्र साधकबाधकप्रमाणाभावादुपमोत्प्रेक्षयोः सन्देह-
सङ्कर इति । यदि भर्त्रा शेषापि दत्ता तदा तामाज्ञामिवेत्यु-

(८) समीरणोदयिता, समीरण प्रेरयिता । (९) दिव्यारण ।

स माधवेनाभिमतं सख्या
 रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।
 अङ्गव्ययप्रार्थित(१)कार्यसिद्धिः
 स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥ २३ ॥
 तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनां
 तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती ।
 सङ्कल्पयोनेरभिमानभूत-
 मात्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २४ ॥

पमा । अथ न दत्ता तर्हि शेषालेनोपेक्षिता । शेषादानं तु
 सन्दिग्धमिति ॥ २२ ॥

स इति ॥ स मदनोऽभिमतं प्रियेण सख्या सुहृदा माध-
 वेन वसन्तेन रत्या स्वदेव्या च साशङ्कं सङ्कटमापतितमिति
 सभयमनुप्रयातः सन् । तथाङ्गस्य व्ययेनापि प्रार्थिता कार्य-
 सिद्धयेन स तथोक्तः । शीर्त्वा सृत्वापि सर्वथा देवकार्यं साध-
 यिष्यामीति कृतनिश्चयः सन्नित्यर्थः । हैमवतं हिमवति भवं
 स्थाणो रुद्रस्याश्रमं जगाम ॥ २३ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्वने स्थाण्वाश्रमे संयमिनां समाधि-
 मतां मुनीनां तपसः समाधेरकाग्रतायाः प्रतिकूलं वर्तत इति
 प्रतिकूलवर्ती विरोधी मधुर्वसन्तः सङ्कल्पयोनेर्मनोभवस्याभि-
 मानभूतम् । गर्वहेतुभूतमित्यर्थः ॥ कार्यकारणयोरभेदोप-
 चारः । आत्मानं निजस्वरूपमाधाय सन्निधाय जजृम्भे प्राकु-
 र्वभूव । वसन्तधर्मान् प्रवर्तयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

वसन्तधर्मानाह—

(१) -कर्मसिद्धिः ।

(२) कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ

गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।

दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखिन

व्यलौकनिश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २५ ॥

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः

स्कन्धात्प्रभृत्येव सपन्नवानि ।

कुवेरेति ॥ उष्णरश्मौ सूर्ये साहसिके च नायके समयं दक्षिणायनकालं सङ्क्रमकालं च विलङ्घ्य अकाण्डे व्यतिक्रम्य कुवेरगुप्तां धनपतिपालितां कुक्षितशरीरेण केनचिद्रक्षितां च दिशमुदीचीं स्त्रीलिङ्गाक्षिप्तां काञ्चिन्नायिकां च गन्तुं चलितुं संगन्तुं च प्रवृत्ते सति दक्षिणा दिग्दक्षिणवती नायिका च मुखेन अग्रभागेन वक्त्रेण च । वहतीति वहः ॥ पचाद्यच् ॥ गन्धस्य वहं गन्धवहम् अनिलं व्यलौकेन दुःखेन निश्वासस्तं व्यलौकनिश्वासमिव ॥ “दुःखे वैलक्ष्ये व्यलौकमप्रियाकार्य-वस्तुभ्योः” इति वैजयन्ती ॥ उत्ससर्ज प्रवर्तयामास । स्वभर्तारि समयोक्तवृत्तेन पराङ्मनासङ्गतिं प्रवृत्ते सति स्त्रियो दक्षिणा-र्दाकञ्चिद्वदा दुःखान्निश्वासन्तीति भावः । उत्तरायणे सति मलयानिलाः प्रवृत्ता इति वाक्यार्थः ॥ अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । न च समासोक्तिरेवेयमुत्प्रेक्षामुपविष्टेति शङ्कितव्यं केवलविशेषण-सामर्थ्यादेवाप्रस्तुतप्रतीती सोत्तिष्ठते । अत्र तु दक्षिणेति विशेष-णसामर्थ्यादपि नायिका प्रतीयते । नच श्लेष एव प्रकृताप्रकृत-विषय उभयश्लेषे स्निष्टविशेष्यानङ्गीकारात् । तस्माच्छब्दश-क्तिमूलोऽयं ध्वनिः । स च व्यलौकनिश्वासरूपचेतनधर्मसम्भावनायं दक्षिणस्या दिशो नायिकया सहाभेदमासादयन्नभेद-लक्षणातिशयोक्त्युपजीविनीं निश्वासमिवेति वाच्योत्प्रेक्षां निर्वहतीति वाच्यसिद्धयङ्गभूत इत्युत्पत्त्यामः ॥ २५ ॥

(२) कुवेरयुष्टाम् ।

पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां
सम्पर्कमासिञ्चितनूपुरेण ॥ २६ ॥
सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्रं
नीते समाप्तिं नवचूतबाणे ।
निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥

असूतेति ॥ अशोको वृक्षविशेषः सद्यः स्कन्धात् प्रका-
शात् प्रभृत्येव । स्कन्हादारभ्येत्यर्थः ॥ भाष्यकारवचनात्
भृतियोगे पञ्चमीति कैयटः । भाष्यं च “मूलात् प्रभृत्यग्रा-
ह्यांस्तच्छुवन्ति” इति “कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मासः”
इत्यादि ॥ सपञ्चवानि कुसुमान्यसूत । उभयमप्यजीजनदि-
त्यर्थः । आसिञ्चितो नूपुरो यस्य तेन ॥ सिञ्चघातोर्कर्मकात्
‘गत्यर्थकर्मक—’ इत्यादिना कर्तरि क्तः ॥ सुन्दरीणां पादेन
सम्पर्कं ताडनं नापैक्षत । “सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिता-
डनम् । दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्” इति ।
तथाहि—“पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः शोकं जहाति
वकुलो मुखसीधुसिक्तः । आलोकितः कुरुवकः कुरुते विकाश-
आलोडितस्त्रिलोक उत्कलिको विभाति” ॥ २६ ॥

सद्य इति ॥ मधुर्वसन्त एवेषुकारः प्रवालोद्गमाः पञ्चवा-
रा एव चारुणि पत्राणि पञ्चा यस्य तस्मिन् ॥ “पत्रं वाहन-
क्षयोः” इत्यमरः ॥ नवं चूतं चूतकुसुमं तदेव बाणस्तस्मिन् नव-
चूतबाणे समाप्तिं नीते सति सद्यो मनोभवस्य धान्वनो
नामाक्षराणीव द्विरेफान् भ्रमरान्निवेशयामास निदधौ ॥ अत्र
वालपत्र इत्याद्येकदेशविवर्तिरूपकं मधोरिषुकारत्वं रूपं
नामाक्षराणीवेत्युक्त्यायां निमित्तमित्येकदेशविवर्तिरूप-
तोत्थापितेयमुक्त्वा ॥ २७ ॥

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
 दुनोति (३)निर्गन्धतया च चेतः ।
 प्रायेण सामग्राविधौ गुणानां
 पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥ २८ ॥
 बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावा-
 ब्धुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
 सद्यो वसन्तेन समागतानां
 नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ २९ ॥

वर्णेति ॥ कर्णिकारं कर्णिकारकुसुमम् ॥ “अवयवे च
 प्राख्योषधिवृक्षेभ्यः” इत्युत्पन्नस्य तद्वितस्य “पुष्पफलमूलेषु
 बहुलम्” इति लुक् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वर्णप्रकर्षे वर्णो-
 त्कर्षे सत्यपि निर्गन्धतया हेतुना चेतो दुनोति च पर्यताप-
 यत् ॥ “लट् स्मे” इति भूतार्थे लट् ॥ तथाहि । प्रायेण विश्व-
 सृजो विधातुः प्रवृत्तिर्गुणानां सामग्राविधौ साकल्यसम्पादन-
 विषये पराङ्मुखी । सर्वत्रापि वस्तुनि किञ्चिद्वैकल्यं सम्पा-
 दयति । यथा चन्द्रे कलङ्कः । अतः कर्णिकारोऽपि निर्गन्धं
 युज्यत इति भावः ॥ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
 न्यासोऽलङ्कारः ॥ २८ ॥

बालेन्द्विति ॥ अविकाशभावान्निर्विकाशत्वात् मुकुलभा-
 वाद्देतोर्बालेन्दुरिव वक्राण्यतिलोहितान्यतिरक्तानि पलाशानि
 किंशुकपुष्पाणि ॥ “पलाशे किंशुकः पर्णः” इत्यमरः ॥ वस-
 न्तेन पुंसां समागतानां सङ्गतानां वनस्थलीनां स्त्रीणां सद्यः
 सद्योदत्तानि । पुराणेष्वतिलोहित्वाभावादिति भावः । नख-
 क्षतानीव बभुः ॥ अत्र वसन्तस्य वनस्थलीनाञ्च विशेषणसाधा-

(३) निर्गन्धमिति ।

लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचिचं

मुखे मधुश्रीस्तिलकं (४) प्रकाश्य ।

रागेण बालारुणकोमलेन

चूतप्रवालोष्ठमलञ्चकार ॥ ३० ॥

मृगाः (५) पियालद्रुममञ्जरौणां

रजःकणैर्विघ्नितदृष्टिपाताः ।

मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरु-

र्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ॥ ३१ ॥

रथान्नायकव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिस्तावदस्ति । “नख-
क्षतानीव” इति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा वक्रत्वलौहित्यगुणान-
मिता जागर्ति । सा च नायकव्यवहाराश्रितसमासोक्तिर्गार्भ-
ण्यवोत्तिष्ठत इत्युभयतोरैककालतैव । विशेषणसामर्थ्यादप्रस्तु-
तस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिष्यत इति हि लक्षणम् ॥ २८ ॥

लग्नेति ॥ मधुश्रीर्वसन्तलक्ष्मीर्लग्नद्विरेफा एवाञ्जनभ-
क्तयः कज्जलरचनास्ताभिस्त्रिं चित्रवर्णं तिलकं पुष्पविशेषमेव
तिलकं विशेषकम् । मुखं प्रारम्भस्तस्मिन्नेव मुखे वक्त्रे प्रकाश्य
प्रकटय्य बालारुणकोमलेन बालार्कसुन्दरेण रागेणारुणिक्वा
तैर्नैव लाक्षारारेण चूतप्रवाल एवोष्ठस्तं चूतप्रवालोष्ठमलञ्चकार
प्रसाधयामास ॥ अत्र रूपकालङ्कारः ॥ ३० ॥

मृगा इति ॥ पियालद्रुमा राजादनवृक्षाः ॥ “राजादनं
पियालञ्च” इत्यमरः ॥ तेषां मञ्जर्यस्तासां रजःकणैर्विघ्नताः
सञ्ज्ञातविघ्ना दृष्टीनां पाताः प्रसादा येषां ते तथोक्ता मदोद्धता
मृगाः प्रत्यनिलमनिलाभिमुखं मर्मरा मर्मरशब्दवन्तः पत्र-
मोक्षा जीर्णपर्णपाता यासु ता वनस्थलीः विचेरुर्वनप्रदेशेषु

चूताङ्कुराखादकषायकण्डः
 पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ।
 मनस्विनीमानविघातदक्षं
 तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ ३२ ॥
 हिमव्यपायाद्विशदाधराणाम्
 (६)आपाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम् ।
 स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां
 चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥ ३३ ॥

चरन्ति स्म ॥ “देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्”
 इति चरतेः सकर्मकत्वम् ॥ ३१ ॥

चूताङ्कुरेति ॥ चूताङ्कुराणामाखादेन कषायकण्डो रक्त-
 कण्डः ॥ “सुरभावपथे रक्ते कषायः” इति केशवः ॥ पुमान्
 कोकिलः पुंस्कोकिलः ॥ पुंग्रहणं प्रागल्भ्यद्योतनार्थम् ॥ मधुरं
 चुकूजेति यत्तत् कूजनमेव मनस्विनीनां मानविघाते रोषनि-
 रासे दक्षं स्मरस्य वचनं मानं त्यजतेत्याज्ञावचनं जातम् ।
 कोकिलकूजितश्रवणानन्तरं स्मरान्नप्ता इव मानं जङ्घुरि-
 त्यर्थः ॥ ३२ ॥

हिमेति ॥ हिमस्य व्यपायादपममाद्विशदा नीरुजा अधरा
 ओष्ठा यासां तासामापाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम् । कुङ्कुमपरि-
 हारादिति भावः । किंपुरुषाङ्गनानां पत्रविशेषकेषु पत्ररच-
 नासु स्वेदोद्गमः पदं चक्रे । घर्षोदयात् स्वेदोदयोऽभूदित्यर्थः ।
 विशदाधरत्वं मधूच्छिष्टराहित्यादिति भावः । हिमन्तेषु नार्यो
 विम्बोष्ठेषु मधूच्छिष्टं शीतभयाद्बधतीति प्रसिद्धम् ॥ ३३ ॥

(६) आपाण्डुरीभूत ।

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्ता-
माकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।
प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां
कथञ्चिद्रीशा मनसां बभूवुः ॥ ३४ ॥
तं देशमारोपितपुष्पचापे
रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।
काष्ठागतस्त्रे हरसानुविद्धं
द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥ ३५ ॥

तपस्विन इति ॥ स्थाणोर्वनमोको येषां ते तपस्विनस्त-
त्वा मुनयः । समानकाल आद्यन्तो अस्या आकालिकीम्
कालभवत्वादुत्पत्त्यनन्तरविनाशिनौमित्यर्थः ॥ “आकालिक-
आद्यन्तवचने” इति समानकालादिकट्प्रत्ययः प्रकृतेराकाल
।।देशश्च निपातितः । “टिष्ठानञ्-” इत्यादिना ऊष् ।
।चिदकालाद्देहाध्यात्मादित्वाङ्गवार्थं ठगित्याहुः ॥ तामाका-
लिकीं मधुप्रवृत्तिं वीक्ष्य प्रयत्नेन संस्तम्भितविक्रियाणां निरुद्ध-
वकाराणां मनसां कथञ्चिद्रीशा नियन्तारो बभूवुः ॥ ३४ ॥

तमिति ॥ आरोपितमधिष्ठं कृतं पुष्पचापं येन तस्मिन्
तिर्द्वितीया यस्य तस्मिन् रतिसहाये मदने तं देशं स्थाण्वाग्रमं
पक्षे प्राप्ते सति द्वन्द्वानि स्थावराणि जङ्गमानि च मिथुनानि
।।ष्टोत्कर्षः ॥ “काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि” इत्यमरः ॥ तां गतो
।। स्त्रेह इष्टसाधननिबन्धनः प्रेमापरनामा ममताभिमानः ॥
प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्त्रेहः” इत्यमरः ॥ स एव रस-
तेनानुविद्धं संपृक्तं भावं रत्याख्यं शृङ्गारभावं क्रियया कार्य-
तया चेष्टया विवव्रुः प्रकटीचक्रुः । शृङ्गारचेष्टाः प्रावर्तन्ते-
यर्थः ॥ ३५ ॥

ताचेष्टा आह ‘मधु’ इत्यादिभिश्चतुर्भिः—

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे
 पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।
 शृङ्गेण (७) च स्पर्शनिमोलिताक्षीं
 मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥ ३६ ॥
 ददौ (८) रसात्पङ्कजरेणुगन्धि
 गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
 अर्धोपभुक्तेन विसेन जायां
 सम्भावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३७ ॥

मध्विति ॥ द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्य स द्विरेफो भ्रमरः ॥
 उपचारात्तदर्थोऽपि द्विरेफ उच्यते । यथाह कैयटः—“शब्द-
 धर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते । यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफ-
 त्वात् द्विरेफो भ्रमरः ॥ कुसुममेवैकं साधारणं पात्रं तस्मिन्
 मधु मकरन्दम् ॥ “मधु मद्ये पुष्परसे” इति विश्वः ॥ स्त्रीं प्रियां
 मृङ्गीमनुवर्तमानोऽनुसरन् पपौ । तत्प्रीतिशेषं पपावित्यर्थः ।
 कृष्णश्चासौ सारः शबलस्य कृष्णसारः कृष्णमृगः ॥ “वर्णो
 वर्णेन” इति समासः ॥ स्पर्शेन स्पर्शसुखेन निमोलिताक्षीं मृगीं
 शृङ्गेणाकण्डूयत कर्षितवान् ॥ “कण्डादिभ्यो यक्” इति यक् ।
 ततः कर्तरि लङ् ॥ ३६ ॥

ददाविति ॥ रसादतिरागात्करेणुः करिणी ॥ “करेणु-
 रिभ्यां स्त्री नेमे” इत्यमरः ॥ पङ्काज्जायत इति पङ्कजं तस्य
 रेणुः पङ्कजरेणुस्तस्य गन्धोऽस्यास्तीति पङ्कजरेणुगन्धि गण्डूष-
 जलं सुखान्तर्धृतजलं गजाय ददौ । रथाङ्गनामा चक्रवाको-
 ऽर्धं यथा तथोपभुक्तेनार्धजग्धेन विसेन जायां सम्भावयामास ।
 स्वजग्धशेषं ददावित्यर्थः ॥ ३७ ॥

(७) संस्पर्श ।

(८) सरःपङ्कज ।

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः
 किञ्चित्समुच्छासितपत्रलेखम् ।
 पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
 प्रियामुखं किंपुरुष(६)चुचुम्बे ॥ ३८ ॥
 पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः
 स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
 लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापु-
 र्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३९ ॥

गीतान्तरेष्विति ॥ किंपुरुषः किन्नरः श्रमवारिलेशैः स्वेदो-
 दविन्दुभिः किञ्चिदौषत् समुच्छासिता विश्लेषिताः पत्रलेखा
 यस्य तत् । पुष्पाणाम् आसवो मद्यं पुष्पासवः । पुष्पोद्भवमद्य-
 मित्यर्थः । वसन्ते मधूकस्य सञ्चवात् । पुष्पवासितमिति
 केचित् । तेनाघूर्णिताभ्यामुदभ्रान्ताभ्यां नेत्राभ्यां शोभत इति
 तथोक्तं प्रियामुखं गीतान्तरेषु गीतमध्येषु चुचुम्बे चुचुम्ब
 ॥ ३८ ॥

पर्याप्तेति ॥ पर्याप्ताः समष्टाः पुष्पस्तवका एव स्तना
 यासां ताभ्यः ॥ “स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” इति
 विकल्पान्न ङीप् ॥ स्फुरन्तः प्रवालाः पङ्कवा एवौष्ठाः तैर्मनो-
 हराभ्यो लता एव बध्वस्ताभ्यः सकाशात्तरवोऽपि ॥ लिङ्गादेव
 पुंस्त्वं गम्यते ॥ विनम्राः शाखा एव भुजास्तैर्बन्धनान्यवापुः ।
 नाभिरालिङ्गिता इत्यर्थः । स्थावराणामपि मदनविकारोऽभूत्
 किमुतान्येषामिति भावः । एतच्च तरुलतानामपि चेतन-
 त्वादुक्तम् । ब्रथाह मनुः—“अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःख-
 समन्विताः” इति ॥ अत्र रूपकालङ्कारः ॥ ३९ ॥

(६) चुचुम्ब ।

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
 हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
 आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
 समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥ ४० ॥
 लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दौ
 वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेचः ।
 मुखार्पितैकाङ्गलिसंज्ञयैव
 मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत् ॥ ४१ ॥

श्रुतेति ॥ अस्मिन् क्षणे वसन्ताविर्भावकाले भगवान् हरः
 श्रुताप्सरोगीतिरपि । दिव्याङ्गनागानमाकर्णयन् अपीत्यर्थः ।
 प्रसंख्यानपर आत्मानुसन्धानपरो बभूव । तथाहि । आत्मन-
 स्चित्तस्येश्वराणां नियन्तृणाम् । वशनामित्यर्थः । विद्वन्त्यन्त
 एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः ॥ घञर्थे कप्रत्ययः ॥ जातु कदा-
 चिदपि समाधिभेदे समाधिभञ्जने प्रभवः समर्था न भवन्ति
 ॥ ४० ॥

सतेति ॥ अथ लतागृहद्वारं गतो वामे प्रकोष्ठेऽर्पितहेम-
 वेत्रो धारितहेमदण्डो नन्दौ नन्दिकेश्वरः ॥ “नन्दौ भृङ्गिर-
 तस्तण्डुनन्दनौ नन्दिकेश्वरे” इति कोशः । मुखे अर्पितायाः
 सरोषविस्मयस्तिमितावलोकं निहिताया एकस्या अङ्गुलेस्त-
 र्जन्याः संज्ञया सूचनयैव । “संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ता-
 योरर्थसूचना” इत्यमरः । गणान् प्रमथान् चापलाय चापलं
 कर्तुं मा भवतेति ॥ “क्रियार्थोपपदस्य—” इत्यादिना चतुर्थी ॥
 व्यनैषीच्छिञ्चितवान् ॥ ४१ ॥

न केवलं गणा एव विनीताः किन्तु जरायुजादिचतुर्विधं
 प्राणिजातमपीत्याह—

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं
मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
तच्छासनात्काननमेव सर्वं
चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥ ४२ ॥
दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य
कामः पुरःशुक्रमिव प्रयाणे ।
प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं
ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश ॥ ४३ ॥

निष्कम्पेति ॥ निष्कम्पवृक्षम् । इदमुद्भिज्जोपलक्षणम् ।
निभृतद्विरेफं निश्चलभृङ्गम् । खेदजोपलक्षणमेतत् । मूका-
ण्डजं निःशब्दपक्षिसरीसृपादिकम् । एतेनाण्डजजातिरुक्ता ।
शान्तमृगप्रचारम् । जरायुजोपलक्षणमेतत् । सर्वमेव काननं
तच्छासनात्तन्दीश्वराज्ञया चित्रार्पितारम्भं चित्रलिखितार-
म्भमिवावतस्थे ॥ “नृगवाद्या जरायुजाः । खेदजाः कर्म-
दंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः । उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः”
इत्यमरः ॥ ४२ ॥

दृष्टिप्रपातमिति ॥ कामः प्रयाणे यात्रायां पुरोगतः शुक्रो
यस्मिन् देशे तं पुरःशुक्रं देशमिव ॥ “प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रत्य-
ङ्गारकमेव च । अपि शक्रसमो राजा हृतसैन्यो निवर्तते” इति
प्रतिषेधात् ॥ तस्य दृष्टिप्रपातं दृष्ट्विषयं परिहृत्य प्रान्तेषु
पार्श्वदेशेषु संसक्ता अन्योन्यसंसृष्टा नमेरुणां सुरपुनागानां
शाखा यस्य तत् । तिरोधानयोग्यमिति भावः । भूजपतेः
शिवस्य ध्यानास्पदं समाधिस्थानम् ॥ “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्”
इति निपातः ॥ विवेश ॥ ४३ ॥

स देवदारुद्रुमवेदिकायां

शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।

आसौनमासन्नशरीरपातः

(१)त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ॥ ४४ ॥

पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकाय-

मृज्वायतं संनमितोभवांसम् ।

उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्

प्रफुल्लराजोवमिवाङ्गमध्ये ॥ ४५ ॥

स इति ॥ आसन्नशरीरपात आसन्नमृत्युः स कामः शार्दूलचर्मणा व्यवधानवत्याम् । व्याघ्रचर्मास्तृतायाम् इत्यर्थः “मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि” इति प्राशस्त्यादिति भावः । देवदारुद्रुमवेदिकायामासौनमुपविष्टं संयमिनं समाधिनिष्ठं त्रियम्बकं त्रिनेत्रं ददर्श ॥ केचित् साहसिकाः ‘त्रिलोचनम्’ इति पठुः ॥ त्रयस्वकमित्युक्ते पादपूरणव्यत्यासान्नियम्बकमिति पादपूरणार्थोऽयमियडादेशश्छान्दसो महाकविप्रयोगादभियुक्तैरङ्गीकृतः ॥ ४४ ॥

तमेव देवं षड्भिः श्लोकैर्वर्णयति—

पर्यङ्केति ॥ पर्यङ्कबन्धेन वीरासनेन स्थिरपूर्वकायं निश्चलः त्तारधर्मजुरायतश्चर्ज्यायतस्तं संनमितावुभावसौ यस्य तं तथोक्तम् ॥ वृत्तिविषये उभयशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं कैयटेन ॥ उत्तान ऊर्ध्वतलो यः पाणिद्वयस्य सन्निवेशः संस्थानं तस्मात् अङ्गमध्ये प्रफुल्लं राजीवं पङ्कजं यस्य तमिव स्थितम् ॥ वीराम्बे वशिष्ठः—“एकं पादमथैकस्त्रिन्विन्यस्योरौ तु संस्थितम् । इतरस्त्रिंस्तथैवोक्तं वीरासनमुदाहृतम्” इति । तथा

(१) त्रिलोचनम् ।

भुजङ्गमो(२)नङ्गजटाकलापं

(३)कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।

कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां

(४)कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥ ४६ ॥

किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोद्यतारै-

र्भूविक्रियायां (५)विरतप्रसङ्गैः ।

नेत्रैरविस्पन्दितपद्ममालैः

(६)लक्ष्यीकृतप्राणमधोमयूखैः ॥ ४७ ॥

योगसारे—“उत्तानिते करतले करमुत्तानितं परम् । आदा-
याङ्गगतं कृत्वा ध्यायेद्यस्तस्य सोऽन्तरम्” इति ॥ ४५ ॥

भुजङ्गमिति ॥ भुजङ्गमेनोन्नद्ध उन्नमय्य बद्धो जटाकलापो
येन तं तथोक्तम् । कर्णावसक्तम् । कर्णावलम्ब्येत्यर्थः । अतएव
द्विगुणं द्विराहतमक्षसूत्रमक्षमाला यस्य तं कण्ठप्रभासां सङ्गेन
मिश्रणेन विशेषनीलामतिनीलां ग्रन्थिमतीं बन्धनयुक्तां कृष्ण-
त्वचं कृष्णमृगाजिनं दधानम् ॥ ४६ ॥

किञ्चिदिति ॥ किञ्चित्प्रकाशा ईषत्प्रकाशाः स्तिमिता
निखला उद्यास ताराः कनीनिका येषां तैः ॥ “तारकाक्षः
कनीनिका” इत्यमरः ॥ भूविक्रियायां भूविक्षेपे विरतप्र-
सङ्गैः प्रसक्तिरहितैरविस्पन्दितपद्ममालैरचलितपद्मपङ्क्ति-
भिरधः प्रसृता मयूखा येषां तैरधोमयूखैर्नवैः ॥ विनेत्रत्वाद्
बहुवचनम् ॥ लक्ष्यीकृतप्राणं नासाग्रनिविष्टदृष्टिमित्यर्थः ॥
‘करणान्यवहित्प्रकृत्य स्थाणुर्वद्विखलात्मकः । आत्मानं हृदये
ध्यायेन्नासाग्रन्यस्तलोचनः’ इति योगसारे ॥ ४७ ॥

(२) उद्बद्ध, आवद्ध । (३) कर्णावतंस । (४) मृगतत्वचम् ।

(५) विगत ।

(६) लक्ष्यीकृत ।

अट्टष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाह-

मपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।

अन्तश्चराणां मरुतां निरोधा-

(७) निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४८ ॥

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गै-

ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ।

मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां

बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ॥ ४९ ॥

मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति

हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।

अट्टष्टीति ॥ अन्तश्चरन्तीत्यन्तश्चरास्तेषां मरुतां प्राणा-
दीनां निरोधाद्धेतोरट्टष्टिसंरम्भमविद्यमानवर्षसंभ्रममम्बुवाह-
मिव स्थितम् । एतेन प्राणनिरोधः सूचितः । अनुत्तरङ्गमनु-
द्भूततरङ्गमपामाधारं ऋदमिव स्थितम् । एतेनापाननिरोधः
सूचितः । तथा निवाते निर्वातदेशे निष्कम्पं निश्चलं प्रदीप-
मिव स्थितम् । एतेन शेषवायुनिरोधः सूचितः ॥ “निवाता-
वाश्रयावातो” इत्यमरः ॥ ४८ ॥

कपालेति ॥ कपालनेत्रान्तरेण ब्रह्मकरोटिनेत्रविवरेण
लब्धमार्गैः शिरस्तो ब्रह्मरन्ध्रात् ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ उदितै-
रुदभूतैः ज्योतिःप्ररोहैस्तेजोऽङ्गुरैर्मृणालसूत्राधिकं सौकुमार्यं
मार्दवं यस्याः तां बालस्य इन्द्राः शिरश्चन्द्रस्य लक्ष्मीं ग्लपं-
यन्तम् ॥ ४९ ॥

मन इति ॥ नवभ्यो द्वारेभ्यो निषिद्धा निवर्तिता वृत्तिः
सञ्चारो यस्य तत्तथोक्तम् । समाधिना प्रणिधानेन वश्यं वश-

(७) निर्वात ।

यमक्षरं (८)क्षेत्रविदो विदुस्त-
 मात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ ५० ॥
 स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं
 पश्यन्नदूरात्मनसाप्यधृष्यम् ।
 नालक्षयत्माध्वससन्नहस्तः
 स्रस्तं शरं चापमपि खहस्तात् ॥ ५१ ॥
 निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं
 संधुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।
 अनुप्रयाता वनदेवताभ्या-
 महृष्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

कृतम् ॥ यत्प्रत्ययः ॥ “प्रणिधानं समाधानं समाधिश्च समा-
 ययः” इति हलायुधः ॥ मनो हृदि हृदयाख्येऽधिष्ठाने व्यव-
 स्थाप्य ॥ तथा च वशिष्ठः—“यतो निर्याति विषयान्यस्मिंश्चैव
 प्रलीयते । हृदयं तद्विजानीयात्मनसः स्थितिकारणम्” इति ॥
 क्षेत्रविदः क्षेत्रज्ञाः पुरुषाः । यं न स्मरतीत्यस्मिन्मविनाशिनं
 विदुः विदन्ति ॥ “विदो लटो वा” इति भेर्जुम् ॥ तमात्मान-
 मात्मनि स्मरन्मवलोकयन्तं साक्षात्कुर्वन्तम् । स्वातिरेकेण
 परमात्मनोऽभावादिति भावः ॥ ५० ॥

स्मर इति ॥ स्मरः कामस्तथाभूतं पूर्वाक्तरूपं मनसाप्यधृष्य-
 मयुग्मनेत्रं विषमाक्षमदूरात्पश्यन् । साध्वसेन सन्नहस्तो विश्ल-
 यपाणिः सन् । खहस्तात् स्रस्तं शरं चापमपि चापं च नाल-
 क्षयन्न विवेद । भीतो मुह्यतीति भावः ॥ ५१ ॥

निर्वाणेति ॥ अथ निर्वाणेन नाशेन भूयिष्ठं निर्वाणभू-
 यिष्ठम् । नष्टप्रायमित्यर्थः । अस्य स्मरस्य वीर्यं बलं वपुर्गुणेन

(८) वेदविदः ।

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मराग-

माकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।

मुक्ताकलापीकृत(६)सिन्धुवारं

वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां

वासो वसाना तरुणार्करागम् ।

(१)पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्ना

सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ५४ ॥

मीन्दर्येण संधुक्ष्यन्तीव पुनरुज्जीवयन्तीव स्थिता वनटे-
ताभ्यां मल्लीभूताभ्याम् अनुप्रयाता अनुमता स्यावरराजकन्या
पार्वत्यदृश्यत दृष्टा ॥ ५२ ॥

तामिवाह चतुर्भिः—

अशोकेति ॥ अशोकपुष्पेण निर्भर्त्सितास्तिरस्कृताः पद्म-
रागा येन तत् तथोक्तम् । आकृष्टहेमद्युतीत्याहृतस्पर्शाभरण-
वर्णानि कर्णिकाराणि यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । मुक्ताकलापीकृ-
तानि सिन्धुवाराणि निर्गुण्डीकुल्लमानि यस्मिंस्तत् ॥ “सिन्धु-
वारंन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि” इत्यमरः ॥ वसन्तपुष्पा-
भ्यामभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥

आवर्जितेति ॥ स्तनाभ्यां किञ्चिदावर्जितेषुदानमितेव ।
तरुणार्कस्य राग इव रागा यस्य तत् ॥ बालार्कान्तर्यमित्यर्थः ॥
उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिकृत्तरपदलोपश्च ॥ वासो वसाना
आच्छादयन्ती । अतएव पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्ना पल्लविनी
किमलववती सञ्चारिणी लतेव । स्थितेति शेषः ॥ ५४ ॥

(६) -सिन्धुवारम् ।

(१) सुजातपुष्प ।

स्रस्तां नितम्बादवलम्बमानाः ।

पुनःपुनः (२)केसरदामकाञ्चीम् ।

न्यासौकृतां स्थानविदा स्मरेण

(३)मौर्वीं द्वितीयामिव कामुकस्य ॥५५॥

सुगन्धिनिश्वासाविष्टदृष्ट्यां

विम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।

प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टि-

लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां

रतेरपि क्रीपदमादधानाम् ।

स्रस्तामिति ॥ स्थानविदा निक्षेपयोग्यस्थानवेदिना स्मरेण
न्यासौकृतां निक्षेपौकृतम् । कर्मणि प्रभवतीति कामुकं
धनुः ॥ “कर्मण उकञ्” इत्युक्त्वात्प्रत्ययः ॥ तस्य द्वितीयां मौर्वी-
मिव स्थिताम् ॥ अत्र हि न्यस्ता मौर्व्युत्तरत्र हरवैरनिर्यात-
नायोपयुज्यत इति भावः ॥ नितम्बात् स्रस्तां चलितां केसर-
दाम वकुलमाला सैव काञ्ची तां पुनःपुनरवलम्बमाना हस्तो न
धारयन्ती ॥ ५५ ॥

सुगन्धौति ॥ सुगन्धिभिर्निश्वासेः विष्टदृष्ट्याम् । विम्ब-
तुल्योऽत्रो विम्बाधरः ॥ “दृष्टौ मध्यपदलोपः स्यात्” इति
वामनः ॥ तस्य आसन्नचरं सन्निकृष्टचरं द्विरेफं भृङ्गं प्रतिक्षणं
संभ्रमेण लोलदृष्टिः चञ्चलाक्षी सती लीलारविन्देन निवा-
रयन्ती ॥ ५६ ॥

तामिति ॥ सर्वावयवेष्वनवद्यामगच्छाम् ॥ “अवयवेष्व-
इति निपातः ॥ रतेः कामकलत्रस्यापि क्रीपदं लज्जानिमि-

(२) केसरपुष्पकाञ्चीम् ।

(३) द्वितीयमौर्वीमिव ।

जितेन्द्रिये शूलिनि (४)पुष्पचापः

(५)स्वकार्यसिद्धिं (६)पुनराश्रयंसे ॥ ५७ ॥

(७)भविष्यतः पत्युरुमा च शम्भोः

समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।

योगात्म (८)चान्तः परमात्मसंज्ञं

दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥ ५८ ॥

ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रै-

रधः कथञ्चिद्वृतभूमिभागः ।

तत्तमादधानाम् । न्यूनताम् आवहन्तीमित्यर्थः । तां पार्वता वीक्ष्य पुष्पचापः कामो जितेन्द्रिये । दुर्जयेऽपीत्यर्थः । शूलिनि शिवे विषये स्वकार्यसिद्धिं पुनराश्रयंसे चकमे ॥ पूर्वं “साध्व-ससन्नहस्तः” (३ । ५१) इत्यादिना कार्यसिद्धेरुत्पन्नलितत्वाभिधानादिह पुनरित्युक्तम् ॥ ५७ ॥

भविष्यत इति ॥ उमा च भविष्यतः पत्युः शम्भोः प्रतिहारभूमिं द्वारदेशं समाससाद ॥ “स्त्री द्वारं प्रतीहारे” इत्यमरः ॥ स शम्भुः अन्तः परमात्मेति संज्ञा यस्य तत्परं सुखम् ॥ “परं दूरान्यसुखेषु” इति यादवः ॥ ज्योतिर्दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य योगाद्यानात् ॥ “योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु” इत्यमरः ॥ उपाररामोपारतः । “व्याङ्परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ॥ ५८ ॥

तत इति ॥ ततो भुजङ्गाधिपतेः शेषस्य फणाग्रैरधो भूमे-रधः कथञ्चिदतियज्ञेन धृतो भूमिभागः स्त्रीपवेशनभूभागो यस्य स यथोक्तः । वायुधारणाहितलाघवनिवृत्त्या भगवतो

(४) पुष्पकेतुः । (५) स्वकर्मसिद्धिम् । (६) पुनराश्रयंसे ।

(७) उपासितुं सा च पिनाकपाणिम् । (८) अन्तर्गतम् ।

शनैःकृतप्राणविमुक्तिरीशः
 पर्यङ्कबन्धं निविडं विभेद ॥ ५८ ॥
 तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी
 शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।
 प्रवेशयामास च भर्तु रेनां
 (६)भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥
 तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं
 स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।
 व्यकीर्यत त्यम्बकपादमूले
 पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥ ६१ ॥

इत्यादिति भावः । शनैः कृता प्राणानां प्राङ्मुखानां
 विमुक्तिः पुनः सञ्चारो येन स कृतप्राणविमुक्तिरीशो निविडं
 ऽर्द्धं पर्यङ्कबन्धं वीरासनं विभेद शिथिलीचकार ॥ ५८ ॥

तस्मा इति ॥ अथ नन्दी तस्मै भगवते ॥ क्रियाग्रहणा-
 धर्तुर्यौ ॥ प्रणिपत्य नमस्कृत्य शुश्रूषया सेवया निमित्तेन उपे-
 ताम् । सेवार्थमागतामित्यर्थः । शैलसुतां शशंस निवेदयामास ।
 भर्तुः स्वामिनो भ्रूक्षेपमात्रेण भ्रू संज्ञयैवानुमतप्रवेशामङ्गौक-
 प्रवेशामेनां शैलसुतां प्रवेशयामास च ॥ ६० ॥

तस्या इति ॥ तस्याः पार्वत्याः सखीभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां स्वह-
 स्तेन लून उपचितः पल्लवभङ्गभिन्नः किसलयशकलभिन्नः
 शिशिरात्ययस्य वसन्तस्य सम्बन्धौ पुष्पोच्चयः पुष्पप्रकरः ॥
 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति घञ्विषयत्वात् कवीनामयं प्रामा-
 दिकः प्रयोग इति वक्तव्यः ॥ त्र्यम्बकपादमूले प्रणिपातपूर्वं
 नमस्कारपूर्वकं व्यकीर्यत विहितः ॥ ६१ ॥

(६) भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ।

उमापि नीलालकमध्यशोभि
 विस्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।
 चकार कर्णच्युतपल्लवेन
 मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥
 अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति
 सा तथ्यमेवाभिहिता भवेत् ।
 न ह्यीश्वरव्याहृतयः कदाचित्
 पुष्पान्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥ ६३ ॥
 कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
 पतङ्गवद्वक्त्रिमुखं विविक्षुः ।

उमेति ॥ उमापि नीलालकानां मध्ये शोभत इति तथो
 क्तम् । अलकन्यस्तमित्यर्थः । नवकर्णिकारं विस्रंसयन्ती कर्णा
 क्षुतः पल्लवो यस्य तेन मूर्ध्ना वृषभध्वजाय प्रणामं चकार
 क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् ॥ ६२ ॥

अनन्येति ॥ सा कृतप्रणामा देवौ भवेन हरेण । अन्य
 न भजतीति तमनन्यभाजम् ॥ “भजो शिवः” इति शिवप्रत्ययः
 सर्वानानो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः ॥ पतिमाप्नुहीति
 तथ्यं सत्यमेवाभिहिता उक्ता । उत्तरत्र तथैव सम्भवादिति
 भावः ॥ अभिदधातुवृत्त्यस्य दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः ।
 तथाहि । ईश्वरव्याहृतयो महापुरुषोक्तयः कदाचिदपि लोकं
 भुवने ॥ “लोकस्तु भुवने जने” इत्यमरः ॥ विपरीतं विसंवा-
 दिनमर्थमभिधेयं न पुष्पान्ति । न बोधयन्तीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

काम इति ॥ कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्योमासन्निधाना-
 दयमेव बाणप्रयोगसमय इति ज्ञात्वा पतङ्गेन तुल्यं पतङ्गव-
 च्छलभवत् ॥ “समौ पतङ्गश्चलभौ” इत्यमरः ॥ “तेन तुल्यं

उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः

शरासनज्यां मुहुराममर्श ॥ ६४ ॥

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी

तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।

विशेषितां भानुमतो मयूखै-

र्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ॥ ६५ ॥

प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्

त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।

सम्प्रीहणं नाम च पुष्पधन्वा

धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥ ६६ ॥

क्रिया चेद्वतिः” इति वतिप्रत्ययः ॥ वङ्गमुखं विविधः प्रवेष्टु-
मिच्छुः ॥ विशतेः सनन्तादुप्रत्ययः ॥ उमायाः समक्षम् अक्षः
समीपम् उमासमक्षम् ॥ “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति
ममासान्तोऽच्प्रत्ययः ॥ हरे बद्धलक्ष्यः सन् । शरासनस्य
ज्यां मौर्वी मुहुराममर्श परावृष्टवान् ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ अथ गौरी । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी ॥ “अस्मा-
शमं धास्रजो विनिः” इति विनिप्रत्ययः ॥ तस्मै तपस्विने
गिरिशाय ताम्ररुचा रत्नवर्णेन करेण भानुमतोऽंशमतो मयू-
खैर्विशेषितां मन्दाकिन्याः पुष्कराणि पद्मानि तेषां बीजानि
तेषां मालां जपमालिकामुपनिन्ये समर्पितवती ॥ ६५ ॥

प्रतिग्रहीतुमिति ॥ त्रिलोचनस्य प्रणयिप्रियत्वादर्थिप्रियत्वा-
त्ताम्रमालां प्रतिग्रहीतुं स्वीकर्तुमुपचक्रमे । पुष्पं धनुष्यस्य
म पुष्पधन्वा कामस्य ॥ “वा संज्ञायाम्” इत्यनङादेशः ॥ सम्प्री-
हणं नेनेति सम्प्रीहणं नाम । नामेति प्रसिद्धौ । अमोघं बाणं
सायकं धनुषि समधत्त, संहितवान् ॥ ६६ ॥

हरस्तु किञ्चित् (१)परिलुप्तधैर्य-

चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे

व्यापारयामास विलोचनानि ॥ ६७ ॥

विवृण्वती शैलसुतापि भाव-

मङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।

साचौकता चारुतरेण तस्थौ

मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ६८ ॥

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः

पुनर्वशित्वाङ्गलवन्निगृह्य ।

हर इति ॥ हरस्तु हरोऽपि चन्द्रोदयारम्भे अम्बुराशिरिति किञ्चिदौषत् परिलुप्तधैर्यः । न तु प्राकृतजनवदत्यन्तलुप्तधैर्य इति भावः । विम्बफलतुल्योऽधरोष्ठो यस्य तस्मिन् उमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास । त्रिभिरपि लोचनैः साभि-
लाषमद्राक्षीदित्यर्थः ॥ एतेन भगवतो रतिभावोदय उक्तः ॥ ६७

विवृण्वतीति ॥ शैलसुतापि स्फुरद्बालकदम्बकल्पैर्विकसत् कोमलनीपसदृशैः । पुलकितैरित्यर्थः ॥ “ईषदसमाप्तौ—” इत्यादिना कल्पप्रत्ययः ॥ अङ्गैर्भावं रत्याख्यं विवृण्वती प्रक-
शयन्ती चारुतरेण पर्यस्तविलोचनेन व्रीडाविभ्रान्तनेत्रेण मुखेन असाचि साचि सम्पद्यमाना साचौकता तिर्यक्कृता ।
“तिर्यग्गर्थे साचि तिरः” इत्यमरः ॥ तस्थौ । ऋया मुख-
साचौकत्य स्थितेत्यर्थः । न केवलं हरस्यैव देव्या अप्युदितं रतिभाव इति भावः ॥ ६८ ॥

अथेति ॥ अथ अयुग्मानि नेत्राणि यस्य सोऽयुग्मनेत्रस्ति

(१) परिलुप्तधैर्यः ।

हेतुं स्वचेतोविज्ञतेर्दिदृक्षु-
 दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६८ ॥
 स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं
 नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
 ददर्श चक्रौकृतचारुचापं
 प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥
 तपःपरामर्शविष्टमन्यो-
 भूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
 स्फुरन्नुदर्चिः सहसा तृतीया-
 दक्ष्णः कृशानुः किल निष्प्रपात ॥ ७१ ॥

। नो वशित्वाज्जितेन्द्रियत्वादिन्द्रियक्षोभं पूर्वोक्तमिन्द्रियविकारं
 । नर्बलवद् दृढं निगृह्य निवार्य स्वचेतोविज्ञतेः स्वचित्तविका-
 स्य हेतुं कारणं दिदृक्षुर्दृष्टुमिच्छुर्दिशामुपान्तेषु दृष्टिं ससर्ज
 सारयामास ॥ ६८ ॥

स इति ॥ स भगवान् दक्षिणापाङ्गे निविष्टा स्थिता
 । उष्टिर्यस्य तं नतांसमाकुञ्चितः सव्यपादो यस्य तम् । आलौ-
 षस्थस्थानके स्थितामित्यर्थः । चक्रौकृतचारुचापं मण्डलो-
 ततसौम्यकोदण्डं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिं मनोभवं ददर्श ॥
 मालौढलक्षणमाह यादवः—“स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र
 । शास्त्रमस्त्रियाम् । वितस्थन्तरणौ पादौ मण्डलं तीरणाकृतौ ।
 । मानौ स्वात्मपदमालौढं पदमग्रतः । दक्षिणं वाममाकुञ्च्य
 । त्वालौढं विपर्ययः” इति ॥ ७० ॥

तप इति ॥ तपःपरामर्शेन तपस आस्कन्दन्नेन विद्वद्-
 न्योः प्रहृष्टकोपस्य भूभङ्गेण दुष्प्रेक्ष्यं दुर्दर्शं मुखं यस्य तस्य
 रस्य तृतीयादक्षः स्फुरन् उद्दीप्यमान उदर्चिः उद्भूतज्वालाः

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति
 यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
 तावत्स वज्रिर्भवनेवजन्मा
 भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ७२ ॥
 तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं
 मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
 अज्ञातमर्तव्यसना मुहूर्तं
 कृतोपकारेव रतिर्वभूव ॥ ७३ ॥

कृशानुरग्निः सहसातर्कितमेव ॥ “अतर्किते तु सहसा” इत्य-
 मरः ॥ निष्पपात किल निश्चक्राम खलु ॥ ७१ ॥

क्रोधमिति ॥ हे प्रभो स्मामिन् । क्रोधं संहर संहर
 निवर्तय निवर्तय ॥ “चापले हे भवत इति वक्तव्यम्” इति
 वार्तिकेन हित्वम् । “सम्भ्रमेण वृत्तिश्चापलम्” इति काशिका ॥
 इत्येवं मरुतां देवानां गिरी वाचः खे व्योम्नि यावच्चरन्ति प्रव-
 र्त्तन्ते तावत्तत्कालमेव भवस्य नेत्राज्जन्म यस्य स भवनेत्रजन्मा ॥
 “अवर्ण्यो बहुव्रीहिर्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदे” इति वामनः ।
 स वाङ्मयः मदनं भस्मैव अवशेषो यस्य तं भस्मावशेषं चकार ।
 ददाहेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

तीव्रेति ॥ तीव्राभिषङ्गप्रभवेणातिदुःसहर्षभभवसम्भवेन ॥
 “अभिषङ्गस्त्वभिभवे सङ्ग आक्रोशनेऽपि च” इति वैजयन्ती ॥
 इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां वृत्तिं व्यापारं संस्तम्भयता प्रतियोगिता
 मोहेन मूर्च्छया ॥ कर्त्रा ॥ रतिः मदनभार्या मुहूर्तमज्ञानं
 भर्तव्यसन् भर्तृनाशो यया सा तथोक्ता सती कृतोपकारेव
 बभूव । सहसा दुःखोपनिपातात् समूर्च्छेत्यर्थः । मोहेन
 दुःखसंवेदनाभावात्तत्स्थोपकारकत्वोक्तिः ॥ ७३ ॥

तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वी

वनस्पतिं वज्रं दूवावभज्य ।

स्त्रीसन्निकर्षं (२) परिहर्तुं मिच्छ-

न्नन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः ॥ ७४ ॥

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं

व्यर्थं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ।

सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा

शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथञ्चित् ॥ ७५ ॥

(३) सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या

दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोष्याम् ।

तमिति । तपस्वी तपोनिष्ठो भूतपतिः शिवः तपसो
विघ्नमन्तरायभूतं तं काममाशु वज्रोऽशनिर्वनस्पतिं वृक्षमिवा-
वभज्य भङ्क्ता स्त्रीसन्निकर्षं स्त्रीसन्निधानं परिहर्तुं मिच्छन् ।
तस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः । सभूतः सगणः सन्नन्तर्दधे ॥ ७४ ॥

शैलात्मजेति ॥ शैलात्मजा पार्वत्यप्युच्छिरस उन्नतशिरसो
महतः पितुरभिलाषं हरो वरोऽस्त्विति मनोरथं ललितं सुन्द-
रमात्मनो वपुश्च व्यर्थं निष्फलं समर्थं विचार्य सख्योः समक्षं
पुर इति च हेतुनाधिकं जातलज्जा । समानजनसमक्षमव-
मानस्यातिदुःसहत्वादिति भावः । शून्या निरुत्साहा सती
कथञ्चित् कृच्छ्रेण भवनस्याभिमुखी जगाम ॥ ७५ ॥

सपदीति ॥ सपद्यद्रिर्हमवान् रुद्रस्य संरम्भात्कोपाङ्गीत्या ।
'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः ॥ मुकुलिताक्षीं निमीलि-
तनेत्राम् ॥ "बहुव्रीहौ सकथ्यस्त्र्योः स्त्राङ्गात् षच्" इति षच्-
त्ययः । "षिङ्गीरादिभ्यश्च" इति ङीष् ॥ अनुकम्पितुमर्हामनु-

(१) परिहर्तुं कामः सोऽन्तर्दधे । (२) अथ सः ।

सुरगज इव बिभ्रत्यग्निनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीद्देग(४)दौर्घीकृताङ्गः ॥ ७६ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

अथ मोहपरायणा सती
विवशा कामबधूर्विबोधिता ।
विधिना प्रतिपादयिष्यता
नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥

कम्पग्राम् ॥ “ऋहलोष्णत्” इति ष्यत्प्रत्ययः ॥ दुहितरं दोर्भा
मादाय दन्तयोः लग्नां पद्मिनीं नलिनीं बिभ्रत् सुरगज इव
वेगेन रयेण दौर्घीकृताङ्ग आयतौकृतशरीरः सन् । पत्न्यां
प्रतिगता प्रतिपथा मार्गानुसारिणी गतिर्यस्य स प्रतिपथग-
तिरासीत् । पत्न्यामनुसृत्य जगामेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

इति श्रीमद्महामहोपाध्यायकालाचलमङ्गिनायसूरिविर-
चितया सङ्गीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः
श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
मदनदहनो नाम तृतीयः सर्गः ।

मूर्च्छिता रतिरित्युक्तम् । सम्प्रति तद्वृत्तान्तमेवाह—
अथेति ॥ अथ अनन्तरं मोहो मूर्च्छा परमयनमाश्रयो
यस्याः सा मोहपरायणा मोहैकशरणा सती ॥ “परायणम-
भिप्रेते तत्परे परमाश्रये” इति यादवः ॥ विवशा मूढत्वा-
न्निश्चेष्टा कामबधू रतिः । असह्या दुःसह्य वेदना यस्मिंस्तत

(४) -दौर्घीकृताङ्गा ।

अवधानपरे चकार सा
 प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।
 न विवेद तयोरदृश्योः
 प्रियमत्यन्त(१)विलुप्तदर्शनम् ॥ २ ॥
 अयि जीवितनाथ जीवसौ-
 त्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
 ददृशे पुरुषाकृतिं क्षितौ
 हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

तथोक्तम् । विधवाया गतभर्तृकाया भावो वैधव्यम् । नवं च
 तद्वैधव्यं चेति नववैधव्यम् । नवग्रहणं दुःसहत्वद्योतनार्थम् ।
 प्रतिपादयिष्यता अनुभावयिष्यता ॥ क्रियार्थक्रियायां लट् ।
 विधिना दैवेन ॥ “विधिविधाने दैवे च” इत्यमरः ॥ विबो-
 धिता । वैधव्यानुभवफलोऽयं विधिरिति भावः ॥ अस्मिन् सर्गे
 वियोगिनीवृत्तानि—“विषमे ससजा गुरुः समे सभरा लोऽथ
 गुरुर्वियोगिनी” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अवधानेति ॥ सा रतिः प्रलयान्ते मूर्च्छावसाने ॥ “प्रलयो
 नष्टचेष्टता” इत्यमरः ॥ उन्मिषिते उन्मौलिते विलोचने ।
 अवधानं परं प्रधानं ययोस्ते अवधानपरे दिदृक्षयावहिते
 चकार ॥ दृष्टव्याभावात् न विवेदेत्याह—नेति । प्रियं कामम-
 दृश्योत्सृष्टिं न गतयोः । नित्यदिदृक्षमाणयोरित्यर्थः । तयो-
 र्लोचनयोः दर्शनक्रियापेक्षया ॥ सम्यग्ये षष्ठौ ॥ अत्यन्तविलुप्तं
 दर्शनं स्वलोचनयोः करणयोर्यस्य कर्मभूतस्य तमत्यन्तविलुप्त-
 दर्शनं सन्तं न विवेद न ज्ञातवती । प्रियनाशापरिज्ञानादि-
 दृक्षाच्चक्रे इति तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

अयीति । अयीति प्रश्ने । “अयि प्रश्नानुनययोः” इति

अथ सा पुनरेव विह्वला
 वसुधालिङ्गन(२)धूसरस्तनी ।
 विललाप विकीर्णमूर्धजा
 समदुःखामिव कुर्वतो स्थलीम् ॥ ४ ॥
 उपमानमभूद्विलासिनां
 करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।
 तदिदं गतमीदृशीं दशां
 न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥ ५ ॥

विश्वः ॥ अयि जीवितनाथ जीवसि प्राणिषि कश्चिदित्यभि-
 धायोत्थितया तया रत्या पुरोऽग्रे क्षितौ पुरुषस्याकृतिरिवा-
 कृतिर्यस्य तत् पुरुषाकृति केवलमेकं हरकोपानलभस्म ददृशे
 दृष्टम् । न तु पुरुष इति भावः ॥ ३ ॥

अथेति ॥ अथ भस्मदर्शनानन्तरं पुनरेव विह्वला विह्वला
 वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी वसुधालिङ्गनेन क्षितिलुण्ठनेन धूसरो
 धूसरवर्णी स्तनी कुचौ यस्याः सा तथोक्ता ॥ “स्वाङ्गाञ्चोपसर्ज-
 नादसंयोगोपधात्” इति ङीष् ॥ विकीर्णमूर्धजा विकीर्णा
 विक्षिप्ता मूर्धजाः केशा यस्याः सा तथोक्ता सा रतिः स्थली
 वनभूमिम् । तद्वत्यान् प्राणिन इत्यर्थः ॥ “जानपदकुण्डगो-
 णस्थल—” इत्यादिना ङीष् ॥ समदुःखां स्वंतुष्यशोकां कुर्व-
 तीव विललाप परिदेवितवती ॥ “विलापः परिदेवनम्” इत्य-
 मरः ॥ ४ ॥

उपमानेति ॥ तव यत् करणं गात्रम् ॥ “करणं साधकतमं
 क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः ॥ कान्तिमत्तया सौन्दर्येण हेतुना
 विलासिनां विलसनशीलानाम् ॥ “वौ कषलस—” इत्यादिना
 घिनुष्प्रत्ययः ॥ उपमोयतं येन तदुपमानमभूत् । तत्करण-

क्व नु मां त्वदधोनजीवितां
 विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
 नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो
 जलसङ्घात इवासि विद्रुतः ॥ ६ ॥
 क्षतवानसि विप्रियं न मे
 प्रतिकूलं न च ते मया क्षतम् ।
 किमकारणमेव दर्शनं
 विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥

मिदमौदृशीं दशामवस्थां गतम् । भस्मीभूतमित्यर्थः । तथापि
 न विदीर्ये न विदीर्णा भवामि ॥ कर्तरि लङ् ॥ तथाहि ।
 स्त्रियः कठिनाः खलु । कठिनत्वादविदीर्यमाणत्वमित्यर्थः ॥
 कारणात्कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः—“धौरसञ्चारिणी दृ-
 ष्टिर्गतिर्गोष्ठमभाक्षिता । स्मितपूर्वं तथालापो विलास इति
 कौर्तितः” ॥ ५ ॥

केति । हे प्रिय क्षतसेतुबन्धनो भग्नसेतुबन्धो जलसङ्घातो
 जलौघो नलिनीमिव । जलैकाग्रजजीवितामिति शेषः । त्वद-
 धोनजीवितां त्वदायत्वप्राणां मां क्व नु विनिकीर्य कुत्र वा
 निक्षिप्य क्षणभिन्नसौहृदः क्षणव्यक्तसौहृदः सन् । विद्रुतः
 पलायितोऽसि ॥ सेतुसौहृदयोः स्थितिहेतुत्वेन साम्यम् । सुहृदो
 भावः सौहृदम् ॥ युवादित्वादण्प्रत्ययः । “हृदयस्य हृत्तेष्वय-
 दण्लासेषु” इति हृदादेशः । अपि हृद्भावात् “हृद्भगसिन्धुन्ते
 पूर्वपदस्य च” इत्युभयपदवृद्धिः । हृदभूतस्याण्विधाने तूभय-
 पदवृद्धिः स्यात् । यथा सुहृदो भावः सौहृदमिति । तदेवाह
 वामनः—“सौहृददौहृदशब्दावनर्ण हृद्भावात्” इति ॥६॥

कर्तति । हे प्रिय त्वं मे मम विप्रियमप्रियं क्षतवाञ्छसि ।
 मया च ते तव प्रतिकूलम् अप्रियं न क्षतम् । अकारणं निष्का-

स्मरसि स्मर मेखलागुणै-

रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।

च्युतकेशरदूषितेक्षणा-

न्यवतंसोत्पलताड़नानि (३) वा ॥ ८ ॥

हृदये वससीति मत्प्रियं

यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।

उपचारपदं न चेदिदं

त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ९ ॥

रणमेव । परस्मैपकाररूपकारणाभावेऽप्येत्यर्थः ॥ क्रियावि
शेषणमेतत् ॥ विलपन्त्यै । त्वद्दर्शनार्थिन्या अपीति भावः
रतये किं कथं दर्शनं न दीयते ॥ क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ॥ ७ ॥

विप्रियमाशङ्कते—

स्मरसीति ॥ हे स्मर । गोत्रस्खलितेषु नामञ्चत्यासेषु ।
“गोत्रं नाम्नाचले कुले” इति विश्वः ॥ मेखलागुणैर्बन्धनं स्मरसि
उत स्मरसि वा ॥ “विकल्पे किं किमुत च” इत्यमरः ॥ च्युत
केशरैर्भ्रष्टकिञ्चल्कैर्दूषितेक्षणे येषु तानि अवतंसोत्पलताड़-
नानि । सधूलिचेपताड़नानौत्थर्थः । स्मरसि वा । अपकारस्म-
रणादिदमदर्शनमिति भावः ॥ ८ ॥

हृदये इति ॥ हृदये वससीति स्मरवाक्यानुवादः । इत्येवं
रूपं मत्प्रियं यदवोच उक्तवानसि ॥ ब्रूजो लुङि “वच उम्”
इत्युमांगमः ॥ तत् कैतवमवैमि मिथ्येति मन्ये । इदं वचन-
मुपचारपदं परस्मैपञ्चनार्थं यदसत्यभाषणं स उपचारस्तस्य पद-
स्थानम् । कैतवस्थानमिति यावत् । न चेत्त्वमनङ्गोऽशरीरः ।
कथं रतिरक्षताविनष्टा । आश्रयनाशेऽप्याश्रितमविनष्टमिति
विरोधादिति भावः ॥ ९ ॥

परलोकनवप्रवासिनः

प्रतिपत्त्ये पदवीमहं तव ।

विधिना जन एष वञ्चित-

स्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥ १० ॥

रजनौतिमिरावगुण्ठिते

पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः ।

वसतिं प्रिय कामिनां प्रिया-

स्त्वद्वते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥ ११ ॥

नयनान्यरुणानि घृण्यन्

वचनानि स्खलयन् पदे पदे ।

न च मे कश्चिद्विचारः किन्तु लोकः शोच्यत इत्याह—

परलोकेति ॥ परलोकं प्रति नवप्रवासिनोऽचिरप्रोषितस्य ।
अनेनानुगमनकालानतिपातः सूच्यते । तव पदवीं मार्गं प्रति-
पत्त्ये । त्वामनुगमिष्यमीत्यर्थः । अतो मे नास्ति विचार इति
भावः । किन्तु विधिना दैवेन एष जनो लोको वञ्चितः प्रता-
रितः । देहिनां सुखं त्वदधीनं त्वय्यधीनं खलु ॥ अक्षिशब्दस्य
शौण्डादिकत्वात् “सप्तमी शौण्डैः” इति समासः ॥ “अध्यु-
त्तरपदात्” इति खप्रत्ययः । एवमन्यत्रापि ॥ सुखप्रदाभावे
कुतः सुखमिति भावः ॥ १० ॥

तदेवाह—

रजनौति ॥ हे प्रिय । रजनौतिमिरेण अवगुण्ठित आकृते
पुरमार्गे घनशब्दविक्रवा गर्जितभीताः प्रियाः कामिनां
वसतिं प्रापयितुं त्वद्वते त्वां विना ॥ “अन्यारादितरते—”
इत्यादिना पञ्चमी । क ईश्वरः शक्तः । न कश्चिदित्यर्थः । न
हि कामान्धानां भीतिरस्तौति भावः ॥ ११ ॥

असति त्वयि वारुणीमदः

प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

अवगम्य कथीकृतं वपुः

प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।

बहुलेऽपि गते निशाकर-

स्तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्ष्यति ॥ १३ ॥

हरितारुणचारुबन्धनः

कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।

वद संप्रति कस्य बाणतां

नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

नयनानीति ॥ अरुणानि नयनानि घूर्णयन् भ्रमयन् ।
तथा पदे पदे प्रतिपदम् ॥ वीक्षायां द्विरुक्तिः ॥ वचनानि
स्वलयन् विपर्यसयन् प्रमदानां वारुणीमदो मद्यमदोऽधुना
त्वय्यसति विडम्बना अनुकृतिमात्रम् । मदनाभावे मदस्य
निष्फलत्वादिति भावः । तथा च शिशुपालबधे—“तां मदो
दयितसङ्गमभूषः” (१० । ३३) इति ॥ १२ ॥

अवगम्येति ॥ हे अनङ्ग अशरीर । प्रियबन्धोः प्रियसखस्य
तव वपुः शरीरं कथीकृतमकथा कथा सम्पद्यमानं कृतं शब्द-
मात्रावशिष्टम् अवगम्य ज्ञात्वा निष्फलोदयः । उद्दीप्याभावाद्-
द्वीपनवैफल्यमिति भावः । निशाकरश्चन्द्रो बहुले कृष्णपक्षे
गतेऽपि तनुतां काश्यं दुःखं यथा तथा कृष्णात् मोक्ष्यति ।
इथा वृद्धिरिति दुःखायिष्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

हरितेति । हरितं चारुणं च ॥ “वर्णो वर्णेन” इति तत्-
पुरुषः । हरितारुणं चारु बन्धनं वृत्तं पुङ्गव यस्य स तथोक्तः ।
कलेन मधुरेण पुंस्कोकिलशब्देन पुरुषकोकिलनादेन सुधि-

अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया
 गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।
 विरुतैः करुण(४)स्वनैरियं
 गुरुशोकामनुरोदितौव माम् ॥ १५ ॥
 प्रतिपद्य मनोहरं वपुः
 पुनरथादिश तावदुत्थितः ।
 रतिदूतिपदेषु कोकिलां
 मधुरालापनिसर्गपण्डिताम् ॥ १६ ॥

तोऽनुमापितश्च । चूतचर्वणकार्यत्वात् कलशब्दस्येति भावः ।
 नवचूतप्रसवो नवचूतकुसुमं संप्रति कस्य बाणतां शरत्वं गमि-
 ष्यति वद । अन्यस्य पुष्पबाणस्याभावादिति भावः ॥ १४ ॥

अलीति ॥ त्वया अनेकशो बहुशो धनुषः कार्मुकस्य गुण-
 कृत्ये मौर्वीकार्यं गुणवत्कर्मणि च नियोजिताधिकृतयमलि-
 पङ्क्तिः करुणस्वनैर्दीनस्वनैर्विरुतैः कूजितैर्गुरुशोकां दुर्भर-
 दुःखाम् ॥ “गुरुस्तु गोष्यतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे” इति
 शब्दार्णवः ॥ मामनुरोदितौव ॥ उपसर्गात्सकर्मकत्वम् ॥ “रुदा-
 दिभ्यः सार्वधातुके” इतीडागमः ॥ १५ ॥

प्रतिपद्येति ॥ तावत् पुनरपि मनोहरं वपुः शरीरं प्रति-
 पद्य प्राप्योत्थितः सन् । मधुरालापेषु प्रियोक्तिषु निसर्गपण्डितां
 स्वभावप्रगल्भां कोकिलां रतिदूतिपदेषु सुरतदूतौस्थानेष्वदि-
 दिश आज्ञापय । प्रगल्भानामेव दौत्याधिकार इति भावः ॥
 डौबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद् ऋसः । “अपि
 माघं मघं कुर्याच्छन्दोभङ्गे त्यजेद्भिरम्” इति केचित् । “उणा-
 दयो बहुलम्” इति बहुलग्रहणाद् ऋस इति वक्तव्यः ॥ १६ ॥

शिरसा प्रणिपत्य याचिता-

न्युपगूढानि सवेपथूनि च ।

सुरतानि च तानि ते रहः

स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥

रचितं रतिपण्डित त्वया

स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ।

ध्रियते कुसुमप्रसाधनं

तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

(६) विबुधैरसि यस्य दारुणै-

रसमाप्ते (७) परिकर्मणि स्मृतः ।

शिरसेति ॥ हे स्मर । शिरसा प्रणिपत्य याचितानि सवेपथूनि सकम्पानि ॥ “ट्टितोऽयुच्” इत्ययुच्प्रत्ययः ॥ सात्विकान्तरोपलक्षणमेतत् ॥ “स्तम्भप्रलयरोमाश्वाः खेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुवैस्त्रयमित्यष्टौ सात्विकाः परिकीर्तिताः” इति । उपगूढान्यालिङ्गनानि च । नपुंसके भावे त्तः ॥ तान्यनुभूतप्रकाराणि रह एकान्ते सुरतानि च संस्मृत्य मे शान्तिर्नास्ति । अत्र समानकर्तृकत्वं दुर्घटं समानक्रियापेक्षास्तीति केचित् । ॥ १७ ॥

रचितमिति ॥ हे रतिपण्डित रतिकुशल । त्वया ममाङ्गेषु अवयवेषु स्वयं रचितम् । ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवं वासन्तम् । “ऋतोरण्” इत्यण्प्रत्ययः ॥ कुसुमप्रसाधनं पुष्पाभरणमित्थ्रियतेऽवतिष्ठते ॥ “धृञ् अवस्थाने” इति धातोस्तौदादिकार्कर्तरि लट् ॥ तव तत् प्रसाधकं चारु सुन्दरं वपुस्तु न दृश्यते ॥ ॥ १८ ॥

(६) विबुधैस्त्वमनङ्ग ।

(७) परिकर्मणि ।

तमिमं कुरु दक्षिणेतारं
 चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १८ ॥
 अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना
 पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते ।
 चतुरैः सुरकामिनीजनैः
 प्रिय यावन्त विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥
 मदनेन विनाकृता रतिः
 क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।
 वचनीयमिदं व्यवस्थितं
 रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥

विबुधैरिति ॥ दारुणैः क्रूरैः । प्राणान्तिके कर्मणि नियो-
 गादिति भावः । विबुधैर्देवैः । अनभिज्ञत्वं च ध्वन्यते । यस्य
 मञ्चरणस्य परिकर्मणि प्रसाधने ॥ “परिकर्म प्रसाधनम्” इत्य-
 मरः ॥ असमाप्ते सति स्मृतोऽसि तम् इमं दक्षिणेतारं वामं
 मे चरणं निर्मितरागं कुर्वेद्यागच्छ ॥ १८ ॥

अहमिति ॥ अहं पतङ्गवर्त्मना शलभमार्गेण । अग्निप्रवे-
 शेनेत्यर्थः ॥ “पतङ्गः शलभे चाम्नी मार्जारेऽर्के शरे खगे” इति
 वैजयन्ती ॥ एत्यागत्य पुनस्तोऽङ्गाश्रयणी उत्सङ्गवर्तिनी भवामि
 संप्रत्येव भविष्यामि ॥ “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” इति
 ङट् ॥ हे प्रिय । दिवि स्वर्गे चतुरैः सुरकामिनीजनैः अप्सरो-
 गणैर्यावन्न विलोभ्यसे विलोभयिष्यसे ॥ “यावत् पुरानिपात-
 योर्लट्” इति ङट् ॥ २० ॥

मदनेनेति ॥ हे रमण । त्वामनुयामि यद्यप्यनुगमिष्या-
 म्येव । “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” इति ङट् ॥ “यद्य-
 पीत्यवधारणे” इति केशवः ॥ किन्तु रतिर्मदनेन विनाकृता ।

क्रियतां कथमन्यमण्डनं
 परलोकान्तरितस्य ते मया ।
 सममेव गतोऽस्यतर्कितां
 गतिमङ्गेन च जौवितेन च ॥ २२ ॥
 ऋजुतां नयतः स्मरामि ते
 शरमुत्सङ्ग(८)निषण्णधन्वनः ।
 मधुना सह सस्मितां कथां
 नयनोपान्त(९)विलोकितं च यत् ॥ २३ ॥

वियोजिता सति इत्यर्थः ॥ सुप्सुपेति समासः ॥ क्षणमात्रं
 जौविता किल इतीदं वचनोयं निन्दा मे मम व्यवस्थितं स्थिर-
 मभूत् ॥ २१ ॥

क्रियतामिति ॥ परलोकेऽन्तरितस्य व्यवहितस्य । मृत-
 स्येत्यर्थः । ते तव मया अन्यमण्डनं कथं केन प्रकारेण क्रिय-
 ताम् ॥ क्रियतामित्यत्र कामचारं लोट् बोध्यः ॥ द्रुतदग्धस्य
 तं यथेच्छमण्डनमपि न सम्भवतीत्यर्थः । कुतः । अङ्गेन च
 जौवितेन च समं सहैव भूतर्किताम् अविचारितां गतिं
 गतोऽसि । इह मृतशरीरमपि नास्ति कस्य मण्डनमिति
 भावः ॥ २२ ॥

ऋजुतामिति ॥ शरऋजुतामार्जवं नयत उत्सङ्गे निषण्ण-
 मङ्गगतं धनुर्यस्य तस्य ॥ “धनुषश्च” इत्यनङ्गादेशः ॥ ते तव
 मधुना वसन्तेन सह ॥ “मधुर्देत्ये वसन्ते च चैत्रे च” इति
 विश्वः ॥ सस्मितां कथामालापं तथा यन्नयनोपान्तविलोकि-
 तमपाङ्गवौक्षणम् । त इत्यनुषङ्गः । तच्च स्मरामि ॥ २३ ॥

(८) - निषङ्ग, निषण्ण ।

(९) - विलोकितानि च ।

क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा

कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।

न खलूग्ररूपा पिनाकिना

गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥ २४ ॥

अथ तैः परिदेविताक्षरैः

हृदये (१)दिग्धशरैः(२)रिवाहतः ।

रतिमभ्युपपत्तुमातुरां

मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ॥ २५ ॥

तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं

(३)स्तनसंबाधमुरो जघान च ।

क्वेति ॥ हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमो हृदयः ॥ खचप्रका-
शे “गमेः सुप्युपसंख्यानम्” इति खचप्रत्ययः । “अर्द्धिषद-
न्तस्य सुम्” इति सुमागमः ॥ ते तव सखा कुसुमैरायोजि-
तमारचितं कार्मुकं येन कार्मुकनिर्माता मधुर्वसन्तः क्व नु क्व
॥ गत इति शेषः । अथवा सोऽप्युग्ररूपा तीव्रकोपेण पिना-
केनेश्वरेण सुहृदा मदनेन गतां प्राप्तां गतिम् । भस्मतामि-
त्यर्थः । न गमितः खलु न प्रापितः किम् ॥ “जिज्ञासानुनये
खलु” इत्यमरः ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ तैः परिदेविताक्षरैर्विलापवचनैर्हृदये दिग्ध-
शरैर्विषलितमुखैः शरैरिवाहतः सन् ॥ “विषाक्ते दिग्धलि-
तकौ” इत्यमरः ॥ मधुर्वसन्त आतुरामापन्नां रतिमभ्युपपत्तु-
मनुग्रहीतुम् । आश्वासयितुमित्यर्थः ॥ “अभ्युपपत्तिरनुग्रहः”
इत्यमरः ॥ आत्मानं पुरोऽदर्शयत् । आविरभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥
तमिति ॥ सा रतिस्तं मधुमवेक्ष्य दृष्ट्वा भृशं रुरोद । स्तनौ

(१) दिग्धफलैः । (२) इवादितः । (३) गुरु ।

स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो
 विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥
 इति चैनमुवाच दुःखिता
 सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।
 (३)तदिदं कणशो (४)विकीर्यते
 पवनैर्भस्म (५)कपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥
 अयि सम्प्रति देहि दर्शनं
 स्मर पर्यत्सुक एष माधवः ।
 दयितास्वनवस्थितं नृणां
 न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥ २८ ॥

संबाध्य स्तनसंबाधम् ॥ “परिक्रिश्यमाने च” इति णमुल् ॥
 उरो जघान ताडितवती च । तथाहि । स्वजनस्याग्रतो दुःखं
 विवृतमपसारितं द्वारं कपाटं यस्य तदिवोपजायत आर्विर्भवति ।
 उच्छृङ्खलं प्रवर्तत इत्युक्ते चाभिप्रायः ॥ २६ ॥

इतीति ॥ दुःखम् अस्याः सञ्जातं दुःखिता । सञ्जातदुःखे-
 त्वर्थः ॥ तारकादित्वादितच् ॥ सा रतिः एनं वसन्तमित्युवाच
 च ॥ चकारः पूर्वीक्तसमुच्चयार्थः ॥ हे वसन्त पश्य सुहृदस्व-
 त्स्वस्य किं स्थितं किमुपस्थितं तदिदं कपोतकर्बुरं पारावत-
 शबलं कणशस्पर्णीभूतम् ॥ अल्पार्थाक्लृप्तप्रत्ययः ॥ भस्म पवनै-
 र्विकीर्यते विक्षिप्यते । पश्य भस्मीभूतस्ते सुहृदित्यर्थः ॥ २७ ॥

अयीति ॥ अयि स्मर । सम्प्रति दर्शनं देहि । एष
 माधवो वसन्तः पर्यत्सुकस्वदर्शनोत्कण्ठितः । त्वामप्यनादृत-
 वतोऽस्य को माधव इत्याशङ्क्याह—नृणां पुरुषाणां दयितासु

(३) यदिदम् । (४) प्रकीर्यते । (५) कपोतपाण्डुरम् ।

अमुना ननु पार्श्ववर्तिना
 जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ।
 विसतन्तुगुणस्य कारितं
 धनुषः (६)पेलवपुष्पप्रचिणः ॥ २९ ॥
 गत एव न ते निवर्तते
 स सखा दीप दूवानिलाहतः ।
 अहमस्य दशेव पश्य मा-
 मविषह्य(७)व्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥
 विधिना कृतमर्धवैशसं
 ननु मां कामबधे विमुञ्चता ।

प्रेम अनवस्थितमस्थिरम् । चलमित्यर्थः । सुहृज्जने प्रेम तु न
 चलं खलु ॥ २८ ॥

ईदृशाः सुहृदः कति न सन्तीत्याशङ्क्य न कोऽप्येत्याह—
 असुनेति ॥ ननु मदन । पार्श्ववर्तिना सहचरेणामुना वस-
 न्तेन ससुरासुरं सुरासुरसहितं जगद्विसतन्तुगुणस्य कृपाल-
 सुत्रमौर्वीकस्य पेलवानि पुष्पाण्येव पत्रिणो बाणा यस्य तस्य
 तव धनुष आज्ञां कारितम् । जगदाज्ञा कारितेत्यर्थः ॥ “हृक्क्रो-
 रन्यतरस्याम्” इति जगतः कर्मत्वम् ॥ २९ ॥

गत इति ॥ स ते सखानिलाहतो वायुताडितो दीप इव
 गत एव न निवर्तते । अहमस्य दीपायमानस्य दशा वर्ति-
 रिव । तिष्ठामीति शेषः ॥ “दशा वर्ताववस्थायां वस्त्रान्ते
 सुदर्शा अपि” इति विश्वः ॥ कुतः । अविषह्यव्यसनेन सोढु-
 मशक्यदुःखप्रकर्षेण धूमितां सज्जातधूमां मां पश्य । धूमवत्त्वा-
 दष्टदीपदशासाम्यं धूमस्य व्यसनमेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

(६) कोमल, पेशल ।

(७) व्यसनप्रधूमिताम् ।

(८)अनपायिनि (९)संश्रयद्रुमे

गजभग्ने पतनाय वल्लरौ ॥ ३१ ॥

तदिदं क्रियतामनन्तरं

भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।

विधुरां ज्वलनातिसर्जना-

न्नु मां प्रापय (१)पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥

विधिनेति ॥ ननु वसन्त कामबधे मदनवधे मां विमुञ्चत
वर्जयता । अमारयतेत्यर्थः । विधिना दैवेन । विशसति हिन
स्तौति विशसो घातुकः ॥ पचाद्यच् ॥ विशसस्य कर्म वैशसम्
युवादित्वादेणप्रत्ययः ॥ अर्धवैशसमर्धबधः कृतम् ॥ “अर्धो व
एष आत्मनो यत्पत्नी” इति श्रुतेः ॥ पत्युः स्वस्य चाश्रयाश्रयि
भूतयोरेकपदार्थत्वाभिप्रायेणार्धोक्तिः । तथा चैकदेशबधे देश
न्तरस्यापि बधनियमनाभ्यामपि विधिरघ्नन्नेव हतवानिति
तात्पर्यम् । एतदेवोपपादयति—अनपायिनौ अनपायित्वेन
विश्वस्ते संश्रयद्रुमे आश्रयद्रुमे गजभग्ने सति वल्लरौ लता
पतनाय । भवति इति शेषः । पतितुमेव सालमित्यर्थः । “तुम
याञ्च भाववचनात्” इति चतुर्थी ॥ ३१ ॥

सम्प्रत्यनन्तरकर्तव्यं प्रार्थयते—

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणादुक्तप्रकारेण । अन्यथापि म
णस्यावश्यम्भावादित्यर्थः । अनन्तरं भवतेदं वक्ष्यमाणं बन्धुजन
प्रयोजनं बन्धुजन्यं क्रियताम् ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ तदेवोप
दिशति—ननु वसन्त । विधुरां विवशं मां ज्वलनातिसर्ज
नादग्निदानात् पत्युः अन्तिकं प्रापय । अग्निप्रवेशनं कार
येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

(८) अनघापि हि । (९) संश्रिता द्रुमे । (१) भर्तुः ।

शशिना सह याति कौमुदी
 सह मेघेन तडित् (३) प्रलीयते ।
 प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
 प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥
 अमुनैव कषायितस्तनी
 सुभगेन प्रियगात्रभक्षणा ।
 नवपल्लवसंस्तरे यथा
 रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥

कर्तव्यश्चायमर्थः स्त्रीणामित्याह—

शशिर्नाति ॥ कौमुदी चान्द्रिका शशिना सह याति ।
 शशिन्यस्तमितं स्वयं नश्यतीत्यर्थः ॥ तडित्कोदामिनी मेघेन
 सह प्रलीयते प्रणश्यति ॥ कर्तरि लट् ॥ प्रमदाः स्त्रियः पति-
 वर्त्म गच्छन्तीति पतिवर्त्मगाः पतिमार्गानुगामिन्य इत्येत-
 द्विचेतनैरल्पचेतनैः । अविवेकिभिरपौत्यर्थः ॥ नाथस्तु “पृथग्-
 जनैः” इति पपाठ ॥ प्रतिपन्नं ज्ञातम् ॥ “अलवणा यवागूः”
 “अनुदरा कन्या” इतिवदल्पत्वाभिप्रायेण विचेतनैरपीति
 निर्देशः ॥ पतिवर्त्मगा इत्यत्र स्मृतिः—“आर्तितं सुदितं कृष्टा
 प्रोषितं मलिना कृशा । मृतं म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया
 पतिव्रता” इति ॥ ३३ ॥

अमुनैवेति ॥ अमुना पुरोवर्तिना सुभगेन शोभनेन प्रिय-
 गात्रभक्षनैव । एवकारो मण्डनान्तरनिवृत्त्यर्थः । कषायित-
 स्तनी रक्षितस्तनी ॥ “रागे क्वाथे कषायांऽस्त्री निर्यासे सौरभे
 रसे” इति वैजयन्ती ॥ नवपल्लवसंस्तरे यथा नवपल्लवतल्प इव

(३) विलीयते ।

कुसुमास्तरणे सहायतां
 बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ।
 कुरु सम्प्रति तावदाशु मे
 प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥ ३५ ॥
 तदनु ज्वलनं मदर्पितं
 त्वरयेद्दक्षिणवातवीजनैः ।
 विदितं खलु ते यथा स्मरः
 क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥
 इति चापि विधाय दीयतां
 सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।

विभावसौ वञ्चौ तनुं शरीरं रचयिष्यामि । निधास्यामो-
 त्यर्थः ॥ ३४ ॥

कुसुमेति ॥ हे सौम्य साधो त्वमावयो रतिपञ्चबाणयोर्ब-
 हुशो बहुवारं कुसुमास्तरणे पुष्पशयने सहायतां गतः ।
 सम्प्रति प्रणिपाताञ्जलिना याचितः । अञ्जलिपूर्वकं प्रार्थितः
 सन्नित्यर्थः । आशु मे चितां काष्ठचयं कुरु केरुष्व । यथैह
 तथामुत्रोपकर्तव्यं मित्रेणेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदन्विति ॥ तच्चिताकरणमनु अनन्तरं मय्यर्पितं मदर्पितं
 ज्वलनमग्निं दक्षिणवातवीजनैर्मलयमारुतसञ्चारणैस्त्वरयेः ।
 त्वरितं ज्वलयेत्यर्थः ॥ त्वराहेतुमाह—ते तव विदितं खलु ॥
 “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति वर्तमाने क्तः । तद्योगात्कर्तरि
 षष्ठौ ॥ यथा येन प्रकारेण स्मरो मां विना क्षणमपि नोत्स-
 हते न हृष्यति । तथा त्वया ज्ञातमेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतीति ॥ अपि च इत्थेवं विधाय कृत्वा नौ आवाभ्याम्
 एक एव सलिलस्य अञ्जलिः दीयताम् । तम् अञ्जलिं स ते

अविभज्य परच (४) तं मया
 सहितः पास्यति ते स बान्धवः ॥ ३७ ॥
 परलोकविधौ च माधव
 स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।
 निवपेः सहकारमञ्जरीः
 प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥
 इति देहविमुक्तये स्थितां
 रतिमाकाशभवा सरस्वती ।
 शफरीं ऋदशोष(५) विक्लवां
 प्रथमा वृष्टिरि(६) वान्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥
 कुसुमायुधपत्नि दुर्लभ-
 स्तव भर्ता न चिराद्गविष्यति ।

बान्धवः सखा स्मरः परत्र परलोके मया सहितः अविभज्य
 पास्यति ॥ ३७ ॥

परलोकेति ॥ किञ्च । हे माधव वसन्त । परलोकविधौ
 पिण्डोदकादिकर्मणि स्मरमुद्दिश्य विलोलाः पल्लवा यासु ताः
 सहकारमञ्जरीसूतवल्लरीनिवपेर्देहि । हि यस्मात् कारणात्ते
 सखा स्मरः प्रियासूतप्रसवा यस्य स तथोक्तः ॥ ३८ ॥

इतीति ॥ इति देहस्य विमुक्तये शरीरस्य विसर्गाय
 स्थिताम् । कृतनिश्चयामिति यावत् । रतिमाकाशभवा सर-
 स्वत्यशरीरा वाग्भृदशोषविक्लवां ऋदस्य जलाधारस्य शोषेण
 विक्लवां शफरीं प्रीष्टीम् ॥ “प्रीष्टी तु शफरी द्वयोः” इत्यमरः ॥
 प्रथमा वृष्टिर्वर्षमिव अन्वकम्पयदनुकम्पितवती । सद्यमुवा-
 चेत्यर्थः ॥ “कृपा दयानुकम्पा स्थात्” इत्यमरः ॥ ३९ ॥

(४) यत् । (५) विक्लवाम् । (६) अन्वकम्पयत् ।

शृणु येन स कर्मणा गतः

शलभत्वं (७) हरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥

अभिलाषमुदौरितेन्द्रियः

स्वसुतायामकरोत्यजापतिः ।

अथ तेन निगृह्य विक्रिया-

मभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥

परिणेष्यति पार्यतीं यदा

तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ।

उपलब्धसुखस्तदा स्मरं

वपुषा स्वेन (८) नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥

कुसुमेति ॥ हे कुसुमायुधपति रते । तव भर्ता चिरा-
च्चिरं दुर्लभो न भविष्यति । किंत्वचिरमेव सुलभो भविष्यती-
त्यर्थः । किञ्च शृणु । तत्कर्मोति शेषः । येन कर्मणा स ते भर्ता
हरलोचनस्यार्चिर्ज्वाला ॥ “ज्वाला भासो न पुंस्यर्चिः” इत्य-
मरः ॥ तस्मिन् श्लभत्वं पतङ्गत्वं गतः ॥ “समौ पतङ्गश-
लभौ” इत्यमरः ॥ ४० ॥

तदेव कर्मोपाचष्टे—

अभिलाषमिति ॥ उदौरितेन्द्रियः प्रेरितेन्द्रियः । स्मरेणोति
शेषः । प्रजापतिर्ब्रह्मा स्वसुतायां मरस्वत्यामभिलाषमनुराग-
मकरोत् । अथ तेन प्रजापतिना विक्रियाम् इन्द्रियविकारं
निगृह्य निरुध्याभिशप्तः सन् । एतत् फलं दाहात्मकं स्वकर्म-
फलमन्वभूत् ॥ ४१ ॥

शापावधिरपि तेनैवोक्त इत्याह लोकाद्वयेन—

परिणेष्यतीति । इतीति च । भ्रमेण धर्माख्यप्रजापतिना

(७) हरलोचनार्चिषाम् ।

(८) स योजयिष्यति ।

इति चाह स धर्मयाचितः

(१) स्मरशापावधिदां सरस्वतीम् ।

अशनेरमृतस्य चोभयो-

र्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥ ४३ ॥

तदिदं परिरक्ष शोभने

भवितव्यप्रियसङ्गमं वपुः ।

रविपीतजला तपात्यये

पुनरोघेन हि (२) युज्यते नदी ॥ ४४ ॥

याचितः प्रार्थितः स भगवान् ब्रह्मा । तपसा कारणेन
तस्यां पार्वत्यां प्रवर्णीकृतः अभिमुखीकृतो हरः शिवो यदा
पार्वतीं परिणेष्यत्युद्वह्यति तदोपलब्धसुखः प्राप्तानन्दः सन् ।
स्मरं कामं स्नेहं वपुषा नियोजयिष्यति सङ्गमयिष्यति ।
इत्येवं स्मरशापस्यावधिदाम् अवसानदायिनीं सरस्वतीं वाचं
आह । एवं शापावधिमप्युक्तवानित्यर्थः । ननु तथा क्रुद्धस्य
कथमीदृशी शान्तिरत आह—वशिनो जितेन्द्रियाश्चाम्बुधरा-
श्चाशनेरमृतस्य चेत्युभयोर्योनयः प्रभवाः । वशिपक्षेऽन्यमृत-
शब्दौ कोपप्रसादपरौ । अन्यत्र वैद्युताग्न्युदकपरौ ॥ युग्म-
कम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तदिति ॥ हे शोभने तत्तस्मात् कारणाद्भवितव्यो भविष्यन्
प्रियसङ्गमो यस्य तत्तथोक्तम् इदं वपुः परिरक्ष । तथाहि ।
रविपीतजला नदी तपात्यये प्रावृषि ॥ “प्रावृट् तपात्यये” इति
हलायुधः ॥ पुनरोघेन प्रवाहेण युज्यते सङ्गच्छते हि ॥ ४४ ॥

(१) स्मरशापान्तभवाम् ।

(२) पूर्यते ।

इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
 मन्दौचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।
 तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धु(३)रेना-
 माश्वासयत् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥ ४५ ॥
 अथ मदनबधूरुपप्लवान्तं
 व्यसनकृशा (४)परिपालयाम्बभूव ।
 शशिन इव दिवातनस्य लेखा
 किरणपरिचयधूसरा प्रदोषम् ॥ ४६ ॥

इत्यमिति ॥ इत्यमनेन प्रकारेण अदृश्यरूपं किमपि भूतं
 कश्चिन्प्राणौ ॥ “युक्ते क्षमादातुं भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु”
 इत्यमरः ॥ रतंमदनदाराणां मरणव्यवसायबुद्धिं मरणोद्योग-
 बुद्धिं मन्दौचकार । निवारयामासेत्यर्थः ॥ “मूढाष्पापटुनि
 भाग्या मन्दाः” इत्यमरः ॥ अथ कुसुमायुधबन्धुर्वसन्तश्च तत्
 प्रत्ययात्तस्मिन् भूते विश्वासात् ॥ “प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानवि-
 श्वासहेतुषु” इत्यमरः ॥ एनां रतिं सुष्ठु चरितार्थानि पदानि
 येषां तैर्वचोभिर्वाक्यैः आश्वासयत् । सर्वथा ते देवताप्रसा-
 दात् प्रियसङ्गमो भविष्यतीत्यादिवचनैरस्या दुःखमपाचकार
 त्यर्थः ॥ ४५ ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरं व्यसनेन दुःखेन कृशा मदनब-
 दितरुपप्लवान्तं विपदवधिं किरणपरिचयेण धूसरा मलिन
 दिवातनस्य दिनभवस्य ॥ “सायंचिरम्—” इत्यादिना व्यु-
 त्पत्त्यः ॥ शशिनश्चन्द्रस्य लेखा प्रदोषं रात्रिमिव परिपालया-
 म्बभूव प्रतीक्षाशुक्ले ॥ पुष्पिताग्रावृत्तम्—“अयुजि नयुगरे

पञ्चमः सर्गः ।

तथा समक्षं दहता मनोभवं

पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।

निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती

(१)प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥१॥

ततो यकारो युजि च नजो जरगाश्च पुष्पिताग्रा” इति लक्ष-
णात् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमन्नहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविर-

चितया सञ्जीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गः ।

तथेति ॥ पर्वतस्य अपत्यं स्त्री पार्वती तथा तेन प्रकारे-
णाक्षोः समीपे समक्षं पुरतः ॥ “अव्ययं विभक्तिसमीपस-
म्बद्ध—” इत्यादिनाव्ययीभावः ॥ मनोभवं मन्मथं दहता
भस्मीकुर्वता पिनाकिना ईश्वरेण भग्नः खण्डितो मनोरथोऽ-
भिलाषो यस्याः सा तथोक्ता सती हृदयेन मनसा रूपं सौन्दर्यं
निनिन्द । धिक्ते रूपं यद्वरमनोहरणाय नालमिति गर्हित-
मतौत्यर्थः ॥ युक्तं चैतदित्याह—तथाहि । चारुता सौन्दर्यं
प्रियेषु पतिषु विषये सौभाग्यं प्रियदाम्निभ्यं फलं यस्याः सा
तथोक्ता । सौन्दर्यस्य तदेव फलं यद्गर्तं सौभाग्यं लभ्यते । नो
वैश्वफलं तदिति भावः ॥ अस्मिन् सर्गे दशस्थं वृत्तम्—“जतौ
वंशस्थसुदीरितं जरौ” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

(१) प्रिये हि ।

इयेष सा कर्तुमबन्धरूपतां
 समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
 अवाप्यते वा कथमन्यथा इयं
 तथाविधं प्रेम पतिञ्च तादृशः ॥ २ ॥
 निश्चयश्चैनां तपसे कृतोद्यमां
 सुतां (२) गिरौशप्रतिसक्तमानसाम् ।
 उवाच मेना परिरम्भ वक्षसा
 निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥

इयेषेति ॥ सा पार्वती समाधिमेकाग्रतामास्थायैव लब्ध्वा
 तपोभिर्वक्ष्यमाणनियमैः करणभूतैरात्मनः स्वस्याबन्धरूपतां
 मफलमौन्द्यं कर्तुमियेषेच्छति स्म । तपसा शिवं वशौकर्तुमु-
 द्युक्तेत्यर्थः । अन्यथा ततोऽन्यप्रकारेण कथं वा तदुद्वयमवा-
 प्यते । किं तदुद्वयम् । तथाभूता विधा प्रकारो यस्य तत्तथा-
 विधं प्रेम स्नेहः । येनार्धाङ्गहरा हरस्य भवेदिति भावः ।
 तादृशः पतिश्च । यो मृत्युञ्जय इति भावः । इयमेव खलु
 स्त्रीणामपेक्षितं यद्गर्हवाङ्मयं जीवद्गर्हकत्वं चेति । तच्च तप-
 श्रयैकसाध्यमिति निश्चिकायेत्यर्थः । अत्र मनुः — “यद् दुष्करं
 यद् दुरापं यद् दुर्गं यच्च दुस्तरम् । तत्सर्वं तपसा प्राप्यं तपो
 हि दुरतिक्रमम्” इति ॥ २ ॥

निश्चयेति ॥ मेना मेनका च गिरौशप्रतिसक्तमानसां हरा-
 सक्तचित्तां तपसे तपश्चरणाय कृतोद्यमां कृतोद्योगां सुतां
 निश्चयश्चैनां पार्वतीं वक्षसा परिरम्भालिङ्ग्य महतो मुनि-
 व्रतात्तपसो निवारयन्ती उवाच ॥ मुनिव्रतादित्यत्र यद्यपि
 मुनिव्रतस्य मेनकाया अनीप्सितत्वात् “वारणार्थानामीप्सितः”
 इति नापादानत्वं तथापि कृतोद्यमाभिति मानसप्रवेशोक्त-

(२) गिरौशं प्रति सक्त, विनैव प्रति सक्त ।

मनोषिताः सन्ति (३) गृहेषु देवता-

स्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं

शिरौषपुष्पं न पुनः पतन्निष्ठः ॥ ४ ॥

इति (४) ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां

शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

क्व ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः

पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

त्वात् “ध्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यपादानत्वमेव स्यात् । यथाह -
भाष्यकारः—“यच्च मिथ्या सम्प्राप्य निवर्तते तच्च “ध्रुवमपाये-
ऽपादानम्” इति प्रसिद्धम्” ॥ ३ ॥

सामान्यनिषेधमुक्त्वा विशेषनिषेधमाह—

मनोषिता इति ॥ हे वत्से । मनस ईप्सिता इष्टा मनो-
षिताः ॥ शकन्त्यादित्वात् साधुः ॥ देवताः शच्यादयो गृहेषु
सन्ति । त्वं ता आराधयेति शेषः । तपः क्व । तवेदं ताव-
कम् ॥ “युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खच्च” इत्यण्प्रत्ययः । “तवक-
ममकावेकवचने” इति तवकादेशः ॥ वपुश्च क्व । तथाहि ।
पेलवं मृदुलं शिरौषपुष्पं भ्रमरस्य भृङ्गस्य पदं पदस्थितिं
सहेत । पतन्निष्ठः पुनः पतन्निष्ठस्तु पदं न सहेत । अति-
सौकुमार्याद्दिव्योपभोगयोग्यं ते वपुर्न दारुणतपःक्षममित्यर्थः ॥
अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४ ॥

इतीति ॥ इति एवमनुशासत्युपदिशन्ती मेना ध्रुवेच्छां
स्थिरव्यवसायां सुतां पार्वतीमुद्यमादुद्योगात्तपोलक्षणादि-
यन्तुं निवारयितुं न शशाक समर्था माभूत् । तथाहि ।
ईप्सितार्थ इष्टार्थे स्थिरनिश्चयं मनो निम्नाभिमुखं पयश्च क्वः

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा

मनोरथञ्च पितरं मनस्विनी ।

अयाचतारण्यनिवासमात्मनः

फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा

कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।

प्रजासु पश्चात् प्रथितं तदाख्यया

जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत् ॥ ७ ॥

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया

विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।

प्रतीपयेत् प्रतिकूलयेत् । प्रतिनिवर्तयेदित्यर्थः । निम्नप्रवणं पथ इवेष्टार्थाभिनिविष्टं मनो दुर्वारमिति भावः ॥ अत्र दीप-
कानुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ ५ ॥

कदाचिदिति ॥ अथ कदाचित् मनस्विनी स्थिरचित्ता सा पार्वती मनोरथञ्चमभिलाषाभिन्नं पितरं हिमवन्तमासन्नस-
ख्याससखी सैव सुखमुपायः ॥ “सुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारब्धो-
पाययोरपि” इति विश्वः ॥ तेन । फलोदयः फलोत्पत्तिरन्तो-
ऽवर्धिर्यस्य तस्मै तपःसमाधये तपोनियमार्थमात्मनः स्वस्थार-
ण्यनिवासं वनवासमयाचत ॥ “दुह्याचू—” इत्यादिना द्विक-
र्मकत्वम् ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अथ गौरी अनुरूपेण योग्येनाभिनिवेशेनाग्रहेण
तुष्टतीति तथोक्तेन गरीयसा पूज्यतमेन गुरुणा पित्रा कृता-
भ्यनुज्ञा तपः कुर्विति कृतानुमतिः सती पश्चात्तपःसिद्धोत्तर-
कासं प्रजासु जनेषु तदाख्यया तस्या गौर्याः संज्ञया प्रथितम् ।
गौरीशिखरमिति प्रसिद्धमित्यर्थः । शिखण्डिमत् । न तु हिंस-
प्रार्थिप्रचुरमिति भावः । शिखरं शृङ्गं जगाम ययौ ॥ ७ ॥

बबन्ध बालारूपबभ्रु वल्कलं
 पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥
 यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहै-
 र्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
 न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
 सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥
 प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
 व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।

विमुच्येति । अहार्यनिश्चयानि वार्यनिश्चया सा गौरौ विलो-
 लाभिखलाभिर्यष्टिभिः प्रतिसरैः प्रविलुप्तं प्रसृष्टं चन्दनं स्तना-
 न्तरगतं येन तं तथोक्तं चारं मुक्तावलीं विमुच्य विहाय बालारु-
 पबभ्रु बालार्कपिङ्गलं पयोधरयोः स्तनयोरुत्सेधेनोच्छ्रायेण
 विशीर्णा विघटिता संहतिरवयवसंश्लेषो यस्य तत्तथोक्तं वल्कलं
 कण्ठलम्बि स्तनोत्तरौयभूतं बबन्ध । धारयामासेत्यर्थः ॥ ८ ॥

यथेति ॥ तस्या देव्या आननं तदाननं प्रसिद्धैः भूषितैः ॥
 “प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ” इत्यमरः ॥ रोहन्तीति रुहाः ॥ “इगु-
 पधञ्जाप्रौक्किरः कः” इति कप्रत्ययः ॥ शिरसि रुहाः तैः शिरो-
 रुहैः मूर्धजैर्यथा मधुरं प्रियमभूत् ॥ “स्नादुप्रियौ तु मधुरौ”
 इत्यमरः ॥ जटाभिरप्येवं मधुरमभूत् । तथाहि । पङ्कजं पद्मं
 षट्पदश्रेणिभिर्भ्रमरपङ्क्तिभिरेव न किन्तु सह शैवलासङ्गेन
 सशैवलासङ्गमपि ॥ “तेन सङ्गति तुल्ययोगि” इति बहुव्रीहिः ॥
 प्रकाशते । शैवलेनापि शोभत एवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रतीति । सा देवी प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे कृतरोमविक्रियां
 पारुष्यात् कृतरोमाणां त्रिगुणां त्रिरावृत्तां यां मौञ्जीं सुव-
 मयीं मेखलां व्रताय तपसे बभार । तदेव पूर्वं प्रथमं यस्मै तत्-

अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तथा
 सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥ १० ॥
 विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः
 स्तनाङ्गरागारुणिताञ्च कन्दुकात् ।
 कुशाङ्कुरादानपरिचिताङ्गुलिः
 कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥ ११ ॥
 महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः
 स्वकेशपुष्परपि या स्म दूयते ।
 अशेत सा बाहुलतोपधायिनी
 निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

पूर्वं यथा तथा निबद्धया तथा मौञ्ज्यास्या देव्या रसनागुणस्या
 स्पदं स्थानं जघनम् । सह रागेण सरागं सलोहितमकारि
 कृतम् । सौकुमार्यातिशयादिति भावः ॥ १० ॥

विसृष्टेति ॥ तथा देव्या विसृष्टरागाद्यत्नलाङ्गारसरस्जना
 दधरादधरोष्ठाच्चिवर्तितः । “विसृष्टरागात्” इति पाठे नितर
 त्वत्नलाङ्गारागात् ॥ रागत्यागेन निष्प्रयोजनत्वादिति भावः
 तथा स्तनाङ्गरागारुणितादरुणीकृतात् । पतनसमये तस्य
 स्तनयोरुपरौधादिति भावः । कन्दुकाञ्च निवर्तितः । कुशाङ्कु
 राणामादानेन लवनेन परिचिता व्रणिता अङ्गुलयो यस्य स
 तथोक्तः करः पाणिः अक्षसूत्रप्रणयी अक्षमालासहचरः कृतः
 ॥ ११ ॥

महार्हेति ॥ महानर्हो मूर्ख यस्याः सा महार्हा श्रेष्ठा या
 शय्या तस्यां परिवर्तनेन लुण्ठनेन च्युतैः अष्टैः स्वकेशपुष्परपि
 या देवी दूयते स्म क्लिश्यति स्म । पुष्पाधिकसौकुमार्यादिति
 भावः । सा देवी बाहुलतामुपधत्त उपधानीकरोतीति बाहुल-

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया

(५)द्वयेऽपि (६)निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।

लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं

(७)विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्

घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।

गुह्येऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां

न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

तोपधायिनी सती केवले संस्तरणरहिते स्थण्डिले भूमावेवा-
शेत शयितवती । तथा निषेदुषी उपविष्टा च ॥ “कसुख” इति
कसुः । “उगितश्च” इति ऊीप् ॥ भूमावेव शयनादिव्यवहारो
न जातूपरीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरिति ॥ नियमस्थया व्रतस्थया तया देव्या द्वयेऽपि द्वयं
पुनर्ग्रहीतुं पुनरानेतुं निक्षेपोऽर्पितमिव निक्षेपत्वेनार्पितं
किमु ॥ क्वचित् “द्वयीषु” इति प्रामादिकः पाठः ॥ कुत्र द्वये
किं द्वयमर्पितमित्याह—तन्वीषु लतासु विलास एव चेष्टितं
विलासचेष्टितं हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्टं चञ्चलावलोकितं च ।
व्रतस्थायां तस्यां तयोरदर्शनाल्लतादिषु दर्शनाच्चार्षितमिवेत्युत्-
प्रेक्षा न तु वस्तुतोऽर्पणमस्तीति भावः ॥ १३ ॥

अतन्द्रितेति ॥ सा देवी स्वयमेवातन्द्रिता असञ्जाततन्द्रा
सती ॥ तारकादित्वादितच्प्रत्ययः ॥ वृक्षकान् स्वल्पवृक्षान् ॥
“अल्पे” इत्यल्पार्थे कप्रत्ययः ॥ घटावेव स्तनौ तयोः प्रस्रवणैः
प्रसृतपयोभिः व्यवर्धयत् । गुह्यः कुमारोऽपि प्रथमाप्तजन्मनां
प्रथमलब्धजन्मानाम् । अग्रजातानामित्यर्थः । येषां वृक्षकाणां
सम्बन्धि पुत्रवात्सल्यं सुतप्रेम नापाकरिष्यति । उत्तरत्र कुमा-
रोदयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्यं निवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(५) द्वयीषु । (६) निक्षेपम् । (७) विलोलदृष्टम् ।

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिता-

स्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।

यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्

पुरः सखीनाममिमौत लोचने ॥ १५ ॥

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं

त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

दिदृक्ष्वस्तामृषयोऽभ्युपागमन् .

न धर्मदृष्टेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

अरण्येति । अरण्यबीजानां नीवारादीनामञ्जलयस्तेषां दानेन लालिता हरिणा च तस्यां देव्यां तथा विशश्वसुर्विश्वं जग्मुः ॥ “समौ विश्वश्च विश्वासी” इत्यमरः ॥ यथा कुतूहलादौत्सुक्यात् तदीयैर्हरिणसम्बन्धिभिर्नयनैः नेत्रैः ॥ करणैः ॥ स्वकीये लोचने सखीनां पुरः पुरतः । अनेन तेषां सम्बन्धसहत्वमुक्तम् । अमिमौत । अस्मिन्परिमाणतारतम्यज्ञानाय मानं चकारेत्यर्थः । केचित्तु सा पार्वती तदीयैर्नयैः कुतूहलात् पुरोऽग्रे वर्तमानानां सखीनां लोचने अमिमौत व्रतस्थत्वाच्चात्मन इत्याहुः ॥ “माङ् माने” इत्यस्मात् धातोर्लङ् ॥ इयमेव खलु विश्वासस्य परा काष्ठा यदक्षिपीडनेऽपि न क्षुब्धन्तीति भावः ॥ १५ ॥

तपःप्रभावमाह—

कृतेति ॥ कृताभिषेकां कृतस्नानां हुतजातवेदसं हुताग्निकाम् । कृतहोमामित्यर्थः । त्वच्चा वत्कलेनोत्तरासङ्गवतीमुत्तरीयवतीं त्वगुत्तरासङ्गवतीम् । अधीतमस्या अस्तीत्यधीतिनीं स्तुतिपाठादि कुर्वतीम् ॥ “इष्टादिभ्यश्च” इतीनिप्रत्ययः ॥ तां देवीं दिदृक्ष्वो द्रष्टुमिच्छवोर्षयो मुनयोऽभ्युपागमन् समुपागताः ॥ न चात्र कनिष्ठसेवादोष इत्याह—धर्मदृष्टेषु वयो न

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं
 द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।
 नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलं
 तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥
 यदा फलं (८)पूर्वतपःसमाधिना
 न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।
 तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं
 तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

समोक्ष्यते न प्रमाणीक्रियते । सति धर्मज्यैष्ठ्ये वयोज्यैष्ठ्यं न
 प्रयोजकमित्यर्थः । तथा च मनुः—“न तेन वृद्धो भवति येनास्य
 पलितं शिरः । यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्वविरं विदुः”
 इति ॥ १६ ॥

विरोधीति ॥ विरोधिभिः सत्त्वैर्गोत्रादिभिश्चोद्धत-
 पूर्वमत्सरं त्यक्तपूर्ववैरम् । हिंसारहितमित्यर्थः । द्रुमैरभीष्टप्र-
 मवेनेष्टफलेनार्चिताः पूजिता अतिथयो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ।
 नवानामुटजानां पर्णशालानामभ्यन्तरेषु संभृताः सञ्चिता
 अग्नौ अग्नयो यस्मिंस्तत्तथोक्तं तच्च तपोवनम् । पावयतीति
 पावनं बभूव । अहिंसातिथिसत्काराग्निपरिचर्याभिर्जगत्यावनं
 बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

यदेति ॥ सा देवी यदा यस्मिन् काले तावता तावत्प्रमा-
 णेन पूर्वतपःसमाधिना पूर्वेणानुष्ठेयमानप्रकारेण तपोनिय-
 मेन काङ्क्षितं फलं लभ्यं लब्धुं शक्यं नामंस्त । अशक्यममंस्त-
 त्यर्थः । तदा तत्काले । अविलम्बेनेत्यर्थः । स्वशरीरस्य मार्दवं
 नृदुत्वं सौकुमार्यमनपेक्ष्याविगणय्य महत् दुश्चरं तपश्चरितुं
 प्रचक्रम उपचक्रमे ॥ १८ ॥

(८) सर्वसमाधिसाधनम् ।

क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या

तथा मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।

ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं

मृदु प्रकृत्या (६) च ससारमेव च ॥ १६ ॥

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां

शुचिस्त्रिता मध्यगता सुमध्यमा ।

विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा-

मनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

क्लममिति ॥ या देवी कन्दुकलीलया कन्दुकक्रीडयापि
क्लमं ययौ ग्लानिं प्राप तथा देव्या मुनीनां चरितं तौत्रं तपां
व्यगाह्यत प्रविष्टम् । अत्रोत्प्रेक्षते—ध्रुवमस्या वपुः काञ्चनप-
द्मेन सुवर्णकमलेन निर्मितं घटितम् । अतएव प्रकृत्या पद्मस-
भावेन मृदु च सुकुमारमपि काञ्चनस्वभावेन ससारं च कठि-
नमेव । तथा च तदुपादानकत्वाद्देव्या वपुषः सुकुमारस्यापि
तौत्रतपःक्षमत्वमित्युत्प्रेक्षार्थः ॥ १६ ॥

शुचाविति ॥ शुचौ श्रीर्षे शुचिस्त्रिता विशदमन्दहासा
सुमध्यमा पार्वती ज्वलतां दीप्तिमतां चतुर्णां हविर्भुजाम-
ग्नीनां मध्यगता सती । नेत्रे प्रतिहन्तीति तां नेत्रप्रतिघा-
तिनीं प्रभां सावित्रं तेजो विजित्य । न विद्यतेऽन्यत्र दृष्टि-
र्यस्याः सानन्यदृष्टिः सती सवितारं सूर्यमैक्षत ददर्श । “श्रीर्षे
पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः” इति स्मरणात् ॥ पञ्चा-
ग्निमध्ये तपश्चचारित्यर्थः । तत्र सवितैव पञ्चमोऽग्निः—“अग्नि-
सविता सवितैवाग्निः” इति श्रीतल्लिङ्गात् ॥ २० ॥

(१) तथातितप्तं सवितुर्गभस्तिभि-

मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।

अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः

शनैःशनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं

रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।

बभूव तस्याः किल पारणाविधि-

र्न (२) वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्त(३) साधनः ॥ २२ ॥

तथेति ॥ सवितुः सूर्यस्य गभस्तिभिः किरणैस्तथा पूर्वोक्त-
प्रकारेण अतितप्तं सन्तप्तं तस्या इदं तदीयं मुखं कमलश्रियं
कमलस्य शोभां दधौ प्राप । यथा रवितापात्कमलं न ज्ञायति
प्रत्युत विकसति तथा तदीयं मुखमासौदिति भावः । किंत्वस्य
मुखस्य दीर्घयोरपाङ्गयोः केवलं नेत्रान्तयोरेव शनैःशनैर्मन्दं
मन्दं श्यामिकया कालिन्वा पदं स्थानं कृतम् । तयोः सौकु-
मार्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अयाचितंति ॥ अयाचितोपस्थितमप्रार्थितोपनतं केवल-
मम्बूदकं रसात्मकस्यामृतमयस्योडूनां नक्षत्राणां पतिसङ्घ-
स्तस्य रश्मयश्च तस्याः पार्वत्याः पारणाविधिरभ्यवहारकर्म
बभूव । तावन्मात्रसाधनकोऽभूदित्यर्थः ॥ साध्यसाधनयोर-
भेदेन व्यवदेशः साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ किलेति प्रसिद्धौ ।
वृक्षाणां या वृत्तिर्जीविनोपायस्तद्व्यतिरिक्तं साधनमुपायो
यस्य स तथोक्तः पारणाविधिर्न बभूव । वृक्षोऽप्ययाचितोप-
स्थितेन मेघोदकेनेन्दुकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् । अस्मि-
न्नापि तावन्मात्रमवालम्ब्यतेत्यर्थः ॥ २२ ॥

(१) तथाभितप्तम्, तथापि तप्तम् ।

(२) वृक्षवृत्तिः ।

(३) साधनम् ।

निकामतप्ता विविधेन वङ्गिना
 नभश्चरेणोन्धनसंभृतेन (४)सा ।
 तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
 भुवा सहोष्माणममुच्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥
 स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
 पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
 वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
 चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥ २४ ॥

निकामेति ॥ विविधेन । पञ्चविधेन इत्यर्थः । नभश्चरे
 खेचरेण । आदित्यरूपेणेत्यर्थः । इन्धनसंभृतेन काष्ठसमिधे
 वङ्गिना निकाममत्यन्तं तप्ता सांख्यिका तपात्यये शीघ्रान्
 प्रावृषीत्यर्थः । नवैर्वारिभिः उक्षिता सिक्ता सती भुवा पक्ष-
 म्मितसया सहोर्ध्वगमूर्ध्वप्रसृतमुष्माणं वायुममुच्चत् ॥ “शीघ्रं
 अवाप्यमुष्माणम्” इति यादवः ॥ २३ ॥

स्थिता इति ॥ उदकस्य विन्दवः उदविन्दवः ॥ “मन-
 दन—” इत्यादिनोदकशब्दस्योदादेशः ॥ प्रथम उदविन्दवः
 प्रथमविशेषणाद्भिन्दूनां विरलत्वं बहुवचनाच्चातिविरलत्वं
 गम्यते । तथा च चिरत्वनाभ्यन्तरगमनयोर्निर्वाहः ॥ तस्य
 पार्वत्याः पक्ष्मसु नेत्रलोमसु क्षणं स्थिताः स्थितिं गताः । स्थि-
 इत्यनेन पक्ष्मणां सान्द्रत्वं क्षणमिति क्षैण्यं च गम्यते
 अनन्तरं ताडितो व्यथितोऽधर ओष्ठो यैस्ते तथोक्ताः । एते
 अधरस्य मार्दवं गम्यते । ततः पयोधरयोः स्तनयोस्तत्सेध उ-
 रिभागे निपातेन पतनेन चूर्णिता जर्जरिताः । कुचकारि-
 न्यादिति भावः । तदनु वलीषु दरेखासु स्खलिताः । निक्षि-
 ष्यतत्वादिति भावः ॥ इत्थं चिरेण न तु शीघ्रम् । प्रतिबन्ध-

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं

निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।

व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयै-

र्महातपःसाक्ष्यं द्रव स्थिताः क्षपाः ॥२५॥

निनाय (५) सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः

सहस्ररात्रीरुदवासतत्परा ।

। इत्यादिति भावः । नाभिं प्रपेदिरे प्रविष्टा न तु निर्जग्मुः ।
तत्र नामैर्गात्रौयं गम्यते ॥ अत्र प्रतिपदमर्थवत्त्वात्पारक-
लङ्कारः ॥ २४ ॥

शिलाशयामिति ॥ निरन्तरासु नीरभ्यासु अन्तरे मध्ये
।।तो यासां तादृश्या या वृष्टयस्तास्वन्तरवातवृष्टिषु । न निकेत
एते वसतीत्यनिकेतवासिनीम् । अनाहतदेशवासिनीमित्यर्थः ।
शिलायां शेत इति शिलाशयां शिलातलशायिनीम् ॥ “अधि-
करणे शेतेः” इत्यच्प्रत्ययः ॥ तां पार्वतीं साक्षाद्गृष्टा साक्षी ॥
“साक्षाद्गृष्टि संज्ञायाम्” इतीतिप्रत्ययः ॥ तस्य कर्म साक्ष्यं
महातपसः साक्ष्ये स्थिताः क्षपास्तडिन्मयैर्वियुट्पैरुन्मिषितैर-
वलोकनैर्व्यलोकयन्निव । इवेति चक्षुषा विलोकनमेवोच्ये-
ष्यते । साक्ष्यं तु “आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलस्य द्यौर्भूमिरापो
हृदयं यमस्य । अहस्य रात्रिश्च उभे च सन्त्ये धर्मस्य जानाति
नरस्य वृत्तम्” इति प्रमाणसिद्धत्वान्नोच्यमित्यनुसन्धेयम्
॥ २५ ॥

एवं वर्षासु विहितं तपःप्रकारमुक्त्वा सम्प्रति हेमन्ते तप-
सरणप्रकारमाह—

निनायेति ॥ सा पार्वती । उत्किरन्ति क्षिपन्तीति उत्-
किराः । “इगुपधक्षा—” इत्यादिना कः ॥ अत्यन्तं हिमाना-
मुत्किरा अनिला यासु ताः सहस्ररात्रीः पौषरात्रीः । “पौषे

(५) सात्यन्तहिमोत्तरानिलाः ।

परस्पराक्रान्दिनि चक्रवाकयोः

पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥ २६ ॥

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि

प्रवेपमानाधरपद्मशोभिना ।

तुषारवृष्टिचतपद्मसम्पदां

सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णावृत्तिता

परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।

तैषसहस्रौ द्वौ” इत्यमरः ॥ उदके वास उदवासः ॥ “पेषंवास-
वाहनधिषु च” इत्युदादेशः ॥ उदवासे तत्परा आसक्ता तथा
परस्परमाक्रान्दिनि अन्योन्यमाक्रोशिनि पुरोऽग्रे नियुक्ते विर-
हिणि । वियोगं प्राप्त इति यावत् । चक्रवाकौ च चक्रवाकश्च
चक्रवाकौ तयोः चक्रवाकयोर्मिथुने इन्द्रे कृपावती सती
निनाय । दुःखिषु कृपालुत्वं महतां स्वभाव इति चक्रवाक-
मिथुने कृपा न तु कामितयेति वाच्यानवकाशः ॥ “अपस्
वासस्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयेत्तपः” इति मनुः ॥ २६ ॥

मुखेनेति ॥ सा पार्वती निशि रात्रौ पद्मवत् सुगन्धिना
सुरभिणा ॥ “गन्धस्येत्—” इत्यादिनेकारः । प्रवेपमानः कम्प-
मानोऽधर ओष्ठ एव पद्मं दलं तेन शोभत इति तथोक्तेन
मुखेन तुषारवृष्ट्या तुहिनवर्षेण क्षता नाशिताः पद्मसम्पदो
यासां तासामपां सरोजसन्धानं पद्मसङ्घटनमकरोदिव । इत्यु-
क्तेक्षालङ्कारः । पद्मान्तरं तुहिनेनोपहन्यते तन्मुखपद्मं तु न
तथेति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यत इत्युभयोः सङ्करः ॥ २७ ॥

स्वयमिति । स्वयं विशीर्णानि स्वतश्चुरतानि द्रुमपर्णान्येव
वृत्तिर्जीवनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तपसः परा काष्ठा परमु-
त्कर्षो हि ॥ “काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि” इत्यमरः ॥ तथा

तदप्यपाकौर्णमतः प्रियंवदां

वदन्य(६)पर्णति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥

मृणालिका(७)पेलवमेवमादिभि-

व्रतैः (८)स्वमङ्गं (९)ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।

तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं

तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥

देव्या पुनः तत्पर्णवर्तनमप्यपाकौर्णमपाकृतम् । अतः पर्णा-
पाकरणाद्वेतोः । प्रियं वदतीति प्रियंवदा ॥ “प्रियवशे वद-
स्वच्” इति स्वचप्रत्ययः । “अरुहिषदजन्तस्व सुम्” इति सुमा-
गमः ॥ तां पार्वतीं पुराविदः पुराणज्ञास्तपःकरणसमयेऽविद्य-
मानं पर्णमक्षणं यस्याः सापर्णति वदन्ति ॥ नामान्तरसमुच्च-
यार्थश्चकारः ॥ अत्र “अपर्णाम्” इत्यपपाठ इतिशब्दाभिहिते
द्वितीयानुपपत्तेः । यथाह वामनः—“निपातेनाप्यभिहिते
कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात्” इति ॥
स्वयं प्रियंवदाः परेषामपि प्रियवादभाजनानि भवन्तीति
भावः ॥ २८ ॥

मृणालिकेति ॥ मृणालिकापेलवं पद्मिनौकन्दकोमलं स्वं
स्वकीयमङ्गं शरीरमेवमुक्तप्रकारतोयाग्निमध्यवासव्रतमादिर्येषां
तैर्व्रतैरहश्च निशा च अहर्निशम् ॥ समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः ।
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ग्लपयन्ती कर्शयन्ती सा पार्वती
कठिनैः । क्लेशसहैरित्यर्थः । शरीरैरुपार्जितं सम्पादितं तप-
स्विनामृषीणां तपो दूरमत्यन्तमधश्चकार तिरश्चकार । अति-
शिश्रु इत्यर्थः । तपस्विभिरप्येवं तपः कर्तुं न शक्यत इति
तात्पर्यार्थः ॥ २९ ॥

(६) अपर्णामिति ।

(७) -कोमलम् ।

(८) तदङ्गम् ।

(९) क्षपयन्ती ।

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्
 ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
 विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
 शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥
 तमातिथेयौ बहुमानपूर्वया
 सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वतौ ।
 भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
 वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ ३१ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमजिनं कृष्णमृगतृक् । आषाढः प्रयो-
 जनमस्येत्याषाढः पालाशदण्डः ॥ “पालाशो दण्ड आषाढः”
 इत्यमरः ॥ “विशाखाषाढादस्मन्यदण्डयोः” इत्यण्प्रत्ययः ॥
 तयोर्धरस्तथोक्तः प्रगल्भवाक् प्रौढवचनो ब्रह्ममयेन वैदिकेन
 तेजसा । ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः ॥ ज्वलन्निव स्थितः ॥ इवशब्दो
 निर्धारणार्थः ॥ कश्चिदनिर्दिष्टो जटिलो जटावान् । ब्रह्मचा-
 रीति शेषः ॥ पिच्छादित्वादिलक्ष्णप्रत्ययः ॥ शरीरबद्धो बद्धश-
 रीरः । शरीरवानित्यर्थः ॥ “वाहिताग्न्यादिषु” पाठात्साधुः ।
 प्रथमाश्रमो यथा ब्रह्मचर्याश्रम इव ॥ यथाशब्द इवार्थः ॥ तपो-
 वनम् । देव्या इति शेषः । विवेश प्राविष्टवान् ॥ ३० ॥

तमिति ॥ अतिथिषु साध्वी आतिथेयौ ॥ “पथ्यतिथि—”
 इत्यादिना ढञ्प्रत्ययः । “टिड्ढाणञ्—” इत्यादिना ङीप् ।
 पार्वतौ तं ब्रह्मचारिणं बहुमानपूर्वया बहुमानः पूर्वा यस्या-
 स्तया । गौरवपूर्वयेत्यर्थः । सपर्यया अर्चया ॥ “सपर्यार्चाङ्गणाः

२६—३० श्लोकयोर्मध्ये श्लोकोऽयं दृश्यते—

सुराः (१) समुद्दीप्य नगेन्द्रकन्यया कृतं तपः शश्वदशक्रियाक्षम-
 ययाचिरे तं प्रणिपत्य दुःखिताः पतिं चमूनां सुतमाजि (२) हेतुः
 (१) तद्गुह्यं । २) हतवे)

विधिप्रयुक्तां (१)परिगृह्य सत्क्रियां

परिश्रमं नाम विनोय च क्षणम् ।

उमां स पश्यन्नुजुनैव चक्षुषा

प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥

(२)अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं

जला(३)न्यपि स्नानविधिद्विमाणि ते ।

(४)अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥

समाः” इत्यमरः ॥ प्रत्युदियाय प्रत्युज्जगाम ॥ कथं समानेऽपि तस्यास्तादृशी प्रतिपत्तिरत आह—साम्ये सत्यपि निविष्टचे- तसां स्तिरचित्तानां वपुर्विशेषेषु व्यक्तिविशेषेष्वतिशयितं गौरवं यासु ता अतिगौरवा अतिगौरवसहिताः क्रियाखेष्टा भवन्ति । प्रवर्तन्त इत्यर्थः । साधवो न साम्यामिनिवेशिन इति भावः ॥ ३१ ॥

विधीति ॥ स ब्रह्मचारी विधिना प्रयुक्ताम् अनुष्ठितां सत्- क्रियां पूजां परिगृह्य स्वीकृत्य क्षणं परिश्रमं विश्रामं च विनोय नाम । नामेत्यपरमार्थः । अथोमाम् ऋजुनैव चक्षुषा पश्यन् अनुज्झितक्रमोऽत्यक्तोचितपरिपाटौकः सन् । वक्तुं प्रच- क्रमे प्रारम्भे ॥ ३२ ॥

अपीति ॥ अत्रापिशब्दः प्रश्ने । क्रियार्थं होमादिकर्मा- गुष्ठानार्थम् । समिधश्च कुशाश्च समित्कुशम् ॥ “जातिरप्रा- णनाम्” इति इन्द्रैकवक्त्रावः ॥ सुलभमपि सुलभं कश्चित् । तल्लानि ते तव स्नानविधिद्विमाणि स्नानक्रियायोग्यान्वपि तश्चित् । किञ्च स्वशक्त्या निजसामर्थ्यानुसारेण तपसि प्रवर्त- ऽपि । देहमपौडयित्वा तपस्वरसि कश्चिदित्यर्थः । युक्तं च

(१) प्रतिगृह्य । (२) अयि । (३) अयि । (४) अयि ।

(५) अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं

प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।

चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते

तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥

(६) अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः

करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।

नामैतत् । खलु यस्मात् शरीरम् आद्यं धर्मसाधनम् । धर्मस्तु
कायेन मनसा वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते तेषु
च वपुरेव मुख्यं साधनं सति देहे धर्मार्थकाममोचलक्षणाद्यतु-
र्वर्गाः साध्यन्ते । अतएव “सततमात्मानमेव गोपयीत” इति
श्रुतिः ॥ ३३ ॥

अपीति ॥ त्वया आवर्जितेन सिक्तेन वारिणा संभृतं जनि-
तमासां वीरुधां लतानां प्रवालं पल्लवमनुबन्ध्यनुस्यूतं किम् ।
यत्प्रवालं चिरोज्झितश्चिरकालत्यक्तो लक्षारागो येन तत्तथापि
पाटलम् । स्वभावरक्तमित्यर्थः । तेन चिरोज्झितालक्तकपाट-
लेन ते तव दन्तवाससा अधरेण ॥ “ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदी
दशनवाससौ” इत्यमरः ॥ तुलां साम्यम् आरोहति । गच्छती-
त्यर्थः ॥ अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि “तुल्या-
र्थैरतुलोपमाभ्याम्—” इति न तृतीयाप्रतिषेधस्तत्र सर्व-
सदृशवाचिन एव ग्रहणादिति ॥ ३४ ॥

अपीति ॥ करस्थान् दर्भान् प्रणयेन स्नेहेनापहरन्तीति
ते तथोक्तेषु । सापराधेय्येति भावः । “करस्थदर्भप्रणयाप-
हारिषु” इति पाठे दर्भानां प्रणयेन प्रार्थनयापराधिषु ॥ हरि-
णेषु विषये ते मनः प्रसन्नमपि न क्षुभितं किम् । सापराधे-
य्यपि न कोपितव्यं तर्पास्त्रभिरिति भावः । हे उत्पलाक्ष
ये हरिणाः प्रचलैश्चलैर्विलोचनैर्नैत्रैस्तवाक्षिसादृश्यं प्रयुक्तं

य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनै-
 स्तवाक्षि(७)सादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥
 यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये
 न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
 तथाहि ते शीलमुदारदर्शने
 तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥
 विकीर्णसप्तर्षिबलि(८)प्रहासिभि-
 स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।

इवाभिनयन्तीव । प्रसन्नत्वान्मृगनेत्राणि त्वन्नयनैः साम्यमुप-
 यान्तीति भावः ॥ “उत्पलक्षेपचलैः” इति पाठान्तर उत्पल-
 कम्पचलैः । भावानयने द्रव्यानयनमिति न्यायेन क्षिप्यमा-
 णोत्पलचलैरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यदिति ॥ हे पार्वति । रूपं सौम्याकृतिः पापवृत्तये पापा-
 चरणाय न भवतीति यदुच्यते । लोकैरिति शेषः । तद्वचो
 न व्यभिचरति न स्वलतौत्यव्यभिचारि सत्यम् । “यत्राकृति-
 स्तत्र गुणाः” “न सुरूपाः पापसमाचारा भवन्ति” इत्यादयो
 लोकवादा न विसंवादमासादयन्तीत्यर्थः । किमिति ज्ञायते—
 तथाहि । हे उदारदर्शने आगत्याक्षि । सुरूपे इत्यर्थः । अथ-
 वोक्तज्ञाने । विवेकवतीत्यर्थः । ते तव शीलं सद्वृत्तम् ॥ “शीलं
 स्वभावे सद्वृत्ते” इत्यमरः ॥ तपस्विनामप्युपदिश्यतेऽनेनेत्य-
 पदेशः प्रवर्तकं प्रमाणं तत्तामुपदेशतां गतं प्राप्तम् । सुनयो-
 ऽपि त्वां वीक्ष्य स्ववृत्ते प्रवर्तन्त इति भावः ॥ ३६ ॥

विकीर्णैति ॥ एष महौधरो हिमवान् । सप्त च त ऋष-
 यश्च सप्तर्षयः ॥ “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” इति समासः ॥

यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलै-

र्महौधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे

द्विवर्गसारः प्रतिभाति (६) भाविनि ।

त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया

यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना

न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।

विकीर्णैः पर्यस्तैः सप्तर्षीणां सम्बन्धिभिः बलिभिः पुष्पोपहारैः प्रहसन्ति ये तथोक्तैर्दिवोऽन्तरिक्षाच्चरितैर्गाङ्गैः सलिलैस्तथा न पावितः । अनाविलैरकलुषैस्त्वदीयैश्चरितैर्यथा सान्वयः सपुत्रपौत्रः पावितः पवित्रीकृतः ॥ ३७ ॥

अनेनेति ॥ हे भाविनि प्रशस्ताभिप्राये । अनेन कारणेन धर्मः सविशेषं सातिशयमद्य मे । त्रयाणां धर्मकामार्थानां वर्गस्त्रिवर्गः । “द्विवर्गो धर्मकामार्थैस्तुर्वर्गः समोक्षकैः” इत्यमरः ॥ तत्र सारः श्रेष्ठः प्रतिभाति । यद्यस्यात्कारणान्मनो निर्विषयावर्थकामौ यस्यास्तया त्वयैको धर्म एव प्रतिगृह्य स्वीकृत्य सेव्यते । यस्त्वयार्थकामौ विहाय धर्म एवावलम्ब्यतः । अतः सर्वेषां नः स श्रेयानिति प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सम्प्रति मनोरथं जिह्नासुः प्रक्षौति—

प्रयुक्तेति ॥ आत्मना त्वया प्रयुक्तः कृतः सत्कारविशेषः पूजातिशयो यस्य तं मां परमन्धं सम्प्रतिपत्तुमवगन्तुं नार्हसि । हे संनतगात्रि संनताङ्गि ॥ “अङ्गगात्रकण्ठेभ्यः” इति वक्ष्यात् ङीप् ॥ यतः कारणान्मनस ईषिभिर्मनौषिभिर्विद्वद्भिः ॥ शक-
न्वादित्वात् साधुः । सतां सङ्गतं सख्यं सप्तभिः पदैः आपद्यत

(६) भाविनि ।

(१)यतः सतां संनतगात्रि सङ्गतं
मनौषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३८ ॥

अतो(२)ऽत्र किञ्चिद्भवती बहुक्षमां
द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।

अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने
न चेद्रहस्यं (३)प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधस-
स्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।

असृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वय-

स्तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥ ४१ ॥

इति साप्तपदीनं सप्तपदोच्चारणसाध्यमुच्यते । तच्चावयोस्त्वत्-
कृतसत्कारप्रयोगादेव सिद्धमित्यर्थः ॥ “साप्तपदीनं सख्यम्”
इति निपातनात्माधु ॥ ३८ ॥

अत इति ॥ हे तपोधने अतः सख्याद्देशेन प्रस्तावे बहु-
क्षमां बह्वृत्तिसङ्ग्रहम् । यद्वा क्षमावतीं भवतीं त्वां द्विजातिभा-
वाद् ब्राह्मणत्वादुपपन्नचापलः सुलभधार्ष्ट्योऽयं जनः । स्वयमि-
त्यर्थः । किञ्चित् प्रष्टुं मनो यस्य स किञ्चित्प्रष्टुमनाः प्रष्टु-
कामः ॥ “तुम् काममनसोरपि” इति मकारलोपः । रहसि
भवं रहस्यं गोप्यं न चेत्प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

प्रष्टव्यमाह—

कुल इति ॥ प्रथमस्य वेधसो हिरण्यगर्भस्य कुलेऽन्ववाये
प्रसूतिरुत्पत्तिः । “यन्नार्थं हि मया सृष्टो हिमवानचलेश्वरः”
इति ब्रह्मपुराणवचनात् । वपुः शरीरं त्रयाणां लोकानां सौन्-
दर्यमिवोदितमेकत्र समाकृतम् । ऐश्वर्यसुखं सम्यक्सुखमसृग्य-

(१) यथा । (२) अथ । (३) प्रतिगोप्तुम् ।

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसंहा-

मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरौदृशी ।

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा

न दृश्यते तच्च (४) क्लृप्तोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-

विमाननां सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।

मन्त्रे षणीयं न भवति । किन्तु सिंहमेवेत्यर्थः । वयो नवम्
यौवनमित्यर्थः । अतः परमताऽन्यत् किं तपःफलं स्यादद
अस्ति चेदिति शेषः । न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

भवतीति ॥ दुःसंहात्सोदुमशक्यादनिष्टाङ्गत्वादिकृतादा
मनस्विनीनां धीरस्त्रौणाम् ईदृशी तपश्चरणलक्षणा प्रतिपत्ति
प्रवृत्तिः ॥ “प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये” इति
केशवः ॥ भवति नाम ॥ नामेति सम्भावनायाम् ॥ विचारमा
प्रहितेन चेतसा चित्तेन तदनिष्टञ्च । हे क्लृप्तोदरि । त्वयि
दृश्यते । विचार्यमाणे तदपि नास्त्यसम्भावितत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अनिष्टाभावमेव प्रपञ्चयति—

अलभ्येति ॥ हे सुभ्रु । इयं त्वदीयाकृतिः मूर्तिरलभ्या
लब्धुमनर्हः शोकेन भर्त्साद्यवमानजेन दुःखेन अभिभवस्तिर
स्कारः यस्याः सा तथोक्ता । दृश्यत इति शेषः । असम्भावितश्च
यमर्थ इत्याह—पितुर्गृहे विमाननावमानः कुतः । न सभा
व्यत एवेत्यर्थः ॥ “सुभ्रु कुतस्तातगृहेऽवमाननम्” इति पाठा
न्तरकरणं तु साध्वसमेवोक्तोपपत्तिसम्भवात् । अन्यत्रापि
“सुभ्रु त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषिताम्” इत्य
दिप्रयोगदर्शनाद् वंशस्थवृत्ते पादादौ जगणभङ्गप्रसङ्गाच्चेत्यत्र
गोष्ठौभिः ॥ न चाप्यन्यस्याङ्गावौत्याह—पराभिमर्शः परधर्षण
तु तव नास्ति । पन्नगरद्वसूचये फणिशिरोमणिशलाकाम् ।

(४) तनूदरि ।

(५) पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं

प्रसारयेत्यन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

किमित्यपास्याभरणानि यौवने

धृतं त्वया वार्धक्यशोभि वल्कलम् ।

वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका

विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

ग्रहीतुमित्यर्थः । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इति चतुर्थी । करं हस्तं कः प्रसारयेत् । “सुभ्र” इत्यत्र भ्रशब्दस्योवङ्स्थानीयत्वात् “नेयङ्ङवङ्स्थानावस्त्री” इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् “अस्मार्थनयोऽङ्गस्त्र” इति ऋस्रत्वं नास्ति । तेन ऋस्रः प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु “अप्राणिजातेश्वारस्त्रादीनाम्” इत्यत्र “अलाबूः” “कर्कभूः” इत्युकारान्तादप्यङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार एतस्मादेव ज्ञापकात् कचिदूकारान्तस्याप्यङ्प्रत्ययत्वान्नदीत्वे ऋस्रत्वमित्याहुः । अतएवाह वामनः—“जकारादप्यङ्प्रकृतेः” इति ॥ ४३ ॥

किमिति ॥ हे गौरि । किमिति केन हेतुना यौवने त्वयाभरणान्यपास्य विहाय । वृद्धस्य भावो वार्धक्यम् ॥ मनोज्ञादित्वाद् वृज्प्रत्ययः । “वार्धक्यं वृद्धसङ्घाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि” इति विश्वः ॥ तत्र शोभत इति वार्धक्यशोभि वल्कलं धृतम् । प्रदोषे रजनौमुखे स्फुटाः प्रकटाश्चन्द्रस्तारकाश्च यस्याः सा स्फुटचन्द्रतारका विभावरी रात्रिः अरुणाय सूर्यसूताय कल्पते यद्यरुणं गन्तुं कल्पते किम् । वद ब्रूहि ॥ “क्रियार्थोपपदस्य—” इत्यादिना चतुर्थी ॥ दीप्यमानशशाङ्गतारके प्रदोषे यद्यरुणं उदेति ततो विभूषणापहारेण तव वल्कलधारणं सङ्घटत इति भावः ॥ ४४ ॥

(५) परावमर्शः ।

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः
 पितुः प्रदेशस्तव देवभूमयः ।
 अथोपयन्तारमलं समाधिना
 न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥
 निवेदितं निश्चसितेन सोष्मणा
 मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
 न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
 भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥

तपःप्रयोजनं निराकर्तुमाह—

दिवमिति ॥ दिवं स्वर्गं प्रार्थयसे कामयसे यदि तर्हि
 श्रमस्तपश्चरणप्रयासो वृथा निष्फलः । यदि स्वर्गार्थं तप्यसे
 ततः श्रमं मां कार्षीः । कुतः । तव पितुः हिमवतः प्रदेशा
 देवभूमयः स्वर्गपदार्थाः । तत्रत्या इत्यर्थः । अथोपयन्तारं वरं
 प्रार्थयसे तर्हि समाधिना तपसा अलम् । न कर्तव्यमित्यर्थः ।
 निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात् तृतीया ॥ तथाहि । रत्नम् ।
 कर्तुं ॥ नान्विष्यति न मृगयते । अहीतारमिति शेषः । किन्तु
 तद्गन्धं मृग्यते । अहीतभिरिति शेषः । न हि वरार्थं त्वया
 तपसि वर्तितव्यं किन्तु तेनैव त्वदर्थमिति भावः ॥ ४५ ॥

वरवाचकाक्षरश्रवणानन्तरमेव देव्या उष्णोच्छ्वासमालम्ब्य
 प्रश्नेषु च प्रत्युत्तरमनुलभ्य स्वयमेवाशङ्काह—

निवेदितमिति ॥ सोष्मणा निश्चसितेन निश्वासवायुना
 निवेदितम् । चिन्तानुभावेनोष्णोच्छ्वासेन ते वरार्थित्वं सूचि-
 तमित्यर्थः । तर्हि किं प्रश्नव्यसनेनित्याह—मनस्तु तथापि मे
 संशयमेव गाहते प्राप्नोति । कुतः । ते तव ॥ “कृत्यानां कर्तृरि-
 वा” इति षष्ठी ॥ प्रार्थयितव्यः प्रार्थयितुमर्ह एव न दृश्यते ।

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा
चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षते यः श्लथ(ई)लम्बिनीर्जटाः
कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥
मुनिव्रतैस्त्वामतिमाचकर्षितां
दिवाकरालुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा
सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥

प्रार्थितदुर्लभः प्रार्थितो यो दुर्लभः स कथं भविष्यति । नास्त्ये-
त्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथ पतिप्रार्थनामेव सिद्धवत् कृत्वाह—

अहो इति ॥ अहो चित्रम् । तव ईप्सितः प्राप्तुमिष्टो युवा
कोऽपि स्थिरः कठिनः । वर्तते इति शेषः । कुतः । यो युवा
वराय चिरायभृति कर्णोत्पलशून्यतां गते प्राप्ते कपोलदेशे
श्लथले श्लथाः शिथिलबन्धना अतएव लम्बिन्यस्ताः श्लथल-
म्बनीः कलमाः शालिविशेषास्तेषामग्राणि तद्वत्पिङ्गला जटा
पेक्षते । यस्त्वामीदृशी दृष्ट्वा न व्यथते स नूनं वज्रहृदय
त्यर्थः ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतैरिति ॥ मुनिव्रतैश्चान्द्रायणादिभिरतिमात्रमत्यन्तं
कर्षितां कञ्चिक्तां दिवाकरेण सूर्येणाङ्गुष्ठानि दन्धानि वाता-
पसंस्पर्शात् सृदुत्वाच्च श्यामौकृतानि विभूषणाद्यदानि भूष-
णानि यस्यास्तां तथोक्ताम् । अतएव दिवाहनि शशाङ्क-
लेखामिव स्थितां त्वां पश्यतः सचेतसो जीवतः कस्य पुंसो
मनो न दूयते न परित्यजते । अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

(६) बन्धनीर्जटाः कपोलदेशे, बन्धनलम्बिनीर्जटाः कपोले

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं
 तव प्रियं यच्चतुरावलोकिनः ।
 करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो
 न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४६ ॥
 कियच्चिरं आस्यसि गौरि विद्यते
 ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।
 तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं
 वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥
 इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
 मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।

अवैमीति ॥ तव प्रियं वक्त्रं सौभाग्यमदेन सौन्दर्यगर्वेण ।
 कर्त्ता ॥ वञ्चितं विप्रलब्धमवैमि वेष्टि । यः प्रियश्चतुरं मधुरम-
 वलोकत इति चतुरावलोकिनोऽरालपक्ष्मणः कुटिलरोम्णः ।
 “अरालं वृजिनं जिह्वम्” इत्यमरः ॥ अस्य त्वदीयस्य चक्षु-
 ष्यात्मीयं वक्त्रं सुखं चिरं लक्ष्यं विषयं न करोति । दृष्टिप-
 न गच्छतीत्यर्थः । तदयं गर्वेण हतो निष्फलात्मलाभो जात-
 इति भावः ॥ ४६ ॥

कियदिति ॥ हे गौरि । कियत् किंप्रमाणकम् । किमवधि-
 मित्यर्थः । चिरं आस्यसि तपस्यसि ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया-
 ममापि पूर्वाश्रमः प्रथमाश्रमो ब्रह्मचर्याश्रमस्तत्र सञ्चितं सम्य-
 दितं तपो विद्यते । अर्धश्चासौ भागश्च तेन तस्य तपसोऽर्धं
 गेनैकदेशेन काङ्क्षितमिष्टं वरमुपयन्तारं लभस्व । तं वरं सा
 सम्यक्वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि । यद्यसौ योग्यो भवति त-
 ममापि सम्यगिति भावः ॥ ५० ॥

इतीति ॥ इतीत्यं द्विजन्मना द्विजेन प्रविश्यान्तर्गता

अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं
विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥
सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं
निबोध साधो तव चेत् कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

पापवद्रहस्यमुद्गाढेत्यर्थः । अभिहितोक्ता सा पार्वती मनो-
गतं हृदिस्थं वरं शंसितुं वक्तुं न शशाक समर्था न अभूत् ।
लज्जयेति शेषः । अथो अनन्तरं परिपार्श्ववर्तिनीं वयस्यां सखीं
विवर्तितं विचालितम् अनञ्जनं व्रतवशाद्दर्जितकज्जलं नेत्रं
यस्मिन् कर्मणि तत्तथैक्षत । नेत्रसंज्ञयैव प्रत्युत्तरं वाचयाश्च-
कारेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

सखीति ॥ तस्याः पार्वत्या इयं तदीया सखी वयस्या
तम् । “वर्णः प्रशस्तिः” इति क्षीरस्वामी । सोऽस्यास्तीति वर्णिनं
ब्रह्मचारिणम् ॥ “वर्णादब्रह्मचारिण” इतीतिप्रत्ययः ॥ उवाच
कृतं स्म । किमिति । हे साधो विद्वन् । तव कुतूहलं चेत् ।
श्रोतुमस्तीति शेषः । तर्हि निबोधावगच्छ । आकर्णयेत्यर्थः ॥
“बुध भवगमने” इति धातोर्भावादिकाक्षोट् ॥ श्रोतव्यं किं
तदाह—यस्मै लाभायेदं यदर्थम् ॥ अर्थेन सह नित्यसमासः
सर्वलिङ्गता चेति वक्तव्यम्” इति वार्तिकनियमात् क्रियावि-
शेषणम् ॥ एतया पार्वत्याम्भोजं पद्ममुष्णवारणमातपत्रमिव
वपुः शरीरं तपःसाधनं कृतम् । तपःप्रवृत्तिकारणमुच्यते श्रूय-
तामित्यर्थः ॥ ५२ ॥

“दृष्टानःसङ्गसङ्गस्यो जागरः क्लृप्तारतिः । क्लीत्यागोन्माद-
मूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश” इति । तत्र अस्याः काश्चिद्वशाः
क्षममनादृष्ट्यैव योजयति “इयम्” इत्यादिभिः षड्भिः
श्लोकैः—

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिस्थिय-
 चतुर्दिगौशानवमत्य मानिनी ।
 अरूपहार्यं मदनस्य नियहात्
 पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति ॥ ५३ ॥
 असह्यहुङ्कारनिवर्तितः पुरा
 पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
 इमां हृदि व्यायतपात(७)मक्षिणो-
 दिशीर्णमूर्तेरपि (८)पुष्पधन्वनः ॥ ५४ ॥

इयमिति ॥ मानिनौन्द्राणौप्रभृतीरतिशय्य वर्तितव्यमि-
 त्त्वभिमानवतीयं पार्वत्यधिस्थियोऽधिकैश्वर्यान्महेन्द्रप्रभृतीनि-
 द्रादींश्चतसृणां दिशामीशानिन्द्रवरुणयमकुबेरान् ॥ “तद्वि-
 तार्थ—” इत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥ अवमत्यावधय मदनस्य
 नियहात्स्निवर्हणाद्धेतोः । अकामुक्त्वादित्यर्थः । रूपेण सौन्द-
 र्येण हार्यो वशीकरणीयो न भवतीत्यरूपहार्यं पिनाकः पाणौ
 यस्य तं पिनाकपाणिं हरम् ॥ “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठास-
 सम्यो भवतः” इति साधु । पतिं भर्तारमाप्नुमिच्छति ॥ एतेन
 सङ्कल्पावस्था सूचिता ॥ ५३ ॥

असह्येति । पुरा पूर्वम् असह्येन सोढुमशक्येन हुङ्कारेण
 रौद्रेण निवर्तितः । अतएव पुरारिं हरमप्राप्तमुखोऽप्राप्तफलो
 विशीर्णमूर्तेर्नष्टशरीरस्यापि पुष्पधन्वनः कामस्य शिलीमुखो
 बाण इमां पार्वतीं हृदि व्यायतः । सुदूरावगाढ इति यावत् ।
 तादृक्पातः प्रहारो यस्मिन् कर्मणि तत्तथार्थान्णोदकर्षत् । दग्ध-
 देहस्यापि मार्गणो लग्नः । “मृदुः सर्वत्र बाध्यते” इति भावः ॥

(७) अक्षणीत् ।

(८) क्षरारम् ।

तदा प्रभृत्यन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥
उपात्तवर्णं चरिते पिनाकिनः
सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।
अनेकशः किन्नरराजकन्यका
वनान्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

अनेन “विद्वत्पत्नी शैलसुतापि भावम्” (३ । ३८) इत्यत्रोक्तं
चतुःप्रौतिमनःसङ्गाख्यमवस्थाद्वयमनन्तरावस्थोपयोगितयानूद्य
कार्श्यावस्था सूचिता ॥ ५४ ॥

तदेति ॥ तदेति छेदः । तदा प्रभृति । तत पारभ्येत्यर्थः ॥
सप्तम्यर्थस्यापि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणा प्रभृतियोगे पञ्च-
मीनियमात् ॥ पितुर्गृहे उन्मदनोक्तमन्मथा ललाटस्थाल-
ङ्कारो ललाटिका तिलकः ॥ “कर्णललाटात् कनलङ्कारे” इति
कन्प्रत्ययः ॥ तस्याचन्दनेन धूसरा धूसरवर्णा अलकाखूर्णकु-
न्तला यस्याः सा तथोक्ता बाला पार्वती जातु कदाचिदपि
तुषारसङ्घातास्तुषारघनास्त एव शिलास्तासां तलेषूपरिभागे-
ष्वपि निर्वृतिं सुखं न लभते स्म ॥ एतेनारत्यपरसंज्ञा विषय-
विद्वेषावस्था द्वादशावस्थापक्षे संस्वरस्य व्यज्यते ॥ ५५ ॥

उपात्तेति ॥ पिनाकिनः शम्भोश्चरिते त्रिपुरविजयादिचे-
ष्टित उपात्तवर्णं प्रारब्धगीतक्रमे ॥ “गौतक्रमे स्तुतौ वेदे वर्ण-
शब्दः प्रयुज्यते” इति हलायुधः ॥ सबाष्पे गङ्गदे कण्ठे स्खलि-
तैर्विश्रुतैः पदैः सुमिङ्गन्तरूपैः ॥ करणैः ॥ वनान्ते सङ्गीतेन
निमित्तेन सखीर्वयस्याः किन्नरराजकन्यका अनेकशो बहुशो-
ररोदयदन्मुमोक्षमकारयत् । हरचरितगानजनितमदनवेदना-

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा (६) व्यबुध्यत ।

क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवा-
गसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥

(१) यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।

मेनां वीक्ष्य किन्नर्योऽपि रुदुरिति भावः ॥ अत्र वर्णस्वजन-
लक्षणकार्योक्त्या पुनः पुनस्तत्कारणीभूतमूर्च्छावस्थाप्रादुर्भावं
व्यज्यतेऽन्यथा सखीरोदनानुपपत्तेरिति । द्वादशावस्थापक्षे तु
प्रलापावस्था च व्यज्यते । “प्रलापो गुणकीर्तनम्” इत्यास-
ङ्कारिकाः ॥ ५६ ॥

त्रिभागेति ॥ किञ्चेति चार्थः । शिष्यत इति शेषः ॥
कर्मणि घञ् ॥ त्रिभ्यो भागेभ्यः शेषास्त्रिंशष्टासु । यदा रात्रे-
स्त्रियामत्वेन प्रसिद्धत्वात् तृतीयो भागस्त्रिभागः ॥ संख्याश-
ब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते । यथा “शतांशः” “सह-
स्रांशः” इति ॥ त्रिभागः शेषो यासां तासु निशासु क्षणं क्षण-
मात्रं नेत्रे निमील्य मीलयित्वा सहसा सद्यः । हे नीलकण्ठ ।
क्व व्रजसि कुत्र गच्छसीत्यलक्ष्या निर्विषया वाक् वचनं यस्याः
सा तथोक्ता तथासत्ये मिथ्याभूते कण्ठेऽर्पितं बाहुबन्धनं यस्याः
सा तथा सती व्यबुध्यत विमुह्यतीति ॥ एतेन जागरोन्मादौ
सूचितौ ॥ ५७ ॥

स्वप्नसादृश्यप्रतिकृतिदर्शनतदङ्गसृष्टस्पर्शाख्यासत्वारो वि-
हिषां विनोदाः । तत्र स्वप्नसन्दर्शनमुक्त्वा प्रतिकृतिदर्शनमाह—

यदेति ॥ यदा । यत इत्यर्थः ॥ यदेति हेतावित्युक्त्वा गण-
व्याख्यानेऽस्योदाहृतत्वात् ॥ त्वं बुधैर्मनीषिभिः सर्वगतः सर्व-
व्यापीत्युच्यसे । तत इत्यध्याहारः । भावे रत्याख्ये तिष्ठतीति

(६) विबुध्यते ।

(१) यतः ।

इति स्वहस्तोल्लिखितञ्च मुग्धया
 रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥
 यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-
 रपश्यदन्यं न विधिं (२) विचिन्वती ।
 तदा सहास्त्राभिरनुज्ञया गुरो-
 रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥
 द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
 फलं तपःसाक्षिषु (३) दृष्टमेष्वपि ।
 न च प्ररोहाभिमुखो (४)ऽपि दृश्यते
 मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥ ६० ॥

भावस्थम् । त्वय्यनुरागिणमित्यर्थः । इमं जनम् । इममित्या-
 मनिर्देशः । कथं न वेत्ति न जानासीति मुग्धया मूढया ।
 प्रकिञ्चित्करश्चित्तगतोपालभ इत्यजानानयेत्यर्थः । तथा स्वह-
 स्तेनोल्लिखितस्त्रि लिखितश्चन्द्रशेखरो रहस्येकान्ते । सखी-
 मात्रसमक्षमित्यर्थः । उपालभ्यत । साधित्वेपमुक्तञ्च ॥ उक्तस-
 तुञ्चयार्थश्चकारः ॥ यद्यपि रहस्यौत्पुक्तं तथापि सखीसमक्ष-
 करणालङ्कारागो व्यज्यत एव ॥ ५८ ॥

यदेति ॥ जगत्पतेः तस्य ईश्वरस्य अधिगमे प्राप्तौ अन्यं
 वेधिसुपायं विचिन्वती मृगयमाणा यदा नापश्यत्तदेयं पार्वती
 गुरोः पितुः अनुज्ञया अस्त्राभिः सह तपसे तपश्चरितुं तपोवनं
 पक्वा प्राप्ता ॥ ५९ ॥

द्रुमेष्विति ॥ सख्या पार्वत्या स्वयं कृतं जन्म येषां तेषु ।
 त्रयं रोपितेचित्यर्थः । तपसः साक्षिषु साक्षाद्दृष्टुषु एषु द्रुमेष्वपि
 फलं दृष्टं लब्धम् । जनितमित्यर्थः । अस्याः पार्वत्याः शशि-

(२) विचिन्वती । (३) बह्वम् । (४) न ।

न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
 सखीभिः(५)रसोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
 तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
 दृष्टेव सीतां तदवग्रहचताम् ॥ ६१ ॥
 अगूढसङ्गावमितीङ्गितज्ञया
 निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।

मौलिसंश्रयश्चन्द्रशेखरविषयो मनोरथस्तु प्ररोहाभिमुखोऽङ्ग-
 राभ्युखोऽपि न दृश्यते ॥ “प्ररोहस्वङ्गुराऽङ्गुरः” इति वैजयन्तो-
 स्वयं रोपितवृक्षफलकालेऽप्यस्या मनोरथस्य न अङ्गुरोदयोऽ-
 प्यस्ति । फलाशा तु दूरापास्तेत्यर्थः ॥ ६० ॥

नेति ॥ प्रार्थितः सन् दुर्लभः प्रार्थितदुर्लभः स देवस्तपःकृश-
 तपसा कृशां क्षीणाम् अतएव सखीभिरसोत्तरमश्रुप्रधानं यथा
 भवति तथेक्षितामिमां नः सखीं तस्येन्द्रस्यावग्रहणानावृष्ट्या
 चतां पीडिताम् ॥ “दृष्टिर्वर्धं तद्विघातेऽवग्रहावग्रही समी-
 दत्यमरः ॥ अवग्रहः । वर्षप्रतिबन्ध इत्यर्थः । सीतां कृश-
 भुवम् ॥ “सीता लाङ्गलपद्धतिः” इत्यमरः ॥ वृषा वासव इव ।
 “वासवो वृषहा वृषा” इत्यमरः ॥ कदा अभ्युपपत्स्यते कदा
 अनुग्रहीष्यति न वेद्मि ॥ अत्र वाक्यार्थः कर्म ॥ तदवग्रहचता-
 मित्यत्रावग्रहचतामित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्ते-
 र्नादिति भिन्नं पदं वेद्मितीत्यस्य कर्मेति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ६१ ॥

अगूढेति ॥ इङ्गितज्ञया पार्वतीद्वयभिज्ञया ॥ “इङ्गित-
 ज्ञातो भावः” इति सज्जनः ॥ तथा गौरीसख्येत्येवमगूढसङ्गा-
 प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा निवेदितो ज्ञापितः निष्ठा-
 मरणमवधिर्यस्य स नैष्ठिको यावज्जीवव्रज्जचारौ । सुन्दरी
 विलासी । नैष्ठिकस्यासौ सुन्दरश्चेति तथोक्तः ॥ इयोरन्यतरस्य
 विशेषणत्वविधवायां विशेषणसमासः । किन्तु नैष्ठिकत्ववि-

अथौदमेवं परिहास इत्युमा-
मपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥
अथाग्रहस्ते मुकुलौकताङ्गुली
समर्पयन्ती स्फटिकाक्ष(ई)मालिकाम् ।
कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं
चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥
यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया
जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।

शेषणेन कामित्वावरोधः । अथवा देवस्यालौकिकमहिमत्वा-
दुभयं तांस्त्वकमिति न विरोधः ॥ अव्यञ्जितं हर्षलक्षणं मुख-
रागादि हर्षालङ्गं यस्य तथाभूतः सन् । अयि गौरि ॥ अथीति
कीमलामन्त्रणे ॥ इदं त्वत्सखीभाषितमेवम् । सत्यं मित्रि-
त्यर्थः । परिहासः केलिर्वा ॥ “द्रवकेलिपरीहासाः” इत्यमरः ॥
इत्येवमुमामपृच्छत् पृष्टवान् ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमद्रेस्तनया पार्वती मुकुलौकताङ्गुली
संपुटीकृताङ्गुली । अग्रश्चासौ हस्तश्चेति समानाधिकरणस-
मासः । हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदादिति वामनः ॥
तस्मिन्नाग्रहस्ते स्फटिकानामक्षमालिकां जपमालिकामर्पय-
न्त्यामुच्चती कथञ्चिन्महता कष्टेन चिरव्यवस्थापितवाक् चिरं
स्वीकृतवाक् । एतेन लज्जोपरोधो व्यज्यते । मिताक्षरं परि-
मितवर्णं यथा तथाभाषत वभाषे ॥ ६३ ॥

किमुवाचेत्याह—

यथेति ॥ हे वेदविदां वर वैदिकश्रेष्ठ । त्वया यथा श्रुतं सम्यक्
श्रुतम् । श्रुतार्थमेवाह—अयं जनः । स्वयमित्यर्थः । उच्चैःपदस्य
शिवलभरूपोन्नतस्थानस्य लङ्घन आक्रमण उत्सुकः । किम-

तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
अथाह वर्णीं विदितो महेश्वर-
स्तदर्थिनो त्वं पुनरेव वर्तसे ।

अमङ्गलाभ्यास(७)रतिं विचिन्त्य तं
तवानुवृत्तिं न च कर्तुं मुत्सहे ॥ ६५ ॥
अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।

त्रायुक्तमित्यत्राह—इदं तपः तदवाप्तेस्तस्योच्चैःपदस्यावाप्ते
प्राप्तेः साधनं किल ॥ किलेत्यलीके ॥ अतितुच्छत्वादसाधक
मेवेत्यर्थः । तर्हि त्यज्यतामित्याशङ्क्य दुराशा मां न मुञ्चतीत्या
शयेनाह—मनोरथानां कामानामगतिः अविषयो न विद्यते ।
न हि स्वशक्तिपर्यालोचनया कामाः प्रवर्तन्त इति भावः ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ अथ वर्णीं ब्रह्मचारी ॥ “वर्णिनो ब्रह्मचारिणः”
इत्यमरः ॥ आह । उवाचेत्यर्थः । “आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो
भ्रान्तिमूलः” इत्याह वामनः ॥ किमित्याह—महेश्वरो महा-
देवो विदितः । मया ज्ञायत इत्यर्थः ॥ बुद्धार्थत्वाद्वर्तमाने क्लृप्त-
त्ययः । तद्योगात् षष्ठी च ॥ येन त्वं प्राग्भग्नमनोरथा क्लृप्तेति
भावः । पुनरेव त्वं तमीश्वरमर्थयसे तदर्थिन्येव तत्कामैव प्रव-
र्तसे । तत्प्रभावमनुभूयापीति भावः । अनुसरणे को दोषस्त-
त्राह—अमङ्गलाभ्यासेऽमङ्गलाचारे रतिर्यस्य तं तथोक्तं तमी-
श्वरं विचिन्त्य विचार्य तव अनुवृत्तिम् अनुसरणं कर्तुं न
उत्सहे । नानुमन्तुं शक्नोमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अवस्त्विति ॥ अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्बन्धोऽभिनिवेशः
परं प्रधानं यस्याः तस्याः संबुद्धिः अवस्तुनिर्बन्धपरे पार्वति ।

(८) करेण शम्भोर्वलयौकताहिना

सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं

कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।

बधूदुकूलं कलहंसलक्षणं

गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

आमुक्तमासञ्चितं विवाहे यत् कौतुकं हस्तसूत्रं तद्यस्य म तेऽयं
करः ॥ “कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले” इति शाश्वतः ॥
वललयौकताहिना भूषणौकतसर्पेण शम्भोः महादेवस्य करेण
करणभूतन । तदेव प्रथमं तत्प्रथमम् । अपरिचितत्वादति-
भयङ्करमिति भावः । तच्च तत् अवलम्बनं ग्रहणं चेति कथं तु
सहिष्यते । न कथाञ्चिदपि सहिष्यत इत्यर्थः । अगतो यद्वावि
तद्दूरेऽवतिष्ठतां प्रथमं करग्रह एव दुःसह इति भावः ॥ ६६ ॥

त्वमेवेति ॥ हे गौरि । त्वमेव स्वयम् आत्मना । तावदिति
मानार्थः । यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः ॥ इद-
मवोदाहृतं च गणव्याख्याने ॥ परिचिन्तय पर्यालोचय ।
किमिति । कलहंसलक्षणं कलहंसचिह्नम् ॥ “चिह्नं लक्षणं च
लक्षणम्” इत्यमरः ॥ बध्वा नवोढाया दुकूलं बधूदुकूलम् ॥
“बधूः स्त्रिया नवोढा स्त्री” इति विश्वः ॥ तथा शोणितविन्दून्
वर्षतीति तथोक्तम् । आर्द्रमित्यर्थः । गजाजिनं च कृत्तिवासस्य ।
तत्पिनाकिन इत्याशयः । एते कदाचिज्जात्वपि योगं सङ्गति-
महतो यद्यर्हतः किम् । एतस्त्वमेव चिन्तयेति पूर्वणान्वयः ।
पाणिग्रहणकाले बधूवरयोर्वस्त्रान्तग्रन्थिः क्रियते । कृत्तिवा-
ससा पाणिपीडने तु दुकूलधारिण्यास्तव कथं सङ्गटिष्यत इति
भावः ॥ ६७ ॥

(८) भुजेन ।

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः

परोऽपि को नाम (६)तवानुमन्यते ।

अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयो-

र्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥

अयुक्तरूपं किमतःपरं (१)वद

त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।

स्तनद्वयेऽस्मिन् (२)हरिचन्दनास्पदे

पदं चिताभस्तरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥

चतुष्केति ॥ चतुष्के ॥ गृहविशेषे यः पुष्पप्रकरस्तत्र अव-
कीर्णयोः न्यस्तयाः । कुसुमास्तृतदिव्यभवनभूसञ्चारोचितया-
रित्यर्थः । तव पादयोरलक्तकाङ्गानि लाक्षारञ्जितानि पदानि
पादाकाराणि पादन्यासचिह्नानि ॥ “पदं शब्दे च वाक्ये च
व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः” इति विश्वः ॥ विकीर्णा
विचित्राः केशाः श्वशिरोरुहा यासु तासु विकीर्णकेशासु ॥
“अतत्स्थं तत्र दृष्टं च” इति वचनात् “स्नाङ्गाञ्चोपसर्जनाद-
संयोगोपधात्” इति विकल्पान्न डौप् ॥ परेतभूमिषु प्रेत-
भूमिषु । श्मशानेष्वित्यर्थः । परोऽपि शत्रुरपि को नामानु-
मन्यते । न कोऽपीत्यर्थः । नामेति कुत्सायाम् ॥ पिनाकपाणि-
पाणिग्रहणे तस्य परेतभूसञ्चारित्वेन साहचर्यात्तवापि तत्र
सञ्चारोऽवश्यभावीति भावः ॥ ६८ ॥

अयुक्तेति ॥ त्रिनेत्रवक्षः । त्रयस्त्र्यकालिङ्गनमित्यर्थः । तव
तत्सम्बन्धितया सुलभमपि सुप्रापं च । भवतीति शेषः ।
तवेति शेषे षष्ठी । “न लोकाव्यय—” इत्यादिना क्लृप्त्यो-
लक्षणपठ्या निषेधात् ॥ अतःपरमस्त्रिनेत्रवक्षोलाभादन्व-
दयुक्तरूपम् अत्यन्तायुक्तं किं वद । न किञ्चिदित्यर्थः । “प्रशं-

(६) तवानुमन्यते । (१) भवेत् । (२) हरिचन्दनाङ्गिने ।

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥
इयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया (३) पिनाकिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

सायां रूपम्” इति रूपप्रत्ययः ॥ कुतः । यद्यस्मात् कारणात्
हरिचन्दनास्यदे हरिचन्दनस्यास्यदे स्थानभूतेऽस्मिन् स्तनद्वये
चिताभस्म श्मशानभस्म तदेव रजसूर्णम् ॥ कटं ॥ पदं करिष्यति
पदं निधास्यति । भर्तुर्भवस्य भस्माङ्गरागादिति भावः ॥ ६९ ॥

इयमिति ॥ इयं च ते तव पुरत आदावेव अन्या विडम्बना ।
रिहास इत्यर्थः । का सेत्यत्राङ्—ऊढया परिणीतया ॥
हैः कर्मणि क्तः ॥ वारणराजहार्यया त्वया अधिष्ठितम् आरूढं
इदम् उच्चाणं वृद्धोक्षम् ॥ “अचतुर—” इत्यादिना निपातः ॥
विलोक्य महाजनः साधुजनः स्मेरमुखः स्मितमुखो भविष्यति *जगत्सू.*
उपहसिष्यति यत् । इयमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ स्मेरेति “नमि-
कम्पिस्मजस—” इत्यादिना प्रत्ययः ॥ ७० ॥

इयमिति ॥ पिनाकिन ईश्वरस्य समागमप्रार्थनया प्राप्ति-
कामनया । क्रियमाणयेति शेषः । सम्प्रति इयं शोचनीयतां
गोच्यत्वं गतम् । किं तदाह—सा प्रागेव हरशिरोगता ॥ अत्र
मेति प्रसिद्धान्तत्वाच्च यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—
“प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षते”
इति ॥ कान्तिमती ॥ नित्ययोगे मतुप् ॥ कलावतः चन्द्रस्य

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
 दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
 वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते
 तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७१ ॥
 निवर्तयास्मादसदौप्सितान्मनः
 क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।

कला षोडशो भागश्च अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी । नेत्रानन्द-
 नोत्थः । त्वं च । कान्तिमतीत्यनेत्रकौमुदीत्वविशेषणयो-
 भयत्राप्यन्वयः । प्रागेकैव शोच्या । सम्प्रति तु त्वमप्यपरंति
 द्वयं शोच्यमिति पिण्डितार्थः । शोच्यत्वं च निरुक्ताश्रयणा-
 दिति भावः ॥ ७१ ॥

“कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्धवाः
 कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः” इति लोकानामाभा-
 षणम् । तत्र किञ्चिदपि नास्तीत्याह —

वपुरिति ॥ वपुः तावदस्य विरूपाणि षचीणि नेत्राणि
 यस्य तद्विरूपाक्षम् ॥ बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्
 इति षच्प्रत्ययः ॥ वैरूप्यं च त्रिनेत्रत्वादिति चौरस्वामी ।
 अतो न सौन्दर्यवार्तापीत्यर्थः । अलक्ष्यमज्ञातं जन्म यस्य तस्य
 भावस्तत्ता । कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ “अलक्षिता जनिः”
 इति पाठे जनिः उत्पत्तिरलक्षिता न ज्ञाता ॥ “जनिरुत्पत्ति-
 रुद्भवः” इत्यमरः ॥ वसु वित्तं दिगम्बरत्वेनैव निवेदितम् ।
 नास्तीति आप्तमित्यर्थः । यदि वित्तं भवति तदा कथं
 दिगम्बरो भवति । अतो ज्ञेयं निर्धनोऽयमिति । किंबहुना
 हे बालमृगाक्षि पार्वति वरेषु वोढृषु ॥ “वरो जामाद्वोढारी”
 इति विश्वः ॥ यद्रूपवित्तादिकं मृग्यते कन्यातद्वन्मुभिरन्विष्यते
 तत् त्रिलोचने द्राम्यके व्यस्तम् । एकमपि समस्तं मा भूदिति
 भावः । अस्ति किम् । नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

निवर्तयेति ॥ अस्मादसदौप्सितादनष्टमनोरथात् मनो

(४) अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
 श्मशानशूलस्य (५) न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥
 इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
 प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
 विकुञ्चित(६) भ्रूलतमाहिते तथा
 विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥
 उवाच चैनं परमार्थतो हरं

न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।

नवर्तय निवारय । सा पूर्वोक्ता विधा प्रकारो यस्य तथोक्तः ।
 श्मशानशूल इत्यर्थः । क । महदन्तरमित्यर्थः । पुण्यलक्षणा
 श्मशानाग्न्याचिह्ना त्वं च क । अतो न तवायमहं इत्यर्थः ।
 आहि । साधुजनेन ॥ “साधुर्वर्धुषिके चारौ सज्जने चाभि-
 शेयवत्” इति विश्वः ॥ श्मशानशूलस्य श्मशानभूमिनिष्ठा-
 स्य बध्यशङ्कोर्वैदिकी वेदोक्ता यूपो माम् पशुबन्धनसाधनभूतः
 संस्कृतदारुविशेषस्तस्य सत्क्रिया प्रोक्षणाभ्युक्षणादिसंस्कारा-
 यूपसत्क्रिया नापेक्ष्यते नेष्यते । यथा श्मशानशूले यूपसत्-
 क्रिया न क्रियते तथा त्वमपि तस्मै न घटस इति तात्प-
 र्यार्थः ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ इत्येवंप्रकारेण द्विजातौ द्विजे प्रतिकूलवादिनि
 सति प्रवेपमानेन चक्षुलेनाधरेणाधरोष्ठेन लक्ष्योऽनुमेयः कोपः
 क्रोधो यस्यास्तथोक्तया तथा पार्वत्या उपान्तलोहिते प्रान्तरक्ते
 विलोचने विकुञ्चिते कुटिलिते भ्रूलते यस्मिंस्तत्तथा । सम्भू-
 भङ्गमित्यर्थः । तिर्यक् साचि आहितं निहितं । अनादरात्तिर्य-
 गेष्यतेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

उवाचेति ॥ अथैनं ब्रह्मचारिणमुवाच च । किमिति । पर-

(४) अपेक्षते । (५) हि । (६) भ्रूलतया ।

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं

द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं

निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।

जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः

किमेभिराशोपहृतात्मवृत्तिभिः ॥ ७६ ॥

मार्थतस्तत्त्वतो हरं न वेत्ति न जानासि नूनम् । कुतः । यतो
मामेवमुक्तया रौत्यात्य ब्रवीषि ॥ “ब्रुवः पञ्चानामादितः—”
इति रूपसिद्धिः ॥ अज्ञानादेवायं शिवद्वेषस्तु वेत्याशयेनाह—
मन्दा मूढाः ॥ “मूढात्पापटुर्निर्भाग्या मन्दाः” इत्यमरः ।
लोकसामान्यमितरजनसाधारणं न भवतीत्यलोकसामान्यम-
चिन्त्यहेतुकं दुर्बोधकारणकं महात्मनां चरितं द्विषन्ति हेतु-
परिज्ञानाद्दूषयन्ति । विद्वांसस्तु कोऽप्यत्र हेतुरस्तीति बह-
मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

सम्प्रति “अमङ्गलाभ्यासरतिम्” (५ । ६५) इत्याद्युत
दूषणजातं “विपद्” इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः परिहर्तुमार-
भते—

विपदिति ॥ विपत्प्रतीकारपरेण । अनर्थपरिहारार्थेने-
त्यर्थः ॥ “उपसर्गस्य घञामनुष्ये बहुलम्” इति दीर्घः ॥ भूति-
समुत्सुकेनैश्वर्यकामेन वा मङ्गलं गन्धमाख्यादिकं निषेव्यते
शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः ॥ “तत्र साधुः” इति यत्प्रत्ययः
“शरणं गृह्णन्नित्री” इत्यमरः ॥ जगतः शरण्यस्तस्य जगच्छ-
रण्यस्य निराशिषो निरभिलाषस्य सतः शिवस्य ॥ “आशी-
रुगदंष्ट्रायां विप्रवाक्याभिलाषयोः” इति शाश्वतः ॥ आशय-
द्वेषाद्योपहृता दूषितात्मवृत्तिरन्तःकरणवृत्तिर्येषां तैरेभिर्मङ्गल-
किम् । इत्येत्यर्थः ॥ पूर्वं मङ्गलमित्येकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वा-
देभिरिति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते । इष्टावाप्तमिष्ट-
परिहारार्थिनो हि मङ्गलाचारनिर्बन्धः । तदुभयासंख्यस्य त

अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां

(७)चिलोकनाथः पितृसङ्गोचरः ।

स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते

न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥७७॥

विभूषणोद्भासि पिनङ्गभोगि वा

गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।

कपालि वा (८)स्यादथवेन्दुशेखरं

न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥

यथाकथञ्चिदास्ताम् । को दोष इत्यर्थः । एतेन “अमङ्गला-
भ्यासरतिम्” (५ । ६५) इत्युक्तं प्रत्युक्तम् ॥ ७६ ॥

अकिञ्चन इति ॥ स हरः । न विद्यते किञ्चन द्रव्यं यस्य
सोऽकिञ्चनो दरिद्रः सन् । सम्पदां प्रभवति अस्मादिति प्रभवः
कारणम् । पितृसङ्गोचरः श्रमशानाश्रयः सन् । द्रव्याणां
लोकानां नाथः ॥ “तद्वितार्थ—” इत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥
स देवो भीमरूपो भयङ्कराकारः सन् । शिवः सौम्यरूप इत्यु-
दीर्यत उच्यते । अतः पिनाकिनो हरस्य यथाभूतोऽर्थो यथा-
र्थस्तस्य भावो याथार्थ्यं तत्त्वं तस्य विदो न सन्ति । लोकोत्त-
रमहिम्नो निर्लेपस्य यथाकथञ्चिदवस्थानं न दोषायेति भावः ।
एतेन “अवस्तुनिर्बन्धपरे” (५ । ६६) इति श्लोकोक्तं परिहृतं
वेदितव्यम् ॥ ७७ ॥

देवस्य लौकिकमलौकिकं च प्रसाधनं नास्तौत्याशयेनाह—
विभूषणेति ॥ विश्वं मूर्तिर्यस्येति विश्वमूर्तेरष्टमूर्तेः शिवस्य
वपुः शरीरं भूषणैरुद्भासत इति भूषणोद्भासि स्यात् । पिनङ्ग-
भोगि आसुक्तभुजङ्गमं वा स्यात् ॥ पिनङ्गेति नद्यांतरपिपूर्वात्
कर्मणि क्तः । “वष्टि भागुरिरक्तोपमवाप्योरुपसर्गयोः” इत्यकार-

(७) स लोकनाथः । (८) स्यादथ चन्द्रशेखरम् ।

(६) तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते

ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।

तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं

(१) विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७६ ॥

असम्पदस्तस्य दृष्टेण गच्छतः

प्रभिन्नादिग्वारणवाहनो दृष्टा ।

लोपः ॥ गजाजिनालखि स्यात् । अथवा दुकूलधारि स्यात् ।
कपालमस्यास्तीति कपालि ब्रह्माशिरःकपालशेखरं वा स्यात् ।
इन्दुशेखरं वा स्यात् । नावधार्यते न निर्धार्यते । सर्वं सम्भव-
तीत्यर्थः । एतेन “त्वमेव तावत्” (५ । ६७) इति श्लोकोक्तं
प्रत्यक्षमिति ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

“अयुक्तरूपं किमतः परं वद” (५ । ६८) इति श्लोकोक्तं
प्रत्याह—

तदिति ॥ तस्य शिवस्याङ्गं तस्य संसर्गमवाप्यासाद्य चिता-
भस्मैव रजो विशुद्धये कल्पते । अलं पर्याप्तोतीत्यर्थः ॥ अल-
मर्थयोगात् “नमःस्वस्तिस्वाहा—” इत्यादिना चतुर्थी ॥ ध्रुवं
शोधकत्वम् । प्रमाणसिद्धमित्यर्थः । प्रमाणमेवाह—तथाहि ।
प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । नृत्ये ताण्डवे योऽभिनयोऽर्थव्यञ्जकचेष्टावि-
शेषः स एव क्रिया तथा निमित्तेन च्युतं पतितम् । चिताभस्म-
रज इति शेषः ॥ अम्बरौकसां देवानां मौलिभिर्विलिप्यते
घ्नियते । अशुद्धं चेत् कथमिन्द्रादिभिर्घ्नियेत्यर्थापत्तिरनुमानं
वा प्रमाणमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

यदुक्तम् “दिग्म्बरत्वेन निवेदितं वसु” (५ । ७२) “इयं
च तेऽन्या पुरतो विडम्बना” (५ । ७०) इत्यादि च तत्रोत्तर-
माह—

(६) तदङ्गसंस्थानम् ।

(१) विलुप्यते ।

करोति पादावुपगम्य मौलिना
 विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥
 विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना
 त्वयैकमीशं प्रति स्मधु भाषितम् ।
 यमामनन्यात्मभुवोऽपि कारणं
 कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥
 अलं विवादेन यथा (२) श्रुतस्त्वया
 तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

असम्पद इति ॥ प्रभिक्षो मदस्त्रावी दिग्दारणो दिग्गजो
 शाहनं यस्य सः । ऐरावतेनोठ इत्यर्थः । वृषा देवेन्द्रोऽसम्पदो
 दरिद्रस्य वृषेण गच्छतो वृषभारूढस्य तस्येश्वरस्य पादौ मौलिना
 मुकुटेनोपगम्य । प्रणम्येत्यर्थः । विनिद्राणां विकसितानां मन्दा-
 राणां कल्पतरुकुसुमानां रजोभिः परागैः अरुणा अङ्गुलयो
 ययोस्त्री तथोक्तौ करोति । दिग्गजारोहिणामिन्द्रादीनामपि
 वन्द्यस्य इन्दुमौलेः किं सम्पदा वृषारोहणे वा को दोष इत्यर्थः
 ॥ ८० ॥

यदुक्तम् “अलक्ष्यजन्मता” (५ । ७२) इति तत्रोत्तरमाह—
 विवक्षतेति ॥ च्युतात्मना नष्टस्वभावेन अतएव दोषं दूषणं
 विवक्षता वक्तुमिच्छतापि त्वया ईशं प्रत्येकम् “अलक्ष्यजन्मता”
 इत्येतदेकम् । वक्ष इत्यर्थः । साधु भाषितं सम्यगुक्तम् । कुतः ।
 यम् ईश्वरमात्मभुवोऽपि ब्रह्मणोऽपि ॥ “ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः”
 इत्यमरः ॥ कारणमामनन्ति उदाहरन्ति । विद्वांस इति शेषः ॥
 “पाञ्चभ्यास्मान्मादाण्—” इत्यादिना मनादेशः ॥ स ईश्वरः
 कथं लक्ष्यप्रभवो लक्ष्यजन्मा भविष्यति । अनादिनिधनस्य भग-
 वतः कारणशङ्काकलङ्कशे नाभिव्यक्त इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

(२) श्रुतम् ।

ममाच भावैकरसं मनः स्थितं
 न कामवृत्तिर्वचनीयमौचते ॥ ८२ ॥
 निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः
 पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
 न केवलं यो (३) महतोऽपभाषते
 शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥
 इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
 चचाल बाला (४) स्तनभिन्नवल्कला ।

अलमिति ॥ अथवा विवादेन कलहेनालम् । त्वया यद्येन प्रकारेण स ईश्वरः श्रुतोऽशेषं कार्त्तस्त्रेण तथाविधस्तावत्प्रकार एवास्तु । मम मनस्त्ववेश्वरे भावः शृङ्गार एकोऽद्वितीयं रस आस्त्राद्यो यस्य तत् तथा स्थितम् । तथाहि । कामवृत्तिस्त्रेच्छाव्यवहारी वचनीयमस्थानसङ्गापवादं नेच्छते न विचारयति । न हि स्त्रेच्छासञ्चारिणो लोकापवादाद्भिद्यतीति भावः ॥ ८२ ॥

निवार्यतामिति ॥ हे आलि सखि ॥ “आलिः सखी वयस्य च” इत्यमरः ॥ स्फुरितोत्तराधरः स्फुरणभूयिष्ठोऽयं वटुर्माणवकः पुनः किमपि विवक्षुः वक्तुमिच्छुः ॥ भुवः सनन्तादुपत्ययः ॥ निवार्यताम् । तर्हि वक्तुमेव कथं न ददासीत्याह— तथाहि । यो महतः पूज्यानपभाषतेऽप्यवदति न केवलं पापभागभवति । किन्तु तस्मादपभाषमाणात् पुरुषाद्यः शृणोति तस्मादपि पापभाक् । भवतीति शेषः ॥ अत्र स्मृतिः—“गुरोर्प्राप्तः परीवादो न श्रोतव्यः कथञ्चन । कर्णौ तत्र पिधातव्यं गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः” इति ॥ ८३ ॥

सम्प्रति गन्तव्यपक्षमाश्रयते—

(१) महतां विभाषते । (४) रयभिन्नवल्कला ।

स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः
 समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥
 तं वीक्ष्य वेपथुमतौ सरसाङ्गयष्टिः
 (५) निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
 मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
 शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥
 अद्य प्रभृत्यवनतार्ङ्गि तवास्मि दासः
 क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

इत इति ॥ अथवेतोऽन्यत्र गमिष्यामीति वादिनी वदन्ती
 स्तनाभ्यां भिन्नवल्कला रयवशात् कुचस्रस्तचीरा बाला पार्वती
 चचाल । वृषराजकेतनो वृषभध्वजश्च स्वरूपमास्थाय निजरू-
 पमाश्रित्य कृतस्मितः सन् । तां पार्वतीं समाललम्बे जग्राह
 । ८४ ॥

तस्मिन् ॥ तं देवं वीक्ष्य वेपथुमतौ कम्पवती सरसाङ्ग-
 यष्टिः स्निग्धगात्री । महादेवदर्शनेन देव्याः सात्विकभावादय
 उक्तः । निक्षेपणायान्यत्र विन्यासायोद्धृतमुत्क्षिप्तं पदमाङ्गु-
 मुद्वहन्ती शैलाधिराजतनया पार्वती मार्गेऽचलस्तस्य व्यति-
 करणं समाह्वया । अवरोधनेनेति यावत् । आकुलिता संभ्र-
 मिता सिन्धुर्नदीव ॥ “देशे नदविशेषेऽप्यौ सिन्धुर्ना सरिति
 स्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ न ययौ न तस्थौ । लज्जयेति भावः ॥
 वसन्ततिलकावृत्तमेतत् ॥ ८५ ॥

अथेति ॥ चन्द्रमौलौ शिवे । हे अवनतार्ङ्गि पार्वति ।
 अद्य प्रभृति । अस्माद्दिनादारभ्येत्यर्थः ॥ प्रभृतियोगादथेति
 सप्तम्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते ॥ तव तपोभिः क्रीतः ॥

(५) निक्षेप एव ।

अङ्गाय सां नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥८६॥

षष्ठः सर्गः ।

अथ विश्वात्मने गौरौ सन्दिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥१॥

दास्य दाने । दासत आत्मानं ददातीति दासोऽस्मीति वादिनि
वदति सति । सा देवौ अङ्गाय सपदि ॥ “द्राग् भटित्यञ्जसा-
ङ्गाय द्राक्छु सपदि द्रुतम्” इत्यमरः ॥ नियमजं तपोजन्यं
क्लमं क्लेशमुत्ससर्ज । फलप्राप्त्या क्लेशं विसृज्येत्यर्थः । तथाहि
क्लेशः फलेन फलसिद्ध्या पुनर्नवतां विधत्ते । पूर्ववदेवाक्लि-
ष्टतामापादयतीत्यर्थः । सफलः क्लेशो न क्लेश इति भावः
॥ ८६ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविर-
चितया सञ्जीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः
श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
तपःफलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः ।

अथेति ॥ अथ देवदेवानुग्रहानन्तरं गौरौ पार्वती विश्व-
मात्मा स्वरूपं यस्येति । विश्वस्यात्मेति वा । विश्वात्मने शिवाय
मिथो रहसि ॥ “मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि” इत्यमरः ॥ सखीं
सन्दिदेश चतिससर्ज ॥ क्रियामात्रप्रयोगेऽपि सम्प्रदानत्वाच्च-
तुर्थी ॥ किमिति । भूभृतां नाथो हिमवासे मम दाता सन् ।
प्रमाणीक्रियतामिति । दातृत्वेन प्रमाणीक्रियतामित्यर्थः ।
प्रार्थनायां लोट् ॥ पित्रा दीयमानायाः परिग्रहो मम महा-
नुग्रह इति भावः ॥ १ ॥

तथा व्याहृतसन्देशा सा बभौ निभृता प्रिये ।
 चूतयाष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखौ ॥ २ ॥
 स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युभयम् ।
 ऋषीं ज्योतिर्मयान् सप्त सञ्चार स्मरशासनः ॥ ३ ॥
 ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।
 सारुन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन् पुरः प्रभोः ॥ ४ ॥

तथेति ॥ तथा सख्या । सखीमुखेनेत्यर्थः । व्याहृतस-
 न्देशा उक्तवाचिका प्रिये हरविषये निभृता निश्चला । परमा-
 सक्त्यर्थः । सा गौरौ । मधौ वसन्ते निभृता स्थिरा परभृ-
 तथा कोकिलया उन्मुखौ मुखरा परभृतोन्मुखौ । मुखशब्देन
 अभिभाषणव्यापारो लक्ष्यते । तथा च परभृतामुखेन व्याह-
 रन्तीत्यर्थः ॥ परभृतेति क्रियाशब्दविवक्षायां “जातेरस्त्री—”
 इति ङीप्प्रत्ययो न भवति । तथेत्युपमेयस्य व्यस्तत्वादुपमा-
 नवाचिपरभृताशब्दस्य समासः सोढव्यः । अथवा भृङ्गारणं सम्प-
 दादित्वात् क्तिप् । परैः भृत् यस्यास्तया परभृतेति व्यासेन
 व्याख्येयम् । पदमञ्जरीकारस्तु परैः भ्रियत इति कर्मणि
 क्तिपमाह ॥ चूतयाष्टिसूतशाखेवाभ्यासेऽन्तिके बभौ ॥ “सदेशा-
 भ्याससविधसमर्यादसवेशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा
 भत्यभितोऽव्ययम्” इत्यमरः ॥ २ ॥

स इति ॥ स प्रकृतः । शास्तीति शासनः । बहुलग्रहणात्
 कर्तरि ल्युट् ॥ स्मरस्य शासन ईश्वरस्तथेति प्रतिज्ञाय । तथा
 करिष्यामीत्युक्ता इत्यर्थः । उमां कथमपि क्लृप्तेन विसृज्य ।
 तत्र गाढानुरागत्वादिति भावः । ज्योतिर्मयान् तेजोरूपान्
 सप्तर्षींश्चिरःप्रभृतीन् सञ्चार स्मृतवान् ॥ ३ ॥

त इति ॥ ते तप एव धनं येषां ते तपोधनाः सप्तर्षयः
 प्रभामण्डलैस्तोजःपुष्पैः व्योमाकाशं द्योतयन्तः प्रकाशयन्तः ।
 सारुन्धती सङ्घ वर्तन्त इति सारुन्धतीकाः सुन्तः ॥ “नद्यृतश्च”

आप्नुतास्तौरमन्दारः (१) कुसुमोत्किरवीचिषु ।
 (२) व्योमगङ्गाप्रवाहेषु दिङ्मागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥
 मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो (३) हैमवल्कलाः ।
 रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥ ६ ॥
 अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।
 सहस्ररश्मिना (४) साक्षात्सप्रणाममुदौक्षिताः ॥ ७ ॥

इति कप ॥ सपदि प्रभोः ईश्वरस्य पुरः पुरोभागे प्रादुरासन्
 प्रत्यक्षा बभूवुः ॥ ४ ॥

इतः परं षड्भिः श्लोकैस्तानेव मुनीन् वर्णयति—

आप्नुता इति ॥ उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः ॥ “इगु
 पध—” इत्यादिना कप्रत्ययः ॥ तौरे ये मन्दाराः कल्पवृक्षा-
 स्तेषां कुसुमानामुत्किरा वीचयस्तरङ्गा येषां तेषु दिङ्मागानां
 दिग्गजानां मदगन्धो येष्विति तथोक्तेषु व्योमगङ्गाप्रवाहेष्वा-
 काशगङ्गाश्लोतःस्त्राप्नुताः स्त्राताः ॥ ५ ॥

मुक्तेति ॥ मुक्तानां मौक्तिकानां यज्ञोपवीतानि । मुक्ता-
 मयानीत्यर्थः । बिभ्रतो दधानाः । हेममयानि वल्कलानि
 येषां ते हैमवल्कलाः । रत्नमयान्यक्षसूत्राणि येषां ते रत्नाक्ष-
 सूत्राः । प्रव्रज्यां प्रव्रजनम् ॥ “व्रजयजोर्भावे क्यप्” इति क्यप् ।
 आश्रिताः कल्पवृक्षा इव स्थिताः ॥ अत्र चतुर्थ्याश्मवाचिना
 प्रव्रज्याशब्देन वानप्रस्थाश्रमो लक्ष्यते “जहुः परिग्रहव्रीडां
 प्राजापत्यास्तपस्विनः” (६ । ३४) इति सप्तम्यौकत्वाभिधानात्
 “सुतविन्धस्तपस्वीकस्तया वानुगतोऽपि सन्” इति वानप्रस्थ-
 श्लोभयथा स्मरणात् ॥ ६ ॥

अध इति ॥ अधःप्रस्थापिताश्वेन । सूर्यमण्डलोपरिवर्ति-
 त्वात् सप्तर्षिमण्डलस्येति भावः । समावर्जितकेतुना । तन्मण्ड-

(१) -कुसुमोत्किर ।

(२) आकाशगङ्गाश्लोतःसु ।

(३) हैमवल्कलाः ।

(४) शशत् ।

प्रासक्तबाहुलतया (५) सार्धमुद्धृतया भुवा ।

महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥ ८ ॥

सर्गशेषप्रणयनादिश्रयोनेरनन्तरम् ।

पुरातनाः पुराविद्धिर्धातार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।

तपसामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥ १० ॥

ताघातशङ्कया नामितध्वजेन सहस्ररश्मिना सूर्येण साक्षात्
त्रयमेव सप्रणामम् उदोक्षिताः । गमनाभ्यनुज्ञादानपयेन्तमि-
यथे । भगवतः सूर्यस्याप्युपास्या इति भावः ॥ ७ ॥

प्रासक्तेति ॥ पुनः किंविधाः । प्रलयापदि कल्पान्तमङ्कट
प्रासक्तबाहुलतया । दंष्ट्रायामिति शेषः । उद्धृतया । दंष्ट्रयेति
शेषः । भुवा सार्धं धरण्या सह महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः ।
महाप्रलयेऽप्यविनाशिन इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सर्गेति ॥ विश्रयोनेर्ब्रह्मणोऽनन्तरं सर्गशेषस्य प्रणयनात् ।
ब्रह्मसृष्टावशिष्टसृष्टेः करणाद्धेतोरित्यर्थः । पुराविद्धिः पुराण-
वेदभिर्ष्यासादिभिः पुरातना धातार इति कीर्तिताः ॥ विश्र-
योनेरिति सम्बन्धमात्रे षष्ठी तस्यानन्तरमिति भाव्ये दर्श-
नात् । अपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चमौ । अयमदःशब्दो
यथाशब्दावृत्तादनन्तरस्येति शाबरभाष्ये दर्शनात् । तथा
“अथातो धर्मनिष्ठासा वेदाध्यायादनन्तरम्” इत्याचार्याः ।
कविश्च “पुराणपञ्चापगमादनन्तरम्” इति । एवमन्यत्रापि द्रष्ट-
व्यम् ॥ ९ ॥

प्राक्तनानामिति ॥ प्राक्तनानां जन्मान्तरभवानां विशुद्धानां
निर्मलानां परिपाकं फलदानोन्मुखत्वमुपेयुषां गतानां तपसां
फलान्युपभुञ्जाना अपि तपस्विनस्तपोनिष्ठाः । प्रारब्धभोगिनो
निःसृष्टास्वेति भावः ॥ कुलकम् ॥ १० ॥

(५) सार्धमुद्धृतया ।

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ।
 साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरुन्धतो ॥११॥
 तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदौश्वरः ।
 स्त्रीपुमानित्यनास्यैषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥१२॥
 तद्दर्शनादभूच्छम्भो(६)भूयान्दारार्थमादरः ।
 क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो (७)मूलकारणं १३
 धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।

तेषामिति ॥ तेषामृषीणां मध्यगता साध्वी परिव्रता ।
 अतएव पत्युर्वसिष्ठस्य पादयोरर्पितेक्षणा निविष्टदृष्टिररुन्धतो
 साक्षात्पत्युस्तथा तपःसिद्धिरिव । तेषामेवेति शेषः ॥ तेषां मध्य-
 गतेति लिङ्गवचनादिसाम्यादियमुपमा ॥ बहु भूयिष्ठं बभासे
 भाति स्म ॥ ११ ॥

तामिति ॥ ईश्वरो भगवांस्तामरुन्धतीं मुनींश्चागौरवभेदेन
 समानप्रानपत्यापश्यत् दृष्टवान् । न चायमविवेक इत्याह—
 हि यस्मात् स्त्री पुमांसेत्येषा अनास्था स्त्रीपुंसभेदो न विव-
 क्षितः । किन्तु सतां साधूनां वृत्तं चरित्रमेव महितं पूज्यम् ॥
 “गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः” इति भावः
 ॥ १२ ॥

तदिति ॥ तद्दर्शनादरुन्धतीदर्शनाच्छम्भोदार्थं दारपरि-
 श्रद्धार्थमादरो भूयान् बहुतरोऽभूत् । ननु दाराः कुत्रोपश-
 ज्यन्त इत्याह—धर्म्याणां धर्मात् अनपेतानाम् ॥ “धर्मपथ-
 र्थन्यायादनपेतं” इति यत्पत्ययः ॥ क्रियाणामिज्यादीनां सत्यः
 पतिव्रताः पत्नयः सत्पत्नयः ॥ “पत्युर्नो यज्ञसंयोगे” इति ङीप् ।
 नकारश्च ॥ मूलकारणं खलु ॥ १३ ॥

धर्मेणेति ॥ धर्मेण दारसंज्ञिष्टचालक्षणेनापि ॥ कर्षा ।

पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्रितं मनः ॥१४॥

(८) अथ ते मुनयः सर्वे (९) मानयित्वा जगद्गुरुम् ।

इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

यद्ब्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्नौ विधिना हुतम् ।

यच्च तप्तं तपस्तस्य विपक्वं फलमद्य नः ॥ १६ ॥

यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।

एवं ईश्वरे पार्वतीं प्रति पदं कारिते सति ॥ “हृक्कोरन्यतर-
त्वाम्” इति शर्वस्वाणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥ पूर्वापराधभीतस्य
कामस्य मनः उच्छ्रितम् । पुनरुज्जीवनावकाशो भवतीति
सप्रत्याश्रमभूदित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथेति ॥ अथानूचानाः साङ्गवेदप्रवक्तारः ॥ “अनूचानः
प्रवचने साङ्गेऽधीतौ गुरोस्तु यः” इत्यमरः ॥ “उपेयिवानना-
खाननचानश्च” इति निपातः ॥ प्रीत्या कण्टकिताः पुलकिता-
स्त्वचो येषां ते तथोक्ताः । ते सर्वे मुनयो जगद्गुरुं हरं मान-
यित्वा पूजयित्वेदं वक्ष्यमाणमूचुः ॥ १५ ॥

यदिति ॥ ब्रह्म वेदः ॥ “वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म” इत्यमरः ॥
सम्यङ्द्रियमपूर्वकमाप्नातमधीतमिति यत् । अग्नौ विधिना
हुतमिति यत् । तपश्चान्द्रायणादिकं तप्तमिति च यत्तस्याध्य-
यनेज्यातपोरूपस्य आश्रमत्रयसाध्यस्य कृत्स्नस्यापि कर्मण
इत्यर्थः ॥ समुदायाभिप्रायकमेकवचनमन्यथावृत्त्यान्वयप्रस-
ङ्गात् । न च नपुंसकैकवद्भावोऽनपुंसकेनेति नियमात् ॥ फलं
कार्यम् अद्य नोऽस्माकं विपक्वं । सुनिष्पन्नमित्यर्थः ॥ कर्मणि
क्तः ॥ “पचो वः” इति निष्ठातस्य वत्वम् ॥ १६ ॥

तदेव फलमाह—

यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणाज्जगतामध्यक्षेणाधिपेन त्वया
वयं मनोरथस्याभिलाषस्याविषयमगोचरमात्मनः स्वस्य मनो-

(१) मनोरथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत् कृतिनां वरः ।

किं पुनः (२) ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥ १८ ॥

सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।

अथ तूच्चैस्तरं (३) ताभ्यां स्मरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥

त्वत्सम्भावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।

प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्मगुणेषूत्तमादरः ॥ २० ॥

विषयं मनोदेशमारोपिताः प्रापिताः ॥ तस्माद्विषयं फलमिति
पूर्वेण सम्बन्धः । सकलजगदन्वेष्टव्यस्य भगवतोऽपि वयमन्वेष्टा
भवाम इति परमोत्कृष्टा वयमिति भावः ॥ १७ ॥

तदेवोपपादयति—

यस्येति ॥ यस्य जनस्य चेतसि वर्तेथाः । येन स्मर्यस
इत्यर्थः । स तावत् एव कृतिनां कृतकृत्यानां वरः श्रेष्ठः ।
ब्रह्मणो वेदस्य वेधसो वा योनेः कारणस्य । यद्वा वेदप्रमाण-
कस्य । तव चेतसि यो वर्तते । त्वया स्मर्यत इत्यर्थः । किं
पुनः । स कृतिनां वर इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

सत्यमिति ॥ अर्कात् सूर्याच्च सोमाच्चन्द्राच्च परमुच्चैः पदं
स्थानमध्यास्महे तिष्ठामः । वयमिति शेषः । सत्यम् ॥ “अधि-
शौक्यासां कर्म” इति कर्मत्वम् ॥ अथ तु तव ॥ कर्तुः ॥
स्मरणमेवानुग्रहः प्रसादस्माच्चेतोः । ताभ्यामर्केन्दुभ्यामुच्चै-
स्तरमत्युच्चं पदम् । अध्यास्महे इति सम्बन्धः ॥ उच्चैस्तरमिति
द्रव्यप्रकर्षत्वात्सुप्रत्ययः ॥ १९ ॥

त्वदिति ॥ वयं त्वया सम्भावितं सत्कृतं त्वत्सम्भावितमा-
त्मानमात्मस्वरूपं बहुधिकं यथा तथा मन्यामहे । तथाहि ।
उत्तमादरः सत्पुरुषकटौकः सत्कारः स्मगुणेषु विषये प्रायेण

(१) मनोरथस्याप्यपद्यम् । (२) विश्वयोनिः । (३) तस्मात् ।

या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुष्ठानसम्भवा ।
 सा (४) किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् २१
 साक्षाद्दृष्टोऽसि (५) न पुनर्विद्वत्त्वां वयमञ्जसा ।
 प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्तसे ॥ २२ ॥
 किं येन हृजसि व्यक्तमुत येन विभर्षि तत् ।
 अथ (६) विश्वस्य संहर्ता भागः कसम एष ते ॥ २३ ॥

भूम्ना प्रत्ययं विश्वासमाधत्ते जनयति । सर्वस्यापि महाजनप-
 रिग्रह एव पूज्यताहेतुरित्यर्थः ॥ २० ॥

येति ॥ हे विरूपाक्ष । त्वदनुष्ठानसम्भवा त्वत्कर्तृकस्म-
 रणजन्या नोऽस्माकं या प्रीतिः सा प्रीतिः तुभ्यं किमावेद्यते
 किमर्थं निवेद्यते । तथाहि । देहिनां प्राणिनामन्तरात्मान्त-
 र्याम्यसि । सर्वसाक्षिणा त्वयास्मात्प्रीतिरनावेदितापि ज्ञायत
 एव यतस्ततो न बुद्धबोधनं सम्भवतीति भावः ॥ २१ ॥

साक्षादिति । हे देव साक्षात्प्रत्यक्षेण दृष्टोऽसि । अञ्जसा
 पुनस्तत्त्वतस्तु त्वां वयं न विद्मः । दृश्यमानस्य रूपस्थातास्त्व-
 कत्वादिति भावः । अतः प्रसीदानुगृह्याण । आत्मानं निज-
 स्वरूपं कथय । न चाकथितं तत् सुबोधमित्याह—धियां
 बुद्धीनां पथि न वर्तसे । अतस्त्वयैव त्वद्रूपं कथनीयमित्यर्थः
 ॥ २२ ॥

तात्त्विकं रूपं तावदास्यां न दृश्यमानमपि रूपं तत्त्वतो
 रूपयितुं शक्यमित्याह—

किमिति ॥ हे देव । एष दृश्यमानस्ते भागो मूर्तिः किम् ।
 येन भागेन व्यक्तं प्रपञ्चं हृजसि सः । यत्तदोर्निवृत्तसम्बन्धा-
 स्तत्त्वं तच्छब्दोऽप्याहार्यः ॥ उत येन भागेन तद्व्यक्तं विभर्षि
 पाकयसि स वा । अथ यो भागस्तस्य विश्वस्य संहर्ता स वा ॥

(४) किमाख्यायते । (५) नो विद्मः पुनः । (६) यस्तस्य ।

अथवा सुमहत्प्रेषा प्रार्थना देव तिष्ठतु ।

चिन्तितोपस्थितांस्तावच्छाधिनः करवाम किम् ॥

अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दशनांशुभिः ।

उपचिन्वन् प्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥ २५ ॥

विदितं वो यथा स्वार्था न मे काञ्चित्प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्यंभूतोऽस्मि सूचितः ॥ २६ ॥

सोऽहं दृष्ट्वातुरैर्दृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।

अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रति याचितः ॥ २७ ॥

किमादयः सन्देहे । कतमः । ब्रह्माविष्णुमहेश्वरेष्वयं कतमो
भागस्तदुच्यतामित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु हर इत्येवं निश्चयात् कथमयं संशयस्तत्राह—

अथवेति ॥ अथवा हे देव सुमहती । गच्छतमत्वादतिदु-
र्लभेत्यर्थः । एषा प्रार्थना निजरूपनिरूपणप्रार्थना तिष्ठतु ।
किन्तु चिन्तितेन चिन्तिता वोपस्थिताश्चिन्तितोपस्थितास्ता-
कोऽस्मांस्तावच्छाध्याप्तापय किं करवाम ॥ प्रार्थनायां लोट् ।
अलमप्रस्तुतेन प्रस्तुते तावन्नियुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ परमेश्वरो मौलिगतस्येन्दोस्तन्वीमल्पाम् ।
कलामात्रत्वादिति भावः । प्रभां कान्तिं विशदैः शुभ्रैर्दशनां-
शुभिरुपचिन्वन्वर्धयन् प्रत्याह । प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥ २५ ॥

विदितमिति ॥ हे मनुयः काञ्चिदपि मे प्रवृत्तयो व्यापाराः
स्वार्था न भवान्त यथा तथा वो युष्माकं विदितम् । वाक्यार्थः
कर्म बुद्धयर्थाद्वर्तमाने क्तः । तद्योगात् षष्ठी ॥ प्रवृत्तिपारार्थं
प्रमाणमाह—अष्टाभिर्मूर्तिभिरित्यंभूत इमं प्रकारं परार्थ-
वृत्तिरूपं प्राप्तः ॥ “भू प्राप्तौ” इति धातोः कर्तरि क्तः ।
सूचितो ज्ञापितोऽस्मि । मत्सममूर्तिचेष्टया स्वपारार्थमनुमेय-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥

सोऽहमिति ॥ स परार्थवृत्तिरहं दृष्ट्वातुरैः चातकैः दृष्टिं

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजम्बने ।

उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥ २८ ॥

तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो (७)हिमालयः ।

विक्रियायै न कल्पन्ते सम्बन्धाः सदनुष्ठिताः २९

उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्वहता भुवः ।

तेन योजितसम्बन्धं वित्तं मामप्यवञ्चितम् ॥ ३० ॥

विद्युत्वान् मेघ इवारिविप्रकृतेः शत्रुपीडितैर्देवैः प्रसूतिं पुत्रो-
त्पादनं प्रति यार्चितः ॥ याचतेर्दुष्टादित्वादप्रधाने कर्मणि
क्तः ॥ २७ ॥

अत इति ॥ अतः सुरप्रार्थितत्वाच्चेतोरात्मजम्बने पुत्राय ।
पुत्रमुत्पादयितुमित्यर्थः ॥ “क्रियार्थोपपदस्य—” इत्यादिना
चतुर्थी ॥ पार्वतीं यजमानो यष्टा ॥ “पूज्यजोः शानन्” इति
शानन्प्रत्ययः ॥ हविर्भोक्तुरग्नेरुत्पत्तयेऽरणिमग्निमन्यनदाह-
विशेषमिव ॥ “निर्मन्यदाहणि त्वरणिर्हयोः” इत्यमरः ॥
आहर्तुं संग्रहीतुमिच्छामि ॥ २८ ॥

तामिति ॥ अस्मदर्थेऽस्मत्प्रयोजने निमित्ते सति युष्मा-
भिस्तां पार्वतीं हिमालयो हिमवान्याचितव्यः ॥ याचेर्दुष्टादि-
त्वादप्रधाने कर्मणि तव्यप्रत्ययः ॥ आवश्यकं चैतदित्याह—
सङ्घिः सत्पुरुषैरनुष्ठिताः सङ्घटिताः सम्बन्धा यौनादयो विक्रि-
यायै वैकल्योत्पादनाय न कल्पन्ते न पर्याप्नुवन्ति । न समर्था
इत्यर्थः ॥ अलमर्थयोगाच्चतुर्थी ॥ २९ ॥

न चाहं लौब्धात् स्त्रियमिच्छामि किन्तु देवोपकाराय ।
यद्येवं निखिलदेवेषु विद्यमानेषु हिमगिरेः शिलाभूतस्य
कन्यापरिणयेच्छा कथमित्युक्ते स एव मे ज्ञात्वा सम्बन्धोऽत्र भ-
वान् हिमवानित्याह—

उन्नतेनेति ॥ उन्नतेन प्रांशुना प्रसिद्धेन च स्थितिमता

(७) हिमाचलः ।

एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।
 भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥ ३१ ॥
 आर्याप्यरुन्धतौ तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।
 प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥ ३२ ॥
 तत्प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।
 महाकोशीप्रपातेऽस्मिन् सङ्गमः पुनरेव नः ॥ ३३ ॥

प्रतिष्ठावता भुवो धुरं भारमुद्वहता । निर्वाहकणेत्यर्थः । तेन
 हिमवता योजितः सङ्घटितः सम्बन्धो यौनसम्बन्धो यस्य तं
 मामप्यवस्थितमव्यामोहितं वित्त जानीत ॥ “विद भाने”
 इति धातोर्लोट् ॥ ३० ॥

तर्हि स किं वाच्य इत्याशङ्क्याह—

एवमिति ॥ कन्यार्थं कन्याप्रदानाय स हिमवानेवं वाच्य
 इति वो युष्मभ्यं न उपदिश्यते । कुतः । हि यस्मात् साधवो
 विद्वांसो भवद्भिः प्रणीतं स्मृतिरूपेण निबद्धमाचारमामनन्ति
 उपदिशन्ति । न हि स्वयमुपदेष्टारः परोपदेशमपेक्षन्
 इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आर्येति । आर्या पूज्यारुन्धत्यपि तत्र विवाहकृत्ये व्यापारं
 साहाय्यं कर्तुमर्हति । तथाहि । प्रायेण प्राप्नुयेणैवंविधे कार्ये
 विवाहादिकार्ये । दुर्घट इत्यर्थः । पुरन्ध्रीणां कुटुम्बिनीनाम् ॥
 “स्वात्तु कुटुम्बिनी पुरन्ध्रिः” इत्यमरः ॥ प्रगल्भता चातुर्यम् ।
 स्त्रीप्रधानेषु कृत्येषु स्त्रीणामेव घटनापाठवमिति भावः ॥ ३२ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात् कारणादोषधिप्रस्थं नाम हिमवत्पुरं
 हिमवन्नगरं सिद्धये कार्यसिद्ध्यर्थं प्रयात गच्छत । अस्मिन् पुरो-
 वर्तनि महाकोशी नाम तत्रत्या काचिन्नदी तस्याः प्रपाते
 भृगावेव । सा नदी यत्र पतति तस्मिन्नित्यर्थः ॥ प्रपातस्त्व-
 तटो भृगुः” इत्यमरः ॥ नोऽस्माकं पुनः सङ्गमः । अस्त्विति
 शेषः । भवत्समागमं प्रतिपालयन्नहमिहैव निवत्स्यामीत्यर्थः
 ॥ ३३ ॥

तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयो(८)न्मुखे ।
 ब्रह्मः परिग्रहब्रीडां प्राजापत्या(९)स्तपस्विनः ॥३४॥
 ततः (१)परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।
 भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोद्दिष्ट(२)मास्पदम् ॥३५॥
 (३) ते चाकाशमसिष्याममुत्पत्य परमर्षयः ।
 आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥ ३६ ॥
 अलकामतिवा(४)द्यैव वसतिं वसुसम्पदाम् ।

तस्मिन्निति ॥ संयमिनां योगिनामाद्ये तस्मिन्मौखरे परि-
 णयोन्मुखे विवाहोत्सुके जाते सति प्रजापतेरिमे प्राजापत्याः ।
 ब्रह्मपुत्रा इत्यर्थः । तपस्विनो मुनयः परिग्रहैः पत्नीभिर्ब्रीडाम् ।
 गार्हस्थ्यनिमित्तामित्यर्थः ॥ “पत्नीपरिजनादानमूलशापाः
 परिग्रहाः” इत्यमरः ॥ जहुस्त्यजुः ॥ जहार्तर्लिटि रूपम् ।
 न हि समानगुणदोषेषु ब्रीडागमोऽस्तीति भावः ॥ ३४ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं मुनिमण्डलं मुनिसमूहः परम-
 मिति उक्त्वा ओमिति उक्त्वा । अनुमन्येत्यर्थः ॥ अव्ययमेतत् ॥
 “ओमेवं परमं मतम्” इत्यमरः ॥ प्रतस्थे । भगवान् ईश्वरोऽपि
 प्रथमोद्दिष्टं पूर्वसङ्केतितमास्पदं स्थानं महाकोशीप्रपातं संप्राप्तः
 ॥ ३५ ॥

त इति ॥ मनसा समरंहसो मनस्तुल्यवेगास्ते परमर्ष-
 यश्च । पूर्वश्लोकोक्तेष्वरसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ असिवत् श्यामं
 नीलमाकाशं खं प्रति उत्पत्य ओषधिप्रस्थं हिमवत्पुरमासेदुः ।
 सद्यः प्रापुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतः परं दशभिः श्लोकैरोषधिप्रस्थमेव वर्णयति—

अलकामिति ॥ वसुसम्पदां धनसमृद्धीनां वसतिं स्थान-

(८) उत्सुके । (९) तपोधनाः । (१) प्रमाणम् ।

(२) आश्रमम् । (३) अथ । (४) इव ।

स्वर्गाभिष्यन्दवमनं (५) कृत्वोपनिवेशितम् ॥ ३७ ॥

गङ्गास्रोतःपरिचिन्तं वप्रान्तर्ज्वलितोषधि ।

वृहन्मणिशिलासालं (६) गुप्तावपि मनोहरम् ३८

जितसिंहभया नागा यत्राश्वा विलयोनयः ।

यक्षाः किंपुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥ ३९ ॥

मलकां कुबेरनगरीमतिवाह्य । परिच्छिद्येति यावत् । उप-
निवेशितमिव स्थितम् । तथा स्वर्गस्य अभिष्यन्दोऽतिरेकः ।
अतिरिक्तजन इति यावत् । तस्य वमनं निःसारणं कृत्वोपनि-
वेशितमिव स्थितम् । उभयत्रापि कौटिल्यः—“भूतपूर्वमभूत-
पूर्वं वा जनपदं परदेशापवाडेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा
निवेशयेत्” इति ॥ अलकामरावत्यतिशयितसमृद्धिकमित्यर्थः
॥ ३७ ॥

गङ्गेति ॥ गङ्गायाः स्रोतोभिः प्रवाहैः परिचिन्तं परिवेष्टि-
तम् । तैरेव सपरिखमित्यर्थः । वप्रः चयः । प्राकारचैत्यमिति
यावत् ॥ “स्वाक्षयो वप्रमस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ तस्य अन्तर्मध्ये
ज्वलिताः प्रकाशमाना ओषधयो यस्य तत्तथोक्तम् । ज्वलितो-
षधित्वाद्वात्रिषु सञ्चारिणां दीपनरपेक्षमित्यर्थः । वृहन् विपुलो
मणिशिलानां माणिक्यानां सालः प्राकारो यस्य तत्तथोक्तम् ॥
“प्राकारो वरणः सालः” इत्यमरः ॥ अतएव गुप्तावपि संवरणे-
ऽपि मनोहरम् । अक्रान्तिमदुर्गसंवरणमिति भावः ॥ ३८ ॥

जितेति ॥ यत्र पुरे नागा गजा जितं सिंहैर्भ्यो भयं यैस्ते
तथोक्ताः । सिंहाधिबला इत्यर्थः ॥ नाथस्तु “पदं तुषारमुति
धीतरक्तम्” (१ । ६) इत्येतद्विरोधभयात् “वीतवीत-
भयाः” इति प्रपाठः । तथा न भेतव्यं तत्र वनगजानां सिंह-
हतत्वाभिधानात् । अत्र त्वोषधिप्रस्यगजानां हिमवन्महिष-
सिंहातिरेकसम्भवेनाविरोधादिति । “वीतवीतभयाः” इति
पाठे वीतं विगतं वीतात्पादाद्दुःशर्मभ्यां भयं येषां ।

(५) कृत्वैव विनिवेशितम् ।

(६) स्वर्गादपि ।

शेखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ।

७) अनुगर्जितसन्दिग्धाः चरणैर्मुरजस्वनाः ॥ ४० ॥

प्रच कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकैः ।

गृहयन्तपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥

यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापान(८)भूमिषु ।

ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२

तथोक्ताः । स्वभावविनीता इत्यर्थः ॥ “पादकर्म युतं प्रोक्तं यात-
प्रद्वेषवारणम् । उभयं वीतमाख्यातम्” इति यादवः ॥ अश्वा
विलयोनयो विलसन्भवाः । अन्यत्र तु न तथेति वैचित्र्यम् ।
उक्तं च—“अमृताद्वाप्यतो वल्लेर्वेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः । साक्षो
हयानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्तिता” इति ॥ यक्षाः प्रसिद्धाः
किंपुरुषाः किंनराश्च पौराः पुरजनाः । वनदेवता एव योषितः ।
नतु मानुष्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

शिखरेति ॥ यत्र पुरे शिखरेषु आसक्ता मेघा येषां तेषां
वेश्मनां सम्बन्धिनः । अनुगर्जितानि प्रतिगर्जितानि तैः
सन्दिग्धा मुरजस्वनाः करणैस्तालव्यवस्थापकैस्ताडनविशेषैः ।
तदुक्तं राजकन्दर्पेण—“नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशमेदि-
नाम् । संस्थानं ताडनं रोधः करणानि प्रचक्षते” इति ॥
व्यज्यन्ते स्फुटीक्रियन्ते ॥ ४० ॥

यत्रेति ॥ यत्र नगरे विलोलानि चञ्चलानि विटपेषु अंशु-
कानि येषां तैः कल्पद्रुमैरेव अपौरादरेण पौरादरं विनैव
निर्मिता । अयत्नसिद्धेत्यर्थः । गृहेषु यानि यन्त्राणि आधार-
दारूणि तेषु पताकाः तासां श्रीः सम्भवतीति शेषः । तत्र
लम्बाम्बराः कल्पतरव एव वैजयन्तीति सम्भाव्यन्त इत्यर्थः
॥ ४१ ॥

यचेति । यत्र पुरे नक्तं रात्रौ स्फटिकहर्म्येषु आपानभूमिषु

यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।

अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ॥४॥

यौवनान्तं वयो यस्मिन्नान्तकः कुसुमायुधात् ।

(६) रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥४॥

भूभेदिभिः सकम्पोऽर्ललिताङ्गुलितर्जनैः ।

यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥

पानगोष्ठौप्रदेशेषु ज्योतिषां नक्षत्राणां प्रतिविम्बानि उपह-
रतां पुष्पोपहारत्वं मौक्तिकोपहारत्वं वा प्राप्नुवन्ति ॥ ४२ ॥

यत्रेति ॥ यत्र पुरे दुर्दिनेषु मेघाच्छन्नदिवसेषु नक्तमो-
क्षीनां दृणज्योतिषां प्रकाशेन सञ्चरन्त एभिरिति सञ्चर-
पन्थानः । “गोक्षरसञ्चर—” इत्यादिना चप्रत्ययान्तो निपातः
दर्शितसञ्चराः प्रकाशितमार्गा अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः
“कान्तार्थिनौ तु या याति सङ्केतं साभिसारिका” इत्यमरः ।
तमिस्राणां तमसाम् ॥ कथ्योगात्कर्मणि षष्ठौ ॥ अनभिज्ञाः
तमांसि नाभिजानन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

यौवनान्तमिति ॥ यस्मिन् पुरे वयो यौवनान्तं यौवनाव-
धिकम् । सर्वेऽपि अजरा इत्यर्थः । तथा कुसुमायुधात्कामात्
अन्य इति शेषः । अन्तको मृत्युर्न । अस्तौति शेषः । विरहिण-
तादृग्दुःखोत्पादकत्वादन्तकत्वोपचारः । कामं विना मृत्युर्ना
स्तीत्यर्थः । अतएव तत्कार्यभूतमरणाभाव इत्याशयेनाह-
रतीति ॥ रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा सुप्तिरेव संज्ञाविपर्ययश्चेत-
नापगमः । न तु दीर्घनिद्रारूप इत्यर्थः । अत्रत्याः सर्वेऽजरा
मरा इति श्लोकात्तात्पर्यार्थः । अन्तयति अन्तं करोतीति
अन्तकः ॥ अन्तयतेऽदाप्करोतीति ष्यन्ताद्यप्रत्ययः ॥ ४४ ॥

भूभेदिभिरिति ॥ यत्र पुरे प्रिया युवानो भूभेदिभिर्भ-
मङ्गवर्जैः सकम्पा षोष्ठा येषु तैर्ललितान्यङ्गुलितर्जनानि ये

(६) रतिखेदसमुत्पन्ना ।

ज्ञानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।

स्य चोपवनं वाह्यं (१) गन्धवद्गन्धमादनम् ॥४६॥

(१) अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।

गर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥४७॥

सद्गानि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्यवौक्षिताः ।

स्त्रीणां कोपैर्मानाख्यैराप्रसादार्थिन आप्रसादं प्रसादपर्य-
मर्थिनो याचकाः कृताः । न तु शत्रुकोपैरिति भावः ॥४५॥

सन्तानकृति ॥ किञ्चेति चार्थः । सन्तानकतरोच्छायासु
प्ता विद्याधरा देवताविशेषास्त एव अध्वगा यस्मिंस्तत्तथोक्तं
ध्वत् गन्धमादनं नाम गिरिर्यस्य पुरस्य बहिर्भव
सुप्तपवनमारामः ॥ सन्तानकतरुच्छायेत्यत्र पूर्वपदार्थबाहु-
सम्भवेऽपि “शलभच्छायम्” “इक्षुच्छायम्” इतिवत्समर्थ-
हायानिष्पत्तेस्तदपेक्षाभावात् “छाया बाहुल्ये” इति नपुं-
कत्वं नास्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ अत्र “गन्धवद्गन्धमादनम्” इत्या-
नुक्तः पाठः । प्राचीनपाठस्तु “सुगन्धगन्धमादनः” इति
लिङ्गान्तः । अतएव क्षीरस्वामिना “गन्धमादनमन्ये च”
त्यत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादन इति व्याख्याय प्रयोगे
। पुलिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं “सुगन्धगन्धमादनः” इति
गालिदास इति ॥ ४६ ॥

अथेति ॥ अथ ते दिवि भवा दिव्या मुनयो हैमवत इदं
हैमवतं पुरं प्रेक्ष्य स्वर्गाभिसन्धिना स्वर्गोद्देशेन यत् सुकृतं
त्योतिष्ठोन्माद्यनुष्ठानं तत् स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चनां प्रतार-
णमिव मेनिरे । हैमवत्तगरमवेक्ष्य स्वर्गस्य पुण्यफलत्वं
भदता वेदेन वयं विप्रलब्धा इत्यर्थः । स्वर्गादतिरमणीयमिति
भावः ॥ ४७ ॥

त इति ॥ लिखितानलनिखलैः । चित्रगतज्वलननिष्प-
न्दैरिति वेगप्रकर्षोक्तिः । जटाभारैः उपलक्षिताः ते मुनयः ।

अवतेरुर्जटाभारैर्लिखितानल(३)निश्चलैः ॥४८॥

गगनादवतीर्णा सा यथादृष्टपुरःसरा ।

तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा ॥ ४९ ॥

तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात्प्रत्युद्ययौ गिरिः ।

नमयन् सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुन्धराम् ॥५०॥

धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुदृष्टहुजः ।

प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥५१॥

हारि तिष्ठन्तीति द्वाः स्याद् द्वारपालकाः ॥ “प्रतीहारे द्वारपाल-
द्वाः स्यद्वाः स्थितदर्शकाः” इत्यमरः ॥ उम्मुखैरूर्ध्वमुखैर्द्वाः स्थै-
र्वीक्षिताः सन्तः । न तु विनिवारिता इत्यर्थः । गिरिर्हिमवतः
सद्यनि वेगादवतेरुवतीर्णवन्तः ॥ ४८ ॥

गगनादिति ॥ गगनादवतीर्णावरूढा यथादृष्टं दृष्टानुक्रमेण
स्थिताः पुरःसरा अग्रेसरा यस्यां सा तथोक्ता ॥ अनुपसर्जना-
धिकारश्च ङीप् ॥ सा मुनिपरम्परा मुनिपङ्क्तिस्तोयान्तस्तो-
याभ्यन्तरे भास्कराली प्रतिविम्बितार्कपङ्क्तिरिव रेजे । एतेन
मुनीनां तेजस्वित्वेऽपि सुखसन्दर्शनं सूचयति । भास्कराणां
भूयिष्ठत्वसम्भावनायं तोयान्तरित्युक्तम् । अतएव बहुत्वसि-
द्धिश्च ॥ ४९ ॥

तानिति ॥ गिरिर्हिमवानर्घ्यमर्घ्यार्थं जलमादाय सार-
गुरुभिरन्तःसारदुर्भरैः पादन्यासैर्वसुन्धरां नमयन्नधः प्रापयन् ।
अर्घमर्हन्तीत्यर्घ्यान् पूज्यान् ॥ दण्डादित्वाद्यप्रत्ययः ॥ तान्
मुनीन् दूरात्प्रत्युद्ययौ ॥ ५० ॥

सम्प्रति हिमवन्तमेव जङ्गमस्थावररूपद्वयसाधारणैर्विशेष-
णैर्विशिनष्टि—

धात्विति ॥ धातुवत्तास्त्रोऽधरो यस्य स तथोक्तः । अन्यत्र
धातुरेव तास्त्रोऽधरो यस्य । प्रांशुव्रतः । उभयत्रापि समानम् ।

(३) - निश्चलात् ।

विधिप्रयुक्त(४)सत्कारैः स्वयं मार्गस्थ (५)दर्शकः ।

स (६)तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥५२॥

तत्र वेत्रासनासीनान् (७)कृतासनपरिग्रहः ।

इत्युवाचेश्वरान् वाचं प्राञ्जलि(८)भूधरेश्वरः ॥५३॥

अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् ।

अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥

देवदारवद् बृहन्तो भुजौ यस्य स तथोक्तः । देवदारव एव
बृहन्तो भुजौ यस्य इत्यन्यत्र । प्रकृत्या स्वभावेनैव शिलावदगो
यस्य स शिलोरक्तः । शिलैवेत्यन्यत्र ॥ “उरःप्रभृतिभ्यः कप्”
इति कप् ॥ अतो हिमवानिति सुव्यक्तः ॥ वर्तमाने क्तः ॥ सत्यं
स एवायं हिमवानिति तद्धर्मप्रत्यभिज्ञानादवधारित इत्यर्थः
॥ ५१ ॥

विधीति ॥ स हिमवान् विधिना शास्त्रेण प्रयुक्तसत्कारैः
कृतार्चनैः शुद्धकर्मभिरदुष्टचरितैः । शुद्धान्तप्रवेशार्हैरित्यर्थः ।
तैर्मुनिभिः स्वयं मार्गस्थ दर्शयतीति दर्शको दर्शयिता सन् ॥
पश्यतस्त्वंन्तादण्प्रत्ययः ॥ शुद्धान्तमन्तःपुरमाक्रमयामास ।
प्रवेशयामासेत्यर्थः ॥ अत्र क्रमेरगत्यर्थत्वात् “गतिबुद्धि-”
इत्यादिना तैरित्यस्य न कर्मत्वम् ॥ ५२ ॥

तत्रेति ॥ वेत्रं लताविशेषः । तत्र शुद्धान्ते वेत्रासनासी-
नान् वेत्रमयविष्टरोपविष्टानीश्वरान् प्रभून्मुनीन् भूधरेश्वरो
हिमवान् कृतासनपरिग्रहः । उपविष्टः सन्नित्यर्थः । प्राञ्जलिः
कृताञ्जलिः सन् । इत्येवं वाचमुवाच ॥ ५३ ॥

अपेति ॥ अतर्कितोपपन्नमविचारितमेवोपगतम् । अत्य-
न्तासम्भावितमित्यर्थः । वो युष्माकं दर्शनमपमेघोदयं वर्षम-
नन्नादृष्टिस्तथादृष्टं कुसुमं यस्य तत्तथोक्तं फलं च तन्मे प्रति-

(४) -सत्कारान् । (५) देशकः । (६) तान् ।

(७) नौचासनपरिग्रहः । (८) पृथिवीधरः ।

मूढं बुद्धमिवात्मानं हैमौभूतमिवायसम् ।
 भूमेर्दिवमिवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥ ५५ ॥
 अद्यप्रभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।
 यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्वि तीर्थं (६) प्रचक्षते ॥ ५६ ॥
 अवैमि पूतमात्मानं ह्येनैव द्विजोत्तमाः ।
 मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाश्रसा च वः ॥ ५७ ॥

भाति । अतिदुर्लभलाभः संवत्त इत्यर्थः ॥ अत्र मेघोदयकुसु-
 मरूपकारणयोरभावेऽपि वर्षफलरूपकार्ययोरुदयाभिधाना-
 दिभावना । मुनिदर्शनस्य विशिष्टवृत्तित्वेन च रूपणाद्रूपका-
 लङ्कारश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ॥ ५४ ॥

मूढमिति ॥ भवदनुग्रहादात्मानं मां मूढं बुद्धिं विनाशितं
 बुद्धमिव मूढो भूत्वा यो बुद्धिवांस्तमिव ॥ कर्तरि क्तः ॥ आयस-
 मयोविकारं हैमौभूतम् । आयसत्वं विहाय सौवर्णत्वं प्राप्त-
 मिवेत्यर्थः । भूमेर्भूलोकाद्विव स्वर्गमारूढमिव मन्ये । ज्ञानरू-
 पस्थानान्यद्य मे परमुत्कृष्यन्त इति भावः ॥ ५५ ॥

अद्येति ॥ अद्यप्रभृतीन् आरभ्य भूतानां प्राणिनां शुद्धये-
 ऽधिगम्योऽस्मि । शुद्धयिनां तीर्थभूतोऽस्मीत्यर्थः । भवदागम-
 नादिति शेषः । हि यस्मात् । यदर्हद्भिः सर्गिरध्यासितमधि-
 ष्ठितम् । जुष्टमिति यावत् । तत्तीर्थं प्रचक्षते । “निपानागम-
 योस्तौर्धसृषिजुष्टजले गुरौ” इत्यमरः ॥ ५६ ॥

अवैमीति ॥ हे द्विजोत्तमाः । आत्मानं मां ह्येनैव पूतं
 शुद्धमद्वैत्यवगच्छामि । केन ह्येन । मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन मन्दा-
 किनौपातेन वो युष्माकं धौतयोः चालितयोः पादयोरश्रसा-
 च ॥ अत्र गङ्गाजलवत्पादाश्रसः पावनत्वमित्यौपम्यं गम्यते ।
 तच्च “प्रस्तुताप्रस्तुतयोः” इति दौषकालङ्कारः । “प्रियः प्रियत-
 राख्यानम्” इति लक्षणात् प्रियोऽलङ्कार इति केचित् ॥ ५७ ॥

जङ्गमं (१) प्रैष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।
 विभक्तानुग्रहं मन्ये (२) द्विरूपमपि मे वपुः ॥ ५८ ॥
 भवत्सम्भावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते ।
 (३) अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रवभन्ति मे ५९
 न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।
 अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥ ६० ॥

जङ्गममिति ॥ हे मुनयः । द्विरूपं जङ्गमस्थावरात्मकत्वाद्
 द्विप्रकारकमपि मे वपुर्विभक्तानुग्रहं विभज्य कृतप्रसादं मन्ये ।
 कुतः । जङ्गमं वपुर्वी युष्माकं प्रैष्यभावे कैङ्कर्यं । स्थितमिति
 शेषः ॥ “प्रादूहोढोऽप्येष्वेषु हृद्विवक्तव्या” इति हृदिः ॥
 “नियोज्यकिङ्करप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः” इत्यमरः ॥ स्थावरं
 वपुश्चरणाङ्कितम् । अयमेव हि महाननुग्रहो दासजनस्य यत्
 कर्मसु नियोजनं मूर्धनि पादन्यासश्चेति तात्पर्यार्थः ॥ ५८ ॥

भवादिति ॥ व्याप्ता दिगन्ता यैस्तानि व्याप्तादिगन्तानि ।
 महान्धपौत्वर्थः । मे मम अङ्गानि भवत्सम्भावनोत्थाय युष्मद-
 नुग्रहजन्याय मूर्च्छते व्याप्नुवते परितोषाय न प्रभवन्ति न
 पर्याप्नुवन्ति ॥ अलमर्थयोगाच्चतुर्थी ॥ यथा महत्स्वपि मद-
 गात्रेषु न माति तथा मे हर्षो वर्धत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

नेति ॥ भास्वतां तेजस्विनां विवस्वतां च वो युष्माकं दर्श-
 नेन केवलं दरीसंस्थं गुहागतं तमो ध्वान्तरूपमेव नापास्तम् ।
 किन्तु मेऽन्तर्गतमन्तरात्मगतं रजसो रजोगुणात् परमनन्तरं
 तमोऽज्ञानरूपमप्यपास्तम् । रजस्तु पादन्यासैरेवापास्तमिति
 भावः ॥ प्रसिद्धैर्भास्वद्भिर्बाह्यां तमोऽपास्त एभिस्त्वान्तरम-
 पीति व्यतिरेको व्यज्यते ॥ ६० ॥

(१) प्रैष्यभावेन । (२) विरूपम्, द्वैरूप्यम् । (३) अभिव्याप्त ।

कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत्किं (४)नोपपद्यते।
 (५)मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवता(६)मिह ॥
 तथापि तावत्कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ ।
 विनियोगप्रसादा हि किङ्कराः प्रभविष्णुषु ॥६२॥
 एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।
 ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥६३॥

कर्तव्यमिति ॥ कर्तव्यं कार्यं वो युष्माकं न पश्यामि ।
 निस्पृहत्वादिति भावः । अथ स्याच्चेद्विद्येत यद्वि किं नोपप-
 द्यते किं नाम न सम्भवति । सर्वं सुलभमेवेत्यर्थः । अथवा
 किमत्र प्रयोजनचिन्तयेत्याह—मत्पावनाय मच्छोधनायैव
 भवतामिह विषये प्रस्थानम् । इमं देशमुद्दिश्येदं प्रयाणमि-
 त्यर्थः । मन्ये तर्कयामि ॥ ६१ ॥

तथापीति ॥ तथापि भवतां निस्पृहत्वेऽपि कस्मिंश्चित् ।
 कर्मणीति शेषः । आज्ञामिदं कुर्वित्यादेशं तावदिदानीं मे
 मङ्गलं दातुमर्हथ । मदनुग्रहबुद्धौति भावः । हि यस्मात् किङ्करा
 भूत्याः । प्रभवन्तीति प्रभविष्णुषु प्रभुषु विषये ॥ “भुवश्च”
 इतीष्णुचप्रत्ययः ॥ विशेषेण नियोगो विनियोगः ब्रेषणमेव
 प्रसादोऽनुग्रहो येषां ते तथोक्ताः । अन्यथा स्वस्वामिभावो
 निष्फल इति भावः ॥ ६२ ॥

एत इति ॥ किं बहुना । एते वयममी दारा इयं कुलस्य
 जीवितं प्राणभूता । परमप्रेमास्पदमित्यर्थः । कन्या । अत्रैषां
 मध्ये येन जनेन वः कार्यं प्रयोजनं ब्रूत । तमिति शेषः । येन
 सोऽपि दीयत इति भावः ॥ रत्नहिरण्यादिकं तु न मे गण्य-
 मित्याह—बाह्यवस्तुषु कनकरत्नादिष्वनास्थानादरः ॥ प्रसज्य-
 प्रतिषेधेऽपि नज्जमास इष्यते ॥ अदेयं न किञ्चिदस्तीति
 भावः ॥ ६३ ॥

(४) नोपदिश्यते ।

(५) शङ्के ।

(६) इदम् ।

(७) इत्यूचिवांस्तमेवार्थं (८) गुह्यामुखविसर्पिणा ।
 द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार (९) हिमालयः ॥ ६४ ॥
 अथाङ्गिरसमग्रस्यमुदाहरणवस्तुषु ।
 ऋषयो (१) नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ ६५ ॥
 उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।
 मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः ॥ ६६ ॥
 स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुः (२) स्तथाहि ते

इतीति ॥ इत्यूचिवानुक्तवान् ॥ वचेः कसुप्रत्ययः ॥ हिमालयो हिमवान् गुह्यानां मुखेषु विवरेषु विसर्पतीति तथोक्तेन प्रतिशब्देन तमेव पूर्वोक्तमेवार्थं द्विद्विवारम् ॥ “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” इति सुच्प्रत्ययः ॥ व्याजहार वभाषे ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमृषय उदाहरणानि कथाप्रसङ्गास्त एव वस्तून्यर्थास्तेष्वग्रं नयतीत्यग्रणीस्तमग्रस्यं प्रगल्भम् ॥ “सत्सुद्विष—” इत्यादिना क्विप् ॥ “अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति वक्तव्यम्” इति णत्वम् ॥ अङ्गिरसं नामार्धं नोदयामासुः प्रतिवक्तुं प्रेरयामासुः । सोऽङ्गिरा भूधरं हिमवन्तं प्रत्युवाच ॥ ६५ ॥

उपपन्नमिति ॥ इदम् “एतं वयममौ दाराः” (६ । ६२) इत्याद्युक्तं सर्वम् अतः परमतोऽधिकमपि त्वयि उपपन्नं युज्यते । तथाहि । ते मनसः शिखराणां च समुन्नतिः सदृशी । शिखराणीव मनो महान्नतमित्यर्थः । किं नाम दुष्करमुन्नतचित्तानामिति भावः । प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्मनःशिखरयोरौपम्यस्य गम्यत्वाद्दीपकालङ्कारः ॥ ६६ ॥

स्थान इति ॥ त्वां स्थावरात्मानं स्थावररूपिणं विष्णुमाहुः । “स्थावराणां हिमालयः” इति गौतावचनात् । स्थानं युक्तम् ॥

- (७) इत्युक्तवान् । (८) दरी । (९) हिमाचलः ।
 (१) नोदयामासुः, प्रेरयामासुः । (२) मनोविषयः ।

चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥६७॥
 गामधास्यत्कथं नागो ऋणाल(३)मृदुभिः फणैः
 आ रसातलमूलात्त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥६८॥
 अच्छिन्नामलसन्तानाः समुद्रो(४)र्म्यनिवारिताः
 पुनन्ति(५)लोकान् पुण्यत्वात्कीर्तयः सरितश्च ते
 यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।
 (६)प्रभावेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥७०॥

युक्तार्थेऽव्ययमेतत् ॥ “युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ॥
 तथाहि । ते तव कुक्षिश्चराचराणां जङ्गमस्यावररूपिणां भूतानां
 पृथिव्यादीनामाधारतां गतः । तवेव विष्णोः कुक्षिरेवंभूत
 इति भावः ॥ ६७ ॥

गामिति ॥ नागः शेषाहिरृणालमृदुभिर्विसर्गोमलैः फणैर्गो
 भुवं कथमधास्यद्धारयेत् । त्वमा रसातलमूलात्पातालपर्यन्तम् ॥
 विकल्पादसमाप्तः ॥ नावालम्बिष्यथास्तेत्पादैर्नावलम्बेया यदि ।
 त्वदवलम्बनादेव भुजगराजोऽपि भुवं बिभर्तीत्यर्थः ॥ अत्र
 क्रियातिपत्त्यभावाद्बृह्प्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ६८ ॥

अच्छिन्नेति ॥ अच्छिन्ना अविच्छिन्ना अमलाश्च सन्तानाः
 प्रबन्धाः प्रवाहाश्च यासां ताः तथोक्ताः समुद्रोर्मिभिः अनिवा-
 रिताः । पारगमनान्तःप्रवेशाच्चेति भावः । ते तव कीर्तयः
 सरितश्च गङ्गादयः पुण्यत्वात् पवित्रत्वात्लोकान् पुनन्ति पाव-
 यन्ति । लोकपावनाः खलु पुण्यलोका इति भावः ॥ केवल-
 प्रकृतविषयस्तुल्ययोगितालङ्कारः ॥ ६९ ॥

यथेति ॥ गङ्गा भागीरथी । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवस्तेन
 कारणेन परमे तिष्ठतीति परमेष्ठिनो विष्णोः ॥ परमे कित्-
 प्रत्ययः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यलुक् । “—परमेवर्द्ध-

(३) सट्टशैः । (४) निवारिताः । (५) लोकम् । (६) प्रभावेन ।

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरः ।

त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत्स (७)तु स्वाभाविकस्तव७१

यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया ।

उच्चैर्हिरण्यमयं शृङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥७२॥

काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।

इदं तु ते भक्तिनम्रं (८)सतामाराधनं वपुः॥७३

दिव्यग्निभ्यः स्थः” इति षत्वम् ॥ पादेन चरणेन यथैव स्नाध्यते प्रशस्यते तथैव द्वितीयेन प्रभवेण उच्छिरसा त्वया स्नाध्यते । हरिचरणवत्तीर्थस्यापि तीर्थभूतस्त्वमिति भावः ॥ ७० ॥

तिर्यागिति ॥ तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापकः । सर्वव्यापी-
त्यर्थः । महिमा महत्त्वं हरर्विष्णोस्त्रिषु विक्रमेषूद्यतस्य सत
भासीत् । त्रिविक्रमोद्यतस्यापि कदाचिदेव । न तु सर्वदेत्यर्थः ।
तव तु व्यापको महिमा स्वाभाविकः । नित्यसिद्ध इत्यर्थः
॥ ७१ ॥

यच्चेति ॥ यज्ञभागभुजामिन्द्रादीनां मध्ये पदमातस्थुषा
निहितवता त्वया उच्चैरुन्नतं हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमयम् ॥
“दाण्डिनायनहास्तिनायन—” इत्यादिना निपातनात् साधु ॥
सुमेरोः शृङ्गं शिखरम् । प्राधान्यं च ध्वन्यते ॥ “शृङ्गं प्रधान्यसा-
न्वाच्च” इत्यमरः ॥ वितथीकृतं व्यर्थीकृतम् । तस्य यज्ञभागा-
भावादिति भावः । अस्य तु तत्सङ्गावे प्रमाणम्—“हिमवतो
हस्तौ” इति श्रुतिः ॥ ७२ ॥

काठिन्यमिति ॥ भवता सर्वं काठिन्यम् । अनम्रत्वमि-
त्यर्थः । स्थावरे स्थिरे काये । शिलामय इत्यर्थः । अर्पितं
न्यस्तम् । सतामर्हतामाराधनं पूजासाधनं त इदं वपुस्तु । जङ्ग-
ममित्यर्थः । भक्तिनम्रम् । काठिन्यलेशोऽप्यत्र नास्त्यन्यथा
नम्रत्वसम्भवादित्यर्थः । तथा चासाधारण्यं ध्वन्यते ॥ ७३ ॥

(७) च स्वाभाविकस्तथा ।

(८) अर्हदाराधनम् ।

- (६) तदागमनकार्यं नः शृणु कार्यं (१) तवैव तत्
 श्रेयसामुपदेशात् (२) तु वयमत्रांशभागिनः ॥ ७४ ॥
 अणिमादि (३) गुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।
 शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्धचन्द्रं विभर्ति यः ॥ ७५ ॥
 (४) कलितान्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः
 (५) येनेदं ध्रियते विश्वं धुर्यैर्यानमिवाध्वनि ॥ ७६ ॥

तदिति । तत्तस्माद्वोऽस्माकमागमनस्य कार्यं प्रयोजनं
 शृणु । तत् कार्यं च तवैव । न त्वस्माकमित्यवधारणार्थं एव
 कारः । वयं तु श्रेयसामुपदेशादत्र कार्योऽंशभागिनः । त्वमे
 वात्र फलभाव्यमुपदेशार इति भावः ॥ ७४ ॥

कार्यमेवाह—

अणिमेति ॥ यः शब्दुरणिमादिगुणोपेतमणिमादिभिः
 दृष्टिगुणैर्वाच्यभूतैरुपेतम् । अष्टैश्वर्यवाचकमित्यर्थः । अतएव
 स्पृष्टं पुरुषान्तरं येन तं तथोक्तं पुरुषान्तरस्यानभिधायकम्
 तस्यैवैवंगुणत्वादित्यर्थः । उच्चैः परममीश्वर इति शब्दम्
 निरुपपदं श्वरशब्दमित्यर्थः । सार्धचन्द्रमर्धचन्द्रयुक्तम् । अर्ध
 चन्द्रं चेत्यर्थः । विभर्ति ॥ ७५ ॥

कलितेति ॥ येन शब्दना कलितं धृतिसंग्रहादिस्वस्वगुण
 सम्पादितमन्योन्यसामर्थ्यं परस्परसहकाररूपं यैस्तथोक्तैः
 स्वस्वरूपसामर्थ्यमन्योन्याधेयमेवेति भावः । पृथिव्यादिभिर
 आत्मभिः । अष्टाभिर्मूर्तिभिरित्यर्थः । इदं व्यक्तं विश्वं धुरं वा
 न्तीति धुर्यैरश्वैः ॥ “धुरो यङ्गकौ” इति यत्प्रत्ययः ॥ अध्वानं
 यानं रथ इव ध्रियते ॥ ७६ ॥

- (६) यथा, यत् । (१) तथा । (२) च वयमप्यंशभाजिनः
 (३) गुणोत्थानम् । (४) कल्पिता । (५) यस्येदं धार्यते ।

योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्वाभ्यन्तरवर्तिनम् ।
 अनादृतिभयं यस्य पदमाहुर्मनोषिणः ॥७७॥
 स ते दुहितरं साक्षात्साक्षौ विश्वस्य कर्मणाम् ।
 द्रुयुते वरदः शम्भुरस्मत् (६) संक्रामितैः पदैः ॥७८॥
 तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।
 अशोच्या हि पितुः कन्या (७) सङ्गर्तृप्रतिपादिता ७९
 यावन्त्येतानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 मातरं कल्पयन्वेनामीशो हि (८) जगतः पिता ८०

योगिन इति ॥ योगिनः अध्यात्मवेदिनः क्षेत्वाभ्यन्तरवर्तिनं
 शरीरान्तश्चरं सर्वभूतान्तर्यामिनम् । परमात्मस्वरूपिणमित्यर्थः ।
 “क्षेत्रं पक्षौशरीरयोः” इत्यमरः ॥ यं शम्भुं विचिन्वन्ति मृग-
 यन्ते । मनोषिणो विद्वांसो यस्य शम्भोः पदं स्थानमविद्यमा-
 नमावृत्तेः पुनः संसारापत्तेर्भयं यत्र तत्तथाभूतमाहुः ॥७७॥

स इति ॥ विश्वस्य जगतः कर्मणां साक्षी द्रष्टा ॥ साक्षा-
 द्भृष्टरं संज्ञायाम्” इतीतिप्रत्ययः ॥ वरानिष्टान्ददातीति वरदः ।
 “भ्रातोऽनुपसर्गे कः” इति कप्रत्ययः ॥ स पूर्वोक्तः शम्भुरस्मत्-
 संक्रामितैः पदैः अस्मासु निवेशितैर्वाक्यैः तं दुहितरं साक्षाद्
 द्रुयुते । अस्मत्स्वेन स्वयमेव याचत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

तमिति ॥ तं शम्भुं भारत्या वाचार्थमभिधेयमिव सुतया
 दुहित्वा योक्तुं मञ्जुटयितुमर्हसि ॥ अत्र वागर्थयोरुपमानत्व-
 सामर्थ्याच्छिवयोर्निख्ययोगो विवक्षित इत्युक्तम् “वागर्थविव
 संपृक्तौ” (रघुवंशे १ । १) इत्यत्रापि ॥ तथाहि । सङ्गर्ते प्रति-
 पादिता दत्ता कन्या पितुरशोच्या ॥ ७९ ॥

गुणान्तरमप्याह—

यावन्तीति ॥ स्थावराणि चराणि च यावन्ति एतानि

(६) संक्रामितैः । (७) सङ्गर्ते । (८) जगताम् ।

प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।
 चरणौ रञ्जयन्वस्याञ्चूडामणिमरीचिभिः ॥८१॥
 उमा बधूर्भवान्दाता याचितार इमे वयम् ।
 वरः शम्भुरलं ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधिः ॥८२॥
 अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्थानन्यवन्दिनः ।
 सुतासम्बन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥८३॥
 एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखौ ।
 लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥८४॥

भूतानि । मन्तीति शेषः । सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । एनां ते
 दुहितरं मातरं कल्पयन्तु । हि यस्मादौशो जगतः पिता ।
 पित्रदारेण मातृभावो न्याय्य इति भावः ॥ ८० ॥

प्रणम्येति ॥ विबुधा देवाः शितिकण्ठाय शिवाय प्रणम्य
 तदनन्तरं नीलकण्ठप्रणामानन्तरमस्याश्चरणौ चूडामणिमरी-
 चिभौ रञ्जयन्तु । ईश्वरपरिग्रहादखिलदेवतावन्द्या भवति
 त्यर्थः ॥ ८१ ॥

उमेति ॥ उमा बधुः । भवान्दाता । इमे वयं याचितार
 प्रार्थकाः । शम्भुर्वरो वीरः । एष विधिरेषा सामग्र्यो त्वत्कु-
 लस्योद्भूतय उच्छ्रयायालं पर्याप्तं हि ॥ “नमःस्वस्तिस्त्राहा
 स्त्रधा—” इत्यादिना चतुर्थी ॥ ८२ ॥

अस्तोतुरिति ॥ स्वयमन्यस्तोता न भवतीत्यस्तोतुः किं
 स्तूयमानस्य सर्वस्तुत्यस्य वन्द्यस्य जगद्वन्द्यस्य स्वयमन्यं न वन्द्य-
 इत्यनन्यवन्दिनो विश्वगुरोर्देवस्य सुतासम्बन्धविधिना यौन-
 सम्बन्धाचरणेन गुरुर्भव । यो नान्यं स्तौति न वन्दते तस्मात्
 त्वं स्तुत्यो वन्द्यश्चेत्यहो तव भाग्यवत्तेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

एवमिति ॥ देवर्षीर्वाङ्मरस्त्वेवं वादिनि सति पार्वती पितृ-
 पार्श्वेधोमुखी सती । लज्जयेति शेषः । लीलाकमलपत्राणि

शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।

प्रायेण गृहिणीनेत्राः (६) कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः ८५
मेने मेनापि (१) तत्सर्वं पत्युः (२) कार्यमभीप्सितम्
भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥ ८६ ॥

इदमब्रुवोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य सः ।

आददे वचसामन्ते मङ्गलालङ्कतां सुताम् ॥ ८७ ॥

एहि (३) विश्वात्मने वत्से (४) भिक्षासि परिकल्पिता

गणयामास सञ्चख्यौ । लज्जावशात्कमलदलगणनाव्याजेन हर्षं
जुगोपेत्यर्थः ॥ अनेनावर्हत्याख्यः सञ्चारी भाव उक्तः । तदु-
क्तम्—“अवर्हत्या तु लज्जादर्हर्षाद्याकारगोपनम्” इति ॥ ८४ ॥

शैल इति ॥ शैलो हिमवान् सम्पूर्णकामोऽपि । दातुं
क्षतनिश्चयोऽप्येत्यर्थः । मेनामुखमुदैक्षत । उचितोत्तरजिज्ञा-
सयेति भावः । तथाहि । प्रायेण कुटुम्बिनो गृहस्थाः कन्या-
र्थेषु कन्याप्रयोजनेषु गृहिण्येव नेत्रं कार्यज्ञानकारणं येषां ते
तथोक्ताः । कलत्रप्रधानवृत्तय इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

मेन इति ॥ मेनापि पत्युः हिमालयस्य तत्सर्वमभीप्सितं
कार्यं मेनेऽङ्गीचकार । तथाहि । पतिरेव व्रतं यासां ता भर्तुः
इष्टेऽभीप्सितं न विद्यते व्यभिचारो यासां ता अव्यभिचारिण्यो
भवन्ति । भर्तृचित्ताभिप्रायज्ञा भवन्तीति भावः ॥ ८६ ॥

इदमिति ॥ स हिमवान् वचसामन्ते सुनिवाक्यावसाने-
न सुनिवाक्य इदमुत्तरश्लोके वक्ष्यमाणं दानमेव न्याय्यं न्याया-
नपेतमुत्तरमिति बुद्ध्या वित्तेन विमृश्य विचिन्त्य मङ्गलं
।था तथालङ्कतां मङ्गलालङ्कतां सुतामाददे हस्ताभ्यां जग्राह
८७ ।

(६) कन्यार्थे हि । (१) तत्सर्वः । (२) कार्यसमीहितम् ।

(३) शर्वार्पणे । (४) भिक्षा त्वम् ।

अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥८८॥

एतावदुक्त्वा तनयामृषीनाह महीधरः ।

इयं नमति वः सर्वांस्त्रिलोचनबधूरिति ॥८९॥

ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।

आशीर्भिरधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥९०॥

तां प्रणामादरस्वस्तजाम्बूनदवतंसकाम् ।

अङ्गमारोपयामास लज्जमानामरुन्धतो ॥९१॥

एहोति ॥ हे वत्से पुत्रि । एहि आगच्छ । त्वं विश्वात्मने
शिवाय भिक्षा परिकल्पितासि निश्चितासि । “रत्नादिस्तस्य
पर्यन्तं सर्वं भिक्षा तपस्विनः” इति वचनादिति भावः । अर्थिनो
याचितारो मुनयः । मया गृहमेधिनो गृहस्थस्य फलं प्राप्तम् ।
इह परत्र च तारकत्वात् पात्रे कन्यादानं गार्हस्थ्यस्य फल-
मित्यर्थः ॥ ८८ ॥

एतावदिति ॥ महीधरो हिमवांस्तनयामेतावत् पूर्वोक्त-
मुक्तामृषीनाह—किमिति । इयं त्रिलोचनबधूस्त्र्यम्बकपत्नी क-
सर्वात्मनोति । त्रिलोचनबधूरिति सिद्धवदभिधानेनाविप्रति-
पक्षं दानमिति सूचयति ॥ ८९ ॥

ईप्सितार्थेति ॥ ते मुनयः । ईप्सितार्थक्रियेष्टार्थकरणे-
नोदारं महत् ॥ “उदारो दातृमहतोः” इत्यमरः ॥ गिरेर्हिम-
वतो वचो वचनमभिनन्द्य साध्विति संस्तुत्याम्बिकामम्बाम्
पच्यत इति पाकः फलम् । पुरःपाकाभिः पुरस्कृतफलाभिः
शीर्भिराशीर्वादिरधयामासुः संवर्धयामासुः ॥ ९० ॥

तामिति ॥ प्रणामादरेण नमस्कारासक्त्या सस्ते जाम्ब-
नदे सुवर्णविकारौ वतंसके कनककुण्डले यस्यास्तां लज्जमानां
तामम्बिकामरुन्धत्यङ्गमारोपयामास ॥ “रुहः पोऽन्यतरस्याम्”
इति प्रकारः ॥ ९१ ॥

तन्मातरं चाशुमुखीं (५) दुहितस्त्रे हविक्लवाम् ।
 वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद्गुणैः ॥८२॥
 वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षणं हरबन्धुना ।
 ते त्यहादूर्ध्वमाख्याय (६) चैरुच्चैरपरिग्रहाः ॥८३॥
 ते हिमालयमामन्त्रा पुनः (७) प्राप्य च शूलिनम् ।
 सिद्धं (८) चास्मै निवेदयार्थं तद्विष्टाः खमुद्ययुः ८४

तदिति ॥ दुहितस्त्रेहेन पुत्रिकाप्रेम्णा विल्लवां वियो-
 क्ष्यत इति भीताम् । अतएव अश्रूणि मुखे यस्यास्तामशुमुखीं
 तस्या अम्बिकाया मातरं तन्मातरं मेनां च । अन्या पूर्वं
 यस्यास्ति सोऽन्यपूर्वः ॥ “सर्वनाम्नो वृत्तिविषये पुंवद्भावः” इति
 पूर्वपदस्य पुंवद्भावः ॥ स न भवतीत्यनन्यपूर्वस्तस्यानन्यपूर्वस्य ।
 सापन्नदुःखमकुर्वत इत्यर्थः । वरस्य वोढुः गुणैः स्मृत्युच्चयत्वा-
 दिभिर्विशोकां निर्दुःखामकरोत् ॥ ८२ ॥

वैवाहिकीमिति ॥ चौरपरिग्रहा वल्कलमात्रवसनास्ते
 तपस्विनस्तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे हरबन्धुना हिमवता वैवा-
 हिकीं विवाहयोग्यां तिथिं पृष्टाः केल्यनुयुक्ताः सन्तः । अया-
 णामङ्गां समाहारस्यहः ॥ “तद्वितार्थोत्तरपदममाहारे च”
 इति समासः । “राजाहःसखिभ्यष्टच्” इति टच्प्रत्ययः । द्विगु-
 त्वादेकवचनम् । “रात्राङ्गाहाः पुंसि” इति पुलिङ्गता ॥ तस्मात्
 ब्राह्मादूर्ध्वमुपर्याख्याय चतुर्थेऽहनि विवाह इत्युक्ता चैरुच-
 लिताः ॥ ८३ ॥

त इति ॥ ते मुनयो हिमालयमामन्त्रा साधु यामित्या-
 इच्छ्य पुनः शूलिनं हरं सङ्केतस्थानस्थं प्राप्य सिद्धं निष्पन्न-
 मर्थं प्रयोजनमस्मै निवेद्य च आर्पयित्वा च तद्विष्टाः तेन
 शूलिना विष्टाः स्वमाकाशं प्रत्युद्ययुरुत्पेतुः ॥ अत्र संचिता-

(५) दुहितुः । (६) चेलुः । (७) प्रेक्ष्य । (८) तस्मै ।

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छा-

दगमयदद्रिसुतासमागमोक्तः ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्यु-

र्विभुमपि तं यदसौ स्पृशन्ति भावाः ॥८५॥

र्याभिधानात् संक्षेपो नाम गुण उक्तः । तदुक्तम्—“संक्षिप्ता-
र्याभिधानं यत् संक्षेपः परिकीर्तितः” इति ॥ ८४ ॥

भगवान् पशुपतिस्त्र्यहमात्रविलम्बमपि सोढुं न शशाक
तदौत्सुक्यादित्याह—

पशुपतिरिति ॥ उक्तं मनो यस्य स उक्तः ॥ “उक्त
उन्मनाः” इति निपातः ॥ अद्रिसुतासमागमोक्तः पार्वती-
परिणयोत्सुकः पशुपतिरपि तानि । त्रीणीति शेषः । अहानि
कृच्छादगमयदयापयत् । कविराह—असौ भावा औत्सुक्या-
दयः सञ्चारिणोऽवशमिन्द्रियपरतन्त्रमपरं पृथग्जनं कं न
विप्रकुर्युः न विकारं नयेयुः । यद्यस्मादिभुं समर्थम् । जिते-
न्द्रियमिति यावत् । तं स्मरहरमपि स्पृशन्ति । विकुर्वन्ती-
त्यर्थः ॥ अत्र विभुविकारसमर्थनादर्यादितरजनविकारः कैमु-
तिकन्यायादापततौत्वर्थापत्तिरलङ्कारः । तथा च सूत्रम्—
“दण्डापूर्पिकयार्थान्तरपतनमर्थापत्तिः” इति ॥ अर्थान्तरन्यास
इति केचित् तदुपेक्षणीयम् । युक्तिस्तु विस्तरभयान्नोच्यते ॥
पुष्पिताग्राह्यत्तम्—“अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ
जरगाश्च पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥ ८५ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचि-

तया सञ्ज्ञोविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालि-

दासक्तौ कुमारसम्भवे महाकाव्य उमाप्रदानो

नाम षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ
तिथौ च जामित्रगुणान्विताया म् ।
समेतबन्धुहिमवान् सुताया
विवाहदौक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥
वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-
गृहे गृहे व्यग्रपुरंभिवर्गम् ।
आसीत् पुरं सानुमतोऽनुरागा-
दन्तःपुरं चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥

अथेति ॥ अथ ब्रह्मानन्तरं हिमवान् औषधीनामधिपस्य
चन्द्रस्य वृद्धौ । शुकपक्ष इत्यर्थः । शुभकर्मस्वापूर्यमाणपक्षस्य
प्राशस्त्यात् । तिथौ च जामित्रं लग्नात्सप्तमं स्थानं तस्य गुणः
शुद्धिः सा च ग्रहराहित्यं तनान्वितायां सत्याम् । यद्यपि जामि-
त्रशुद्धिलग्नधर्मस्तथापि तद्वारा तिथेरपि तथा व्यपदेशे न
दोषः । समेतबन्धुर्युक्तबन्धुः सन् । सुताया दुहितुर्विवाहदौक्षा
विवाहसंस्कारः सैव विधिः कर्म तमन्वतिष्ठत् कृतवान् ॥ १ ॥

वैवाहिकैरिति ॥ अनुरागात्प्रीतिवशात् । गृहे गृहे प्रति-
गृहम् ॥ वीप्सायां द्विर्भावः ॥ विवाहः प्रयोजनमेषामिति
वैवाहिकानि तैः ॥ “तदस्य प्रयोजनम्” इति ठक् ॥ कौतुक-
संविधानैर्मङ्गलार्थसम्पादनैर्व्यग्रौ व्याकुलः पुरंभिवर्गः कुटुम्बि-
नौसङ्गो यस्मिंस्तत्तथाक्तं सानुमतोऽद्रेः पुरं बाह्यमौषधिप्रस्य-
मन्तःपुरमवरोधनं चैककुलेन एकगृहेण वोपमेयमासीत् ॥
“सजातीयगणे गोत्रे गृहेऽपि कथितं कुलम्” इति विश्वः ॥
सर्वेषामपि स्वगृहे एवेदं शोभनं वर्तत इत्यभिमानोऽभूदि-
त्यर्थः । एतेन हिमाद्रेः प्रजाराग उक्तः । अत्र सर्वं सम्पन्नमे-
वेत्यर्थः ॥ २ ॥

- (१) सन्तानकाकीर्णमहापथं त-
 चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।
 (२) भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
 (३) स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥ ३ ॥
 एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ
 (४) चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ।
 (५) आसन्नपाणिग्रहणेति पित्रो-
 रुमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥ ४ ॥
 अङ्गाद्ययावङ्गमुदीरिताशोः
 सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ।

सन्तानकेति ॥ सन्तानकैः मन्दारकुसुमैराकीर्णं आसृता
 महापथा राजकीयपथा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । चीनांशुकैः पङ्-
 वस्त्रैः कल्पिता विरचिताः केतुमाला ध्वजपङ्क्तयो यस्य तत्त-
 थोक्तम् । काञ्चनतोरणानां भासा प्रभयोज्ज्वलद्दीप्यमानं तत्
 पुरं स्थानान्तरं मेरोरन्यत्र स्थितः स्वर्ग इवावभासे ॥ उल्लेखो
 लङ्कारः ॥ ३ ॥

एकैवेति ॥ पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः ॥ “भ्रातृपुत्रौ स्वस्र-
 दुहितृभ्याम्” इत्येकशेषः ॥ “पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च” इत्य-
 मरः ॥ तेषां पङ्क्तौ सङ्गे सत्यामप्युभयैकैव चिरस्य दृष्टेव चिरा-
 त्कालमेव मृतोत्थितेव मृत्वा पुनरुत्पन्नेवासन्नपाणिग्रहणासन्न-
 विवाहेति । भर्तृगृहं गमिष्यतीति हेतोरित्यर्थः । पित्रोर्माता-
 पित्रोः ॥ “पिता माता” इत्येकशेषः ॥ विशेषेणोच्छ्वसितं प्राण-
 भूता बभूव । पुमपत्यादपि अधिकप्रेमास्मदमभूदित्यर्थः ॥ ४ ॥

- (१) सन्तानकाकीर्णचतुःपथम् । (२) भासा ज्वलत् ।
 (३) स्थानान्तरस्वर्गः । (४) चिरेण । (५) उपोढपाणि ।

सम्बन्धिभिन्नोऽपि गिरिः कुलस्य

स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥

मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन

योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु ।

तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्र-

बन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥ ६ ॥

सा गौरसिद्धार्यनिवेशवद्भि-

र्दूवाप्रवालैः (१)प्रतिभिन्नशोभम् ।

अङ्गादिति ॥ सा पार्वत्युदीरिताश्रीः प्रयुक्ताश्रीर्वादा सत्य-
ङ्गादङ्गमुत्सङ्गं ययौ । मण्डनान्मण्डनान्तरमन्यन्मण्डनमन्व-
भुङ्क्त । तदा सर्वे बन्धवः प्रत्येकमेव तामङ्गमारोप्य मण्डनं
प्रायच्छन्वित्यर्थः ॥ तच्च स्नेहनिबन्धनमेवेत्याह—सम्बन्धिभिन्नः
स्वपुत्रादिभिर्भिन्नो विभक्तोऽपि गिरिः कुलस्य वंशस्य स्नेहस्तदे-
कायतनं सैवैकमायतनं स्थानं तज्जगाम । तदिति छेदेऽप्ययमे-
वार्थः ॥ विधेयप्राधान्याच्चपुंसकत्वमिति । सर्वे बन्धवः स्नाप-
त्येभ्योऽपि तस्यामधिकं स्निह्यन्तीति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

मैत्रे इति ॥ अथ मैत्रे मित्रदैवत्ये मुहूर्ते । उदयमुहूर्तात्
तृतीयमुहूर्त इत्यर्थः । “आर्द्रः सार्द्रस्तथा मैत्रः शुभो वासव
एव च” इति बृहस्पतिस्मरणात् । उत्तरफल्गुनीषु फल्गुनी-
नक्षत्रे ॥ “फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे” इत्येकस्मिन्नपि
बहुवचनम् ॥ शशलाञ्छनेन चन्द्रेण योगं गतासु सतीषु तस्याः
पार्वत्याः शरीरे बन्धुस्त्रियः प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ “प्रतिकर्म
प्रसाधनम्” इत्यमरः ॥ चक्रः । कौटुम्भः । याः पतिपुत्रवत्यः ।
जीवहर्त्तृका जीवदपत्याश्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रतिकर्मप्रकारमेव प्रपञ्चयति—

(१) प्रतिभिन्नरागम् ।

निर्नाभि कौशेयमुपात्तबाण-

मभ्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार ॥ ७ ॥

बभौ च सम्पर्कमुपेत्य बाला

नवेन दीक्षाविधिसायकेन ।

करेण भानोर्बहुलावसाने

सन्मुख्यमाणेव (१)शशाङ्करेखा ॥ ८ ॥

तां लोभकल्केन हृताङ्गतैला-

माश्यानकालियकृताङ्गरागाम् ।

वासो वसानामभिषेकयोग्यं

(२)नार्यश्चतुष्काभिमुखं व्यनैषुः ॥ ९ ॥

सेति ॥ सा गौरौ गौरसिद्धार्यनिवेशवद्भिः श्वेतमर्षपप्रक्षे-
पवद्भिर्दूर्वाप्रवालैर्दूर्वाङ्कुरैः प्रतिभिन्नशोभं विशेषितशोभं निर्ना-
भ्यतिक्रान्तनाभि कौशेयं वस्त्रविशेषो यस्मिन् तत्तथोक्तम् ॥
“कौशेयं कृमिकौशेत्यम्” इत्यमरः ॥ उपात्तबाणं गृहीतश-
रम् ॥ “शरः क्षत्रियया ग्राह्यः” इति मनुस्मरणात् ॥ अभ्यङ्गने-
पथ्यमभ्यङ्गवेशमलञ्चकार । अलङ्कारमप्यलञ्चकारेत्यर्थः ॥ ७ ॥

बभाविति ॥ किञ्चेति चार्थः ॥ बाला नवेन दीक्षाविधौ
विवाहकृत्ये यः सायकस्तेन सम्पर्कमुपेत्य बहुलावसाने कृष्ण-
पक्षात्यये । शृङ्गपक्षादावित्यर्थः । भानोः करेण किरणेन सन्-
मुख्यमाणोपचोयमाना । “सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो
मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति” इत्यादिवचनात् । शशा-
ङ्करेखेव बभौ ॥ ८ ॥

तामिति ॥ लोभकल्केन लोभचूर्णेन हृतम् अङ्गतैलं यस्या-
स्त्वाम् । कृतोद्धर्तनामित्यर्थः । आश्यानमौषच्छुष्कं तेन काले-
येन गन्धद्रव्येण कृताङ्गरागाम् । कृतस्त्रैग्ध्यामित्यर्थः ॥ “अथ

(१) शशाङ्करेखा ।

(२) नार्यश्चतुष्काभिमुखीमनैषुः ।

(१) विन्यस्तवैदूर्यशिलातलेऽस्मिन्

(२) आवद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे ।

आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः

सतूर्यमेनां स्रपयाम्बभूवुः ॥ १० ॥

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री

(३) गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।

(४) निवृत्तपर्जन्यजलाभिषेका

प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

जायकम् । कालेयकं च कालानुसार्यं च” इत्यमरः ॥ अभिषेक-
योग्यं वासो वस्त्रं वसानां स्नानशाटीमाच्छादयन्तीं तां
पार्वतीं नार्यः चतुष्कं चतुःस्तम्भगृहं तदभिमुखं व्यनैषुः ।
स्नानगृहं निन्युरित्यर्थः ॥ ८ ॥

विन्यस्तेति ॥ विन्यस्तं वैदूर्यशिलातलं मरकतशिलाप्रदेशे
यस्मिंस्त्रास्त्रिणावद्धानां मुक्ताफलानां भक्तिभौ रचनाभिषिचित्रे-
ऽस्मिंश्चतुष्क एनां पार्वतीमावर्जितानामानमितानामष्टापद-
कुम्भानां कनककलशानां तोयैः सतूर्यं मङ्गलवाद्ययुक्तं यथा तथा
स्रपयाम्बभूवुः । अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा यस्येत्यष्टापदम् ॥
“अष्टनः संज्ञायाम्” इति दीर्घः ॥ “अष्टापदं स्यात् कनकम्”
इति विश्वः ॥ १० ॥

सेति ॥ मङ्गलार्थस्नानेन विशुद्धगात्री निर्मलाङ्गी पत्यु-
र्वरस्योद्गमनीयवस्त्रं धीतवस्त्रम् ॥ “धीतमुद्गमनीयं स्यात्”
इति हलयायुधः । “तद्व्यादुद्गमनीयं यद्गीतयोर्वस्त्रयोर्युगम्”
इत्यमरः ॥ युगग्रहणं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अतएवात्र चौर-
स्नामौ—“युगं प्रायशो यज्जस्थं तदेव” इति व्याख्याय “गृही-

(१) विन्यस्तवैदूर्यशिले च तस्मिन् ।

(२) आविद्ध ।

(३) गृहीतशुद्धाङ्गमनीय ।

(४) निवृत्त ।

तस्मात्प्रदेशाच्च वितानवन्तं
 युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।
 पतिव्रताभिः (१)परिगृह्य निन्ये
 क्लृप्तासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥
 तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं
 क्षणं व्यलम्बन्त पुरोनिषणाः ।
 भूतार्थशोभाद्भियमाणनेत्राः
 प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्यः ॥ १३ ॥

तपत्यङ्गमनीयवस्त्रा” इत्येतदेवोदाहृतवात् ॥ गृहीतं पति
 प्रत्यङ्गमनीयवस्त्रं यया सा । धीतवस्त्रमाच्छादितवतीत्यर्थः ।
 सा पार्वती निवृत्तो निष्यन्नः पर्जन्यस्य जलेनाभिषेको यस्याः
 सा तथोक्ता । प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं काशं काशपुष्पं यस्याः सा
 तथोक्ता वसुधेव रजे शुशुभे ॥ ११ ॥

तस्मादिति ॥ किञ्चेति चार्थः । तस्मात् प्रदेशात् स्नानप्रदे-
 शाद्वितानवन्तमुल्लोचयुक्तम् ॥ “अस्त्री वितानमुल्लोचः” इत्य-
 मरः ॥ मणिस्तम्भचतुष्टयेन युक्तं क्लृप्तं सज्जमानमासनं यस्मिंस्तं
 कौतुकवेदिमध्यं पतिव्रताभिः परिगृह्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य निन्ये
 नीता । प्रसाधनार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तामिति ॥ नार्यः प्रसाधिकास्तां तन्वीं पार्वतीं तत्र वेदि-
 मध्ये प्राङ्मुखीं निवेश्य उपवेश्य पुरोनिषणा अग्रे स्थिताः ।
 प्रसाध्यतेऽनेनेति प्रसाधने अलङ्कारसाधनवर्गे सन्निहितेऽपि
 भूतार्था सत्यरूपा । स्वाभाविकीति यावत् । या शोभा राम-
 णीयकं तथा क्रियमाणान्याकृत्यमाणानि नेत्राणि यासां तास्त-
 थोक्ताः क्षणं व्यलम्बन्त । स्वभावसुन्दर्याः किमस्याः प्रसाधने-
 नेति तूष्णीं तस्थुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

(१) प्रतिगृह्य ।

(१) धूपोष्णया त्याजितमार्द्रभावं

केशान्तमन्तःकुसुमं तदौयम् ।

पर्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धं

दूर्वावता पाण्डुमधूकदाम्ना ॥ १४ ॥

(२) विन्यस्तशुक्लागुरु (३) चक्रुरङ्गं

गोरोचनापक्षं (४) विभक्तमस्याः ।

सा चक्रवाकाङ्कितसैकताया-

स्त्रिस्तोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥ १५ ॥

(५) लग्नद्विरेफं परिभूय पद्मं

समेधलेखं शशिनश्च बिम्बम् ।

धूपेति ॥ काचित् प्रसाधिका धूपोष्णया करणेनार्द्रभाव-
मार्द्रत्वं त्याजितम् ॥ पचादिषु पाठाद्विकर्मकत्वम् । त्यजते-
र्णन्तादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥ अन्तःकुसुममन्तर्निक्षिप्तकुसुमं
तस्या इमं तदौयं केशान्तं केशपाशं दूर्वावता मध्ये मध्ये ग्रथि-
तदूर्वेण पाण्डुमधूकदाम्ना हरितमधुद्रुमकुसुममाख्येन ॥ “मधूके
तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ” इत्यमरः ॥ उदारबन्धं रम्यबन्धं यथा
तथा पर्याक्षिपत् बबन्ध ॥ १४ ॥

विन्यस्तेति ॥ अस्या गौर्या अङ्गं गात्रं विन्यस्तं विरचितं
शुक्लागुरु यस्मिन् तद्गोरोचनायाः पक्षैः पत्ररचनाभिर्विभक्तं
विशेषितं च चक्रः । सा तथाभूता गौरौ चक्रवाकैरङ्कितं सैकतं
यस्यास्तस्यास्त्रिस्तोतसो गङ्गायाः कान्तिं शोभामतीत्यातिक्रम्य
तस्थौ ॥ अत्र गोरोचनाचक्रवाकयोः पौतत्वेन साम्यं त्रिस्तो-
तसो धावण्यं तु प्रसिद्धत्वाच्च स्वपदेनोपात्तम् ॥ १५ ॥

लग्नेति ॥ प्रसिद्धैर्भूषितैः ॥ “प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ” इत्य-

(१) धूपेन सम्प्रार्जितम् ।

(२) आसक्त ।

(३) चक्रुरस्याः ।

(४) विभङ्गमङ्गम् ।

(५) लौन ।

तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धै-

चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥

कर्णार्पितो लोभकषायरूक्षे

(१)गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे ।

तस्याः कपोले परभागलाभाद्

बबन्ध चक्षूषि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥

रेखाविभक्तः (२)सुविभक्तगात्राः

किञ्चिन्मधूच्छिष्ट(३)विन्दुष्टरागः ।

मरः ॥ अलकैरुपलक्षिता तस्या गौर्या आननश्रीर्लग्नद्विरेषं
पद्मं समेधलेखं मेघरेखायुक्तं शशिनो विम्बं च परिभूय तिर
स्त्रत्य सादृश्यमुपमा तस्य कथोक्तिस्तस्याः प्रसङ्गं प्रसक्ति
सादृश्यं वाङ्मात्रप्रसक्तमपि चिच्छेदाभिनत् । प्रसक्तयोः पद्म
चन्द्रयोः परिभूतत्वादन्वयं चाप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ अत्र पूर्वार्धवा
क्यार्थस्य सादृश्यकथाच्छेदं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासात् काव्य
लिङ्गमलङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् ॥ १६ ॥

कर्णेति ॥ तस्या गौर्याः कर्णे अर्पितो निक्षिप्तो यवप्ररोहं
यवाङ्कुरो लोभस्य वृक्षविशेषस्य कषायेण विलेपनेन रूपं
विशदे । उद्धर्तिते इत्यर्थः ॥ “कषायो रसभेदे स्यादङ्गरा
विलेपने” इति विश्वः ॥ गोरोचनायाः क्षेपेण विन्यासेन निता
न्तगौरेऽत्यन्तारूपे ॥ “गौरः श्वेतेऽरूपे पीते” इति विश्वः
कपोले गण्डस्थले परभागलाभाद्दर्शनीयत्कर्षप्राप्ते चक्षूषि । द्रष्ट
व्यमिति शेषः । बबन्ध जडार । आचकर्षेत्यर्थः । गोरोचना
रूपे गण्डस्थले पाण्डुरो यवाङ्कुरो विजातीयवर्णसन्निधानाद्
अवर्णोत्कर्षः संखट्टुराकर्षकोऽभूदिति भावः ॥ १७ ॥

रेखेति ॥ सुविभक्तगात्राः सुसंश्लिष्टावयवायाः पार्वत

(१) गोरोचनाभेदः । (२) च विभक्त । (३) विन्दुष्ट ।

कापयभित्वां स्फुरितैरपुष्य-

दासन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ॥ १८ ॥

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन

स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी-

माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥ १९ ॥

खया मध्यगतया विभक्तः सुस्निष्टः किञ्चिदीषमधूच्छिष्टेन
सिक्थकेन विमृष्टो विशेषेण निर्मलीकृतो रागो यस्य स
योक्तः ॥ “मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्” इति “निर्णिक्तं शोधितं
दृष्टम्” इति चामरः ॥ अन्यत्रोक्तम्—“अलौहित्यापगमाया-
रेषु सिक्थकलेपः क्रियते” ॥ आसन्नं सन्निहितं लावण्यफलं
तैन्दर्यप्रयोजनं मुखचुम्बनादिरूपं यस्य स तथोक्तोऽधरोष्ठः
स्फुरितैर्भाविशुभशंसिभिः सन्दैः कामप्यनिर्वाच्यामभित्वां
प्रीतामपुष्यत् पुपोष ॥ “अभित्वा नामशोभयोः” इत्यमरः
१८ ॥

पत्यु रिति ॥ सख्या ॥ कर्त्रा ॥ चरणौ रञ्जयित्वा लाक्षा-
साक्षौ कृत्वा ॥ कृताशीरिति करोतिना समानकर्मकत्वम् ॥
मनेन चरणेन ॥ रञ्जने द्वयोरपि नियमाच्चरणावित्युक्ताप्यौ-
चित्यात्ताडनविधावेकतरपरामर्श इत्याहुः ॥ पत्युरीश्वरस्य
शिरश्चन्द्रकलाम् । सुरतविशेष इति शेषः । स्पृश ताडयेति
परिहासपूर्वं कृताशीः प्रयुक्ताशीर्वादा सा पार्वती तां
प्रीं माल्येन मालया ॥ “माल्यं मालासज्जौ” इत्यमरः ॥
निर्वचनं यथा तथा । तूष्णीमित्यर्थः । जघान ताडयामास ॥
निर्वचनमित्यनेन विद्वताख्यः शृङ्गारानुभाव उक्तः । तदुक्तम्—
‘प्राप्तकालं तु यद् ब्रूयात् कुर्यादा विद्वतं हि तत्’ इति
१९ ॥

तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते
 प्रसाधिकाभिर्नयने (१) निरीक्ष्य ।
 न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या
 कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥ २० ॥
 सा सम्भवद्भिः कुसुमैर्लतेव
 ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव चियामा ।
 सरिद्विहङ्गैरिव लीयमानै-
 रामुच्यमानाभरणा चकासे ॥ २१ ॥

तस्या इति ॥ प्रसाधिकाभिः अलङ्कृतीभिः सुजाते सम्यगु-
 त्यक्ते उत्पलपत्रे इव कान्ते रम्ये तस्या नयने निरीक्ष्य काला-
 ञ्जनमञ्जनविशेषचक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या । शोभातिशयो
 भविष्यतीति बुद्ध्यर्थः । नोपात्तं न गृहीतं किन्तु मङ्गलं
 शुभमिति हेतोरुपात्तम् । निसर्गसुभगस्य किमाहार्यकाङ्क्ष-
 रेणेति भावः ॥ २० ॥

सेति ॥ आमुच्यमानाभरणा निबध्यमानाभरणा सा गौरौ
 सम्भवद्भिरुत्पद्यमानैः कुसुमैः लतेव । अनेन पद्मरागेन्द्रनीला-
 दौल्याभरणानि सूचितानि लताकुसुमानां नानावर्णत्वात् ।
 उद्यद्भिरुद्यं गच्छद्भिर्योतिर्भिरुद्युभिः त्रियामा रात्रिरिव ।
 अनेन मौक्तिकानि कथितानि । लीयमानैराश्रयद्भिः । निषी-
 दद्भिरित्यर्थः । विहङ्गैश्चक्रवाकैः सरिदिव । अनेन सुवर्णाभर-
 णानि सूचितानि । विहङ्गाश्च तत्सूचनाय चक्रवाका अभि-
 मताः । चकासे रेजे । अत्र लताकुसुमादीनां सहजसम्बन्धि-
 नासुपमानत्वेनोपादानादाहार्यकमपि तस्याः सहजमिवाशो-
 भतेति भावः ॥ २१ ॥

आत्मानमालोक्य च शोभमान-

मादर्शविम्बे स्तिमितायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता बभूव

स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥ २२ ॥

(१) अथाङ्गुलिभ्यां हरितालमाद्रे

(२) माङ्गल्यमादाय मनःशिलां च ।

कर्णावसक्तामलदन्तपत्तं

माता तदीयं मुखमुन्नमय्य ॥ २३ ॥

उमास्तनोद्गेदमनु प्रवृद्धो

मनोरथो यः प्रथमं बभूव ।

आत्मानमिति ॥ किञ्चेति चार्थः । गौरी शोभमानमात्मानं निजशरीरमादर्शविम्बे दर्पणमण्डले ॥ “दर्पणे सुकुरादर्शो” इत्यमरः ॥ स्तिमितायताख्यादराद्विषलायतलोचना सत्यालोक्य हरोपयाने हरप्राप्तौ त्वरिता व्यग्रा बभूव । स्त्रीणां वेषो नेपथ्यं प्रियस्य भर्तुरालोको दर्शनं फलं प्रयोजनं यस्य स तथोक्तो हि । अन्यथारण्यचन्द्रिका स्यादिति भावः । अनेन कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यमुक्तमित्यनुसन्धेयम् ॥ २२ ॥

अथेति ॥ अथ प्रसाधनानन्तरं माता मेनका माङ्गल्यं मङ्गलार्थमाद्रे द्रवं हरितालं वर्णद्रव्यविशेषं मनःशिलां धातुविशेषं चाङ्गुलिभ्यां तर्जनीमध्यमाभ्यामादाय कर्णयोरवसक्ते लग्ने प्रमले दन्तपत्ते यस्य तत्तथोक्तं तस्याः पार्वत्या इदं तदीयं मुखमुन्नमय्य । “विवाहदौक्षातिलकं चकार” (७ । २४) इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ २३ ॥

उमेति ॥ उमायाः स्तनोद्गेदमनु । स्तनोदयमारभ्येत्यर्थः ।

(१) अथाङ्गुलीभ्याम् ।

(२) मङ्गल्यम् ।

तमेव मेना दुहितुः कथञ्चि-

विवाहदौक्षातिलकं चकार ॥ २४ ॥

बबन्ध चास्त्राकुलदृष्टिरस्याः

स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ।

धात्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्थमाण-

मूर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

क्षीरोदवेलिव सफेनपुञ्जा

पर्याप्तचन्द्रेव शरत्क्षियामा ।

प्रवृद्धो वृद्धिं गतः । प्रागेवोत्पन्न इति भावः । यो मनोरथो वाञ्छा ॥ “वाञ्छा लिप्ता मनोरथः” इत्यमरः ॥ प्रथमं मनोरथान्तरात्माक् । अयमेव प्रथमो मनोरथ इत्यर्थः । बभूव । मेना दुहितुस्तमेव मनोरथभूतमेव ॥ तद्विषये तत्तोपचारः ॥ विवाहदौक्षायां विवाहकृत्ये तिलकं कथञ्चित् कच्छेण चकार । आनन्दबाष्पान्धतयेति शेषः । विवाहानन्तरभावि-
त्वादन्वेषामयमेव प्रथमो मनोरथ इति भावः ॥ युग्मकम् ॥ २४ ॥

बबन्धेति ॥ अस्याः पार्वत्या असैरानन्दबाष्पैराकुलदृष्टि-
रतएव स्थानान्तरे कल्पितः सन्निवेशो निक्षेपो यस्य तत् । स्वस्थानादन्यत्र स्थापितमित्यर्थः । अतएव धात्र्या उपमातुरङ्गु-
लीभिः प्रतिसार्थमाणं स्वस्थानं प्राप्यमाणम् ऊर्णामयं मेषादि-
लोमनिर्मितम् ॥ “ऊर्णा मेषादिलोमि स्यात्” इत्यमरः ॥
कौतुकहस्तसूत्रं मङ्गलहस्तसूत्रम् ॥ “कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्त-
सूत्रे कुतूहले” इति शाश्वतः । बबन्ध च । मेनेति शेषः ॥
पूर्वोक्ततिलकक्रियासमुच्चयार्थश्चकारः ॥ २५ ॥

क्षीरोदिति ॥ नवं नूतनं क्षीमं दुक्कलं निवस्त आच्छा-
दयतीति नवक्षीमनिवासिनी ॥ वस्तेराच्छादनार्थास्थिनिः ।
तथा नवं दर्पणमादधाना बिभ्रती सा गौरी सफेनपुञ्जा

नवं नवचौमनिवासिनी सा
 भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥ २६ ॥
 तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः
 कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।
 अकारयत् कारयितव्यदक्षा
 क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७ ॥
 अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्यु-
 रित्युच्यते (३)ताभिरुमा च नन्दा ।

मण्डिण्डिरपङ्क्तिः । क्षीरमुदकं यस्य स क्षीरोदः क्षीरसमुद्रः ॥
 “उदकस्योदः संज्ञायाम्” इत्युदादेशः ॥ तस्य वेला तीरभूमि-
 रिव ॥ “वेला काले च जलधेस्तीरनीरविकारयोः” इति
 विश्वः ॥ पर्याप्तचन्द्रा पूर्णचन्द्रा शरच्चयामा शरद्रात्रिरिव
 भूयो भूयिष्ठं बभौ चकासे ॥ २६ ॥

तामिति ॥ कारयितव्येषु दक्षा कारयित्री । कर्मोपदेश-
 कुशलेत्यर्थः । माता मेना । प्रतिष्ठित्वस्यामिति प्रतिष्ठा ॥
 “प्रातश्चोपसर्गे” इति कः । स्त्रियां टाप् ॥ कुलस्य प्रतिष्ठां
 कुलालम्बनभूताम् । स्थितिकारिणीमित्यर्थः । तां गौरीम् ।
 अर्चिताभ्यः पूजिताभ्यः कुलदेवताभ्यो गृहदेवताभ्यः प्रणमय्य
 प्रणामं कारयित्वा ॥ “अपि लघुपूर्वात्” इति षेरयादेशः ॥
 सतीनां पतिव्रतानां पादग्रहणं पादाभिवन्दनं क्रमेणाकारय-
 त्कारयामास ॥ “हृक्रोरन्यतरस्याम्” इत्यणिकर्तुः कर्मत्वम् ।
 अन्यत्र च नमेरकर्मकत्वात् “गतिबुद्धि-” इत्यादिना ॥ २७ ॥

अखण्डितमिति ॥ नन्दा प्रणतीमा ताभिः सतीभिः पत्युः
 शिवस्याखण्डितमक्षतं प्रेम लभस्व प्राप्नुहीत्युच्यते स अभि-
 हिता ॥ “लट् स्ते” इति भूतार्थे लट् ॥ तस्य हरस्य । अर्धं

तया तु (४) तस्यार्धशरीरभाजा
 पञ्चात्कृताः (५) स्निग्धजनाशिषोऽपि ॥ २८ ॥
 दृच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रि-
 स्तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।
 सभ्यः सभायां सुहृदास्थितायां
 तस्थौ वृषाङ्गा (६) गमनप्रतीक्षः ॥ २९ ॥
 तावद्ग (७) वस्यापि कुवेरशैले
 तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।
 प्रसाधनं मातृभिरादृताभि-
 न्यस्तं पुरस्तात् (८) पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

शरीरस्य अर्धशरीरम् ॥ “अर्धं नपुंसकम्” इति समासः ॥ तद्
 जतीति अर्धशरीरभाजा तया गौर्या तु स्निग्धजनाशिषो बभ्रु-
 जनाशीर्वादा अपि पञ्चात्कृता अधरीकृताः । ततोऽप्यधिक
 फललाभादिति भावः ॥ २८ ॥

इच्छेति ॥ कृती कुशलः । सभायां साधुः सभ्यः ॥ “सभाया
 यः” इति यप्रत्ययः ॥ अद्रिर्हिमवानिच्छाविभूत्योरुत्साहैश्वर्य-
 योरनुरूपं सदृशं यथा तथा तस्याः पार्वत्याः कृत्यं कर्तव्यमशे-
 षयित्वाशेषं निःशेषं कृत्वा । समाप्येत्यर्थः ॥ अशेषशब्दात्तत्क-
 रोतीति ण्यन्तात् क्काप्रत्ययः ॥ सुहृदास्थितायां बभ्रुजनाक्रा-
 न्तायां सभायां संसदि वृषाङ्गस्य हरस्यागमनं प्रतीक्षत इति
 तथोक्तः सन् ॥ “कर्मण्यण्” इत्यण् ॥ तस्थौ स्थितः ॥ २९ ॥

तावदिति ॥ तावत् । यावद्गौरौ प्रसाधनं क्रियते तत्कार-
 एवेत्यर्थः । कुवेरशैले कैलासे । तदेव पूर्वं तत्पूर्वं तच्च तत्

(४) तस्यार्धशरीरलाभात् ।

(५) बभ्रुजन

(६) आगमनं प्रतीक्ष्य ।

(७) वरस्य । (८) कर ।

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः

सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।

(६)स एव वेषः परिणेतुरिष्टं

भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

बभूव भस्मैव (१)सिताङ्गरागः

कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

(२)उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को

गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ ३२ ॥

पाणिग्रहणं तस्यानुरूपं प्रसाधनमलङ्कारसमग्री । आदृताभिः
सादराभिः ॥ कर्तरि क्तः ॥ मातृभिर्ब्राह्मीप्रभृतिभिः सममा-
दृभिः । पुरं शास्तीति पुरशासनस्तस्य पुरशासनस्य ॥ कर्तरि
ल्युट् ॥ भवस्यापि पुरस्तादग्रे न्यस्तं निक्षिप्तम् ॥ ३० ॥

तदिति ॥ ईश्वरेण शिवेन सा मङ्गलमण्डनश्रीः शुभप्रसा-
धनसम्पत्तौ गौरवात्तासु मातृष्वादरात्केवलं पस्पृशे । स्पृष्टैव न
तु दध्न इत्यवधारणार्थः केवलशब्दः ॥ “केवलं चावधारणे”
इति शाश्वतः ॥ किन्तु तस्य विभोः देवस्य स एव वेषः स्वाभा-
विको भस्मकपालादिवेष एव परिणेतुर्लोक उद्घोदुरिष्टमपे-
क्षितं भावान्तरं रूपान्तरं प्रपेदे । अङ्गरागादिरूपतां प्रापे-
त्यर्थः ॥ ३१ ॥

भावान्तरापत्तिमेवाह—

बभूवेति ॥ भस्मैव सिताङ्गरागः शुभ्रगन्धानुलेपनं बभूव ।
कपालमेवामलं शेखरं शिरोभूषणं तस्य श्रीः शोभा बभूव ।
गजाजिनस्यैवोपान्तभागेष्वक्षलप्रदेशेषु रोचनैवाङ्को हंसादि-
षिङ्गं यस्य स तथोक्तो दुकूलभावः पट्टांशुकत्वं च बभूव ।
भस्मादिकमेवाङ्गरागादिभावं प्राप्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

(६) स्वः । (१) कृताङ्गरागः । (२) उपान्तभावेषु ।

(३) शङ्खान्तरदीति विलोचनं यत्

(४) अन्तर्निविष्टांमलपिङ्गुतारम् ।

सान्निध्यपक्षे हरितालमथ्या-

स्तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥ ३३ ॥

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां

करिष्यतामाभरणान्तरत्नम् ।

शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे

तथैव तस्युः फणरत्नशोभाः ॥ ३४ ॥

दिवापि निष्ठूतमरीचिभासा

वाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।

शङ्खेति ॥ शङ्खान्तरे ललाटास्थिमध्ये द्योतत इति तथोक्तम् ॥ “शङ्खो निधौ ललाटास्थि” इत्यमरः ॥ अन्तर्निविष्टा मध्यगता अमला पिङ्गा तारा कनौनिका यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “तारकाक्षः कनौनिका” इत्यमरः ॥ यद्विलोचनं तद्विलोचनमेव हरितालमथ्या वर्णद्रव्यविशेषविकारस्य तिलकक्रियायाः स्थितकरचनायाः सन्निधिरेव सान्निध्यं तदेव पक्षः साध्यम् ॥ “पक्षः पार्श्वगुरुत्वाध्यसहायबलभित्तिषु” इति यादवः ॥ तस्मिन् सान्निध्यपक्षे जातम् । प्रविष्टमित्यर्थः । अनेन ललाटलोचनमेव तस्य हरितालतिलकमभूदित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

यथेति ॥ यथाप्रदेशं प्रदेशान् प्रकोष्ठादीननतिक्रम्याभरणान्तरत्नं कङ्कणाद्याभरणविशेषत्वं करिष्यतां सम्पादयिष्यतां भुजगेश्वराणां शरीरमात्रं शरीरमेव विकृतिं रूपान्तरं प्रपेदे । फणरत्नशोभास्तथैव तस्युः । तासां तथैवोपादेयत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ दिवापौति ॥ दिवा दिनेऽपि निष्ठूता उद्गौर्णा मरीचि-

(३) नेत्रान्तरदीति ।

(४) अन्तर्निविष्टानल ।

चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौले-

चूडामणोः किं ग्रहणं हरस्य ॥ ३५ ॥

(५) इत्यङ्गुतैकप्रभवः प्रभावात्

(६) प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।

आत्मानमासन्नगणोपनीते

खङ्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥

स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी

शार्दूलचर्मन्तरितोरुपृष्ठम् ।

तद्भक्तिसंचिप्रवृत्त्यमाणा-

मारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥ ३७ ॥

भासः किरणकान्तयो यस्य तेन बाल्यात् अत्यतनुत्वादना-
विष्कृतलाञ्छनेन । अदृश्यमानकलङ्केनेत्यर्थः । चन्द्रेण नित्यं
सर्वदा प्रतिभिन्नमौलेः सङ्गतमुकुटस्य हरस्य चूडामणोः ग्रहणं
स्वीकारः किं किमर्थम् । चन्द्रचूडामणोर्देवस्य किमन्यैश्चूडा-
मणिभिरिति भावः ॥ ३५ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं प्रभावात्सामर्थ्यात्प्रसिद्धस्य नेपथ्यविधेर्व-
षसंविधानस्य विधाता निर्माता । अतएवाङ्गतानामाश्चर्याणा-
मेकप्रभवो मुख्यनिधिः स देव आसन्नगणेन पार्श्वस्थवर्गेण ।
प्रथमगणेनेत्यर्थः । उपनीत आनीत खङ्गे निषक्तप्रतिमं संक्रा-
न्तप्रतिविम्बमात्मानं ददर्श । वीरपुरुषाणामेष आचारः ॥ ३६ ॥

स इति ॥ स देवो नन्दिभुजावलम्बी नन्दिकेशरभुजाव-
लम्बेनः सन् । शार्दूलचर्मणा व्याघ्रचर्मणान्तरितमाच्छादित-
सुखं विशालं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तम् ॥ 'शार्दूलद्वीपिनी व्याघ्रे'
इत्यमरः ॥ तस्मिन् देवे भक्त्या संचितं सङ्कोचितं वृहत्प्रमाणं
यस्य तं गोपतिं वृषभं कैलासमिवारुह्य प्रतस्थे चचाल ॥ ३७ ॥

(५) अत्यङ्गुत ।

(६) प्रसिद्धनेपथ्यविधिः ।

तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः

(७)स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः ।

मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः

(८)पद्माकरं चक्रुरिवा(९)न्तरीक्षम् ॥३८॥

तासां च पश्चात् कनकप्रभाणां

काली कपालाभरणा चकासे ।

बलाकिनी नीलपयोद(१)राजी

दूरं पुरःक्षिप्तशतक्रदेव ॥ ३९ ॥

ततो गणैः शूलभृतः पुरोगै-

रुदीरितो मङ्गलतूर्यघोषः ।

तमिति ॥ तं देवम् अनुव्रजन्त्यः अनुगच्छन्त्यः स्ववाहनानां क्षोभेण प्रकम्पेण चलावतंसाश्चलकुण्डला मातरः सप्तमाष्टकाः प्रभामण्डलान्येव रेणवः परागास्तैर्गौरैरङ्गैः ॥ “गौरोऽरुणे सिते पीते” इति यादवः ॥ मुखैरन्तरीक्षमाकाशं पद्माकरमिव चक्रुः ॥ ३८ ॥

तासामिति ॥ कनकप्रभाणां सुवर्णवर्णानां तासां मातृणां पश्चात् कपालाभरणा । सितकपालालङ्कारित्वर्थः । काली महाकाली देवी च । कृष्णवर्णत्वसूचनाय कालीसंज्ञयाभिधानम् । बलाकिनी बलाकावती ॥ ब्रह्मादित्वादिनिः ॥ दूरं यथा तथा पुरोऽग्रे क्षिप्ताः प्रसारिताः शतक्रदा विद्यतो यस्याः स तथोक्ता नीलपयोदराजी कालमेघपङ्क्तिरिव चकासे ॥ ३९ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं शूलभृतः शिवस्य पुरो गच्छन्तीति पुरोगैः अग्रेसरैः ॥ “अन्यथापि दृश्यत इति वक्तव्यम्”

(७) स्ववाहनाक्षोभ ।

(८) पद्माकरीचक्रुः ।

(९) अन्तरिक्षम् ।

(१) राज्ञिः ।

विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः

शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥

उपाददे तस्य सहस्ररश्मि-

स्वप्ना नवं निर्मितमातपत्रम् ।

स तद्दुकूलादविदूरमौलि-

र्बभौ (१) पतङ्ग इवोत्तमाङ्गे ॥ ४१ ॥

मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं

सचामरे देवमसेविषाताम् ।

इति ममेर्धप्रत्ययः ॥ गणैः प्रमथैः उदीरितः उत्पादितः मङ्गल-
तूर्यघोषो मङ्गलवाद्यध्वनिः विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः सन् ।
सुरेभ्यो विमानस्थेभ्यः सेवावसरं शशंस । सुराः प्रस्थानतूर्यध्व-
निमाकर्णायमेव नः सेवावसर इत्याजग्मु रित्यर्थः ॥ ४० ॥

सुराणां सेवाप्रकारमेवाह—

उपाददे इति ॥ तस्य हरस्य सहस्ररश्मिः सूर्यस्वप्ना विश्व-
कर्मणा निर्मितं नवमातपत्रमुपाददे । धृतवानित्यर्थः । उत्-
प्रेक्षते—तद्दुकूलात् तस्यातपत्रस्य प्रान्तलम्बिनो दुकूलादवि-
दूरमौलिः । तद्दुकूलस्यासन्नमौलिरित्यर्थः । स हर उत्तमाङ्गे
शिरसि ॥ “उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्” इत्यमरः ॥ पतन्ती गङ्गा
यस्य स पतङ्ग इव बभौ ॥ तद्दुकूलादित्यत्र “दूरान्तिकार्थैः
षष्ठ्यन्यतरस्याम्” इति दूरार्थयोगे विकल्पेन पञ्चमी ॥ नाथे-
नोक्तम् “अन्यारात्—” इत्यत्राच्छब्दस्यार्थग्रहणार्थत्वात्पञ्च-
मीति तदनाकरम् । किञ्चास्य शास्त्रोक्तविकल्पापवादत्वात्
“दूरं ग्रामस्य” इत्यादिषष्ठीप्रयोगो दूरापास्तः स्यादित्युपेक्ष-
णीयमेव ॥ ४१ ॥

मूर्ते इति ॥ गङ्गा च यमुना च गङ्गायमुने मूर्ते विग्रह-
धारिणी सचामरे चामरसहिते मत्स्यौ । अतएव समुद्रगा नदी

(१) बहन् गाङ्गमिव प्रवाहम् ।

समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि

(२)सहस्रपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

तमभ्यगच्छत्यथमो विधाता

श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।

जयेति वाचा महिमानमस्य

संवर्धयन्तौ (३)हविषेव वज्रिम् ॥ ४३ ॥

एकैव मूर्तिर्बिम्बिदे (४)विधा सा

सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।

विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचि-

द्वेधास्तयोस्तावपि धातु(५)रादौ ॥ ४४ ॥

तस्या रूपं स्वरूपं तस्य विपर्ययेऽप्यभावेऽपि । सह सहस्रपातेन सहस्रसङ्घारेण वर्तेत इति सहस्रपाते इव ॥ “तेन सह इति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः । “वोपसर्जनस्य” इति सभावः ॥ लक्ष्माणे दृश्यमाने सखी तदानीं विवाहसमये देवमसेविषातामभजताम् ॥ सेवतेर्लुङ् ॥ गङ्गायमुने चामरपाद्विख्यौ देवमुपतस्थतुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

तमिति ॥ प्रथम आद्यो विधाता चतुर्मुखः तथा श्रीवत्सलक्ष्मा श्रीवत्साङ्गः पुरुषो विष्णुश्च साक्षात्तं देवमभ्यगच्छत्यनुब्रूयादयौ । किं कुर्वन्तौ ॥ जयेति वाचा जयशब्देनास्येश्वरस्य महिमानं महत्त्वं हविषा वज्रमिव संवर्धयन्तौ वृद्धिं गमयन्तौ ॥ ४३ ॥

न चानुचितमेतदुक्तमित्याह—

एकैवेति ॥ एकैव मूर्तिस्त्रिधा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकत्वे बिम्बिदे । औपाधिकोऽयं भेदो न वास्तविक इत्यर्थः । अतः

(२) सहस्रपाते । (३) हविषेव । (४) त्रिधासौ । (५) ईश्वरी

तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः
 श्रीलक्ष्णोत्सर्गविनीतवेषाः ।
 दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञा-
 स्तद्वर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ ४५ ॥
 कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनिं
 वाचा हरिं वृत्रहणं स्मितेन ।
 आलोकमात्रेण सुरानशेषान्
 सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥

एवैषां त्रयाणां प्रथमावरयोर्भावः प्रथमावरत्वं ज्येष्ठकनिष्ठ-
 भावः सामान्यं साधारणम् । इच्छया सर्वे ज्येष्ठा भवन्ति कनि-
 ष्ठाश्चेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—कदाचित् हरो विष्णोराद्यः ।
 कदाचित् हरिस्तस्याद्यः । कदाचिद्वेधास्तयोर्हरिहरयोराद्यः ।
 कदाचित्तौ हरिहरावपि धातुः सृष्टुरादौ । एवमेतेषां पौर्वा-
 पयमनियतमिति दर्शितम् ॥ ४४ ॥

तमिति ॥ पुरुहूतमुख्या इन्द्रादयो लोकपालाः श्रीलक्ष्-
 णानाम् ऐश्वर्यचिह्नानां कृत्रचामरवाहनानामुत्सर्गेण त्यागेन
 विनीतवेषा अनुनीतवेषाः सन्तः । तथा दृष्टिप्रदाने दर्शननि-
 मित्ते । दर्शनप्रदानार्थमित्यर्थः । कृता नन्दिनः प्रतीहारस्य
 संज्ञा सङ्केतो यैस्तादृशाः । मम दर्शनं दापयेति नन्दिनं प्रति
 कृतहस्तादिसूचना इत्यर्थः ॥ “संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यै-
 श्वर्यसूचना” इत्यमरः ॥ तद्वर्शितास्तेन नन्दिना दर्शिता अय-
 मिन्द्रः प्रणम्यत्ययं चन्द्र इत्याद्याक्तपूर्वकं निवेदिताः प्राञ्जलयः
 कृताञ्जलयः सन्तः । तं भवं प्रणेमुः प्रणताः ॥ ४५ ॥

कम्पेनेति ॥ स देवः शतपत्रयोनिं चतुर्मुखं मूर्ध्नः कम्पेन
 तथा हरिं वाचा सम्भाषणेन वृत्रं हतवन्तं वृत्रहणमिन्द्रम् ॥
 “ब्रह्मभूषवृत्रेषु किप्” इति किप् ॥ स्मितेन मन्दहासेनाशेषान्

तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात्

सप्तर्षिभिस्तान् स्मितपूर्वमाह ।

विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूय-

मध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ॥ ४७ ॥

विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः

सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्य-

स्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥ ४८ ॥

सुरानालोकमात्रेण दृष्टिमात्रेणेत्यं यथाप्रधानं यथाहं सम्भा-
यामास ॥ ४६ ॥

तस्मा इति ॥ तस्मै शिवाय सप्तर्षिभिः ॥ “दिक्संख्ये सञ्चा-
याम्” इति समासः ॥ पुरस्तादग्रे जयेत्याशीः ससृजे प्रयुक्ता ।
तान् सप्तर्षीन् स्मितपूर्वमाह—किमिति । वितते विस्तृते अत्र
प्रवर्तिते विवाह एव यज्ञः तस्मिन् यूयं मया पूर्वमेव वृताः प्रार्थिता
अध्वर्यवो ऋत्विज इति ॥ विशेषवाचिना सामान्यमुक्तम् ॥ ४७ ॥

विश्वावसुति ॥ विश्वावसुर्नाम कश्चिद्ब्रह्मर्षी देवगायक-
स्तप्राग्रहरैस्तत्प्रमुखैः प्रवीणैः प्रकृष्टवीणैर्निपुणैर्वा ॥ “प्रवीणे
निपुणाभिन्नविन्ननिष्णातशिञ्जिताः” इत्यमरः । त्रयाणां
पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् ॥ “तद्वितार्थोत्तरपद—” इत्यादिना
समाहारसमासः ॥ “पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति
स्त्रीलिङ्गान्ततानिषेधः ॥ त्रिपुरस्य सम्बन्धवदानं पूर्ववृत्तं कर्म
विजयरूपं त्रिपुरावदानं तत्सङ्गीयमानं स्तूयमानं यस्य स
तथोक्तः ॥ “अवदानं कर्म वृत्तम्” इत्यमरः ॥ ध्वान्तं तमः ।
मोह इति यावत् । तद्विकारेण रागादिना लङ्घ्योऽभिभवनीयो
न भवतीत्यध्वान्तविकारलङ्घ्यः । विवाहादिकं तु तस्य लौखे-
त्यर्थः । ताराधिपखण्डधारी चन्द्रशेखरः शम्भुरध्वानं मार्गं
ततारात्यगच्छत् ॥ ४८ ॥

खे खेलगामी तमुवाह वाहः
 सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः ।
 तटाभिघातादिव लग्नपङ्के
 धुन्वन्महुः प्रोतघने विषाणे ॥ ४९ ॥
 स प्रापद्प्राप्तपराभियोगं
 नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्तति ।
 पुरोविलम्बैर्हरदृष्टिपातैः
 सुवर्णसूत्रैरिव (६) कथ्यमाणः ॥ ५० ॥
 तस्योपकरणे घननीलकण्ठः
 कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।

ख इति ॥ ख आकाशे खेलं सुन्दरं गच्छतीति खेल-
 गामी । सशब्दाः शब्दायमानाश्चामीकरकिङ्किण्यः काञ्चन-
 तुद्रघण्टिका यस्य स तथाक्तः ॥ “किङ्किणी तुद्रघण्टिका”
 इत्यमरः ॥ “नद्युतश्च” इति कप् ॥ वाञ्छतेऽननति वाहो
 इषभः ॥ करणे घञ् ॥ प्रोतघने स्यूतमेघे अतएव सटाभिघा-
 ताद्रोधोभेदाङ्गनपङ्के स्निग्धकर्म इव स्थिते विषाणे शृङ्गे मुहु-
 धुन्वन्स्तं हरमुवाह वहति स्म ॥ ४९ ॥

स इति ॥ स बाह्याऽप्राप्तः पराभियोगः शत्रुसमाक्रान्ति-
 ण्य तत्तथोक्तं नगेन्द्रेण हिमवता गुप्तं रक्षितं नगरमोषधिप्रस्थं
 पुरोऽग्रे विलम्बैः संक्रान्तैः हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैः कथ्यमाण
 इव मुहूर्ताव्यापत् । अन्यथा कथं दूरस्याशुप्राप्तिः स्यादिति
 भावः । पुरः प्रसृता हरदृष्टयः पिङ्गलवर्णत्वात् सौवर्णानि
 शेषाकर्षणदानानां बालक्ष्यन्ते त्वर्थः ॥ ५० ॥

तस्येति ॥ तस्य पुरस्योपकरणेऽन्तिके घनो मेघ इव नीलः

(६) कथ्यमाणम् ।

(७)स्वबाणचिह्नादवतीर्य (८)मार्गा-

दासन्नभूष्टमियाय देवः ॥ ५१ ॥

तमृद्धिमद्भुजनाधिरूढै-

र्वन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।

प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः

प्रफुल्लटचैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥

वर्गावुभौ देवमह्वीधराणां

द्वारे पुरस्योद्घटितापिधाने ।

समीयतुर्दूरविसर्पिघोषौ

भिन्नैकसेतु पयसामिवौघौ ॥ ५३ ॥

कण्ठो यस्य स घननीलकण्ठो देवः कुतूहलाद्दर्शनोत्सुक्त्वादु-
न्मूढैः पौरैर्दृष्टः सन् । स्वबाणचिह्नात्त्रिपुरविजयसमये स्वबा-
णाङ्गान्मार्गात् कुतश्चिदाकाशदेशादवतीर्यावरुद्ध आसन्नभूष्टं
निकटभूतलमियाय प्राप ॥ ५१ ॥

तस्मिन् ॥ आगमनेन शिवागमनेन प्रतीतो हृष्टो गिरि-
चक्रवर्ती पर्वताधिराजो हिमवानृद्धमता वस्त्रालङ्कारादि-
समृद्धेन बभ्रुजनेन अधिरूढैः । अनेन बभ्रूनां समस्त्राभ्यं सूचि-
तम् । गजानां वन्दैः प्रफुल्ला विकसितकुसुमा वृक्षा येषु तैः
स्वैः स्वकीयैः कटकैर्नितम्बैरिव तं हरं प्रत्युज्जगाम अभि-
ययौ ॥ “कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्वेः” इत्यमरः ॥ ५२ ॥

वर्गाविति ॥ दूरविसर्पी दूरगामौ घोषौ ययोस्तौ देवाश्च
मह्वीधराश्च तेषां देवमह्वीधराणामुभौ वर्गावुद्घटितापिधाने-
ऽपनीतकवाटे पुरस्य द्वारे भिन्नौ दीर्घ एकसेतु याभ्यां तौ
भिन्नैकसेतू पयसामौघौ प्रवाहाविव समीयतुः सङ्गतौ ॥ ५३ ॥

(७) स्रवाहवाहाय ।

(८) बाहात् ।

ऋमानभूङ्मिधरो हरेण
 त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ।
 पूर्वं महिम्ना स हि तस्य (६)दूर-
 मावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥
 स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्री-
 र्जामातुरग्रेसरतामुपेत्य ।
 प्रावेशयन्मन्दिरसद्विमेन-

(१)मागुल्फकौर्णपणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

ऋमानिति ॥ भूमिधरो हिमवान् । त्रयो लोकास्त्रैलो-
 क्यम् ॥ चातुर्वर्ण्यादित्वात् अजप्रत्ययः ॥ तस्य वन्द्येन नमस्का-
 ण हरेण कृतप्रणामः सन् ॥ “कृत्विकृपितव्यश्चशुरमातुलानां
 वीयसाम् । प्रवयाः प्रथमं कुर्यात्प्रत्युत्थायाभिवादनम्” इति
 रणात् ॥ ऋमानभूत् । महादेवं प्रति स्वयमल्पत्वात् सङ्कोचं
 पित्यर्थः ॥ ननु विदितेश्वरमहिम्नः स्वयं प्रागेव प्रणतस्य
 ामातुराचारमाचस्वीकारे कः सङ्कोच इति शङ्कां निरस्यति—
 र्वमिति ॥ हि यस्मात् स हिमवान् पूर्वं प्रागेव तस्येश्वरस्य
 हिम्ना सामर्थ्येन दूरमत्यन्तमावर्जितं नमितमात्मशिरो न
 वेद । सत्यं स्वयं प्रणतत्वानुसन्धानेन सङ्कोचः । तदनु-
 स्यानं त्वीत्सुखान्नास्तीति भावः ॥ ५४ ॥

स इति ॥ प्रीतियोगात् सन्तोषसम्बन्धाद्विकसन्मुखश्री-
 कसन्ती मुखश्रीर्यस्य स तथोक्तः स हिमवान् । जायां
 समीते जानातीति जामातुर्वरस्य ॥ पृषोदरादित्वात् साधु ॥
 ामाता दुहितुः पतिः” इत्यमरः ॥ अग्रेसरतां पुरोगामित्व-
 पेत्यैनं देवमागुल्फं पादग्रन्थिपर्यन्तं कौर्णानि पर्यस्तान्धा-
 णमार्गेषु पण्यवीथिकासु पुष्पाणि यस्मिंस्तदागुल्फकौर्णा-

(६) दूरात् ।

(१) माङ्गल्यम् ।

तस्मिन् मुहूर्ते पुरसुन्दरीणा-
मौशनसन्दर्शनलालसानाम् ।

प्रासादमालासु बभूवुरित्यं

त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५६ ॥

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या

कयाचिदुद्देष्टनवान्तमाल्यः ।

बहुं न सम्भावित एव तावत्

करेण रुद्धोऽपि (२) च केशपाशः ॥ ५७ ॥

पणमार्गपुष्पम् ॥ “तदग्रन्यौ घुटिके गुल्फौ” इत्यमरः ॥ ऋ-
सृष्टं मन्दिरं नगरम् ॥ “मन्दिरं नगरेऽगारे मन्दिरो मकरा-
लये” इति विश्वः ॥ प्रावेशयत् ॥ ५५ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् मुहूर्ते हरपुरप्रवेशसमय ईशानय-
सन्दर्शने लालसानां लोलुपानाम् ॥ “लोलुपो लोलुभो लोलो
लालसो लम्पटश्च सः” इति यादवः ॥ पुरसुन्दरीणां प्रासाद-
मालास्वित्यं वक्ष्यमाणप्रकारेण त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टिता-
र्यान्तराणि विचेष्टितानि व्यापाराः ॥ “नपुंसके भावे क्तः” इति
क्तः ॥ बभूवुरासन् ॥ ५६ ॥

तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः—

आलोकमार्गमिति ॥ आलोकमार्गं दर्शनपथम् । गवाक्ष-
मित्यर्थः । सहसा व्रजन्त्या गच्छन्त्या कयाचिदुद्देष्टनो द्रुत-
गतिवशादुन्मत्तबन्धनोऽतएव वान्तमाल्य उद्गीर्णमाल्यश्च यः ॥
उद्देष्टनवान्तमाल्यः करेण रुद्धो गृहीतः । अपि च केशपाश-
केशकलापः ॥ “पाशः पञ्चस्र हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परं”
इत्यमरः ॥ तावदालोकनमार्गप्राप्तिपर्यन्तं बहुम् । बन्धनाये-
त्यर्थः । न सम्भावितो न स्मृत एव ॥ ५७ ॥

(२) न केशहस्ताः, हि केशपाशः ।

प्रसाधिकालम्बितमग्रपाद-

माक्षिष्य काचिद्द्रवरागमेव ।

(३)उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षा-

दलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन

सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेन ।

तथैव वातायनसन्निकर्षं

ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या

प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।

प्रसाधिकेति ॥ काचित् स्त्री प्रसाधिकया लङ्कारालम्बितं रञ्जनार्थं धृतं द्रवरागमेवाद्रीलक्तकमेव । अग्रश्चासौ पादश्चाग्र-
पादः ॥ इति समानाधिकरणसमासः ॥ “हस्ताग्राग्रहस्तादयो
गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्” इति वामनः ॥ तमाक्षिप्याक्त-
षोत्सृष्टलीलागतिस्थितमन्दगमना सत्या गवाक्षाद्गवाक्षपर्य-
न्तम् ॥ पदद्वयमेतत् ॥ पदवीम् अलक्तकाङ्क्षां लाक्षारसचिह्नां
ततान ॥ ५८ ॥

विलोचनमिति ॥ अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन
सम्भाव्यालङ्कृत्य तद्वञ्चितं तेनाञ्जनेन वर्जितं वामनेन यस्याः
सा तथोक्ता सती । तथैव तेनैव रूपेण शलाकामञ्जनकूर्चिकां
वहन्ती बिभ्रती वातायनसन्निकर्षं गवाक्षममीपं ययौ ॥
दक्षिणग्रहणं संभ्रमादुत्क्रमद्योतनार्थम् । “सव्यं हि पूर्वं
पनुष्या अञ्जते” इति श्रुतेः ॥ ५९ ॥

जालान्तरिति ॥ अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिर्गवाक्ष-

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण

हस्तेन तस्याववलम्बा वासः ॥ ६० ॥

(४) अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः

पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासीद्रसना तदानी-

मङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥

तासां मुखैरासवगन्धगर्भ-

व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

मध्यप्रसारितदृष्टिः सती प्रस्थानेन गमनेन भिक्षां त्रुटितां नौवीं वस्त्रग्रन्थिम् ॥ “नौवीं परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि” इति विश्वः ॥ न वस्त्रं नावधत् । किन्तु नाभिं प्रविष्टाभरणानां कङ्कणानां प्रभा यस्य तन । प्रभैव नामेरावरणमभूदिति भावः । हस्तेन वासोऽवलम्ब्य धृत्वा तस्थौ ॥ ६० ॥

अर्धाचितेति ॥ सत्वरं सवेगमुत्थितायाः कस्याश्चिदधर्माचिता मणिभिर्गुम्फिता अर्धाचिता दुर्निमिते संभ्रमाद्दुःखेन निक्षिप्ते ॥ “डुमिञ् प्रक्षेपणे” इति धातोः कर्मणि क्तः ॥ पदे पदे प्रतिपदम् ॥ वीप्सायां द्विर्भावः ॥ गलन्ती गलद्रत्ना सती रसना मेखला तदानीं तस्मिन्नवसरेऽङ्गुष्ठमूलेऽर्पितं लगितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सासीत् ॥ ६१ ॥

तासामिति ॥ तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणामासवगन्धो गर्भं येषां तैः । विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषु

(४) अर्धाचिता ।

६१—६२ श्लोकयोर्मध्ये श्लोकोऽयं दृश्यते ।

स्तनम्यन्तं तनयं विहाय विलोकनाय त्वरयां व्रजन्ती ।
संप्रसूताभ्यां पदवीं स्तनाभ्यांसिधेच काचित्पयसा गवाक्षम् ।

विलोलनेत्रभमरैर्गवाक्षाः

सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

तावत्पताकाकुलमिन्दुमौलि-

रुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ।

प्रासाददृग्ग्राणि दिवापि कुर्वन्

(५) ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणद्युतीनि ॥ ६३ ॥

तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो

नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां

सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥

तैर्मुखैर्व्याप्तान्तराच्छब्दावकाशा गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् । कमलालङ्कृता इव स्थिता इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तावदिति ॥ तावत्तस्मिन्नवसर इन्दुमौलिरौश्वरो दिवापि प्रासाददृग्ग्राणि ज्योत्स्नाया अभिषेकेण स्रपनेन द्विगुणद्युतीनि द्विरावृत्तकान्तीनि ॥ “गणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रिया-मुख्यतन्तुषु” इति वैजयन्ती ॥ कुर्वन् पताकाभिराकुलं व्याकौ-र्णमुत्तोरणमुच्छ्रिततोरणं राजपथं प्रपेदे ॥ ६३ ॥

तमिति ॥ एक एव दृश्यो दर्शनीयस्तमेकदृश्यं तमौश्वरं नयनैः पिबन्त्यः । अतिदृष्ट्या पश्यन्त्य इत्यर्थः ॥ “ताः शङ्करं दृष्टिभिरापिबन्त्यः” इति वा पाठः ॥ नार्यो विषयान्तराणि ततोऽन्यान्विषयान् । शब्दादीनित्यर्थः । न जग्मुः । न विदु-रित्यर्थः । तथाहि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः श्रोत्रा-दिप्रवृत्तिः सर्वात्मना स्वरूपकात्स्न्येन चक्षुःप्रविष्टेव । श्रोत्रा-दीनौन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षुरेव प्रविश्य कीतु-

(५) ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणच्छवीनि ।

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थ-

मपर्ण्या (६)पेलवयापि तप्तम् ।

या दास्यमप्यस्य लभेत नारी

सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥ ६५ ॥

परस्परिण स्पृहणीयशोभं

न चेदिदं हन्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन्दये रूपविधानयत्नः

पत्युः प्रजानां (७)विफलोऽभविष्यत् ॥ ६६ ॥

कात् स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्त्रस्त्रविषयाधि-
गमः किं न स्यादिति भावः ॥ ६४ ॥

अथ पौराङ्गनावचनान्याह—

स्थान इति ॥ पेलवया कामलयापि अपर्ण्या पार्वत्या एतस्मै
शिवायैतदर्थम् ॥ “अर्गेन सह नित्यममासः सर्वलङ्कता च”
इति विशेष्यनिघ्नत्वम् ॥ दुश्चरं तपस्तप्तं स्थाने युक्तम् । कृतः ।
या नारी अस्मेश्वरस्य दास्यं दासीत्वमपि लभेत सा कृतार्था
स्यात् । या अङ्ग एव शय्या तामङ्कशय्यां लभेत सा किमुत ।
कृतार्थेति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

परस्परिणेति ॥ स्पृहणीयशोभं सर्वैराशास्यमानसौन्दर्य-
मिदं हन्व' मिथुनम् ॥ “हन्व' रहस्य—” इति निपातः ॥ पर-
स्परिण नायोजयिष्यन्नेन योजयेद्यदि प्रजानां पत्युर्विधातु-
रस्मिन् द्वये हन्वे रूपविधाने सौन्दर्यनिर्माणे यत्नः प्रयासो
विफलोऽभविष्यद्भवेत् । एतदनुरूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति
भावः ॥ “लिङ्गनिमित्ते लङ् क्रियातिपत्ती” इति लङ् ॥ ६६ ॥

न नूनमारूढरूपा शरीर-
मनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।
व्रीडादसुं (८)देवमुदीच्य मन्ये
संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥ ६७ ॥
अनेन (९)सम्बन्धमुपेत्य दिष्ट्या
मनोरथप्रार्थितमौश्वरेण ।
मूर्धानमालि (१)क्षितिधारणोच्च-
(२)मुच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥ ६८ ॥

नेति ॥ आरूढरूपा प्ररूढकोपेनानेन हरेण कुसुमायुधस्य
कामस्य शरीरं न दग्धं नूनं किन्तु कामाऽमु देवमुदीच्य दृष्ट्वा
व्रीडात् सीन्दर्येण जितोऽस्मीति लज्जया स्वयमेव संन्यस्तदेह-
स्यक्तदेह इति मन्ये । इत्युत्प्रेक्षा । न स्वयं न्यस्ताकृतः कोपः
सम्भवतीति भावः ॥ ६७ ॥

काचित्काञ्चिदाह—

अनेनेति ॥ हे आलि सखि । “आलिः सखी वयस्या च”
इत्यमरः ॥ शैलराजो हिमवान् । दिष्ट्येत्यानन्देऽव्ययम् । मनो-
रथैः प्रार्थितमवरुद्धम् । अभिलाषावषयीकृतमित्यर्थः ॥ “प्रार्थना
याच्ञावरोधयोः” इत्यभिधानात् ॥ अनेनश्वरेण सम्बन्धमुपे-
त्वावाप्य क्षितिधारणेनोच्चमुन्नतं मूर्धानमुच्चैस्तरमुन्नततरम् ॥
उच्चैरित्यव्ययात्तरपप्रत्ययः ॥ मूर्ध्नि द्रव्यत्वान्नामुप्रत्ययान्तो
निपातः । “किमेतत्तद्व्ययघादास्त्रद्रव्यप्रकर्षे” इत्यादिना
द्रव्यप्रकर्षे तस्य विधानादिति ॥ वक्ष्यति धारयिष्यति ॥ वक्ष-
तेच्छट् ॥ ६८ ॥

(८) देवमवेक्ष्य ।

(९) सम्बन्धमवाप्य ।

(१) क्षितिपालनोच्चम् ।

(२) उच्चैस्तराम् ।

द्वत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां

शृण्वन् कथाः श्रोत्रमुखास्त्रिनेत्रः ।

केयूरचूर्णीकृतलाज(३)मुष्टिं

हिमालयस्यालयमाससाद ॥ ६६ ॥

(४)तवावतीर्याच्युतदत्तहस्तः

शरद्वनाद्दीधितिमानिवीक्षणः ।

क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन

(५)कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥ ७० ॥

तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः

सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ।

इतीति ॥ त्रिनेत्रस्यम्बकः ॥ त्रिनेत्रत्रिनयनशब्दयोः
“क्षुम्भादिषु च” इति णत्वाभावः ॥ इतीत्यमोषधिप्रस्थविला-
सिनीनां सम्बन्धिनीः श्रोत्रमुखाः श्रवणमधराः कथा आला-
पान् शृण्वन् केयूरैरङ्गदैर्चूर्णीकृता लाजानां मुष्टयो यस्मिंस्तं
तथोक्तम् । तवावकीर्णा आचारलाजा अन्तराल एवाङ्गदैर्चूर्ण-
पेषं पिबन्ति इति पुराण्युज्जनसम्बन्धातिशयोक्तिः । हिमाल-
यस्य हिमवत आलयं भवनमाससाद ॥ ६६ ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमवदालयेऽच्युतेन विष्णुना दत्तहस्ते
वितीर्णहस्तावलम्बः सन् । शरद्वनाच्छरम्भेणात् । शरद्विशेष-
णाम्भेधस्य शुभ्रत्वं गम्यते । दीधितिमान् सूर्य इवोष्णो वृषा-
दवतीर्य कमलासनेन पूर्वमग्रे क्रान्तानि प्रविष्टान् अद्रिपतेः
कक्ष्यान्तराणि गेहप्रकोष्ठान्तराणि विवेश ॥ “कक्ष्या कच्छे
वरत्रायां काञ्चयां गेहे प्रकोष्ठके” इति यादवः ॥ ७० ॥

(३) मुष्टिः, मुष्टिः । (४) ततः । (५) कक्ष्यान्तराणि ।

गणाश्च गिर्यालय(६)मभ्यगच्छन्

प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्थाः ॥ ७१ ॥

तत्रेश्वरो विष्टरभाग्यथावत्

सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम् ।

नवे दुकूले च (७)नगोपनीतं

प्रत्यग्रहौत्सर्वममन्त्र(८)वर्जम् ॥ ७२ ॥

तस्मिन् ॥ तमौश्वरमन्त्रगनुपदम् ॥ अव्ययमेतत् ॥ “अन्व-
गन्वचमनुगेऽनुपदं क्लीवमव्ययम्” इत्यमरः ॥ इन्द्रप्रमुखा
देवाश्च सप्तर्षयः पूर्वे येषां ते सप्तर्षिपूर्वाः ॥ “न बहुव्रीहौ”
इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः ॥ परमर्षयः सनकादिमहर्षयश्च ॥
“सम्प्रहृत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः” इति तत्पुरुषः ॥
मणाः प्रमथाश्च उत्तमार्था महाप्रयोजनाः प्रशस्तं प्रकृतम् ।
अमोघमित्यर्थः । आरभ्यत इत्यारम्भ उपायस्तामिव गिर्यालयं
हिमवन्मन्दिरमभ्यगच्छन् । प्राविशन्नित्यर्थः ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमवदालय ईश्वरो विष्टरभागासनगतः ।
उपविष्ट इत्यर्थः । यथावद्यथार्हम् । विधिवदित्यर्थः । सरत्नं
रत्नसहितमर्घ्यमर्घार्थं जलम् । मधु चौद्रमस्मिन्नस्तीति मधु-
मत् । गवि भवं गव्यम् । दधि च । मधुपर्कमित्यर्थः ॥ “दधि-
मधुनौ सर्पिर्मध्वलाभः” इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रात् ॥ नवे दुकूले
चेति सर्वं नगोपनीतं हिमवदानीतमर्घ्यादिकं मन्त्रान्वर्ज-
यित्वा मन्त्रवर्जम् ॥ ततो नञ्समासः ॥ अमन्त्रवर्जम् ।
मन्त्रान्न वर्जयित्वेत्यर्थः ॥ “द्वितीयायां च” इति णमुलप्रत्यय
इत्याह न्यासकारः “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” इत्यत्र । प्रत्य-
ग्रहौत् स्वीकृतवान् ॥ ७२ ॥

दुकूलवासाः स बधूसमीपं

निन्ये विनौतैरवरोधदक्षैः ।

(१)वेलासमीपं स्फुटफेनराजि-

नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ ७३ ॥

तया (२)प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या

प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या ।

प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्

संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥ ७४ ॥

तयोः समापत्तिषु कातराणि

किञ्चिद्व्यवस्थापितसंहृतानि ।

दुकूलेति ॥ अथ दुकूलवामाः । दुकूलं वसान इत्यर्थः । स
हरो विनौतैरनुवृत्तैरवरोधेषु ये दक्षास्तैरवरोधदक्षैर्बधूसमीपं
निन्ये नौतः । कथमिव । स्फुटा फेनानां राजिर्यस्य स उद-
कमस्यास्तीति उदन्वान् समुद्रः ॥ “उदन्वानुदधौ च” इति
निपातनात् साधुः ॥ नवैराचरोदितैश्चन्द्रकिरणैर्वेलासमीप-
मिव ॥ ७३ ॥

तयेति ॥ आननं चन्द्र इव । इति उपमितसमासः । प्रवृ-
द्धाननचन्द्रस्य कान्तिर्यस्याः तया तथोक्तया तया कुमार्या
शरदा लोक इव संसृज्यमानः सङ्गच्छमानः शिवश्चक्षुषि कुमु-
दानौव तानि प्रफुल्लानि यस्य स तथोक्तः । चेतः सलिलमिव
तत्प्रसन्नं यस्य स तथोक्तः । प्रसन्नचेतःसलिलोऽभूत् । शरदो-
क्तयोरपि यथोचितं विशेषणानि योज्यानि ॥ ७४ ॥

तयोरिति ॥ तयोः बधूवरयोः समापत्तिषु यदृच्छ्या सङ्ग-
तिषु कातराणि चकितानि ॥ “अधीरे कातरं” इत्यमरः ॥

(१) वेलासकाशम् ।

(२) विवृद्ध ।

क्रोयन्त्वाणां (३) तत्क्षणमन्वभूव-

न्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ ७५ ॥

तस्याः करं शैलगुरूपनीतं

जग्राह ताम्नाङ्गुलिमष्टमूर्तिः ।

(४) उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य

(५) तच्छङ्किनः पूर्वमिव प्ररोहम् ॥ ७६ ॥

रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः

(६) स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।

दृष्टम् असमर्थानीति भावः । किञ्चित् ईषद् व्यवस्थापितानि स्थिरीकृतानि पश्चात् संहृतानि निवर्तितानि चेति व्यवस्थापितसंहृतानि ॥ “पूर्वकाल—” इत्यादिना तत्पुरुषः ॥ अन्योन्यस्मिँल्लोलानि सदृशानि ॥ “लोलथलसदृशयोः” इत्यमरः ॥ विलोचनानि दृष्टयस्तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे क्रोयन्त्वाणां क्रिया निमित्तेन सङ्गोचमन्वभूवन् ॥ ७५ ॥

तस्या इति ॥ अष्टमूर्तिः शिवः । तस्मात् ईश्वरात् शङ्कत इति तच्छङ्किनः । तद्गीतस्येत्यर्थः । अतएवोमातनावुमाशरीरे गूढतनोगुप्तशरीरस्य स्मरस्य पूर्वं प्ररोहमिव प्रथमाङ्गुरमिव स्थितं शैलगुरूपनीतं शैलगुरुणा हिमवता उपनीतं प्राप्तम् । अथवा शैलगुरुणा हिमवत्पुरोधसा उपनीतं ताम्नाङ्गुलिं तस्याः पार्वत्याः करं जग्राह ॥ ७६ ॥

रोमोद्गम इति ॥ उमाया रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभूत् । पुमान् गौः पुङ्गवो वृषभः ॥ “गोरतद्वितलुकि” इति टच् ॥ स केतुश्चिह्नं यस्य स गङ्गवकेतुः शिवः स्विन्नाङ्गुलिः आसीत् । पत्रोत्प्रेक्षते—पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पर्शनं ॥ कर्त्रा ॥

(३) आनशिरे सुहृत्तम्, आनशिरे मनोज्ञम् ।

(४) उमात्मना । (५) तच्छङ्कितः । (६) चित्राङ्गुलिः ।

वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन

समं विभक्तैव मनोभवस्य ॥ ७७ ॥

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यद्

बधूवरं पुष्यति कान्तिमग्राम् ।

सान्निध्ययोगादनयोस्तदानीं

किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥ ७८ ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-

रुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे ।

तयोः बधूवरयोः मनोभवस्य वृत्तिरवस्थितिः समं विभक्तैव । ममीकृतवैत्यर्थः ॥ प्राक्सिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य सम्प्रति तत्-
कार्यदर्शनात् पाणिसंस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते । ननु कन्या तु
प्रथमसङ्गमे स्निग्धकरचरणा भवति पुमांस्तु रोमाञ्चितो भव-
तीति वाङ्मयायनेन विपरीतमुक्तमिति चेन्नैष दोषः । एभि-
रनयोर्भावं परीक्षेतेति वाक्यशेष एभिरिति बहुवचनेन स्नेह-
रोमाञ्चग्रहणस्य सकलसात्विकोपलक्षणत्वावगमेनानियमा-
वधारणात् । अतएव रघुवंशेऽन्यथाभिधानात् स्तोत्रविरोध-
इत्यपास्तम् । तदेतद्रघुवंशसञ्जीविन्यां (७।२२) सुव्यक्तमवी-
चम् । सात्विकास्तु “स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्नेहो वैवर्ण्यवेषधू-
षण्युवैस्वर्यमित्यष्टौ सात्विकाः परिकीर्तिताः” इति ॥ ७७ ॥

प्रयुक्तेति ॥ यद्यस्मात्कारणात् प्रयुक्तं पाणिग्रहणं यस्य
तत्तद्योक्तमन्यज्ञौकिकम् । बधूश्च वरश्च बधूवरम् ॥ समाहारं
हन्तैकवद्भावः ॥ तदानीं पाणिग्रहणकालेऽनयोरुमाशिवयोः
सान्निध्ययोगात् सन्निधिभावात् अग्राम् उत्तमां कान्तिं शोभां
पुष्यति पुष्णाति तस्योभयस्योमामहेश्वररूपस्य मिथुनस्य श्रीः
किं कथ्यते । यत्प्रसादादन्यस्य शोभालाभस्तस्य शोभा किमु
ब्रूयत्यर्थः ॥ “जिवाहसमये गौरीशिवौ बधवरावनुप्रविश्ये-
ताम्” इत्याशयः ॥ ७८ ॥

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमान-

मन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७६ ॥

तौ दम्पती त्रिः परिणीय वङ्गि-

मन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।

स कारयामास बधूं पुरोध-

स्तस्मिन् समिद्धार्षि लाजमोक्षम् ॥ ८० ॥

सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं

गुरूपदेशाद्ददनं निनाय ।

कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या

मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥

प्रदक्षिणेति ॥ तस्मिन्मुदक्षिण उन्नतज्वालस्य क्षणानोः
कर्मणः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणाच्चकासे । किमिव ।
मेरोरुपान्तेषु परिसरेषु वर्तमानम् आवर्तमानम् । मेरुं प्रद-
क्षिणीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्येन संसक्तं सङ्गतम् । मिथुन-
स्याप्येतद्विशेषणम् । अहस्य त्रियामा चाहस्त्रियामं रात्रिदिव-
मिव ॥ समाहारे हन्वैकवद्भावः ॥ ७६ ॥

ताविति ॥ स पुरस्तादेव हितं विधत्त इति पुरोधाः पुरो-
हितोऽन्योन्यस्य संस्पर्शेन स्पर्शमुखेन निमीलिताक्षौ तौ जाया
च पतिश्च दम्पती ॥ कर्मभूतौ ॥ जायाशब्दस्य दंभावो निपा-
तितः ॥ वङ्गं त्रिस्त्रिवारम् ॥ “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” इति सुच् ॥
परिणीय परितो नीत्वा । प्रदक्षिणीकार्येत्यर्थः ॥ नयतेर्द्विक-
र्मकाङ्क्षाप् । समिद्धार्षि दीप्तज्वाले तस्मिन् वङ्गौ बधूं
लाजमोक्षं लाजविसर्गं कारयामास ॥ “हृक्पोरन्यतरस्याम्”
इति विकल्पादणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥ ८० ॥

सेति ॥ सा बधूः गुरोः पुरोधस उपदेशात् इष्टः । प्राणत-
र्पण इत्यर्थः । गन्धो यस्य तं लाजधूमाञ्जलिं वदनं निनाय ।

तदीषदाद्र्गणगण्डलेख-

मुच्छासिकालाञ्जनरागमच्छोः ।

बधूमुखं क्लान्तयवावतंस-

माचारधूमग्रहणाद्भव ॥ ८२ ॥

बधूं द्विजः प्राह तवैष वत्से

वङ्गिर्विवाहं प्रति (७)कर्मसाक्षी ।

शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या

कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥

कपोलसंमर्पिणी शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमस्तस्या गौर्या
मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे । धूमस्य विसृमरत्वात् मुहूर्तग्रह-
णम् ॥ ८१ ॥

तदिति ॥ तद्बधूमुखमाचारधूमग्रहणादाचारप्राप्तधूमत्वात्
ईषदाद्र्गं स्त्रिंशे अरुणे च गण्डलेखे गण्डस्थले यस्य तत्तथो-
क्तम् । अक्षोरुच्छासौ उद्गच्छन् कालाञ्जनस्य रागोऽञ्जनं यस्य
तत्तथोक्तम् । क्लान्तो यवावतंसो यवाङ्गुरकर्णपूरो यस्य तत्त-
थाभूतं बभूव ॥ “लाजाञ्जलिं विसृज्य धूमाग्रं जिघ्रेत्” इति
प्रयोगवृत्तिकारः ॥ ८२ ॥

बधूमिति ॥ अथ बधूं द्विजः पुरोधः प्राह । किमिति ।
हे वत्से । एष वङ्गिस्तव विवाहं प्रति । विवाहकर्मणीत्यर्थः ।
कर्मसाक्षी कर्मद्रष्टा । भर्त्रा शिवेन सह मुक्तविचारया निर्वि-
चारया त्वया धर्मचर्या धर्माचरणं कार्या कर्तव्येति । अयं च
प्राजापत्यविवाहो द्रष्टव्यः । यथाहाश्वलायनः—“सह धर्मं
चरेदिति प्राजापत्ये” इति ॥ ८३ ॥

(७) पूर्वसाक्षी ।

आलोचनान्तं (८)श्रवणे वितत्य
 पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।
 निदाघकालोत्खण(९)तापयेव
 माहेन्द्रमन्त्रः प्रथमं पृथिव्या ॥ ८४ ॥
 ध्रुवेण भर्त्ता ध्रुवदर्शनाय
 प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।
 सा दृष्ट इत्याननमुन्नमय्य
 क्लौसन्न(१)कण्ठी कथमप्युवाच ॥ ८५ ॥
 इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन
 प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।

आलोचनान्तमिति ॥ भवस्य पत्न्या भवान्या ॥ “इन्द्र-
 वरुणभवशर्वरुद्र—” इत्यादिना ङीप् । आनुगागमश्च ॥
 आलोचनान्तं नेत्रान्तपर्यन्तम् ॥ “आङ् मर्यादाभिविध्योः”
 इत्यव्ययीभावः ॥ श्रवणे श्रोत्रे वितत्य विस्तार्य तत् पूर्वोक्तं
 गुरोः याज्ञिकस्य वचनं “सह धर्मं चर” इति वाक्यं निदाघ-
 काले शीघ्रकाल उत्खणतापयोक्तसन्तापया पृथिव्या प्रथ-
 ममाद्यं माहेन्द्रं पार्लन्यमन्त्र इव पीतम् । अत्यादरेण श्रुत्या-
 वेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

ध्रुवेणेति ॥ प्रियं दर्शनं यस्य ॥ कर्मभूतस्य ॥ तेन प्रियद-
 र्शनेन ध्रुवेण शाश्वतेन भर्त्ता ध्रुवस्य नक्षत्रविशेषस्य दर्शनाय ॥
 “ध्रुवो भभेदे क्लीवं तु निश्चितं शाश्वते त्रिषु” इत्यमरः ॥ प्रयु-
 ज्यमाना दृश्यतामिति प्रेर्यमाणा क्लौसन्नकण्ठी क्लिया क्लौन-
 स्ररा सा बधूः कथमप्याननमुन्नमय्य दृष्ट इत्युवाच ॥ ८५ ॥

(८) श्रवणौ । (९) तप्तयेव । (१) कण्ठौ ।

प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां

पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥ ८६ ॥

बधूर्विधाचा प्रतिनन्द्यते स्म

कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।

वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्ट(३)मूर्तौ

त्वाशास्य चिन्तास्तिमितो बभूव ॥ ८७ ॥

ऋषोपचारां चतुरस्रवेदीं

तावेत्य पञ्चात्कनकासनस्थौ ।

इत्यमिति ॥ इत्यम् अनेन प्रकारेण ॥ “इदमस्यमुः” इति
यमुप्रत्ययः ॥ विधिज्ञेन विवाहप्रयोगज्ञेन । शास्त्रज्ञेनेत्यर्थः ।
पुरोहितेन हेमवतेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारी कृतविवाहक-
र्माणौ प्रजानां पितरौ तावुमामहेश्वरौ पद्मासनस्थाय पद्मा-
सनोपविष्टाय पितृणां पित्रे पितामहाय ब्रह्मणे ॥ “पिता-
महो विरिञ्ची स्यात् तातस्य जनकेऽपि च” इति विश्वः ।
“पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः” इति निपातनात् साधुः ।
प्रणेमतुः नमस्कृतुः । पितामहस्य पित्रोरपि पूज्यत्वादिति
भावः ॥ ८६ ॥

बधूरिति ॥ बधूः कन्या विधात्रा ब्रह्मणा । हे कल्याणि
शोभने । वीरः प्रसवोऽपत्यं यस्याः सा वीरप्रसवा वीरसूर्मवेति
प्रतिनन्द्यते स्म । आशिषमुक्तेत्यर्थः । स विधाता वाचस्पति-
र्वागीश्वरोऽपि सन् ॥ कस्कादिषु पाठात् साधुः ॥ अष्टमूर्तौ
शिवे त्वाशास्यमाकाङ्क्ष्य तत्र चिन्ता विचारस्तस्यां स्तिमितो
मन्दो बभूव । तस्य निरौहस्याशास्याभावादाशिषि स्तिमित-
त्वमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

ऋषेति । तौ जायापती बधूवरौ पश्चात् नमस्कारानन्तरं

(३) मूर्तावाशास्य ।

जायापतौ (४)लौकिकमेषणीय-
 मार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥
 पत्रान्तलग्नैर्जलविन्दु(५)जालै-
 राकृष्टमुक्ताफल(६)जालशोभम् ।
 तयोरुपर्यायतनालदण्ड-
 माधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥
 द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन
 सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव ।

कृता रचिता उपचाराः पुष्परचनादयो यस्यां तां चतुरस्रवेदीं
 एव प्राप्य कनकासनस्थौ सन्तौ लौकिकं लोके विदितम् ।
 आचारप्राप्तमित्यर्थः । अतएवेषणीयमाशास्यम् । “तथापि
 लौकिकाचारं मनसापि न लङ्घयेत्” इति शास्त्रादवश्यकर्त-
 व्यमित्यर्थः ॥ इषेरिच्छार्थादनौयर्प्रत्ययः ॥ आर्द्राक्षतारोपण-
 मन्वभूताम् ॥ ८८ ॥

पत्रान्तेति ॥ लक्ष्मीः श्रीदेवी पत्रान्तेषु दलप्रान्तेषु
 लग्नैर्जलविन्दुजालैराकृष्टाहता मुक्ताफलजालेन प्रान्तलम्बिना
 मुक्ताकलापेन या शोभा सा येन तत्तथोक्तमायतं दीर्घं नाल-
 मेव दण्डो यस्य तत् कमलमेव आतपत्रं तत्तयोः उपरि आधत्त
 दधौ ॥ ८९ ॥

द्विधेति ॥ अथ सरस्वती वाग्देवी द्विधा संस्कृतप्राकृत-
 रूपेण द्वैविध्येन प्रयुक्तेन उच्चारितेन वाङ्मयेन शब्दजालेन तत्
 मिथुनं नुनाव तुष्टाव ॥ “णु स्तुतौ” इति धातोर्लिट् । केन
 कमित्याह—संस्कारेति ॥ संस्कारेण शास्त्रव्युत्पत्त्या पूतेन
 प्रकृतिप्रत्ययविभागशुद्धेन । संस्कृतेनेत्यर्थः । वरेण्यं वरणीयम् ।

(४) लौकिकमेषितव्यम् । (५) हृन्दैः । (६) भक्तिशोभम् ।

संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं

बधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥ ६० ॥

तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं

रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।

अपश्यतामसरसां मुहूर्तं

प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥ ६१ ॥

आध्यमित्यर्थः ॥ वृणोतेरौणादिक एवमप्रत्ययः ॥ वरं वोढारं शिवम् । सुखेन ग्राह्यं सुबोधं निबन्धनं रचना यस्य तेन वाङ्मयेन । प्राकृतभाषया इत्यर्थः । बधूम् । तुनाव इत्यनेन सम्बन्धः ॥ ६० ॥

ताविति ॥ तौ दम्पती सन्धिषु सुखादिनिर्वहणान्तेषु पञ्चसन्धिषु ॥ तदुक्तं दशरूपके—“सुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्षोपसंहृतिः” इति ॥ व्यञ्जितवृत्तिभेदं स्फुटीकृतकौशिक्यादिवृत्तिविशेषम् । रसानुगुण्येनेति शेषः ॥ तदुक्तं भूपालेन—“कौशिकी स्यात् तु शृङ्गारे रसे वीरे तु सात्वती । रौद्रबीभत्सयोर्वृत्तिर्नियतारभटी पुनः । शृङ्गारादिषु भावञ्चै रसेष्विष्टा तु भारती” । तथा । “कौशिक्यारभटी चैव सात्वती भारती तथा । चतस्रो वृत्तयो ज्ञेयास्तासु नाव्यं प्रतिष्ठितम्” इति । रसान्तरेषु शृङ्गारादिरसभेदेषु ॥ “शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः” इत्यमरः ॥ “शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साङ्गतशान्ताख्या रसाः पूर्वैरुदाहृताः” इति ॥ प्रतिबद्धरागं प्रतिनियमेन प्रवर्तितो वसन्तललितादिरागो यस्मिंस्तम् । यस्मिन्नसे यो रागो विहितस्तदनुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यथाह काहलः—“रौद्रेऽङ्गुते तथा वीरे पुंरागेण प्रगीयते । शृङ्गारहास्यकरुणाः स्त्रीरागेण प्रकीर्तिताः । भयानके च बीभत्से शान्ते गीयो नपुंसके” इति ॥ ललिताङ्गहारं मधुराङ्गविच्छेपम् ॥ “अङ्गहारोऽङ्गविच्छेपः” इत्यमरः ॥ आदौ भवम् आद्यम् । रूपकान्तरप्रकृतिभूतमित्यर्थः ।

देवास्तदन्ते हरमूढभार्यं
 किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य ।
 शापावसाने (७)प्रतिपन्नमूर्ते-
 र्ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ६२ ॥
 तस्यानुमेने भगवान्विमन्यु-
 व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।
 (८)कालप्रयुक्ता खलु (९)कार्यविद्धि-
 विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ ६३ ॥

इदुक्तम्—“आहुः प्रकरणादीनां नाटकं प्रकृतिं बुधाः” इति ॥
 प्रप्सरसाम् उर्वश्यादीनाम् । प्रयुज्यत इति प्रयोगो रूपकम् ।
 नाटकमित्यर्थः । आद्यमिति विशेषणात् । तं मुहूर्तमपश्यतां
 पश्यन्ती ॥ “पान्नाध्यास्या—” इत्यादिना दृशेः पश्चादशः
 ६१ ॥

देवा इति ॥ देवा इन्द्रादयस्तदन्ते तस्य प्रयोगदर्शनस्या-
 तेऽवसान ऊढभार्यं परिणीतदारं हरं किरीटेषु बद्धा अञ्ज-
 लयो येषां ते तथोक्ताः सन्तः । निपत्य प्रणम्य शापावसाने
 प्रतिपन्नमूर्तेर्लब्धशरीरस्य । “परिणेष्यति पार्वती यदा” (४ ।
 १२) इत्यादिना शापस्य पार्वतीपरिणयान्तत्वादित्यर्थः । पञ्च-
 शरस्य कामस्य ॥ कर्तुः ॥ सेवां ययाचिरे । पुनः समासादित-
 शरीरस्य तस्य सेवा स्वीक्रियतामिति प्रार्थयामासुरित्यर्थः ॥
 दुष्टाचपच्—” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ ६२ ॥

तस्येति ॥ विमन्युः विगतक्रोधो भगवानीश्वर आत्मन्यपि
 स्य कामस्य सायकानां व्यापारमनुमेने । तथाहि । कार्य-
 विद्धिः कार्यज्ञैः । अथवा कालविद्धिः । अवसरज्ञैः काले योग्या-

(७) प्रतिलब्ध । (८) काले प्रयुक्ता । (९) कालविद्धिः ।

अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
 क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण ।
 कनकवलश(२)युक्तं भक्तिशोभासनाथं
 क्षितिविरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ॥६४॥
 नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं
 वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः ।

वसरे प्रयुक्तानुष्ठिता भर्तृषु स्वामिषु विषये विज्ञापना मिहि-
 मेति खलु । सफला भवतौत्यर्थः । अयमेवास्य स्मरमेवासौ-
 कारो यदात्मन्यपि तत्सायकव्यापारमङ्गीकृतवानिति ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ अथ इन्दुमौलिरीश्वरस्तान्विबुधगणान्विसृज्य
 क्षितिधरपतिकन्यां पार्वतीं करेण आददानः कनककलशयुक्तं
 मङ्गलार्थमन्तर्निहितहेममयपूर्णकुम्भं भक्तयः पुष्पादिरचना-
 स्तासां शोभया सनाथम् । सहितमित्यर्थः । क्षितिविरचित-
 शय्यं क्षितौ विरचिता स्थण्डिले कल्पिता शय्या तस्यं यस्मिं-
 स्तत्तथोक्तं कौतुकागारमागाच्छय्यागृहं जगाम ॥ अत्राश्वला-
 यनः—“अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशिनावधःशायिनौ ब्रह्मचा-
 रिणौ स्याताम्” इति । अत ऊर्ध्वं विवाहादूर्ध्वम् । आ त्रि-
 रादिति शेषः । “त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा” इति वचनात्
 तथा कामशास्त्रेऽपि “अथ परिणयरात्रौ प्रक्रमेन्नेव किञ्चित्ति-
 स्तुषु च रजनीषु स्तब्धभावा दुनोति । त्रिदिनमिह न भिन्या
 ब्रह्मचर्यं न चास्या हृदयमननुरूपं स्नेह्यया नर्म कुर्यात्
 ॥ ६४ ॥

नवेति ॥ तत्र कौतुकागार ईश ईश्वरो नवपरिणयेन नवी
 द्वाहेन या लज्जा सा भूषणं यस्यास्तामतएव तेनेश्वरेण कृता
 क्षेपं कृताकर्षणम् । उन्नमितमिति यावत् । वदनमपहरन्तीं
 साचीकृत्वन्तीम् । अयं लज्जानुभावः । अनुभावान्तरमाह-

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्

(३) प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥८५॥

शयनसखीभ्योऽपि शयने सहशायिनीभ्योऽपि । नर्मसहच-
रीभ्योऽपीत्यर्थः । कथञ्चित् कृच्छ्रेण दत्तवाचं दत्तोत्तरां गौरीं
प्रमथा भृङ्गरोटिप्रभृतयो हास्यरसाधिदेवताः पशुपतेः पारि-
षदाः । यथाह भरतः—“मृङ्गारो विष्णुदैवत्यो हास्यः प्रमथ-
दैवतः” इति ॥ “प्रमथाः स्युः पारिषदाः” इत्यमरः ॥ तेषां
मुखविकारैर्मुखविकृतचेष्टितैर्गूढमप्रकाशं हासयामास । हासा-
द्युपायैर्लज्जामपाकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । यथाह गोनर्दः—“हासेन
मधुना नर्मवचसा लज्जितां प्रियाम् । विलुप्तलज्जां कुर्वीत
निपुणैश्च सखीजनैः” इति ॥ ८५ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविर-

चितया सञ्ज्ञोविनोसमाख्यया व्याख्यया समेतः

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

उमापरिणयो नाम सप्तमः सर्गः ।

(३) प्रथम ।

कुमारसम्भवम् ।

उत्तरखण्डम् ।

अष्टमः सर्गः ।

पाणिपौडनविधेरनन्तरं
शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।

भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्

(१)कामदोहदसुखं मनोहरम् ॥ १ ॥

अथ शृङ्गारसुभयोः — — — ।

कुमारसम्भवफले सर्गेऽस्मिन्नाह संप्रति ॥

सोऽपि संचितसम्पन्नसंयुक्तश्च समृद्धिमान् ।

इति भेदाश्चतुर्धोक्ताश्चतुर्णां च वियोगिनाम् ॥

तत्रावस्थाप्रभेदेन शृङ्गारे नायिका त्रिधा ।

सुग्धा मध्या प्रगल्भा च तत्र क्लोमाध्वसाविलाम् ॥

सुग्धावस्थां समाश्रित्य देव्या आद्यसमागमे ।

आदावेकादश श्लाकाः ख्यातपूर्वानुरागिणोः ॥

प्रथमं नाम शृङ्गारं शिवयोः कथितं कविः ।

सुखनेष्वधरेत्यत्र लक्षणं त्वस्य वक्ष्यते ॥

पाणीति ॥ पाणिपौडनविधेः अनन्तरं पाणिग्रहणानन्तरम् ॥ विधेरिति पञ्चमी षष्ठी च । उभयथाप्यनुशासनसम्भवादित्युक्तं प्राक् ॥ शैलराजदुहितुः पार्वत्याः ॥ कत्र्गः ॥ तं हरं प्रति भावसाध्वसपरिग्रहात् मनोहरं चित्ताकर्षकं कामदोह-

(१) कामदोहदसुखंमनोहरं वपुः ।

व्याहृता प्रतिवचो न सन्दधे
 गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।
 सेवते स्म शयनं पराङ्मुखौ
 सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥ २ ॥
 कैतवेन (२)शयिते कुतूहलात्
 पार्वती प्रतिमुखं निपातितम् ।

दम् । कामसंवर्धकमित्यर्थः ॥ “तद्गुणलतादीनामकाले
 कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्” इति
 शब्दार्णवे ॥ तच्च तत् सुखं कामदोहदसुखम् अभूत् । हर-
 स्येति शेषः ॥ नायिकानायकयोरन्यान्यानुभवदर्शनात् सुख-
 माविर्भवति । तच्च मदनोद्दीपकमिति रसविदां स्थितिः ।
 तथा च हरस्य गौर्या नवोढायां स्वगोचरभावप्रयुक्तसाध्वस-
 दर्शनात् सुखमाविर्भवति । तच्च मदनाकारं प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ।
 तत्र रसाभावस्थायिनः कार्यमनुभावः । तदुक्तम्—“रसा
 गच्छन्ति संस्थानं यत्कार्यमुपलक्ष्यते । सोऽनुभावः” इति ॥१॥

उक्तं भावसाध्वसम् । तस्य सुखमयत्वं च वर्णयति—

व्याहृतेति ॥ सा पार्वती व्याहृता यत्किञ्चिदभिहितं
 सती प्रतिवचः प्रत्युत्तरं न सन्दधे । न ददावित्यर्थः । अवल-
 म्बितांशुका गृहीतवस्त्रा सती गन्तुम् अपसर्पतुम् ऐच्छत्
 इच्छति स्म ॥ इषिधातोर्लङ् । “इषुगमियमां क्” इति
 ककारः ॥ पराङ्मुखी सती शयनं सेवते स्म । अनभिमुखम-
 शयित्वेत्यर्थः । तथापि । इत्थं साध्वसात् प्रतिकूलचेष्टितापी-
 त्यर्थः । पिनाकिनः शिवस्य रतये सुखाय । बभूवेति शेषः ॥
 प्रातिकूलमपि तस्यानन्दकरमभूदित्यर्थः ॥ एतेन नवोढाया
 देव्या मौग्ध्याद्भिजितं तन्ममत्वमवसेयम् ॥ २ ॥

कैतवेनेति ॥ प्रिये भर्तारि कुतूहलात् । एषा किं करिष्य-

चक्षुरुन्मिषति सस्मितं प्रिये

(३) विद्युदाहतमिव न्यमीलयत् ॥ ३ ॥

नाभिदेशनिहितः सकम्पया

शङ्करस्य रुरुधे तया करः ।

तद्गुल्लमथ चाभवत् स्वयं

दूरमुच्छ्वसितनीविवन्धनम् ॥ ४ ॥

एवमालि निगृहीतसाध्वसं

शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला

नास्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥

तीति बुभुक्षयेत्यर्थः । कैतवेन कपटेन शयिते सुप्ते सति पार्वती ॥ कर्त्री ॥ प्रतिमुखं यथा तथा निपातितम् । प्रिय-
स्त्रापपरीक्षार्थं तदभिमुखं प्रवर्तितमित्यर्थः । चक्षुः स्वदृष्टिं
सस्मितम् उन्मिषति । पुनः प्रिये सहासं पश्यतीत्यर्थः । विद्यु-
दाहतं विद्युता प्रतिहतमिव न्यमीलयत् । साध्वसादिति
भावः । एतेन किञ्चित्साध्वसस्यापचयो व्यज्यते ॥ ३ ॥

नाभीति ॥ नाभिदेशनिहितः । नीवौमोचनायेति शेषः ।
शङ्करस्य करः सकम्पया वेपथुमत्या । प्रियकरस्पर्शादुत्पन्नसा-
त्विकभावयेत्यर्थः । तया पार्वत्या रुरुधे निवारितः । अथ च ।
तथापीत्यर्थः । तद्गुल्लं स्वयं स्वत एव दूरम् अत्यन्तम् उच्छ्व-
सितं स्रस्तं नीविवन्धनं नीवीग्रान्यिर्यस्य तत्तथाभूतम् अभवत् ।
रतिपारवश्यादिति भावः ॥ ४ ॥

एवमिति ॥ हे आलि सखि, पार्वति रहसि शङ्करः एवम् ।
स्त्रीपदिष्टप्रकारेणेत्यर्थः । निगृहीतसाध्वसं निरस्तभयं यथा

(३) विद्युतेव निहतं न्यमीलयत् ।

अथवस्तुनि कथाप्रवृत्तये

प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।

(४) वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती

मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥

शूलिनः करतलद्वयेन सा

सन्निरुध्य नयने हृतांशुका ।

तस्य पश्यति ललाटलोचने

मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥

तथा सेव्यतामिति सखीभिः उपदिष्टम् उक्तं वचनं सा पार्वती प्रिये शङ्करे प्रमुखवर्तिनि सति आकुला साध्वसविह्वला सती न अस्मरत् । न स्मृतवतीत्यर्थः । स हि भयपरिगृह्यते चेत्तसि दृष्टतरोऽप्युपदेशः संसारमाधत्ते इति भावः ॥ ५ ॥

अपीति ॥ कथाप्रवृत्तये संलापप्रवर्तनाय अवस्तुनि अप्रस्तुतार्थेऽपि प्रश्नतत्परम् । यत्किञ्चित् पृच्छन्तामित्यर्थः । अनङ्गशासनम् ईश्वरं पार्वती वीक्षितेन । न तु वाचेत्यर्थः । परिगृह्य अङ्गीकृत्य मूर्धकम्पमयं शिरःकम्पस्वरूपम् । स्वार्थे मयट् । उत्तरं ददौ । न तु वाक्यं साध्वसादिति भावः ॥ विह्वतनामा लज्जानुभाव उक्तः । तदुक्तं रतिरहस्ये—“ईर्ष्यामानातिलज्जाभ्यां न दत्तं योग्यमुत्तरम् । क्रियया व्यज्यते यत्न विह्वतं तदुदीरितम्” इति ॥ ६ ॥

पुनस्तमेवाह—

शूलिन इति ॥ सा पार्वती रहसि हृतांशुका प्रियेणाकृष्टवस्त्रा सती करतलद्वयेन । स्पर्शकीयेनेत्यर्थः । शूलिनः हरस्य नयने नेत्रद्वयं सन्निरुध्य संख्याय तस्य शूलिनः ललाटलोचने दृतीयेऽङ्गं पश्यति सति मोघयत्ना खिलप्रयासा अतएव

(४) वीक्षितं परिवीक्ष्य पार्वती ।

चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं

(५) सन्नहस्तमदयोपगूहने ।

क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोः

दुर्लभप्रतिकृतं बधूरतम् ॥ ८ ॥

यन्मुखग्रहणमक्षताधरं

(६) दत्तमव्रणपदं नखं च यत् ।

यद्गतं च सदयं प्रियस्य तत्

पार्वती विषहते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥

विधुरा अभूत् । तृतीयकराभावाद्दति भावः ॥ एतेन किञ्चि-
द्वाच्यादयो व्यज्यन्ते ॥ ७ ॥

चुम्बनेष्विति ॥ चुम्बनेषु अधरदानवर्जितम् ओष्ठार्पण-
रहितम् अदयोपगूहने निर्दयालिङ्गने सन्नो स्तब्धो हस्तौ करौ
यस्मिन् तत्तथोक्तम् । तथा दुर्लभप्रतिकृतम् । प्रगल्भत्वात् नख-
दन्ताडनाद्युक्तप्रयत्नमित्यर्थः । अतएव क्लिष्टमन्मथं लज्जया
उपगूहमदनमपि बध्वाः नवोढायाः रतं बधूरतं प्रभोः ईश्वरस्य
प्रियम् । अभूदिति शेषः ॥ “बधूः सुषानवोढास्त्रीभार्यासृष्टा-
ङ्गनासु च” इति विश्वः ॥ अयं लज्जामाध्वसाभ्यां सङ्कुचितोप-
चारत्वात् संक्लिष्टसम्भोगः ॥ तदुक्तं भूपालेन—“युवानो यत्र
संक्लिप्तसाध्वसव्रीडयादिभिः । उपचारान्निषेवन्ते स संक्लिष्ट
इतीरितः” इति ॥ ८ ॥

यदिति ॥ पार्वती प्रियस्य सम्बन्धौ अक्षतः अखण्डितः
अधरः यस्मिन् तत्तथोक्तं यत् मुखग्रहणं मुखचुम्बनम् । अव-
णपदं लक्ष्मरहितम् । “पदं व्यवसितव्राणस्थानलक्ष्माङ्गि व-
स्तुषु” इत्यमरः ॥ दत्तं यच्च नखं नखकर्म । यत् सदयं रतं
तत् सर्वं विषहते सहते स्म । न इतरत् विपरीतम् । प्रचण्ड-
मिति यावत् । तत् चुम्बनं नखं सुरतं वा न सहते स्म । नवो-

(५) खिन्नहस्तसदयोपगूहनम् । (६) दानमव्रणपदं नखस्य यत् ।

राचिष्टत्तमनुयोक्तुमुद्यतं

सा (७)विभातसमये सखीजनम् ।

नाकरोदपकुतूहलं क्रिया

शंसितुं (८)च हृदयेन तत्त्वरे ॥ १० ॥

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी

पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

प्रेक्ष्य (९)विम्बमनु विम्बमात्मनः

कानि (१)कानि न चकार लज्जया ॥ ११ ॥

दात्वादिति हृदयम् । तदुक्तं रतिरहस्ये—“नात्यन्तमानुलो-
म्येन न चातिप्रतिलोमतः । मिद्धिं गच्छन्ति वा तस्मान्मध्य-
साधयेदिति । नवोढाम्” इति ॥ ८ ॥

रात्रौति ॥ सा पार्वती विभातसमये प्रभातकाले राचि-
ष्टत्तम् । सुरतवृत्तान्तमित्यर्थः । अनुयोक्तुं प्रष्टुम् ॥ “प्रश्नोऽनु-
योगः पृच्छा च” इत्यमरः ॥ उद्यतं प्रवृत्तं सखीजनं क्रिया
लज्जया अपकुतूहलं निराकाङ्क्षं न अकरोत् । न किञ्चिदा-
चष्ट इत्यर्थः । हृदयेन हृदा च शंसितुं तत्त्वरे त्वरिताभूत् । शीत्-
सुख्यादिति भावः । त्वरासंभ्रमादोनामनुभावत्वादिति ॥ १० ॥

दर्पण इति ॥ किञ्चेति चार्थः । दर्पणे सुकुरे परिभोगः
नखक्षतादिसम्भोगचिह्नं दर्शयति पश्यतीति परिभोगदर्शिनी
सा पार्वती पृष्ठतः पश्चाद्भागे निषेदुषः स्थितवतः ॥ सदेः कसुः ॥
प्रणयिनः प्रियस्य हरस्य विम्बं प्रतिविम्बम् । दर्पणे संक्रान्त-
मित्यर्थः । आत्मनः स्वस्य विम्बमनु । प्रतिविम्बस्य पृष्ठतः
इत्यर्थः । “अनुलक्षणे” इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया ॥
प्रेक्ष्य लज्जया । स्वचापलप्राकट्यकृतयेत्यर्थः । कानि कानि
यानि यानि भेदवाच्यानि । अङ्गसंवरणादिचेष्टितानीत्यर्थः ॥

(७) प्रभातसमये । (८) तु । (९) विम्बमुपविम्बमात्मनः ।

(१) कान्यपि ।

नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां
तां विलोक्य जननी (२)समाश्वसौत् ।
भर्तृवल्लभतया हि मानसीं
मातुरस्यति शुचं बधूजनः ॥ १२ ॥
वासराणि कतिचित् कथञ्चन
स्थाणुना (३)पदमकार्यत प्रिया ।
ज्ञातमन्मथरसा शनैःशनैः
सा मुमोच (४)रतिदुःखशीलताम् ॥ १३ ॥

उक्तं च—“लज्जानुभावेन साचीकृता वर्णवैवर्ण्याधोमुखादि-
कृत्” इति ॥ न चकार ॥ ११ ॥

नीलकण्ठेति ॥ नीलकण्ठेन परिभुक्तं यौवनं यस्याः सा
तां तथोक्ताम् । प्रियेण भुक्तयौवनामित्यर्थः । तां पार्वतीं विलोक्य
जननी मेना समाश्वसौत् । सन्तुतोषेत्यर्थः ॥ श्वासधातोर्लङ् ।
“अङ्गाय्यगालवयोः” इति विकल्पादङागमः ॥ तर्थाह । बधू-
जनः भर्तृवल्लभतया पतिवात्सल्येन मातुः मानसीं मनोभवां
शुचं शोकम् अस्याति निरस्यति हि ॥ “विपर्ययाद्विपर्ययश्च”
इत्यर्थादवसेयं सामान्यैकविशेषणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः
॥ १२ ॥

सम्प्रति देव्या मुग्धावस्थातो मध्यमावस्थाप्राप्तिमाह—

वासराणीति ॥ स्थाणुना शम्भुना ॥ कर्त्रा ॥ प्रिया पार्वती ॥
कर्मभूता ॥ कतिचिद्वासराणि । कौश्लदहोभिरित्यर्थः ॥ अत्य-
न्तसंयोगे द्वितीया ॥ कथञ्चन कच्छ्रेण पदं पदपक्षेपम् अका-
र्यत कारिता । सुरतकर्मणोति शेषः ॥ करोतिर्ण्यन्तात् कर्मणि
लुङ् ॥ “हृक्रोरन्यतरस्याम्” इत्यणि कर्तुः कर्मत्वे “ण्यन्ते
कर्तुश्च कर्मणा” इत्यभिहितत्वं च ॥ सा कृतपदा पार्वती

(२) ससाध्वसम् । (३) रतमकारि चानया । (४) रत ।

सखजे प्रियमुरो(५)निपीडिता

प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।

मेखलाप्रणयलोलतां गतं

हस्तमस्य शिथिलं करोध सा ॥ १४ ॥

भावसूचितमदृष्टविप्रियं

(६)चाटुमत् क्षणवियोगकातरम् ।

ज्ञातमन्मथरसा अनुभूतसुरतसुखास्वादा सती ॥ “आस्वादे विरसमाहुः” इति शब्दानुशासने ॥ शनैःशनैः क्रमेण रती रतं दुःखशीलतां प्रतिकूलस्वभावतां समीच ॥ “शीलं स्वभावे सद्वृत्ते” इत्यमरः ॥ मध्यमावस्थां प्राप्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तुल्यलज्जास्मरत्वमेवाह—

सखज इति ॥ सा पार्वती उरोनिपीडिता उरसि गाढ-
मास्निष्टा सती प्रियं सखजे । न तु निष्पन्दमास्तेत्यर्थः । अनेन
स्मरतिशयः सूचितः । अनेन प्रियेण प्रार्थितं चुम्बनार्थं याचि-
तम् ॥ “याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः” इति
केशवः ॥ मुखं न अहरत् । मेखलायां प्रणयः परिचयः ॥ “प्रणयः
स्यात्परिचये याच्ञायां सुहृद्देऽपि च” इति यादवः ॥ तत्र
लोलतां चञ्चलतां गतम् अस्य प्रियस्य हस्तं शिथिलं करोध
न्यवारयत् । न तु निर्भरमिति भावः ॥ अत्र सहनप्रतीका-
राभ्यां तुल्यलज्जास्मरत्वं व्यज्यते ॥ १४ ॥

अथ देव्याः प्रगल्भावस्थां दर्शयितुं तयोः समानरागित्वं
तावदाह—

भावेति ॥ तयोः शिवयोः कैश्चित् कतिभिस्त्रिदेव दिवसैः ।
भावसूचितं भावैः चेष्टाभिः कटाक्षनिक्षेपादिभिः सञ्ज्ञातम्
अदृष्टम् विप्रियम् अप्रियाचरणं यत्र तत्तथोक्तं चाटूनि प्रयोक्तव्यः
यस्मिन् सन्ति तत् चाटुमत् । भूतार्थं मतुप् ॥ क्षणवियोगात्

(५) निपीडनम्, निपीडितम् । (६) दार्ष्णीभाक्, चाटु तत्क्षणात् ।

कैचिदेव (७) दिवसैस्तदा तयोः

प्रेम (८) रूढमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

तं यथात्मसदृशं वरं बधू-

रन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।

सागरादनपगा हि जाङ्गवौ

सोऽपि तन्मुखरसैक(९)निवृत्तिः ॥ १६ ॥

वर्णमात्रविरहादपि कातरं भीरु इतरेतराश्रयम् अन्योन्यविषयं प्रेम । प्रेमपदाभिलष्याङ्कुरावस्था भवतीत्यर्थः । रूढम् अभूत् । क्रमेणानुरागपदाभिलष्यां प्राप्तमित्यर्थः ॥ तदेतत् सर्वं स्फुटीकृतं भूपालेन—“अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलभागियम्—” इत्यादिना । एका रतिरेव स्थायीभूता रसोभवति तस्याङ्कुरावस्थाभेदोपपत्तौ सा प्रेमादिपदैरभिलष्यते इत्यर्थः । “सप्रेमभेदरहितं यूनोर्यङ्गावबन्धनं भावो रती राग एव स्वसंवेद्यदशाप्राप्तयावदाश्रयवृत्तिश्चेदनुरागः” इति मानादिलक्षणं विस्तरभयाच्च लिख्यत इत्याकर एव द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

तमिति । बधूः आत्मसदृशं स्वानुरूपं तं वरं वोढारं प्रति यथा अन्वरज्यत अनुरक्ता अभूत् ॥ रञ्जोर्देवादिकात् कर्तरि लकारः । स्वरितत्वादात्मनेपदम् ॥ तथैव वरोऽपि नवोढापि आत्मनः सदृक् ताम् आत्मसदृशम् ॥ “त्यदादिषु दृशेरनालोचने कञ्” इति चकारात् क्तिप्प्रत्ययः । तां बधूं प्रति अन्वरज्यत । बध्नामनुरक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ “गत्यर्थाकमक—” इत्यादिना सकर्मकत्वम् ॥ दृष्टान्तमाह—जाङ्गवौ गङ्गा सागरात् न अपगच्छन्तीति अनपगा अनपेता हि । सोऽपि सागरः तस्याः जाङ्गव्याः मुखरसेन अग्रसलिलेन वक्त्रास्त्रादेन एका मुख्या निवृत्तिः आनन्दः यस्य स तथोक्तः ॥ अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् । इत्थं समानानुरागकथनाद्रसाभासत्वं निरसम् । तदुक्तम्—“योषितो बहुमक्तिश्चेद्रसाभासः स उच्यते” ।

(७) दिवसैस्तथा । (८) गूढम् । (९) वृत्तिभाक् ।

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः

शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया ।

शिक्षितं युवतिनैपुणं तथा

(१) यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका

वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।

शीतलेन निरवापयत् क्षणं

मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥ १८ ॥

कविनाप्युक्तं मालाविकायाम्—“अनातुरोक्तं प्रति विप्रसिध्यता
समौपगेनापि रतिर्न मां प्रति । परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वा
शरीरनाशोऽपि समानरागयोः” इति ॥ १६ ॥

अथ देव्याः प्रगल्भावस्थामाश्रित्य सम्भोगमाह—

शिष्यतामिति ॥ रहसि एकान्ते निधुवनमुपदिशतीति
निधुवनोपदेशिनः सुरतविद्यागुरोः ॥ “व्यवायो ग्राम्यधर्मो
मैथुनं निधुवनं रतम्” इत्यमरः ॥ शङ्करस्य शिष्यतां प्रपन्नया
प्राप्तया तथा पार्वत्या यत् युवतिनैपुणं युवतिजनोचितं नैपु-
णम् । सुरतकौशलमित्यर्थः । शिक्षितम् अभ्यस्तम् । आचरित-
मित्यर्थः । तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् । यथोपदेशकरणाद्विज्ञा-
सममभूदित्यर्थः ॥ अनेन कृतप्रतिकृतं सूच्यते ॥ १७ ॥

दष्टेति ॥ अम्बिका पार्वती दष्टासौ मुक्तश्च तं दष्ट-
मुक्तम् ॥ “पूर्वकाल—” इत्यादिना समासः ॥ अधरोष्ठं वेद-
नया विधुतो कम्पितो हस्तपल्लवो पाणिपल्लवो यस्याः स
तद्योक्ता सती शीतलेन शूलिनः मौलिचन्द्रशकलेन क्षणं नि-
रवापयत् । शीतलोपचारेण निर्व्यथमकरोदिति विश्वश्रुतिः ।
निवातेर्धातोर्ग्रन्थात् “अर्तिङ्गौ—” इत्यादिना पुगागमः ।
अन्नाधरपीडनात् सुखेऽपि दुःखवदुपचारात् कुट्टिमनामात्

(१) यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ।

चुम्बनादलकचूर्णदूषितं
 शङ्करोऽपि नयनं ललाटजम् ।
 उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ
 पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १६ ॥
 एवमिन्द्रियसुखस्य (२)वर्त्मनः
 सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।
 शैलराजभवने सहोमया
 (३)मासमात्रमवसद् दृषध्वजः ॥ २० ॥
 सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभू-
 रात्मजाविरहदुःख(४)पौडितम् ।

भाव उक्तः । तदुक्तम्—“केयाधरादिसंग्रहणे मोदमानापि मानसे दुःखितं व बहिः कुप्येत्तत् कुट्टिमम्” इति ॥ १८ ॥

चुम्बनादिति ॥ अथ शङ्करोऽपि चुम्बनात् चुम्बनार्थितः
 लकचूर्णेन दूषितम् उपहतं ललाटजं नयनम् उच्छ्वसत्कमल-
 गन्धये विकचारविन्दगन्धधारिणे ॥ “उपमानाच्च” इतीकारः ॥
 पार्वत्याः वदनगन्धवाहिने । फूलारमारुतायेत्यर्थः । ददौ ।
 राजोनिःसारणार्थं तदाभिमुख्येन स्थापितवानित्यर्थः ॥ एतेन
 देव्याः प्रियवशंवदत्वमुक्तम् । अत्र हरचक्षुष्यलकचूर्णकथनात्
 देव्या उपरिभावः सूचितः ॥ १६ ॥

एवमिति ॥ दृषध्वजः हरः एवम् उक्तरीत्या इन्द्रियाणां
 सुखस्य अनुकूलस्य वर्त्मनः मार्गस्य । स्त्रीप्रसङ्गस्येत्यर्थः । सेव-
 नात् परिभोगात् अनुगृहीतमन्मथः पुनरुज्जीवितमदनः सन् ।
 उमया सह शैलराजभवने हिमवन्नेहे मासमात्रम् अवसत् ॥
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ मासमात्रमिति बहुवशौकरणकाल-
 कृतिः प्रदर्शिता ॥ २० ॥

(२) चात्मनः ।

(३) मासमेकम् ।

(४) खेदितम् ।

तत्र तत्र विजहार (५)सञ्चरन्
 अप्रमेयगतिना ककुद्भता ॥ २१ ॥
 मेरुमेत्य (६)मरुदाशुवाहनः
 पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कृती ।
 हेमपल्लवविभङ्ग(७)संस्तरान्
 अन्वभूत् सुरततत्परः क्षपाम् ॥ २२ ॥
 (८)पद्मनाभवलयाङ्किताश्मसु
 प्राप्तवत्स्वन्दतविप्रुषो नवाः ।
 मन्दरस्य कटकेषु चावसत्
 पार्वतीवदनपद्मषट्पदः ॥ २३ ॥

स इति ॥ स आत्मभूः शिवः आत्मजायाः दुहितुः विरह-
 दुःखेन पीडितं हिमवन्तम् अनुमान्य अनुमतं कृत्वा अप्रमेय-
 गतिना अपरिच्छेद्यगतिना ककुद्भता वृषेण सञ्चरन् सञ्चर-
 माणः तत्र तत्र नानादेशेषु विजहार ॥ २१ ॥

मेरुमिति ॥ मरुदाशुवाहनः पवनजवनवाहनः पार्वती-
 स्तनाभ्यां पुरस्कृतः । पार्वतीपुरोगतयास्निष्ट इत्यर्थः । अन्वभू-
 दित्यनेनान्वयः । कृती कुशलो हरः मेरुम् एत्य हेमपल्लवानां
 विभङ्गाः खण्डाः ते एव संस्तरः तत्त्वं यस्यां तां तथोक्तां क्षपां
 रात्रिं सुरततत्परः सुरतासक्तः सन् । अन्वभूत् ॥ २२ ॥

पद्मनाभेति ॥ पार्वतीवदनपद्मे षट्पदः । प्रियामुखरसा-
 स्वादलाल इत्यर्थः । सः हरः । पद्मं नाभिः यस्य स पद्मनाभः
 विष्णुः ॥ “अक्षप्रत्यन्वयपूर्वात्सामलोकः” इत्यत्राजिति योग-
 विभागात्समासान्तः ॥ तस्य वलयैः अङ्किताः अश्लानः येषां

(५) संपतन् ।

(६) मरुदाशुगोचकः ।

(७) संस्तराम् ।

(८) पद्मनाभचरण ।

(१) रावणध्वनितभीतया तया

(२) कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनः ।

एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुः

निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २४ ॥

तस्य जातु मलयस्थलीरतेः

(३) धूतचन्दनलतः प्रियाकूमम् ।

आचचाम (४) सलवङ्गकेसर-

चाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥

तेषु । अमृतमथनसमये इति भावः । तथा नवाः प्रत्यगाः
अमृतविप्रुषः सुधाविन्दून् प्राप्तवन्, मन्दरस्य मन्याचलस्य
कटकेषु नितम्बेषु च अवसत् ॥ एतेन मन्दरस्थानेकाङ्गताधार-
त्वान्ननोविनोदकत्वमुक्तम् ॥ २३ ॥

रावणेति ॥ जगद्गुरुः । विश्रवसोऽपत्यं रावणः दशकण्ठः ।
“तस्यापत्यम्” इति अण्प्रत्ययः । वृत्तिविषये विश्रवस्शब्दस्य
रवणादेशः ॥ रावणस्य ध्वनितात् कैलासोत्पाटनसमयत्वेडि-
तात् भीतया तया पार्वत्या कण्ठसक्ताभ्यां मृदुबाहुभ्यां बन्धनं
यस्य स तथाभूतः । एकनेत्रत्वात् एकपिङ्गलः कुबेरः तस्य गिरौ
कैलासे विशदाः निर्मलाः शशिप्रभाः चन्द्रिकाः निर्विवेश
बुभुजे ॥ “निर्वेशो मृतिभोगयोः” इत्यमरः ॥ २४ ॥

तस्येति ॥ जातु कदाचित् धूतचन्दनलतः कम्पितपटोर-
शाखः ॥ “समे शाखालते” इत्यमरः ॥ सह लवङ्गस्य केसरैः
सलवङ्गकेसरः ॥ “लवङ्गं देवकुसुमम्” इत्यमरः ॥ विशेषणाभ्यां
शैत्यसौरभ्ये दर्शिते । दक्षिणानिलः मलयमारुतः । चाटुकारः
चाटुप्रयोगः । प्रियवाद इति यावत् ॥ भावे घञ् ॥ स इव
मलयस्थलीषु मलयाचलप्रदेशेषु रतिः सुरतं यस्य तथोक्तम् ।

(१) रावणध्वनितभीतया । (२) कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनः ।

(३) धूतचन्दनवनः । (४) सतुषारशीतलः ।

हेमतामरसताडितप्रिया

तत्करास्त्रुविनिमीलितेक्षणा ।

(५)खे व्यगाहत तरङ्गिणीमुमा

(६)मौनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥

तां पुलोमतनयालकोचितैः

पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।

नन्दने चिरमयुग्मलोचनः

सस्पृहं (७)सुरबधूभिरीक्षितः ॥ २७ ॥

तत्र रममाणस्येत्यर्थः ॥ तस्य शिवस्य प्रियाकृतं प्रियायाः सुरतश्रमम् आचचाम जहार । यथा लोके महानपि श्रम एकेन प्रियवादेनापैति तद्वद्विषयमारुतनाप्यस्य सकलोऽपि सुरतकृतो हृत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

हेमेति ॥ उमा गौरी हेमतामरसेन कनककमलेन ताडितः प्रियः यथा सा । तेन उत्थितस्य प्रियस्य करास्त्रुना कराक्षिप्ताभसा विनिमीलितेक्षणा मुकुलिताक्षी । मौन-पङ्क्त्या पुनरुक्ता द्विगुणिता मेखला यस्याः सा तथाभूता सती खे तरङ्गिणी व्यगाहत । तत्र तत्र जलक्रीडामकरोदित्यर्थः ॥ २६ ॥

तामिति ॥ अयुग्मानि लोचनानि यस्य सः अयुग्मलोचनः द्वास्त्रयः ॥ युग्मशब्दो विशेष्यनिघ्नोऽप्यास्ते । “तस्मिन् युग्मासु संविशेत्” “युग्मान्दैवे यथाशक्ति पित्रे युग्मांस्तथैव च” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ नन्दने नन्दनाद्याने पुलोमतनया श्रुचौ ॥ “पुलोमस्तु श्रुचौ सुता” इति हरिवंशे ॥ तस्याः अलकानाम् उचितैः पारिजातकुसुमैः तां प्रसाधयन् अलङ्कुर्वन्

(५) सा ।

(६) मौनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखलाम् ।

(७) सुरबधूभिरेक्ष्यत, सुरबधूभिरीक्षितः ।

इत्यभौममनुभूय शङ्करः

पार्थिवं च (८)वनितासखः सुखम् ।

लोहितायति कदाचिदातपे

(९)गन्धमादनगिरिं व्यगाहत ॥ २८ ॥

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो

नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।

दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां

व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २९ ॥

चिरं सुरवधूभिः ससृहम् ईक्षितः । केन वा पुण्येनायं लभ्यते
इति साभिलाषदृष्ट इत्यर्थः ॥ अत्र देवस्यानुकूलनायकत्वं
देव्याः स्वाधीनपतिकालं चावसेयम् ॥ २७ ॥

इतीति ॥ इति इत्थं शङ्करः वनितासखः सन् । भूमौ भवं
भौमम् । न भौमम् अभौमं दिव्यं पृथिव्यां भवं पार्थिवं च
सुखम् अनुभूय कदाचित् आतपे लोहितायति लोहितवर्णे
भवति । अस्तङ्गते सवितरीत्यर्थः ॥ “लोहितादिडाज्भ्यः
खष्” इति खष्प्रत्ययः ॥ गन्धमादनगिरिं व्यगाहत । पर्वत-
मुद्दिश्य निवृत्त इत्यर्थः ॥ उद्देशक्रियां प्रति गिरिः कर्मत्वम् ।
यथाह भाष्यकारः — — — — ॥ २८ ॥

तत्रेति ॥ तत्र गन्धमादने काञ्चनविकारः काञ्चनं सौवर्णं
तत्र तत् शिलातलं तत् आश्रयः यस्य स भगवान् नेत्रगम्यं
सायन्तनम् । अर्थात् दर्शनयोग्यम् । भास्करं सूर्यम् ॥ “दिवा-
वभा—” इत्यादिना टप्रत्ययः ॥ अवलोक्य दक्षिणेतरभुजः
मध्यबाहुः व्यपाश्रयः यस्याः ताम् । निजवामभुजमवष्टभ्योप-
वेष्टमित्यर्थः । सह धर्मं चरतीति सहधर्मचारिणीं पत्नीं
व्याजहार जगाद ॥ २९ ॥

(८) दयितासखः ।

(९) गन्धमादनवनम् ।

(१) पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयोः

(२) संक्रमय्य तव नेत्रयोरिव ।

संचये जगदिव प्रजेश्वरः

संहरत्यहरसावहर्पतिः ॥ ३० ॥

सौकरव्यतिकरं मरीचिभिः

(३) दूरयत्यवनते विवस्वति ।

इन्द्रचापपरिवेषशून्यतां

(४) निर्भरास्तव पितुर्ब्रजन्त्यमी ॥ ३१ ॥

पद्मकान्तिमिति ॥ असौ अङ्गां पतिः अहर्पतिः सूर्यः ॥
अहरादीनाम् “पत्यादिषूपसंख्यानम्” इति रेफादेशः ॥ पद्म-
कान्तिं पद्मशोभाम् । तृतीयो भागः त्रिभागः ॥ वृत्तिविषये
पूरणार्थत्वं संख्याया इत्युक्तम् ॥ अरुणः त्रिभागः ययोः तयोः ।
अरुणोपान्तयोरिति भाग्यलक्षणोक्तिः । तव नेत्रयोः संक्रम-
य्येव । तदानां पद्मानामविकासावेद्योस्तु विकासाच्चैयमुत्-
प्रेक्षा । संचये प्रलयकाले प्रजेश्वरः प्रजापतिः जगदिव अह-
दिवसं संहरति । अस्मिं गच्छतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

सौकरेति ॥ विवस्तेजोऽस्यास्तीति विवस्वान् तस्मिन्
विवस्वति सूर्ये मरीचिभिः ॥ सहार्थविवक्षायां तृतीयातएव
विनापि सहशब्देन तृतीया ॥ सौकरव्यतिकरं पयःकिरणस-
म्यकं दूरयति दूरोकुर्वति सति । हे अवनते पार्वति । अमी
तव पितुः भवत्यितुः हिमवतः निर्भराः प्रवाहाः ॥ “प्रवाहो
निर्भरो भ्ररः” इत्यमरः ॥ इन्द्रचापं नानावर्णप्रभासमूहः तस्य
परिवेषेण परिवेष्टनेन शून्यतां ब्रजन्ति । अर्ककिरणसम्यक्-
कृतत्वादैनृचापस्य तन्निवृत्त्या निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

(१) पद्मकान्तिमरुणान्तभागयोः ।

(२) संक्रमय्य ।

(३) धूनयति ।

(४) निर्भराः प्रसवितुर्ब्रजन्ति त ।

(५) दष्टतामरसकेसरत्यजोः

(६) क्रन्दतोर्विपरिहृत्तकण्ठयोः ।

(७) निघ्नयोः सरसि चक्रवाकयोः

अल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥ ३२ ॥

स्थानमाङ्गिकमपास्य दन्तिनः

सल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।

आविभातचरणाय गृह्यते

वारि वारिरुहवद्विषट्पदम् ॥ ३३ ॥

दष्टेति ॥ दष्टम् अर्धजग्धं तामरसकेसरं पद्मकिञ्चल्कम् ।
मुखद्वयेनैकमिति भावः । तत् त्यजतः इति तथोक्तयोः क्रन्दतोः
कूजतोः विपरिहृत्तकण्ठयोः । परस्परालोकनार्थं वक्रोक्त-
ग्रीवयोरित्यर्थः । निघ्नयोः दैवाधीनयोः ॥ “अधीनो निघ्न
आयत्ते” इत्यमरः ॥ चक्रवाको च चक्रवाकश्च तयोः ॥ “पुमान्
स्त्रिया” इत्येकशेषः ॥ सरसि अल्पम् अन्तरं व्यवधानम् अन-
ल्पताम् आधिक्यं गतम् । सरसि वियुज्यमानयोर्महद्व्यवधान-
मभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्थानमिति ॥ दन्तिनः गजाः । अङ्गि भवम् आङ्गिकम् ॥
“कालाट्टज्” ॥ स्थानम् अपास्य विहाय सल्लकी गजप्रिया
काचिल्लता ॥ “सल्लकी स्याद्वज्रप्रिया” इति हलायुधः ॥ तस्याः
विटपभङ्गैः पल्लवखण्डैः वासितं सुरभितं वारिरुहेषु बद्धाः
सङ्गताः षट्पदाः यास्मिन् तत् वारि जलम् आविभातं प्रभात-
मारभ्य यत् चरणं तस्मै । तत्पर्याप्तमित्यर्थः । गृह्यते उपाद-
दते । गजा हि भुक्तिपर्याप्तजलं सङ्गदेव सायं पिबन्तीति प्रसि-
द्धम् ॥ ३३ ॥

(५) दष्टतामरसकेसरत्यजोः । (६) क्रन्दतोर्विपरिहृद्दीनकण्ठयोः ।

(७) निघ्नयोः ।

पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना
 निर्मितं (८)मितकथे विवस्वता ।
 (९)दौर्घ्या प्रतिमया सरोम्भसां
 तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ ३४ ॥
 उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्लवं
 गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।
 दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा
 दष्टभङ्गुरविसाङ्गुरा इव ॥ ३५ ॥

पश्येति ॥ हे मितकथे हे मितभाषिणि । एतेन स्वस्य तत्संलापने लौक्यं सूचयति । पश्चिमदिगन्तलम्बिना विवस्वता ॥ कर्चा ॥ दौर्घ्या दिगन्तलम्बित्वादायतया प्रतिमया निजप्रतिविम्बेन ॥ “प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिक्लृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यात्” इत्यमरः ॥ सरोम्भसां तपनीयविकारः तापनीयं हिरण्यम् ॥ “तपनीयं शातकुशम्” इत्यमरः ॥ सेतुबन्धनं निर्मितम् ॥ इवेत्युपेक्षा ॥ अस्तमयसमये सरःपारावारिणामरुणमायतमर्कप्रतिविम्बं हिरण्यसेतुरिव दृश्यते इत्यर्थः । पश्येति वाक्यार्थः कर्म ॥ ३४ ॥

उत्तरन्तीति ॥ दंष्ट्रिणः दंष्ट्रावन्तः ॥ व्रीह्यादित्वादिनिः । अतएव दष्टाः भङ्गुराः कुटिलाः विसाङ्गुराः मृणालाङ्गुराः यैः ते ते इव स्थिताः वनवराहाणां यूथपाः ॥ “यूथनाथस्तु यूथपः” इत्यमरः ॥ गाढपङ्कमं अतिपङ्कलं पल्लवं अल्पसरः । “वैशन्तः पल्लवं चाल्पसरः” इत्यमरः ॥ विनिकीर्य विचित्रं अतिवाहितातपाः उत्तरन्ति पल्लवात् निर्गच्छन्ति ॥ ३५ ॥

एष वृक्षशिखरे कृतास्पदः

(१) जातरूपरसगौरमण्डलः ।

ह्रीयमानमहरत्ययातपं

पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः ॥ ३६ ॥

पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिः

(२) व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।

खं हृतातपजलं विवस्वता

भाति किञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥ ३७ ॥

(३) आविशङ्गिरुटजाङ्गणं ष्टगैः

मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

एष इति ॥ हे पीवरोरु । एष वृक्षशिखरे वृक्षाग्रे कृता-
स्पदः कृतस्थितिः जातरूपरसगौरमण्डलः आतपरूषणात्काञ्च-
नद्रववत् अरुणबर्हमण्डलः ॥ “चामीकरं जातरूपं महारजत-
काञ्चने” इत्यमरः ॥ बर्हमस्यास्तीति बर्हिणः मयूरः ॥ “फल-
वर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः” ॥ ह्रीयमानं ह्रीयमाणम् अहरत्यया-
तपं दिनान्तातपं पिबतीव । कथमन्यथा ह्रीयमाणत्वमिति
भावः ॥ ३६ ॥

पूर्वभागेति ॥ पूर्वभागे प्राचीमूले तिमिरप्रवृत्तिभिर्ध्वान्त-
पसरैरेकतः व्यक्तपङ्कं स्फुटपङ्कमिव जातं तथा विवस्वता हृतम्
पातपः एव जलं यस्य तत्तथोक्तं खम् आकाशं किञ्चित् ईषत्
शेषोऽस्यास्तीति शेषवत् शुष्कं सरः इव भाति ॥ ३७ ॥

आविशङ्गिरिति ॥ उटजाङ्गणं पर्णशालाङ्गणम् आवि-
शङ्गिः । प्रविशङ्गिरित्यर्थः ॥ “पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्” इत्य-

(१) जातरूपरसगौरमण्डलम् ।

(२) लग्नपङ्कमिव ।

(३) आविशङ्गिरुटजाङ्गणे ।

आश्रमाः (४)प्रविशदग्निधेनवः

बिभ्रति श्रियमुदौरिताग्नयः ॥ ३८ ॥

बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं

सावशेषविवरं कुशेशयम् ।

षट्पदाय वसतिं ग्रहोप्यते

प्रौतिपूर्वमिव (५)दातुमन्तरम् ॥ ३९ ॥

(६)दूरलग्नपरिमियरश्मिना

(७)वारुणी दिगरुणेन भानुना ।

भाति केसरवतव मण्डिता

(८)बभ्रुजौवतिलकेन कन्यका ॥ ४० ॥

मरः ॥ उपान्वध्याङ्गमः” इति कर्मत्वम् ॥ सृगैः । तथा मूलान्
सेकेन सेचनेन सरसैः सद्रवैः वृक्षकैः च उपलक्षिताः ॥ अल्पाः
कप्रत्ययः ॥ प्रविशन्त्यः वनादागच्छन्त्यः अग्निधेनवः अग्निहो-
त्रार्था धेनवः उदौरिताग्नयश्च आश्रमाः श्रियं बिभ्रति ॥ ३८ ॥

बद्धकोशमिति ॥ बद्धकोशमपि । सुकुलितमपीत्यर्थः
कुशेशयम् ॥ कर्तुं ॥ “शतपत्रं कुशेशयम्” इत्यमरः ॥ वसति
ग्रहोप्यते । स्थितिं करिष्यते इत्यर्थः ॥ “लुटः सदा” इति शब्द
प्रत्ययः ॥ षट्पदाय प्रौतिपूर्वम् अन्तरम् अवकाशं दातुमि-
च्छणं सावशेषविवरं तिष्ठति ॥ ३९ ॥

दूरलग्नेति ॥ वारुणी दिक् प्रतीची दूरं लग्नाः अतएव
परिमियाः अल्पावशिष्टाः रश्मयः यस्य तेन तथोक्तेन अरुणेन
लोहितवर्णेन भानुना केसरवता किञ्चलवता बभ्रुजौ बभ्रु-

(४) प्रविशदग्निधेनवः ।

(५) दातुमुत्तरम् ।

(६) दूरलग्नपरिमियरश्मिना ।

(७) वारुणा ।

(८) बभ्रुजौवकुसुमेन ।

सामभिः सहचराः सहस्रशः

(६)स्यन्दनाश्वहृदयङ्गम(१)स्वनैः ।

भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं

संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥ ४१ ॥

(२)सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः

कर्णचामरविघट्टितेक्षणैः ।

अस्तमेति युगभुग्नकेसरैः

सन्निधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥

जीवककुसुमम् ॥ “बन्धूको बन्धुजीवकः” इत्यमरः ॥ तदेव तिलकं तेन मण्डिता अलङ्कृता कन्यकेव भाति ॥ ४० ॥

सामभिरिति ॥ किरणोष्मपायिनः किरणोष्माणं पिबन्तीति तथोक्ताः । तथाहारा इत्यर्थः । चरन्तीति चराः ॥ पचायच् ॥ सहभूताः चराः सहचराः बालखिल्यप्रभृतयो महर्षयः अग्नौ परिकीर्णं तेजः यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “अग्निर्वादित्यः सायं प्रसवति” इति श्रुतेः ॥ भानुम् ॥ हृदयं गच्छन्तीति हृदयङ्गमाः मनोरमाः ॥ गमेः सुपीति वक्तव्यात् खच् ॥ स्यन्दनाश्वानां हृदयङ्गमाः स्वनाः येषां तेः सामभिः सामवेदैः सहस्रशः संस्तुवन्ति ॥ “सामवेदेनास्तमये गीयते” इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

स इति ॥ सोऽयं भानुः दिवसं महोदधौ सन्निधाय । निधायेत्यर्थः । दिवसस्यादर्शनादियमुपेक्षा । आनतशिरोधरैः गगनावतरणात् नमस्कन्धरैः अतएव कर्णचामरविघट्टितेक्षणैः युगभुग्नकेसरैः कुटिलितस्कन्धरोमाभिः हयैः अस्तमेति ॥ “अस्तंस्तु चरमस्माभृत्” इत्यमरः ॥ ४२ ॥

(६) वन्दनैश्च, स्यन्दनैश्च ।

(१) स्वरैः ।

(२) सोऽयमानतशिरोधरैः ।

खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ
 तेजसो महत ईदृशी गतिः ।
 तत् प्रकाशयति (३)यावदुत्थितं
 मौलनाय खलु (४)तावता च्युतम् ॥ ४३ ॥
 सन्ध्ययाप्यनुगतं (५)रवेर्वपुः
 (६)वन्द्यमस्तशिखरे समर्पितम् ।
 (७)प्राक् तथेयमुदये पुरस्कृता
 नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ ४४ ॥

खमिति ॥ रवौ संस्थिते अस्तमिते सति खं व्योम प्रसुप्त-
 मिव निःप्रकाशत्वात् निद्रितमिव । स्थितमित्यर्थः । युज्यते
 चैतदित्याह—महतः तेजसः ईदृशी वक्ष्यमाणप्रकारा गतिः ।
 स्वभाव इत्यर्थः ॥ तां गतिमेवाह—तदिति ॥ तत् महत्तेजः
 उत्थितं सत् यावत् । स्थानमिति शेषः । प्रकाशयति । तावता
 अधश्च्युतं सत् । तत्स्थानादिति शेषः । मौलनाय सङ्कोचाय
 खलु भवति । यत्र स्थाने तेजस्तिष्ठति तत्रकाशते इति
 स्थितिः । यतो गच्छति न तत्रकाशते । अतः सूर्यापाये खं
 प्रसुप्तमिवेति युक्तोक्त्येति भावः । अस्यार्थस्य तेजोमात्रसा-
 धारण्येऽपि महति स्फुटमिति महदग्रहणं कृतम् ॥ ४३ ॥

सन्ध्ययेति ॥ सन्ध्ययापि अस्तशिखरे अस्तादिशृङ्गे सम-
 र्पितं निहितं वन्द्यं रवेर्वपुः अनुगतम् अन्वगामि । असंयुतं
 रविमन्वगादिति भावः । युक्तं चैतदित्याह—प्राक् पूर्वम् उदये
 तथा तेन प्रकारेण पुरस्कृता अग्रतः कृता । पूजिता चेति
 गम्यते । प्रातः सूर्योदयाद्यागेव सन्ध्यागम इति हि प्रसिद्धम् ।

(३) यावदुत्थितम् । (४) तावतश्च्युतम् । (५) रवेः पदम् ।

(६) घर्ममस्तशिखरे । (७) येन पूर्वमुदये ।

रक्तपीतकपिशाः पयोमुचां
 कोटयः कुटिलकेशि भान्द्यमूः ।
 द्रक्ष्यसि त्वमिति (८)सान्ध्यवेलया
 (९)वर्तिकाभिरिव साधुवर्तिताः ॥ ४५ ॥
 सिंहकेसरसटासु भूभृता
 पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।
 पश्य (२)धातुशिखरेषु चात्मना
 संविभक्तमिव सान्ध्यमातपम् ॥ ४६ ॥

इयं सन्ध्या तं रविम् आपदि अस्तसमये कथं नानुयास्यति ।
 अनुयास्यत्येवेत्यर्थः ॥ सम्पदसम्पदोस्तुत्यरूपमेव साधूनामिति
 भावः ॥ ४४ ॥

रक्तेति ॥ हे कुटिलकेशि ॥ “स्वाङ्गाच्चोपमर्जनादसंयोगो-
 यधात्” इति ङीप् ॥ अमूः पुरोगताः रक्ताः पीताः कपिशश्च
 रक्तपीतकपिशाः । नानावर्णा इत्यर्थः ॥ चार्थे इन्द्रः । न तु
 ‘वर्णी वर्णेन’ इति तत्पुरुषः सामानाधिकरण्याभावात् ॥
 पयोमुचां कोटयः अश्वयः ॥ “स्यात्कोटिरश्वौ चापाग्रे संख्या-
 भेदप्रकर्षयोः” इति विश्वः ॥ त्वं द्रक्ष्यसि इति हेतोः अनया
 सान्ध्यवेलया । सन्ध्येत्यर्थः ॥ “सन्धिवेलया” इति कचित्पाठः ॥
 वर्तिकाभिः चित्रशलाकाभिः साधुवर्तिताः उत्पादिताश्च भान्ति
 ॥ ४५ ॥

सिंहेति ॥ सिंहानां केसराणि स्कन्धरोमाणि तान्येव सटाः
 सटाः तासु ॥ “सटा जटा केसरयोः” इति विश्वः ॥ अथवा सटा-

(८) सन्ध्यमानया । (९) वर्णिकाभिरिव साधुमण्डिताः ।
 (२) धातुशिखरेषु चात्मनः, चास्दाशिखरे विवस्वता, धातु-
 शिखरेषु भानुना ।

(३) पार्श्वमुक्तवसुधास्तपस्विनः

(४) पावनाम्बुरचिताञ्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म (५) गूढमभिसन्ध्यमादृताः

(६) शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमौ ॥ ४७ ॥

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि

प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वां विनोदविपुणः सखोजनः

वल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥

शब्देन समूहो लक्ष्यतेऽन्यथा पौनरुक्त्यात् । पञ्चवप्रसवि
पञ्चवमत्सु द्रुमेषु च तथा धातुशिखरंषु च भूभृता अस्ताद्रिण
आत्मना स्वयमेव संविभक्तमिव स्थितं सन्ध्यायां भवं साम्ना
आतपं यस्य तथा पश्य । आरुण्यमरुणद्रव्येषु भूयिष्ठमुपल
भ्यते इति भावः ॥ ४६ ॥

पार्श्वीति ॥ पार्श्वयः गुल्फाधोभागाः तैः सुक्तवसुधा
त्यक्तभूतलाः । पादाग्रस्थिता इत्यर्थः ॥ “गोशृङ्गमात्रसुहृत्
मुक्तपार्श्वः क्षिपेज्जलम्” इति स्मरणात् ॥ पावनैः अम्बुभि
रचिताञ्जलिक्रियाः । विहितार्घ्यप्रक्षेपा इत्यर्थः । विधिविदः
शास्त्रज्ञा इत्यर्थः । अमौ तपस्विनः आदृताः आदरवन्तः ।
अद्धाना इत्यर्थः ॥ कर्तरि क्तः ॥ अभिसन्ध्यं सन्ध्यामभि ।
“लक्षणेनाभिप्रती आभिसुख्ये” इत्यव्ययीभावः ॥ शुद्धये
शुद्धार्थं ब्रह्म गायत्रीं गूढम् उपांशु गृणन्ति जपन्ति । “प्रत्यगा
तारकोदयात्” इति स्मरणात् ॥ ४७ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात् मामपि प्रस्तुताय नियम

(३) अद्विराजतनये तपस्विनः ।

(४) पावनाम्बुविहितान्जलिक्रियाः ।

(५) गूढमभिसान्ध्यम् ।

(६) सिद्धये ।

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततः

वाचि भर्तुर्वधोरणापरा ।

शैलराजतनया समीपगा-

माललाप (७)विजयामहेतुकम् ॥ ४६ ॥

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं

मन्त्रपूर्व(८)मनुतस्थिवान् विधिम् ।

पार्वतीमवचनामसूयया

(९)प्रत्युपेत्य पुनराह सञ्चितम् ॥ ५० ॥

प्रकृतसन्ध्याविधये सुहृत्तम् अनुमन्तुम् अर्हसि । हे बलुवा-
दिनि मञ्जुभाषिणि । विनोदनिपुणः कालाक्षेपचतुरः सखौ-
जनः त्वां विनोदयिष्यति ॥ विनोदशब्दात्तत्करोतीति णिच्
॥ ४८ ॥

निर्विभुज्येति ॥ ततः भर्तुर्वाचि वचने अवधोरणापरा अव-
ज्ञापरा शैलराजतनया पार्वती । क्लृप्तये अनेनेति छदः ॥
“पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” इति घप्रत्ययः ॥ दशनच्छदं निर्वि-
भुज्य कुटिलीकृत्य समीपगां विजयां विजयाख्यां सखौम् अहे-
तुकं निर्निमित्तम् माललाप । न तु रोषाद्भर्तुर्वधोरं ददावि-
त्यर्थः ॥ ४९ ॥

ईश्वर इति ॥ ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं सायंकालोचितं
विधिं सन्ध्यावन्दनकृत्यं मन्त्रपूर्वम् अनुतस्थिवान् अनुष्ठित-
वान् ॥ तिष्ठतेः कसुप्रत्ययः ॥ असूयया सन्ध्यावन्दनजनिता-
सूयया अवचनाम् अभाषमाणां पार्वतीं पुनः प्रत्युपेत्य सञ्चि-
तम् आह ॥ ५० ॥

७) विजयां सहेतुकम् । (८) अनुतिष्ठवान् । (९) सोऽभ्युपेत्य ।

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने

सन्ध्यया (६)प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।

किं न वेत्ति सहधर्मचारिणं

चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥

निर्मितेषु पितृषु सयम्भुवा

या तनुः सुतनु (१)पूर्वमुज्झिता ।

सेयमस्तमुदयं च (२)सेव्यते

तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

मुञ्चेति ॥ हे अनिमित्तकोपने प्रकारणकोपिनि ॥ नन्दा-
दित्वात् कर्तरि ल्युः ॥ कोपं मानं मुञ्च । सन्ध्यया प्रणमितोऽस्मि
प्रणामं कारितोऽस्मि । अन्यथा प्रकारान्तरं न । धर्माभिस-
न्धायिनं मां कामाभिसन्धायिनं मा सन्धेत्वेत्यर्थः । आत्मनः
तव सह धर्मं चरतीति सहधर्मचारिणं मां चक्रवाकेन सम-
वृत्तिं तुल्यव्यवहारं न वेत्ति किम् । अनन्यसङ्गिनं वेत्त्येवे-
त्यर्थः ॥ ५१ ॥

प्रणामकारणमाह—

निर्मितेष्विति ॥ हे सुतनु सुगात्रि । पूर्वं स्वयं भवतीति
स्वयम्भूः चतुराननः ॥ “भुवः सञ्चान्तरयोः” इति कृप् ।
मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ तेन पितृषु अग्निष्वात्तादिषु
निर्मितेषु सक्तु या तनुः उज्झिता सेयं तनुः अस्तम् अस्तमय-
काले उदयम् उदयकाले ॥ अव्ययमेतत् ॥ सेव्यते पूज्यते च ।
सन्ध्यारूपेणेति शेषः । हे मानिनि । अविमृश्यकारिणीति
भावः । तेन ब्रह्मतनुत्वेन हेतुना ममात्र सन्ध्यायां गौरवम्
आदरः । तदेतदुक्तं भविष्यपुराणे—“पितामहः पितृन् सृष्ट्वा

(६) प्रणमितोऽस्मि नान्यथा । (१) पूर्वमुज्झिता । (२) सेवते ।

तामिमां (३)तिमिरहृत्तिपीडितां

भूमिलग्नमिव सम्प्रति स्थिताम् ।

एकतस्तटतमालमालिनीं

पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥ ५३ ॥

सान्ध्यमस्तमितशेषमातपं

रक्तलेखमपरा बिभर्ति दिक् ।

संपरायवसुधा सशोणितं

मण्डलाग्रमिव (४)तिर्यगुत्थितम् ॥ ५४ ॥

मूर्तिं तामुत्सर्ज ह । प्रातः सायं समागत्य सन्धारूपेण पूज्यते ॥ एतां सन्ध्यां यतात्मानो ये तु दीर्घासुपासते । दीर्घा-युषो भविष्यन्ति नौरुजः पाण्डुनन्दन” इति ॥ ५२ ॥

इत्थं देव्याः क्रोपमपनौय धातुसन्ध्यादिवर्णनं करोति—

तामिति ॥ सम्प्रति तिमिरहृत्तिपीडितां तमोहृद्युपपन्नान् अतएव भूमौ लग्नमिव स्थितां ताम् इमां सन्ध्याम् एकतः एकत्र तटतमालमालिनीं तीरतमालतरुपङ्क्तिमतौम् । ब्रौह्मादि-त्वादिनिः ॥ धातुरसनिम्नगां धातुद्रवनदीमिव पश्य ॥ ५३ ॥

सान्ध्यमिति ॥ अपरा दिक् प्रतीची ॥ अस्तमितमकारान्त-मव्ययम् । तस्येतद्वदेन समासः ॥ अस्तमितशेषम् अस्तङ्गता-वशिष्टम् अतएव रक्ता रेखाकृतिर्यस्य तं सन्धार्या भवं सान्ध्यम् आतपं संपरायवसुधा युद्धभूमिः ॥ “समरे संपरायः स्यात्” इति विश्वः । तिर्यगुत्थितं तिर्यक् फलितं सशोणितं मण्डलाग्रं कृपाणमिव बिभर्ति ॥ “कौत्सेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपा-णवत्” इत्यमरः ॥ ५४ ॥

(३) तिमिरहृत्तिपीडितां ग्रैलराजतनयेऽधुना स्थिताम् ।

(४) तिर्यगुत्थितम् ।

यामिनीदिवससन्धिसम्भवे
 तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।
 एतदन्धतमसं (५)निरर्गलं
 दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥
 नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो
 नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।
 लोक एष (६)तिमिरोत्खेष्टितः
 गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥
 शुद्धमाविलमवस्थितं चलं
 वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।

यामिनीति । यामिनीदिवसयोः सन्धिः सन्ध्या तत्र सम्भवे
 तेजसि सन्ध्यारागे सुमेरुणा व्यवहिते सति हे दीर्घनयने एतत्
 अन्धतमसम् ॥ “अवसमन्वेभ्यस्तमसः” इति समासान्तः ।
 दिक्षु निरर्गलं विजृम्भते ॥ ५५ ॥

नेति ॥ ऊर्ध्वम् उपरि ईक्षणगतिः दृष्टिप्रसारो नास्ति ।
 अधोऽपि च न । अभितः पार्श्वयोश्च न । पुरतः अग्रे च न ।
 पृष्ठतः पश्चादपि न । ईक्षणगतिरिति सर्वत्र संबध्यते । तथापि
 एष लोकः निशि तिमिरमेव उत्खं जरायुः “गर्भाशयो जरायुः
 स्यात्” इत्यमरः ॥ तेन वेष्टितः आवृतः सन् । गर्भः एव वासः
 वसतिः तच्च गर्भवासे वर्तते । इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५६ ॥

शुद्धमिति ॥ शुद्धं स्वच्छम् आविलं मलिनम् अवस्थितं
 स्थावरं चलं जङ्गमं वक्रं कुटिलम् ऋजोर्भावः मार्जवं तदेव
 गुणः तेन अन्वितं च यत् वस्तुजातम् । तदिति यत्तदोर्नित्य-

(५) निरङ्कुशम् ।

(६) तिमिरौघवेष्टितः ।

सर्वमेव तमसा समीकृतं
 धिङ्महत्त्वमसतां (७)हतान्तरम् ॥ ५७ ॥
 (८)नूनमुन्नमति यज्वनां पतिः
 शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।
 पुण्डरीकमुखि (९)पूर्वदिङ्मुखं
 कैतकैरिव (१)रजोभिरावृतम् ॥ ५८ ॥
 मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा
 लक्ष्यते शशभृता सतारका ।

सम्बन्धाद्भवति । तत्सर्वमेव तमसा समीकृतं दुर्लभ्यविशेषं कृतम् ।
 तथाहि । हतम् अन्तरं विशेषो येन तत् हतान्तम् असताम्
 असाधनां महत्त्वं ब्रह्मं धिक् ॥ धिक्शब्दयोगाद्वितीया ॥
 समत्वेन परगतिविशेषातिरस्करणमसतां स्वभाव इति सुप्रसिद्धम् ।
 तमसोऽपि तथा महत्त्वं धिगित्यर्थः ॥ ५७ ॥

नूनमिति ॥ यज्वानः विधिनेष्टवन्तः ॥ “यज्वा तु विधि-
 नेष्टवान्” इत्यमरः ॥ “सुयजोर्ङनिप्” इति ङनिप्प्रत्ययः ॥
 तेषां पतिः प्रियः । दर्शपूर्णमासादियागप्रवृत्तिहेतुत्वादिति
 भावः । शार्वरस्य शर्वर्यां भवस्य तमसो निषिद्धये निरासाय
 नूनम् उन्नमति उदेति । कुतः । हे पुण्डरीकमुखि । पूर्वस्याः
 दिशो मुखं पुरोभागः पूर्वदिङ्मुखं कैतक्या इमानि कैतकानि
 तैः रजोभिः परागैः आवृतमिव । दृश्यते इति शेषः । अतो नून-
 मुदेति चन्द्र इति सम्बन्धः ॥ ५८ ॥

मन्दरेति ॥ सतारका निशा मन्दरान्तरितमूर्तिना

-
- (७) हतान्तरम्, अनन्तरम् । (८) नूनमुन्नमति ।
 (९) पश्य दिङ्मुखम्, दिङ्मुखं यथा । (१) रजोभिरावृतम् ।

त्वं मया प्रियसखीसमागता
 श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥ ५९ ॥
 रुद्धनिर्गमनमा दिनक्षयात्
 पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकास्मितम् ।
 एतदुद्गिरति (१)रात्रिचोदिता
 दिग्रहस्यमिव (२)चन्द्रमण्डलम् ॥ ६० ॥
 पश्य पक्कफलिनौफलत्विषा
 विम्बलाञ्छितवियत्सरोऽम्भसा ।

मन्दरादिव्यवहितमण्डलेन शशभृता चन्द्रेण पृष्ठतः पश्चाद्भागे
 वचनानि श्रोष्यता । श्रोतुं स्थितेनेत्यर्थः । मया प्रियसखी-
 समागता प्रियसखीभिः आहृता त्वमिव लक्ष्यते ॥ ५९ ॥

रुद्धेति ॥ दिक् पूर्वदिक् । नायिका ध्वन्यते । आ दिन-
 क्षयादा सायं रुद्धं निर्गमनं निःसरणं यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यत्र
 बहिरप्रकाशितमित्यर्थः । तनुचन्द्रिकास्मितमिव तनुचन्द्रिका-
 स्मितं पूर्वदृष्टं यस्मात्तत्तथोक्तम् । एतत् चन्द्रमण्डलं नर्म रहस्यं
 गोप्यार्थमिव रात्रिचोदिता । रात्र्या मध्येव प्रेरिता सती-
 त्यर्थः । उद्गिरति प्रकाशयति । यथा काचिदा सायं मनस्विनी
 गूहितमभिलाषं प्रदोषे सख्या मद्धं ब्रूहीति निर्वन्धात् पृष्टा
 सती प्रकटयति तद्वदित्यर्थः ॥ ६० ॥

पश्येति ॥ पक्कफलिनौफलत्विषा उदयरागात् विम्बाभ्यां
 प्रतिविम्बाभ्यां लाञ्छितं चिह्नितं वियत्सरोऽम्भस्य येन तथोक्तेन
 हिमांशुना विप्रकटं विवरम् अन्तरालं यस्य तत्तथोक्तम् ।
 अतिदूरस्थमित्यर्थः । चक्रवाकमिथुनं विडम्ब्यते अनुक्रियते

(१) चन्द्रमण्डलम् ।

(२) रात्रिनोदितम् ।

(३) विप्रकृष्टविवरं हिमांशुना
चक्रवाकमिथुनं विडम्ब्यते ॥ ६१ ॥

(४) शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः
कर्णपूररचनाकृते (५) तव ।
अप्रगल्भयवसूचि (६) कोमला-
श्छेत्तुमग्रनखसंपुटैः कराः ॥ ६२ ॥
अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं
सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

पश्य । रात्रौ वियति सरोजले चेन्दोर्विम्बप्रतिविम्बौ विरहाद्
दूरवर्तिनौ चक्रवाकाविव दृश्येते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

शक्यमिति ॥ नवोदयाः सद्य उत्पादिताः अप्रगल्भयवसूचि-
कोमलाः अकठोरयवाङ्गुरसुकुमाराः ओषधिपतः इन्दोः कराः
तव कर्णपूररचनाकृते कर्णावतंसनिर्माणक्रियायै । सम्पदादि-
त्वाद्भावे कृप् ॥ अग्रनखसंपुटैः नखाग्रसम्भेदैः छेत्तुं शक्यम् ।
शक्या इत्यर्थः ॥ “शकिसहोष” इति कर्मणि यत्प्रत्ययः ॥
शक्यमिति विपरौतालिङ्गवचनस्यापि सामान्योपक्रमात् कर्मा-
भिधायकत्वम् । पञ्चात्कर्मविशेषाकाङ्क्षायां करा इति निर्देशो
न विरुध्यते । यथाह वामनः—“शक्यमिति रूपं लिङ्गवचन-
स्यापि सामान्योपक्रमत्वादिति । अत्र प्रमाणम्—“शक्यं
शमसेनापि क्षुत्प्रातिहन्तुमिति भाष्यकारप्रयोगः” इति ॥ ६२ ॥

अङ्गुलीभिरिति ॥ शशी चन्द्रमाः । नायकस्तु प्रतीयते ।
अङ्गुलीभिः केशसञ्चयमिव मरीचिभिः तिमिरं सन्निगृह्य

(३) विप्रकृष्टविधुरम्, विप्रकृष्टविरहम्, विप्रकृष्टविवरम् ।

(४) शक्य ओषधिपतेर्नवोदयः । (५) नवाः ।

(६) कोमलश्छेत्तुमग्रनखसंपुटैः करः ।

कुङ्मलीकृतसरोजलोचनं

चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ ६३ ॥

पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभिः

(७)सामिभिन्नतिमिरं नभस्तलम् ।

लक्ष्यते हिरदभोगदूषितं

(८)संप्रसौददिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥

रक्तभावमपहाय चन्द्रमा

जात (९)एष परिशुद्धमण्डलः ।

गृहीत्वा ॥ सरोजे लोचने इवेत्युपमितसमासोऽङ्गुलीभिरिव
त्युपमायास्तत्साधकत्वात् ॥ कुङ्मलीकृते सरोजलोचने यस्य
तत्तथोक्तं रजन्याः मुखं प्रारम्भः । वदनं चेति गम्यते । चुम्ब-
तीव । अत्रार्थापत्त्यतिशयोक्तिरलङ्कार उल्लेखासङ्करश्चेति ॥ ६३ ॥

पश्येति ॥ हे पार्वति । नवेन्दुरश्मिभिः सामिभिन्नतिमिरम्
अर्धनिरस्तध्वान्तं नभस्तलं हिरदभोगदूषितं गजक्रौडाकतु-
षितं संप्रसौदत् प्रसादं गच्छत् मानसं मानसाख्यं सरः इ-
लक्ष्यते पश्य ॥ ६४ ॥

रक्तभावमिति ॥ एष चन्द्रमाः रक्तभावं रक्तत्वं उदयरा-
गपहाय परिशुद्धमण्डलः शुभ्रविम्बो निष्कण्टको जातः
तथाहि । निर्मलप्रकृतिषु स्वच्छभावेषु शुद्धसचिवसम्पन्नेषु
कालदोषेण जाता कालदोषजा विक्रिया विकारः स्थिरोदय-
स्थायिनी न भवति खलु । चन्द्रोऽपि स्वभावनिर्मल इति
यथा कश्चिद्राजा कुतश्चिन्नमित्तादिरक्तमण्डलः पञ्चाव्यतिक्त

(७) भिन्नसान्द्रतिमिरम्, संविभिन्नतिमिरम् ।

(८) संप्रसादमिव ।

(९) एव ।

विक्रिया न खलु कालदोषजा
 निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥
 उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता
 निम्नसंश्रयपरं निशातमः ।
 नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता
 (१)वेधसैव गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥
 चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिः
 चन्द्रकान्तजलविन्दुभिर्गिरिः ।
 मेखलातरुषु (२)निद्रितानमून्
 बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ॥

यद्वा स्वस्थमण्डलो भवति तद्वदिति भावः ॥ तत्र प्रथमार्थे
 समासोक्तिरलङ्कारस्तस्यार्थान्तरन्यासेनाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ६५ ॥
 उन्नतेष्विति ॥ शशिनः प्रभा चन्द्रिका उन्नतेषु अद्रिभृङ्गा-
 दिषु स्थिता । निशातमस्तु निम्नसंश्रयपरं गतीदिनीचस्त्वा-
 नप्रवणम् । तथाहि । वेधसा गुणदोषयोः आत्मसदृशी स्वभा-
 वानुरूपा गतिः प्रवृत्तिः प्रकल्पितैव ननु । तेजोस्त्रिन उन्नमन्ति
 मलिनास्तु नीचन्तीति भावः ॥ ६६ ॥

चन्द्रपादेति ॥ गिरिः हिमाद्रिः चन्द्रपादैः इन्दुकिरणैः
 जनितप्रवृत्तिभिः जनितप्रसरैः चन्द्रकान्तमण्यीनां जलविन्दुभिः ॥
 करणैः ॥ मेखलातरुषु निद्रितान् सञ्जातनिद्रान् ॥ तारकादि-
 त्वादितच् ॥ अमून् शिखण्डिनः मयूरान् असमये अकाले बोध-
 यति । इन्दुकिरणसम्यर्कादुपरिचन्द्रमणिसन्धेस्वधोवृक्षेशयाः
 शिखण्डिनो वृष्टिभयाज्जाग्रतीत्यर्थः । शिखण्डिग्रहणमितर-
 यकुन्तानां कुलालनिलयत्वादिति भावः ॥ ६७ ॥

(१) वेधसा हि, वेधसेह । (२) निद्रितानिमान् ।

कल्पवृक्षशिखरेषु सम्प्रति

(३) प्रस्फुरद्गिरिविकल्पसुन्दरि ।

(४) हारयष्टिगणनामिवांशुभिः

(५) कर्तुमुद्यतकुतूहलः शशी ॥ ६८ ॥

उन्नतावनत(६)भागवत्तया

चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।

भक्तिभिर्बहुविधाभिः भूरर्पिता

भाति भूतिरिव (७) मत्तद्वन्तिनः ॥ ६९ ॥

गमः

गोत्र-रि अदि

कल्पवृक्षेति ॥ हे अविकल्पेनाविवादेन सुन्दर्यत्प्रेषु
सुन्दरि । शशी सम्प्रति कल्पवृक्षाणां शिखरेषु श्वेभिष्टि-
रग्निः शंशुभिः । करस्थानीयैरिति भावः । हारयष्टि-
कल्पतल्लम्बिहारपरिगणनां कर्तुम् उद्यतकुतूहलः इवडा-
कौतुकः किम् । इत्युच्यते ॥ ६८ ॥

उन्नतेति ॥ गिरिः उन्नतावनतभागवत्तया निम्नोन्नत-
शवत्त्वेन हेतुना सतिमिरा तिमिरमिव । समोन्नतेषु तस्य
ऽनवकाशादिति भावः । इयं चन्द्रिका बहुविधाभिः भक्ति-
रचनाभिः अर्पिताः विन्यस्ताः मत्तदन्तिनो भूतिः भक्ति-
भाति ॥ “भूतिर्मातङ्गशृङ्गारे” इति विश्वः ॥ तत्र त्रि-
सहितानि गजाङ्गान्येव तिमिरभागोपमानमित्यनुसर-
॥ ६९ ॥

(३) प्रस्फुरद्गिरिव पश्य सुन्दरि, प्रस्फुरद्गिरिव शशुसुन्दरि

(४) हारयष्टिरचनाम् । (५) कर्तुं भागतकुतूहलः इ-

(६) भाववत्तया ।

(७) मत्तद्वन्तिनः ।

(८) एतदुच्छसितपीतमैन्दवं

(९) सोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।

मुक्तषट्पदविरावमञ्जसा

भिद्यते कुमुदमा निबन्धनात् ॥ ७० ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया

ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।

मारुते चलति (१) चण्डि केवलं

व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥ ७१ ॥

एतदिति ॥ एतत् कुमुदं कैरवम् ॥ कर्तृ ॥ उच्छसितेन
॥ उच्छसितपीतम् । अतिदृश्याच्छस्योच्छस्य पीत-
र्थः । इन्दोरिदम् ऐन्दवं प्रभा चन्द्रिका सैव रसः द्रवः तं
मक्षममिव अञ्जसा मुक्तषट्पदविरावं प्रवर्तितमृङ्गनादं
तथा निबन्धनादा वृन्तात् भिद्यते विकसति ॥ कर्म-
लट् ॥ यथा लोके कस्यचिदतिपानान्निःसहात्मन उच्चैः
त उदरं भिद्यते तथैतदिति भावः ॥ ७० ॥

पश्येति ॥ शुद्धया ज्योत्स्नया जनिता रूपसंशया अंशुकं
स्रा वेति स्वरूपसन्देहो यस्य तत्तथोक्तं कल्पतरुलम्बि
॥ हे चण्डि अत्यन्तकापने ॥ गौरादित्वात् ङोष् ॥ केवलं
ते चलति सति विपरिवृत्तं चलं सत् व्यज्यते पश्य ।
स्रासच्छायत्वान्न रूपतो विविच्यते परन्तु क्रियये-
ः ॥ ७१ ॥

(८) एतदुच्छसितपीतम् ।

(९) वोढुम् ।

(१) चण्डिके बलात्, चण्डिके चलम् ।

शक्यमङ्गुलिभिः(२)रुद्धृतैरधः

शाखिनां पतितपुष्प(३)पेशलैः ।

पत्रजर्जरशशिप्रभालवै-

रेभिरुत्कचयितुं (४)तवालकान् ॥ ७२ ॥

एष (५)चारुमुखि (६)योगतारया

युज्यते तरलविम्बया शशी ।

साध्वसादुपगतप्रकम्पया

कन्ययेष नवदौक्षया वरः ॥ ७३ ॥

शक्यमिति ॥ अङ्गुलिभिः उद्धृतैः उचितैः शाखिनाम् अधः पतितपुष्पवत् पेशलैः कोमलैः । तथा भ्रमकरैरित्यर्थः । एभिः पत्रैः जर्जरा शकलिता शशिप्रभा चन्द्रिका तस्याः लवैः खण्डैः । तरुतलेषु पत्रान्तराललक्ष्यज्योत्स्नालण्डलैरित्यर्थः । तवालकान् उत्कचयितुं बहुम् ॥ “कच दीप्तिबन्धनयोः” इति धातोस्तुमुन्प्रत्ययः ॥ शक्यम् । शक्या इत्यर्थः । शक्यमिति लिङ्गवचनस्य सामान्योपक्रमादित्याद्यनुपदमेवोक्तम् ॥ ७२ ॥

एष इति । हे चारुमुखि हे उज्ज्वलानने ॥ “स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” इति ङीप् ॥ एष शशी तरलविम्बया स्फुरन्मण्डलया योगतारया । प्रत्यहं यया युज्यते सा योगतारा । नित्यनक्षत्रेष्वेत्यर्थः । साध्वसात् नवसङ्क्रमभयात् उपगतप्रकम्पया वेपथुमत्या नवदौक्षया नवोद्वाहया कन्यया वरो वोढेव युज्यते संगच्छते ॥ युजेर्देवादिकत्वात्कर्तरि लट् ॥ ७३ ॥

(२) उचितैः । (३) कोमलैः । (४) तवालकम्, तवालकाः ।

(५) चन्द्र । (६) योग्यतारया, पञ्च तारया ।

(७) पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोः

उल्लसत्प्रतिकृतिप्रदीप्तयोः ।

रोहतीव तव गण्डलेखयोः

चन्द्रविम्बनिहिताक्षि चन्द्रिका ॥ ७४ ॥

लोहितार्कमणिभाजनार्पितं

कल्पवृक्षमधु बिभ्रती स्वयम् ।

त्वामियं स्थितिमतीमुपस्थिता

गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५ ॥

आर्द्रकैसरसुगन्धि ते सुखं

(१) रक्तमेव नयनं स्वभावतः ।

पाकेति ॥ हे चन्द्रविम्बनिहिताक्षि चन्द्रविम्बनिहितेक्षणे ।
पाकभिन्नः पाकविकसितः यः शरकाण्डः अद्वत् गौरयोः
सितयोः ॥ “अवदातः सितो गौरः” इत्यमरः ॥ उल्लसन्त्या
प्रतिकृत्या चन्द्रिकाप्रतिविम्बेन प्रदीप्तयोः प्रोज्ज्वलयोः तव
गण्डलेखयोः चन्द्रिका रोहतीव । गण्डस्थलप्रतिविम्बसंज्ञं मण-
मूर्च्छिता चन्द्रिका तयोरेव प्रकृष्टेति प्रतीयते इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

अत्रान्तरे काञ्चिदवलोक्याह—

लोहितेति ॥ लोहिते अरुणे अर्कमणिभाजने सूर्यकान्त-
पात्रे अर्पितं कल्पवृक्षमधु कल्पतरुप्रसृतं मद्यं स्वयं बिभ्रती
गन्धमादनवनाधिदेवता स्थितिमतीम् अवस्थानवतीम् । इह
स्वप्ने तिष्ठन्तीमित्यर्थः । त्वाम् इयं प्रत्यक्षोपस्थिता प्राप्ता ।
समृद्धागतां त्वां सम्भावयितुमागत्यर्थः ॥ ७५ ॥

आर्द्रेति ॥ हे पार्वति । इदं ते स्वभावतः आर्द्रकैसरसुगन्धि

(७) पाकपाण्डु ।

(१) मत्तरक्त, प्रान्तरक्त, मत्तमेव ।

अथ लब्धवसतिर्गुणान्तरं

(२)कं विलासिनि (३)मधुः करिष्यति ॥७६॥

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः

सेव्यतामिदमनङ्ग(४)दौपकम् ।

इत्युदारमभिधाय शङ्कर-

स्तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥ ७७ ॥

सरसकेसरसुगन्धि ॥ “गन्धस्येत्—” इत्यादिने कारः ॥ मुखम् । रक्तमेव नयनम् । हे विलासिनि विलसनशौले । अत्र त्वन्मुखे लब्धवसतिः लब्धानुप्रवेशो मधुः मद्यं कं गुणान्तरं गुणविशेषं करिष्यति । न काञ्चिदित्यर्थः । केसरसौगन्ध्यादिगुणानां त्वन्मुखे स्वभावसिद्धत्वान्मधुनः फलं न पश्यामीत्यर्थः ॥ “अर्धर्चाः पुंसि च” इति पुंलिङ्गत्वम् । यदाहुः—“मकरन्दस्य मद्यस्य मात्ति-
कस्य च वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधुः” इति ॥ ७६ ॥

मान्यभक्तिरिति ॥ अथवा सखीजनः मान्या भक्तिर्यस्य स तथोक्तः । सखीजनः स्त्रीकार्य इत्यर्थः । ततः अनङ्गदौपकम् इदं वक्ष्यमाणं पानं सेव्यतामिति उदारं चतुरम् अभिधाय शङ्करः ताम् अम्बिकां पीयते इति पानं मद्यम् अपाययत पाययामास ॥ पिबतेर्ह्यन्ताङ्गुलिं तङ् ॥ पिबतेः प्रत्यवसानार्थादणि कर्तुः कर्मत्वम् । पिबतेर्निर्गणार्थत्वेऽपि “न पादम्य—” इति परस्मैपदप्रतिषेधः ॥ ननु मान्यभक्तिरित्यत्र कथं पुंवद्भावः । “अप्रियादिषु” इति निषेधाङ्गतिशब्दस्य प्रियादिपाठाच्च दोषो नपुंसकपूर्वपदत्वात् । यथाह वृत्तिकारः—“दृढभक्ति-
रित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्किञ्चम्” इति । भोजराजस्तु—“भक्ष्यत इति कर्मसाधनस्यैव प्रियादिपाठतया

(२) किम् ।

(३) मद्यः ।

(४) दौपनम् ।

पार्वती (५)तदुपयोगसम्भवां
 विक्रियामपि सतां मनोहराम् ।
 अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिता-
 माम्नतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥
 (६)तत्क्षणं (७)विपरिवर्तितक्रियोः
 (८)नेष्यतोः शयनमिद्वरागयोः ।
 सा बभूव (९)वशवर्तिनी द्वयोः
 शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥

दृढभक्तिरिति न तु भजनं भक्तिरिति भावसाधनस्य । अतोऽत्र स्त्रीपूर्वपदत्वेऽपि न दोषः” इत्याह ॥ ७७ ॥

पार्वतीति ॥ पार्वती ॥ कर्त्री ॥ तस्य मधुनः उपयोगिन पानेन सम्भवः उत्पत्तिः यस्याः तां मद्यपानजनितामित्यर्थः । विक्रियां विकारमपि आम्नता रसालत्वं अप्रतर्क्येण अचिन्त-
 द्वीयेन विधियोगेन दैवगत्या निर्मितां उत्पादितां सतां साधूनां सर्वेषामित्यर्थः । मनोहरां चित्तचमत्कारिणीं सहकारतामिव अतिसौरभत्वमिव ययौ प्राप ॥ आम्नश्चूतो रसालोऽसौ सहका-
 रोऽतिसौरभः” इत्यमरः ॥ यथा आम्नः स्वभावमनोहरोऽपि विधियोगवशात् सहकारत्वं लब्ध्वा अतिमनोहरो भवति तथा पार्वत्या विह्वलिरपि अतिमनोहारिणी बभूवेति भावः ॥ ७८ ॥

तदिति ॥ सुवदना पार्वती तत्क्षणं तथैव विपरिवर्तित-
 क्रियोर्निवर्तितलज्जयोः शयनं तत्त्वं नेष्यतोः प्रापयिष्यतोः इत्थं प्रवृद्धो रागः अनुरागः आरुह्यं च ययोः इद्वरागयोः शूलिनः

(५) तदुपभोगः । (६) तत्क्षणे । (७) विपरिवृत्तलज्जयोः ।
 (८) वाञ्छतोः । (९) वशवर्तिका ।

घूर्णमाननयनं (१)खलत्कथं

खेदविन्दुमदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरः

चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

तां विलम्बितपनीयमेखला-

मुद्वहज्जघनभारदुर्वहाम् ।

(२)ध्यानसंभृतविभूतिसंभृतं

प्राविशन्मणिशिलागृहं हरः ॥ ८१ ॥

प्रियतमस्य मदस्य चेति द्वयोर्वशे वर्तत इति वशवर्तिनी अधोना
बभूव ॥ ७९ ॥

मदपारवश्यं तावदाह—

घूर्णमानेति ॥ ईश्वरो घूर्णमाननयनं भ्राम्यन्नेचं खलत्-
कथं खललङ्घनं खेदविन्दुमत् खेदयुक्तम् अकारणस्मितम्
आस्त्रिकहासयुक्तम् उमामुखं तावत् । आ तृष्णापगममित्यर्थः ।
आननेन मुखेन न पपौ । न चुचुम्बेत्यर्थः । किन्तु चिरं चक्षुषा
पपौ । तृष्णाया अद्राक्षीदित्यर्थः । तस्या मदपारवश्यं दृष्ट्वा
मुदं तावदन्वभूदित्यर्थः ॥ ८० ॥

संप्रति प्रियवशंवदत्वमाह—

तामिति ॥ हरः विलम्बितपनीयमेखलां विस्रंसिह्रमरसनां
जघनभारेण दुर्वह्यां तां पार्वतीम् उद्वहन् ध्यानसंभृतया
सङ्कल्पमात्रमिच्छया विभूत्या भोगसाधनेन संभृतं सम्पूर्णं
मणिशिलागृहं प्राविशत् । रिरंसुरिति भावः ॥ ८१ ॥

(१) खललङ्घनः, खलत्कचम । (२) ध्यानसंभृतविभूतिरौ
श्वरः, ध्यानसंभृतिविभूतिशोभितम्, ध्यानसंभृतिविभूतिमो-
चरम् ।

तत्र हंसधवलोत्तरच्छदं

जाङ्गवीपुलिनचारुदर्शनम् ।

अध्यशेत शयनं प्रियासखः

शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

(३) क्लिष्टचन्द्रमदयैः कचग्रहैः

(४) उत्पथार्पितनखं समत्सरम् ।

तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं

(५) पार्वतीरतमभूददृष्टये ॥ ८३ ॥

तचेति ॥ तत्र मणिभवने हंसवत् धवलः उत्तरच्छदः प्रच्छदपटो यस्य तत्तथोक्तं जाङ्गवीपुलिनमिव चारुदर्शनं शयनं शय्यां रोहिणीपतिः चन्द्रः शरदि भवं शारदम् अभ्रं मेघमिव । शरदग्रहणं धावत्यर्थम् । प्रियासखः सन् । प्रियया सहेत्यर्थः । अध्यशेत शयितवान् ॥ “अधिशौङ्ख्यासां कर्म” इति कर्मत्वम् ॥ रोहिणीग्रहणसामर्थ्यादिन्दोरप्यभ्रारोहणे रोहिणीसाहित्यमनुसन्धेयम् ॥ ८२ ॥

क्लिष्टेति ॥ अदयैः निर्दयैः कचग्रहैः केशकर्षणैः क्लिष्टचन्द्रं पौडितहरचन्द्रम् उत्पथम् उन्मर्यादम् अर्पिता नखा यस्मिन् तत् समत्सरम् अन्योन्यविजिगीषापूर्वकं क्षिदुराः स्वयमेव क्षिद्यमाना मेखलागुणा यस्मिन् तत्तथोक्तम् ॥ “विदिभिदि-क्षिदेः कुरच्” इति कुरच्प्रत्ययः । “कर्मकर्तरि” इति काशिका ॥ पार्वतीरतं तस्य ईश्वरस्य अदृष्टये अभूत् । दृष्टये नाभूदिति भावः ॥ ८३ ॥

(१) क्लिष्टकेशमवलुप्तचन्दनम् । (४) व्यत्ययार्पित, व्युत्पथार्पित ।

(५) पार्वतीरतमभूत् दृष्टये ।

केवलं प्रियतमादयालुना

ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।

तेन (ई)तत्परिगृहीतवक्षसा

नेत्रमौलनकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥

स व्यबुध्यत (७)बुधस्तवोचितः

शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीत(८)कैशिकैः

(९)किन्नरैरुषसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

केवलमिति ॥ प्रियतमादयालुना केवलम् । प्रियतमाया
दययैव तस्य ईश्वरस्य सौकुमार्यादनवरतं सुरतामहिष्णुत्वात् ।
नतु स्वयं तस्यैव त्वर्थः । तत्परिगृहीतवक्षसा तया पार्वत्याश्चिष्ट-
वक्षसा तेन ईश्वरेण ज्योतिषां नक्षत्राणां पङ्क्तिषु अवनतासु
मतीषु । पश्चिमायामित्यर्थः । नेत्रमौलनकुतूहलं कृतम् ।
निद्रा स्वीकृतित्यर्थः ॥ ८४ ॥

स इति ॥ बुधस्तवोचितः विद्वत्स्त्रीवार्हः स हरः उषसि
प्रभाते । स्वराणाम् आरोहक्रमो मूर्च्छना ॥ “क्रमयुक्ता
स्वरास्तत्र मूर्च्छना परिकीर्तिता” इति भरतः ॥ तया
मूर्च्छनया परिगृहीतकैशिकैः स्वीकृतरागविशेषैः किन्नरैः
गीतमङ्गलः सन् । शातकुम्भकमलाकरैः समं कनकपद्माकरैः
सह ॥ “तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम्” इत्यमरः ।
व्यबुध्यत विबुधवान् ॥ बुध्यतर्देवादिकात् कर्तारं लङ् ॥ अत्र
बुध्यतेर्जागरविकासयोर्बोधयोः श्लेषनिमित्तकामेदाध्यवसाय
मूला सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ८५ ॥

(६) तत्प्रातर्गृहीत । (७) तया निशाचये । (८) वंशिकैः

(९) किन्नरैः समुपगीतमङ्गलः ।

तौ क्षणं शिथिलितोपगूहनौ
 दम्पती (१)रचितमानसोर्मयः ।
 (२)पद्मभेदनिपुणाः सिषेविरे
 गन्धमादनवनान्तमारुताः ॥ ८६ ॥
 ऊरुमूलनखमार्ग(३)राजिभि-
 स्तत्क्षणं हृतविलोचनो हरः ।
 वाससः प्रशिथिलस्य (४)संयमं
 कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥ ८७ ॥
 स प्रजागरकषायलोचनं
 गाढदन्त(५)पदताडिताधरम् ।

ताविति ॥ शिथिलितोपगूहनौ शिथिलितालिङ्गनौ ।
 जाया च पतिश्च दम्पती ॥ जायाशब्दस्य दम्भावो निपातितः ॥
 तौ शिवौ रचितमानसोर्मयः । मानसे सरसि रचिततरङ्गा
 इत्यर्थः । पद्मभेदनिपुणाः पद्मभेदपिशुना इति यावत् ।
 विकाससूचका इत्यर्थः । गन्धमादनवनान्तमारुताः क्षणं
 सिषेविरि ॥ ८६ ॥

जाविति ॥ तत्क्षणं मारुतवीजनसमये ऊरुमूले नखमार्ग-
 राजिभिर्नखपादपङ्क्तिभिः । मरुता प्रसारितवस्त्रतया प्रका-
 शिताभिरित्यर्थः । हृतविलोचनः आकृष्टदृष्टिर्हरः प्रशिथिलस्य
 वाससः संयमं बन्धनं कुर्वतीं प्रियतमाम् अवारयत् ॥ ८७ ॥

स इति ॥ रागवान् रागी स हरः प्रजागरेण कषायलोचनं

-
- (१) चलित । (२) पद्मभेदपिशुनाः । (३) पङ्क्तिभिः ।
 (४) सञ्चयम् । (५) परिताडिताधरम् ।

आकुलालक(६)मरंस्त रागवान्
 प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥ ८८ ॥
 तेन (७)भङ्गिविषमोत्तरच्छदं
 मध्यपिण्डितविसूत्रमेखलम् ।
 निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये
 नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ॥ ८९ ॥
 स (८)प्रियामुखरसं दिवानिशं
 हर्षद्विजननं सिषेविषुः ।
 दर्शनप्रणयिनामदृश्यता-
 माजगाम (९)विजयानिवेदितः ॥ ९० ॥

रत्ननेत्रं गाढैः दन्तपदैः दन्तक्षतैः ताडिताधरम् आकुलालकं
 भिन्नतिलकं प्रियामुखं प्रेक्ष्य अरंस्त अन्वरज्यत । तादृशं
 दर्शनमेव तस्योद्दीपकमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

तेनेति ॥ तेन हरेण भङ्गिभिर्भङ्गैर्विषमो निस्त्रोक्तः उत्तर-
 च्छदः प्रच्छदपटो यस्मिन् तत् । मध्ये पिण्डिता पुञ्जीकृता
 विसूत्रमेखला छिन्नरसना यस्मिन् तत्तथोक्तं चरणयोः रागेण
 लाञ्छारागेण लाञ्छितं चिह्नितं शयनं निशात्यये प्रभातं
 निर्मलेऽपि । सूर्योदये सत्यपीत्यर्थः । न उज्झितं न त्यक्तम् ।
 अत्र देव्याः सकलसुरतोपचारसम्पत्त्वं पुरुषायितं सूच्यते ॥ ८९ ॥

स इति ॥ स हरो हर्षद्विजननं सुखातिशयकारणं
 प्रियामुखरसं मदिरामृतं दिवा च निशि च दिवानिशम् ।

(६) अपास्तचित्रकम् । (७) भिन्न । (८) प्रियामुखरसम् ।
 (९) विजयानिवेदनात् ।

समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शम्भोः

शतमगमदूनां (१)सार्धमेका निशेव ।

न (२)स सुरतमुखेभ्यश्छिन्नदृष्टो बभूव

ज्वलन द्रव समुद्रान्तर्गत(३)स्तज्जलौघैः ॥८१॥

दृष्ट्वैकवक्त्रावः ॥ सिधेविषुः सेवितुमिच्छुः सन् । विजयानाञ्चौ
काचिद्देव्याः सखीं तथा निर्वोदतः । एतदर्थमागतेति ज्ञापितो-
ऽपीत्यर्थः । दर्शनप्रणयिनाम् अदृश्यताम् आजगाम । दर्शनं
न ददावित्यर्थः ॥ ८० ॥

समेति ॥ निशीथोऽत्र निशामात्रलक्षकः । समदिवस-
निशीथं तुल्याहर्निशं यथा तथा तत्र तस्यां पार्वत्यां सङ्गिनः
पासक्तस्य । रात्रिर्दिवं रममाणस्येत्यर्थः । शम्भोः शिवस्य
सार्धम् अर्धेन सहितम् च दूनां शतं पञ्चाशदुत्तरं मानुषमानेन
पञ्चविंशतिवर्षाणि अगमन् । स शम्भुः समुद्रान्तर्गतः समुद्रस्य
अन्तर्हृत्तिज्ज्वलनो वडवाग्निरिव तज्जलौघैः तस्य समुद्रस्य
प्रवाहैरिव सुरतमुखेभ्यः छिन्नदृष्टो निवृत्ताभिलाषो न बभूव ।
किन्तु चिरमवर्धतित्यर्थः ॥ ८१ ॥

इति श्रीमन्महाभारतपाध्यायकोलाचलमङ्गलनाथ-सूरिविर-

चितया सञ्जीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

उमासुरतवर्णनं नाम अष्टमः सर्गः ।

(१) साथ ।

(२) तु, च ।

(३) तज्जलेभ्यः, तज्जलेषु ।

नवमः सर्गः ।

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे

मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।

सम्भोगवेश्म प्रविशन्तमन्तः

ददर्श (१)पारावतमेकमौशः ॥ १ ॥

सुकान्तकान्तामणितानुकारं

कूजन्तमाघूर्णितरक्तनेत्रम् ।

प्रस्फारितोन्मत्तविनम्रकरुणं

(२)मुहुर्मुहुर्न्यञ्चितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥

तथेति ॥ प्रियायाः पद्म्याः हैमवत्याः सुखं आननमै
अरविन्दं पद्मं तस्मिन् । मधु पिबतीति मधुपः मधुपानासक्तः
भृङ्गभूत इत्यर्थः । ईशः महादेवः तथाविधे पूर्वाक्षप्रकारे
अष्टमसर्गवर्णिते इत्यर्थः । अनङ्गरसप्रसङ्गे कामरसावसरं
कामरसप्रसङ्गावित्यर्थः । सम्भोगस्य क्रीडायाः वेश्म गृहम्
अन्तः मध्ये प्रविशन्तं धावन्तम् एकं पारावतं कपोतं कर्मभूतं
ददर्श दृष्टवान् । सर्गेऽस्मिन्नुपजातिवृत्तम् । तदुक्तम् “स्यादिन्द्र-
वज्रा यदि तौ जगौ गः” इति “उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा”
इति “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजात-
यस्याः” इति च ॥ १ ॥

श्लोकद्वयेन पारावतं वर्णयति ।

सुकान्तेति ॥ पारावतं किंभूतम् । सुकान्तम् अतिमनो-
हारि यत् कान्तायाः रमण्याः मणितं रतिकूजितम् ॥ “मणितं
रतिकूजितम्” इत्यमरः । तस्य अनुकारः अनुकरणं यत्र तत्

(१) पारावतम् ।

(२) मुहुर्मुहुर्नितम् ।

विशृङ्खलं पक्षतियुग्ममौष-

दधान(३)मानन्दगतिं मदेन ।

शुभांशुवर्णं जटिलाग्रपाद-

मितस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥

रतिद्वितीयेन मनोभवेन

ऋदात्सुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।

यथा तथा । क्रियाविशेषणमेतत् ॥ कूजन्तं शब्द कुर्वन्तम् । तथा प्राघूर्णिते रक्ते रक्तवर्णे नयने येन तथाभूतम् । तथा प्रस्फारितः विस्फारितः उन्नम्रः उन्नतः विनम्रः विनतश्च कण्ठः ग्रीवा यस्य तथोक्तम् । तथा मुहुर्मुहुः पुनःपुनः न्यञ्चितः सङ्कुचितः वारः सुन्दरः पुच्छः पश्चात्प्रदेशः येन तथोक्तम् ॥ २ ॥

विशृङ्खलमिति ॥ पुनः किंविधम् । विशृङ्खलं शृङ्खलाह्वीनं निगडबन्धनरहितमिति यावत् । स्वेच्छाविहारिणमित्यर्थः । 'शृङ्खला पुंस्कारौवस्त्वबन्धेऽपि निगडेऽपि च' इति विश्वः ॥ पक्षत् पक्षतेः पक्षमूलस्य युग्मं द्वयं तथा मदेन उल्लासेन । द्वितीया । आनन्दगतिं हर्षगमनञ्च दधानं धारयन्तम् । पक्षशब्दात् तिप्रत्ययः । "पक्षतिः पक्षमूलं स्यात्" इत्यमरः ॥ तथा शुभाः श्वेताः अंशवः किरणाः यस्य तस्य चन्द्रस्य वर्णः एव वर्णः यस्य तथाभूतम् । धवलकान्तिमित्यर्थः । तथा जटिलौ जटाविशिष्टौ अग्रपादौ सन्मुखस्यचरणौ यस्य तथोक्तम् । तथा मण्डलकैः मण्डलाकारगमनविशेषैः इतस्ततः चरन्तं गच्छन्तम् । तं पारावतं ददर्शेति पूर्वणान्वयः ॥ "मण्डलके" इति पाठान्तरे सुरतभवने, इति व्याख्यातव्यम् । विशेषकं त्रेभिः स्त्रीकैः ॥ ३ ॥

रतीति ॥ इन्दुः चन्द्रः मौली मस्तके यस्य स तथोक्तः

(३) आनन्दगतम्, आमन्दगतम् ।

तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवोत्थ-

मिवाभ्यनन्दत् क्षणमिन्दुमौलिः ॥ ४ ॥

(४) तस्याकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्या-

मन्तर्भवश्छद्मविहङ्गमग्निम् ।

विचिन्तयन् संविविदे स देवः

भ्रूभङ्गभौमश्च रुषा बभूव ॥ ५ ॥

स्वरूपमास्थाय तता हुताशः

(५) त्रस(६) न्वलत्(७) कम्पकृताञ्जलिः सन् ।

शिवः तं पारावतम् । रतिः स्वपत्नी द्वितीया यस्य तथोक्तेन । रतिसहचरेणेत्यर्थः । मनोभवेन कन्दर्पेण । कर्त्रा । प्रविगाहमानात् विलोद्यमानात् सुधायाः अमृतस्य सम्बन्धिनः क्रदात् सरोवरात् नवोत्थम् अभिनवोत्पन्नं फेनस्य हिण्छीरस्य चयं पुच्छमिव स्थितं वीक्ष्य अवलोक्य क्षणं अभ्यनन्दत् आनन्दतवान् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४ ॥

तस्याकृतिर्मिति ॥ अन्तः भवतीति अन्तर्भवः । सर्वान्तर्वर्तीत्यर्थः । स देवः महादेवः तस्य कपोतस्य सम्बन्धिनीं कामपि । अनिर्वाच्यामित्यर्थः । दिव्याम् उत्कृष्टाम् आकृतिम् आकारं वीक्ष्य अवलोक्य विचिन्तयन् ध्यायन् । वितर्कयन्नित्यर्थः । सन् छद्मना छलेन कैतवेनेति यावत् विहङ्गं पारावतरूपिणम् अग्निं संविविदे । अग्निरयं न कपोत इति बुद्ध्या ज्ञातवानित्यर्थः । “समो गेभ्यश्चि—” इत्यादिना सूत्रेणात्मनेपदम् । रुषा क्रोधेन भ्रूभङ्गेन भ्रूकुट्या भौमः भयङ्करश्च बभूव जातः । असामयिकोपस्थितोति भावः ॥ ५ ॥

स्वरूपमिति ॥ ततः हरबोधनानन्तरम् । हुतं घृतादि

(४) तदाकृतिम् ।

(५) त्रास, श्लास ।

(६) खलत् ।

(७) कम्प, कण्ठ ।

प्रवेपमानो (८)नितरां स्मरारि-
मिदं वचो व्यक्तमथा(९)अध्यवाच ॥ ६ ॥
असि त्वमेको जगतामधीशः
स्वर्गोक्तसां त्वं विपदो निहंसि ।
(१) ततः सुरेन्द्रप्रमुखाः प्रभो त्वाम्
उपासते दैत्यवरैर्विधूताः ॥ ७ ॥
त्वया प्रियाप्रेमवशंवदेन
शतं व्यतीये (२)सुरताडतूनाम् ।

प्रवेपतीति हुताशः अग्निः स्वरूपं निजदेहम् आख्याय
भवत्स्वप्नं वसन् विभ्यत् सन् । बलन् उद्ववन् कम्पो यस्मिन्
तत् यथा तथा कृतः रचितः अञ्जलिः येन तथोक्तः । तथा
नितरां भृशं यथा तथा प्रवेपमानः कम्पमानश्च सन् । अथ
स्मरस्य कामस्य अरिं शत्रुं शिवम् इदं वक्ष्यमाणं वचः व्यक्तं
सष्टं यथा तथा अध्यवाच उक्तवान् । “दुष्टाच्—” इत्यादिना
सूत्रेण द्विकर्मकत्वम् ॥ ६ ॥

असौति ॥ हे प्रभो निग्रहानिग्रहसमर्थं देव । एकः केवलः
त्वं जगतां पृथिव्यादीनां ईशः अधिपतिः असि । त्वत्सदृशोऽन्यो
जगत्पालको नास्तीत्यर्थः । अतएव त्वं स्वर्गोक्तसां स्वर्गः ओक्तः
स्नानं येषां देवानामित्यर्थः । विपदः उपद्रवानित्यर्थः । निहंसि
विनाशयसि । ततः तस्मात् कारणात् । विपत्यतनादित्यर्थः ।
सुरेन्द्रप्रमुखाः सुरेन्द्रः देवेन्द्रः प्रमुखः अग्रवर्ती येषां ते तथोक्ताः
देवाः दैत्यवरैः तारकप्रभृतिभिः विधूताः कम्पिताः तिरस्कृता
इति यावत् जनितोपद्रवा इत्यर्थः । सन्तः त्वाम् उपासते ।
स्तवादिना सेवन्ते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) अतितराम् । (९) अभ्युवाच । (१) अतः । (२) अन्नभवन् ।

(३)रहःस्थितेन (४)त्वदवीक्षणार्तो

दैव्यं परं प्राप सुरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥

त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षैः

अभ्यर्थितः शक्रमुखैः सुरैस्त्वाम् ।

उपागतोऽन्वेष्टुमहं विहङ्ग-

रूपेण विद्वन् समयोचितेन ॥ ९ ॥

इति प्रभो चेतसि सम्प्रधार्य

(५)तन्नोऽपराधं भगवन् क्षमस्व ।

त्वयेति ॥ प्रियायाः कान्तायाः प्रेम्णा हेतुना वशंवदेन वशीभूतेन प्रेमासक्तेनेत्यर्थः । अतएव रहसि एकान्ते स्थितेन त्वया । कर्मा । सुरतात् हेतोः ऋतूनां वसन्तादीनां शतं व्यतीये व्यतीतम् । बहुकाला गता इत्यर्थः । अथच सुरेन्द्रः देवराजः सुरैः देवैः सह तदवीक्षणेन तव अदर्शनेन आर्तः पीडितः सन् परं भृशं दैव्यं विक्लवत्वं प्राप । तद्विरहासहिष्णुत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

त्वदीयेति ॥ हे विद्वन् सर्वान्तर्यामिन्नित्यर्थः । तव इयं त्वदीया त्वत्सम्बन्धिनीत्यर्थः या सेवा तस्याः अवसरं समयं प्रतीक्षन्ते इति तथोक्तैः शक्रमुखैः इन्द्रादिभिः सुरैः देवैः अभ्यर्थितः प्रार्थितः अहं समयोचितेन विहङ्गरूपेण पारावतरूपेण पक्षिच्छन्नेत्यर्थः । त्वां अन्वेष्टुं मृगयितुम् उपागतः प्राप्तः अस्मि ॥ ९ ॥

इतीति ॥ हे प्रभो हे भगवन् । तत् तस्मात् कारणात् हेतोः । इति चेतसि अन्तःकरणे सम्प्रधार्य सम्यक् विचार्य

(३) रहःस्थितोऽपि । (४) त्वदवीक्षणेन । (५) मम ।

पराभिभूता वद किं क्षमन्ते
 कालातिपातं शरणार्थिनोऽमी ॥ १० ॥
 प्रभो (६)प्रसौदाशु (७)सृजात्मपुत्रं
 यं प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्रः ।
 (८)स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुता(९)मवाप्य
 जगत्त्रयं पाति तव प्रसादात् ॥ ११ ॥

नः अस्माकम् अपराधं कृतेन त्वद्विहारप्रदेशागमनरूपं क्षमस्व
 सहस्व । अकाले इन्द्रप्रेरितस्य तवापराधः कथं सोढव्य
 इत्याशङ्क्याह—परेति ॥ परैः अरिभिः अभिभूताः प्रपीडिताः
 अतएव शरणार्थिनः द्वाणार्थिनः । रक्षितारं याचमाना
 इत्यर्थः । अमी इन्द्रादयः कालस्य समयस्य सम्बन्धिनः अति-
 पातं विलम्बः किं कथं क्षमन्ते सहन्ते । वद कथय । न
 क्षमन्ते इत्यर्थः । पीडितैः कालातिपातो न सञ्जाते इति
 भावः ॥ १० ॥

प्रभो इति ॥ हे प्रभो निग्रहानुग्रहसमर्थ । आशु सत्वरं
 प्रसौद प्रसन्नो भव । आत्मनः स्वस्य पुत्रं तनयं सृज उत्पादय ।
 यं भवत्पुत्रं सेनान्यं सैनिकं प्राप्य लब्ध्वा आश्रित्येत्यर्थः ।
 असौ सुरेन्द्रः देवराजः तव प्रसादात् कृपाया हेतोः । स्वर्लोकस्य
 स्वर्गस्य या लक्ष्मीः श्रीः तस्याः । परकृताया इति भावः ।
 प्रभुता आधिपत्यं तां अधिकारित्वमित्यर्थः । अवाप्य प्राप्य
 शत्रुजयेनेति भावः । जगत्त्रयं त्रिभुवनं पाति पालयिष्यति ।
 वर्तमानसामोष्ये लट् ॥ ११ ॥

-
- (६) प्रसौदाशु । (७) सृजाशु पुत्रम्, सृजस्व पुत्रम् ।
 (८) स्वर्गलक्ष्मी । (९) उपेत्य ।

स शङ्करस्तामिति जातवेदो-
 विज्ञापनामर्थवतीं निशम्य ।
 अभूत्प्रसन्नः परितोषयन्ति
 गौर्भिर्गिरीशा रुचिराभिरौशम् ॥ १२ ॥
 प्रसन्नचेता (१)मदनान्तकारः
 स तारकारेर्जयिनो भवाय ।
 शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय
 व्यचिन्तयच्चेतसि भावि किञ्चित् ॥ १३ ॥
 युगान्तकालाग्निमिवाविषह्यं
 परिच्युतं मन्मथरङ्गभङ्गात् ।

स इति ॥ स शङ्करः इति पूर्वोक्ताम् अर्थवतीम् अर्थयुक्त
 स्तामितिर्त्यर्थः । जातवेदसः अग्नेः या विज्ञापना प्रार्थना त
 निशम्य आकर्ण्य प्रसन्नः सन्तुष्टः अभूत् । तथाहि । गि
 वाचाम् ईशाः वाग्मिनः पुरुषाः । कर्तारः । रुचिराभिः मनो
 हारिणीभिः गौर्भिः वाक्त्रैः ईशं प्रभुं कर्मभूतं परितोषयन्ति
 सन्तोषयन्ति । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

प्रसन्नेति ॥ प्रसन्नचेताः हृष्टचित्तः स मदनान्तकार
 स्मरारिः शिवः जयिनः जयशीलस्य तथा जयाय शत्रुजयाय
 शक्रस्य इन्द्रस्य सेनाधिपतेः तारकारेः तारकासुरघातकस्य
 स्तापत्यस्येत्यर्थः । भवाय उत्पत्तये चेतसि चित्ते भावि भवि
 ष्यत् किञ्चित् व्यचिन्तयत् चिन्तयामास । विवचारेत्यर्थः ॥ १३ ॥
 युगान्तेति । अथ चिन्तनानन्तरं स शिवः । युगान्तकालस्य

रतान्तरेतः स हिरण्यरेत-

स्यथोर्ध्वरेतास्तदमोघमाधात् ॥ १४ ॥

(२) अथोष्णबाष्पानिलदूषितान्तं

विशुद्धमादर्शमिवात्मदेहम् ।

बभार भूम्ना सहसा पुरारि-

(३) रेतःपरिक्षेपकुवर्णमग्निः ॥ १५ ॥

त्वं सर्वभक्षो भव भीमकर्मा

कुष्ठाभिभूतोऽनल धूमगर्भः ।

अग्निमिव अविषह्यं सोढुमशक्यं मन्मथरङ्गस्य कामक्रीडायाः
भङ्गात् हेतोः परिच्युतं खलितं भ्रष्टमिति यावत् । तथा
अमोघं सफलम् अव्यर्थमिति यावत् । तत् प्रसिद्धं रतान्तरेतः
सुरतान्तर्वीर्यं हरण्यरेतसि अग्नौ आधात् निक्षिप्तवान् । यतः
ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वगामि इत्यर्थः । नत्वधोगामि तेन पार्वतीयोनौ
न पतितमिति भावः । रेतः वीर्यं यस्य तथाभूतः ॥ १४ ॥

अथेति ॥ अथ रेतोनिधानानन्तरमित्यर्थः । अग्निः हुता-
शनः । कर्ता । विशुद्धं पवित्रम् आत्मदेहं निजशरीरम् ।
उष्णः यः बाष्पानिलः तेन मुखमारुतेन दूषितं मलिनोक्तम्
अन्तः मध्यं यस्य तथोक्तम् आदर्शं दर्पणमिव सहसा भूम्ना
आधिक्येन पुरारिः शिवस्य सम्बन्धिनः रेतसः वीर्यस्य परिक्षेपः
सेकः तेन कुवर्णं मलिनवर्णं बभार दधौ ॥ १५ ॥

त्वमिति ॥ अद्रेः सुता पार्वती । कर्त्री । रतस्य सुरतस्य
यः आनन्दः हर्षः तत्र यत् सुखं तस्य भङ्गात् नाशाय हेतोः
रेतःपातनेति भावः । कृष्टा कुपिता सती । हे अनल अग्ने ।

(२) अथोष्णबाष्पानिलदूषितान्तं, अत्युष्णबाष्पानिलदू-
षितान्तं । (३) रेतःपरिक्षिप्तकुवर्णम्, रेतःपरिक्षेपविवर्णम् ।

इत्थं शशापस्त्रिभुता हुताशं

(४) रुष्टा रतानन्दकुसुमस्य भङ्गात् ॥ १६ ॥

दक्षस्य शापेन शशी (५) क्षयीव

(६) मुष्टो हिमेनेव सरोजकोशः ।

वहन् विरूपं वपुरुग्ररेत-

स्येन वङ्गिः किल निर्जगाम ॥ १७ ॥

स (७) पावकालीकरुषा विलक्षां

स्मरचपास्मेरविनम्बवक्त्रात् ।

त्वं सर्वं खाद्यम् अखाद्यं वा भक्षतीति तथोक्तः । तथा भीमं भयोत्पादकं कर्म यस्य तथोक्तः । तथा कुष्ठेन अतिपातकप्राय-
श्चित्ताह्णेन रोगविशेषेण अभिभूतः पराभूतः । तथा धूमः गर्भे मध्ये यस्य तथोक्तः भव । इत्थम् अनेन प्रकारेण हुता-
शम् अनलं शशाप अभिशप्तवती ॥ १६ ॥

दक्षस्येति ॥ वङ्गिः अग्निः दक्षस्य प्रजापतेः शापेन । हेतौ तृतीया । क्षयी क्षयरोगी शशी चन्द्र इव । तथा हिमेन शशि-
रेण शीतनेति यावत् मुष्टः दग्धः क्षयं गत इत्यर्थः । सरोजकोश इव कमलकोश इव । वपुः निजदेहम् उग्रस्य महादेवस्य ।
“उग्रः कपर्दी ओकण्ठः” इत्यमरः । रेतसः वीर्यस्य चयेन संघातेन हेतुना ॥ “शुक्रं तजोरेतसी च” इत्यमरः । विगतं भ्रष्टं रूपं शोभा यस्य तथोक्तं वहन् निर्जगाम सम्भोगगृहात् निःसृतवान् । किलेति प्रसिद्धौ ॥ १७ ॥

स इति ॥ स शिवः । पावकस्य वङ्गेः पालोकेन सम्भोग-
समये दर्शनेनेत्यर्थः । या वट् क्रोधः तया । हेतौ तृतीया ।

(४) तथा । (५) क्षयाय । (६) पुष्पः । (७) पावकालीकनतः

विनोदयामास (८) गिरौन्दपुत्रीं
शृङ्गारगर्भैर्मधुरैर्वचोभिः ॥ १८ ॥

हरो विकीर्णं घनघर्मतोयैः

नेचाञ्जनाङ्कं (९) हृदयप्रियायाः ।

द्वितीयकौपीनचलाञ्जलिना-

(१) हरन्मुखेन्दोरकलङ्किनो (२) ऽस्याः ॥ १९ ॥

मन्देन (३) खिन्नाङ्गुलिना करेण

(४) कम्पेण तस्या वदनारविन्दात् ।

विलक्षां विवृतः लक्षः लक्षणं चिह्नं शरीरकान्तिः यस्याः
तथोक्ताम् । तथा स्मरत्रपाभ्यां कन्दर्पलज्जाभ्यां स्मरम् ईषद्वाप्य-
युक्तं विनन्त्रं विनतश्च वक्त्रम् आननं यस्याः तथाभूतां गिरौ-
न्दस्य हिमाचलस्य पुत्रीं कन्यां पार्वतीं शृङ्गारगर्भैः । शृङ्गार-
संक्रान्तैरित्यर्थः । मधुरैः मनोहरैः वचोभिः वाक्यैः विनोदया-
मास । प्रसादितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

हर इति ॥ हरः शिवः हृदयप्रियायाः प्राणप्रियायाः
पार्वत्याः अकलङ्किनः कलङ्करहितस्य मुखेन्दोः सुखकमलस्य
सम्बन्धिनं तथा घनानि निविडानि यानि घर्मतोयानि
ग्रीष्मजानितस्नेदजलानि तैः विकीर्णं नेत्रयोः नयनयोः अञ्जन-
मेव अङ्कः कलङ्कः तं द्वितीयं यत् कौपीनं योगिनः स्कन्धलम्बि
वस्त्रम् । “कौपीनं स्यादधोवस्त्रं योगिनः स्कन्धलम्बि च” इति
मेदिनी ॥ तस्य चलं चञ्चलं यत् अञ्चलं प्रान्तभागः तैम
वहरत् कृतवान् । निष्कलङ्कस्य कलङ्कस्यानौचितत्वादिति
भावः ॥ १९ ॥

(८) गिरौन्दपुत्रीम् । (९) सदयं प्रियायाः । (१) हरन् ।

(२) अपि (३) खिन्नाङ्गुलिना । (४) कम्पेण, प्रेम्णा च ।

परामृशन् घर्मजलं जहार
 हरः सहेलं व्यजनानिलेन ॥ २० ॥
 रतिश्लथं तत्कवरीकलाप-
 मंसावसक्तं विगलत्प्रसूनम् ।
 स पारिजातोद्भवपुष्पमथ्या
 स्रजा बबन्धामृतमूर्तिमौलिः ॥ २१ ॥
 कपोलपाल्यां ऋगनाभिचित्र-
 पत्रावलीमिन्दुमुखः समुत्थाः ।

मन्देनेति ॥ हरः शिवः मन्देन लघुप्रचारेण । तथा स्त्रियाः
 घर्मयुक्ताः अङ्गुलयः यस्य तथोक्तेन । तथा कम्पेण कम्पवता
 करेण हस्तेन करणेन तस्याः पार्वत्याः वदनारविन्दात् सुखप-
 ङ्कजात् घर्मजलं स्नेदवारि परामृशन् अपनयन् हेलया विला-
 सेन सह वर्तमानं सहेलं यथा तथा व्यजनस्य तालवृन्तस्य
 अनिलेन वायुना जहार शोषयामास ॥ २० ॥

रतीति ॥ अमृतमूर्तिः इन्दुः मौलौ मस्तके यस्य स
 तथोक्तः हरः महादेवः । कर्ता । रत्या सुरतव्यापारेण श्लथं
 श्रुतं शिथिलबन्धनमित्यर्थः । अतएव असंयोः स्कन्धयोः
 अवसक्तं विलग्नं अतएव विगलन्ति अधःपतन्ति प्रसूनानि
 पुष्पाणि यस्मात् तथोक्तं तस्याः पद्मगाः कवरीकलापं केश-
 समूहं कर्मभूतं पारिजातात् कल्पवृक्षात् उद्भवन्तीति तथा-
 क्तानि कल्पवृक्षोत्पन्नानि यानि पुष्पाणि कुसुमानि तन्मयी
 तत्पशुरा या स्रक् माला तथा करणभूतया बबन्ध संयमि-
 तवान् ॥ २१ ॥

कपोलेति ॥ इन्दुः मुखे मस्तके । अत्र मुखशब्देन मस्तकं
 लक्ष्यते । यस्य तथाभूतः शिवः कर्तृभूतः । सु सुन्दरं सु

स्मरस्य सिद्धस्य जगदिमोह-

मन्त्राक्षरश्रेणिमिवोल्लिलेख ॥ २२ ॥

रथस्य (५)कर्णावलि तन्मुखस्य

ताटङ्कचक्रद्वितयं (६)न्यधात् सः ।

जगज्जिगीषुर्विषमेषुरेष

भ्रुवं यमारोहति पुष्पचापः ॥ २३ ॥

तस्याः स कण्ठे (७)पिहितस्तनाग्रं

न्यधत्त मुक्ताफलहारवल्लीम् ।

वदनं यस्याः तद्योक्तायाः पार्वत्याः सम्बन्धिन्यां कपोलपात्रां
गणलेखायां मृगनाभ्याः कस्तूर्याः या चित्रा नानाविधा
पद्मावली तां सिद्धस्य सिद्धिं गतस्य कृतकार्यस्येत्यर्थः । स्मरस्य
कन्दर्पस्य जगन्ति विमुञ्चन्ति यैः तद्योक्तानां मन्त्राणां यानि
पद्मराणि वर्णाः तेषां श्रेणिमिव पङ्क्तिमिव उल्लिलेख
लिखितवान् ॥ अत्र वस्तुषु चालङ्कारः ॥ २२ ॥

रथस्येति ॥ स हरः कर्णौ अभिर्कर्णसम्मुखे कर्णयोरित्यर्थः ।
तस्याः पार्वत्याः मुखस्य तन्मुखस्य पार्वतीमुखरूपस्य रथस्य
ताटङ्के कर्णालङ्कारविशेषौ एव चक्रे तयोर्द्वितयं न्यधात्
परितवान् । यतः विषमेषुः पद्मशरः एष पुष्पचापः रथम्
मारोहति । भ्रुवमुखे क्षायाम् । कामस्ताटङ्करमणीयेन पार्वती-
मुखेन जगत् विजितुमिच्छतीति भावः ॥ २३ ॥

तस्या इति ॥ स शिवः तस्याः पद्मराः कण्ठे गलदेशे ।
पिहिते आच्छादिते स्तनाग्रे चूचुके यया तथाभूतां मुक्ता-

(५) कर्णावलितं मुखस्य ।

(७) अभिघनस्तनाग्रम् ।

(६) न्यधात् ।

(८)या प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि
स्थितस्य गङ्गौघयुगस्य लक्ष्मीम् ॥ २४ ॥

नखव्रण(६)श्रेणिवरे बबन्ध
नितम्बविम्बे रशनाकलापम् ।

(१)चलस्वचेतोऽगबन्धनाय
मनोभुवः पाशमिव स्मरारिः ॥ २५ ॥

भालेक्षणाग्नी खयमञ्जनं स

(२)भङ्क्ता दृशोः साधु निवेश्य तस्याः ।

फलानां सुक्तानां हारवल्लीं हारयष्टिं न्यधत्त दत्तवान् । या
सुक्ताफलहारवल्ली । कर्त्री । मेरुद्वितयस्य सुमेरुपार्वतद्वयस्य
मूर्ध्नि मस्तके स्थितस्य गङ्गौघयुगस्य गङ्गाप्रवाहद्वयस्य लक्ष्मी
शोभां प्राप । तद्वत् शुशुभे इत्यर्थः । अत्र निदर्शनालङ्कारः ।
तदुक्तम् “सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र
विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना” इति ॥ २४ ॥

नखेति ॥ स्मरारिः कामशत्रुः हरः । नखव्रणश्रेणिभिः
नखव्रतपङ्क्तिभिः आत्मकताभिः वरे रमणीये तस्याः नितम्ब-
विम्बे चलम् अस्थिरं यत् स्वस्य आत्मनः चेतः चित्तमेव मृगः
तस्य बन्धनाय बन्धनार्थं मनोभुवः कामस्य पाशं बन्धनरज्जु-
मिव रसनाकलापं कञ्चौदाम बबन्ध निवेशितवान् । अत्र
उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २५ ॥

भालेक्षणेति ॥ स शिवः । भाले ललाटे यत् ईक्षणं नेत्रं
तदेव अग्निः । प्रदौपरूप इत्यर्थः । तत्र अञ्जनं कज्जलं स्नानं
भङ्क्ता पातयित्वा स्वाङ्गुलाविति शेषः । नवोत्पलाद्याः नव

(८) सा । (६) श्रेणिकरे । (१) चलत् । (२) त्यक्ता

नवोत्पलाच्याः (३) पुलकोपगूढे
 कण्ठे (४) विनीलेऽङ्गुलिमुज्ज्वर्ष ॥ २६ ॥
 अलक्तकं पादसरोरुहाग्रे
 सरोरुहाच्याः किल सन्निवेश्य ।
 स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्ता-
 रुणत्वमञ्चालयः (५) दिन्दुचूडः ॥ २७ ॥
 भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये
 सहेलमादर्शतलं विमृज्य ।

पङ्कजनयनायाः तस्याः पार्वत्याः दृशोः नयनयोः साधु सम्यक्
 यथा तथा निवेश्य अञ्जयित्वा कज्जलेन नेत्रे रञ्जयित्वेत्यर्थः ।
 पुलकैः रोमाश्चैः उपगूढे व्यासे विशेषनीले श्यामवर्णे कण्ठे
 स्वेत्येति शेषः । अङ्गुलिम् उज्ज्वर्ष उद्बुष्टवान् । यथा केन-
 चिद्वैपोपरि कज्जलं पातयित्वा स्वप्रियाया नयने रञ्जयित्वा
 साङ्गुली कचिदुद्बुध्यते तद्वदिति भावः । अत्र स्वभावोक्ति-
 रलङ्कारः । २६ ॥

अलक्तकमिति ॥ दिन्दुचूडः चन्द्रमौलिः हरः । कर्ता ।
 सरोरुहाच्याः पङ्कजनेत्रायाः पार्वत्याः सम्बन्धिनि पादसरो-
 रुहाग्रे चरणपद्मप्रान्ते अलक्तकं लाक्षारसं सन्निवेश्य अनुलिप्य
 रञ्जयित्वेत्यर्थः । स्नहस्तेनेति शेषः । स्वस्य मौलौ मस्तके यत्
 गङ्गायाः सलिलं जलं तेन करणभूतेन हस्तस्य करस्य अरुणत्वम्
 अलक्तकरसम् अञ्चालयत् ममार्जं । अपनीतवानित्यर्थः ॥ २७ ॥

भस्मेति ॥ स हरः । भस्मभिः विभूतिभिः अनुलिप्ते आहृते
 स्वकीये आत्मकीये वपुषि देहे आदर्शतलं दर्पणान्तं विमृज्य

१) पुलकोपगूढः । (४) विनीलाङ्गुलिम् । (५) दिन्दुमौलिः ।

नेपथ्य(६)लक्ष्म्याः परिभावनार्थम्
 अदर्शयन्मौवितवल्गुभां सः ॥ २८ ॥
 प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे (७)सा
 (८)सम्भोगचिह्नं स्ववपुर्विभाव्य ।
 त्रपावती तत्र घनानुरागं
 रोमाञ्चदम्बेन बहिर्वभार ॥ २९ ॥
 नेपथ्यलक्ष्मीं दयितोपप्लुतां
 सस्मेरमादर्शतले विलोक्य ।

परिष्कृत्य । नेपथ्यस्य वेशस्य लक्ष्म्याः शोभायाः परिभावनार्थं
 दर्शनाय जीवितवल्गुभां प्राणप्रियां पत्नीं हेलया विलासेन सह
 वर्तमानं यथा तथा अदर्शयत् अर्पयामासेत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रियेणेति ॥ सा पार्वती । कर्त्री । प्रियेण शिवेन । कर्त्ता ।
 दत्ते अर्पिते मणिदर्पणे मणिमयादर्शे सम्भोगस्य सुरतजनित-
 सुखस्येत्यर्थः । चिह्नानि नखत्रणादीनि यत्र तत्तथोक्तं स्वस्य
 आत्मनः वपुः देहं विभाव्य दृष्ट्वा त्रपावती लज्जावती सती
 तत्र प्रिये हरे घनः निविडः यः अनुरागः प्रेम तं कर्मभूतम् ।
 रोमाञ्चानां पुलकानां दम्बेन छलेन बहिः बाह्यदेशे बभार
 धृतवती । तस्या हृदयस्थितोऽनुरागो रोमाञ्चत्वेन बहिः परि-
 णत इति भावः ॥ २९ ॥

नेपथ्येति ॥ सा पार्वती दयितेन प्रियेण हरेण उपप्लुतां
 विरचितां नेपथ्यस्य अलङ्करणस्य लक्ष्मीं शोभां आदर्शतले
 दर्पणतले स्मेरेण ईषदास्येन सह वर्त्तमानं यथा तथा
 विलोक्य दृष्ट्वा उद्भूतविलस्यभावा जातसलज्जभावा सती

(६) लक्ष्मी । (७) च । (८) संयोगचिह्नम् ।

अमंस्त सौभाग्यवतीषु धुर्य-

मात्मानमुद्धूत(६)विलक्षभावा ॥ ३० ॥

अन्तः प्रविश्यावसरेऽथ तत्र

स्निग्धे वसस्ये विजया जया च ।

(१)सुसम्पदोपाचरतां कलानाम्

(२)अङ्गे स्थितां तां शशिखण्डमौलिः ॥ ३१ ॥

व्यधुर्वहिर्मङ्गलगानमुच्चैः

वैतालिका(३)चित्रचरित्रचारु ।

आत्मानं सौभाग्यवतीषु प्रियवाङ्मयवतीषु पतिप्रियतमा-
स्त्वित्यर्थः मध्ये । निर्धारे सप्तमो । धुर्यं अग्रगण्यम् अमंस्त
मेने । प्रियकृतनेपथ्यस्यान्यदुर्लभत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

अन्तरिति ॥ अथ नेपथ्यरचनानन्तरम् अत्र अवसरे काले
स्निग्धे प्रणययुक्ते वयस्ये सख्यौ सखीभावापन्ने विजया जया
च । “आलिः सखी वयस्या च” इत्यमरः । कर्तृभूते । अन्तः
गृहाभ्यन्तरं प्रविश्य गत्वा तत्र अन्तर्वेश्मनि । शशिनः खण्डं
मौलौ शिरसि यस्य तथोक्तस्य हरस्य अङ्गे क्रोडदेशे स्थिताम्
उपविष्टां तां पार्वतीं कलानाम् अलङ्करणचातुर्यविशेषाणां
कामोपकरणविशेषाणां वा सु शोभनया सम्पदा समृद्ध्या
उपाचरतां सेवितवत्यौ । अलक्षकतुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

व्यधुरिति ॥ बहिः बाह्यप्रदेशे वैतालिकाः स्तुतिपाठकाः ।
कर्तारः । पिनाकः पिनाकाभिधेयधनुः पाणी हस्ते यस्य
तथोक्तस्य हरस्य प्रमोदाय सन्तोषाय प्रमोदमुत्पादयितु-

(६) विलक्षता सा, विलक्षभावम् ।

(१) उमां तदोपाचरतां कलाभाम्, स्वसम्पदोपाचरतां कलानाम् ।

(२) दूरे स्थिताम्, अङ्गस्थिताम् । (३) चित्रितचारुवेद्याम् ।

जगुश्च गन्धर्वगणाः सशङ्ख-

(४)स्वनं प्रमोदाय पिनाकपाणैः ॥ ३२ ॥

ततः स्वसेवावसरे सुराणां

गणांस्तदालोकनतत्पराणाम् ।

हारि प्रविश्य प्रणतोऽथ नन्दी

निवेदयामास कृताञ्जलिः सन् ॥ ३३ ॥

महेश्वरो मानसराजहंसी

करे दधानस्तनयां हिमाद्रेः ।

मित्यर्थः । निमित्तार्थं चतुर्थी । चित्रेण चरित्रेण चारु मनो
हारि मङ्गलगानं मङ्गलरूपं गीतम् उच्चैः उच्चशब्देन व्यधुः
कृतवन्तः । गन्धर्वाणां गायकवशेषाणां गणाः संघास
शङ्खस्य पाञ्चजन्यस्य स्वनेन वाद्येन सह वतमानं यथा तथा
जगुः गीतवन्तस्य ॥ ३२ ॥

तत इति ॥ ततः तदनन्तरं नन्दी । कर्ता । हारि हारदेशे
प्रविश्य गत्वा । नत्वभ्यन्तरे इत्यर्थः । प्रणतः कृतप्रणामः । अथ
प्रणामानन्तरं कृताञ्जलिः । राचताञ्जलिः सन् स्वस्य आत्मन
हरस्येत्यर्थः । सेवायाः पारचर्यायाः अवसरे काले उपस्थिता
निति शेषः । तस्य हरस्य आलोकनं दर्शनं तत्पराणाम् आस-
क्तानां सुराणां देवानां गणान् संघान् कर्मभूतान् निवेदया-
मास विज्ञापयामास । सुराणामागमनं हरं बोधयामासे
त्यर्थः ॥ ३३ ॥

महेश्वर इति ॥ महान् ईश्वरः षडैश्वर्यवान् हरः । मान-
चित्तरूपं यत् सरः सरोवरः तस्य राजहंसी चित्तविहारिणी
मित्यर्थः । हिमाद्रेः हिमालयस्य तनयां कन्यां पार्वतीं क-

सन्धोगलीलालयतः सहैलं

(५) हरो वहिस्तानभि निर्जगाम ॥ ३४ ॥

क्रमान्महेन्द्रप्रमुखाः प्रयोमुः

शिरोनिबद्धाञ्जलयो (६) महेशम् ।

प्रालियशैलाधिपतेस्तनूजां

देवीं च लोकत्रयमातरं (७) ते ॥ ३५ ॥

यथागतं तान् विबुधान् विसृज्य

(८) प्रसाद्य मानक्रियया प्रतस्थे ।

स्ते दधानः धारयन् सन् । सन्धोगलीलायाः सुरतक्रीडायाः
लयतः सन्दिरात् । पञ्चम्यां तस्यप्रत्ययः । हेलया लीलया
इव वर्तमानं यथा तथा तान् सुरान् अभि वहिः निर्जगाम ।
शानां समीपमाजगामित्यर्थः ॥ ३४ ॥

क्रमादिति ॥ महेंद्रप्रमुखाः देवराजप्रभृतयः ते देवाः । शिरःसु
स्तकेषु निबद्धाः रचिताः अञ्जलयः यैः तथोक्ताः सन्तः महेशं
रम् । तथा प्रालियस्य हिमानीरूपस्य शैलस्य अधिपतिः
वर्तराजः हिमालयः तस्य सम्बन्धिनीं तनूजां तनयां लोक-
त्रयस्य भुवनत्रयस्य मातरं जननीं देवीं पार्वतीञ्च क्रमान्
प्रयोमुः । प्रणामं चक्रुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यथागतमिति ॥ स वृषाङ्कः वृषवाहनः हरः तान् विबुधान्
तान् मानक्रियया सम्मानदानेन प्रसाद्य सन्तोष्य तथा
यागतम् आगतम् आगमनम् अनतिक्रम्य विसृज्य प्रस्थाप्य

(५) हसन् । (६) गिरिशम् । (७) ताम् ।

(८) प्रसादमानक्रियया. प्रसाद्यमानः प्रियया ।

स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुद्ध
 वृषं वृषाङ्कः सह शैलपुञ्चा ॥ ३६ ॥
 मनोऽतिवेगेन ककुद्गता स
 प्रतिष्ठमानो (६) गगनाध्वनोऽन्तः ।
 वैमानिकैः साञ्जलिभिर्ववन्दे
 विहारहेलागतिभिर्गिरौशः ॥ ३७ ॥
 स्वर्वाहिनीवारिविहारचारी
 रतान्ननारीश्रमशान्तिकारी ।

च । नन्दिना धृत्येन दत्तः भुजः हस्तावलम्बः यस्यै तद्याभूत्
 सन् शैलस्य पुत्र्या कन्यया पार्वत्या सह वृषम् अधिरुद्ध
 आस्थाय प्रतस्थे जगाम ॥ ३६ ॥

मन इति ॥ मनसोऽपि चित्तादपि अति अत्यन्तं वेग
 गतिः यस्य तथोक्तेन ककुद्गता वृषभेण गगनमेव अध्वा पश्य
 तस्य अन्तः मध्ये प्रतिष्ठते मच्छतीति प्रतिष्ठमानः मच्छन्
 स गिरौशः हरः विहारे क्रीडायां हेलया विलासेन गति
 गमनं येषां तथोक्तेः विमानैश्चरन्तीति तथोक्तेः खेचरैरित्यर्थः
 अञ्जलिभिः सह वर्तमानैः क्षताञ्जलिभिः सङ्गिः कर्तृभिः ववन्दे
 वन्दितः नमस्कृत इति यावत् । कर्मणि लिट् ॥ ३७ ॥

स्वरिति ॥ स्वर्वाहिन्याः स्वर्गगङ्गाया मन्दाकिन्याः स
 न्निभिः वारिभिः जलैः यो विहारः सञ्चारः तं चरती
 तथोक्तः मन्दाकिनीशीकरयुक्त इत्यर्थः । अनेन विशेषणप
 नाच्च शैल्योक्तिः । रतान्ते सुरतावसाने नारीणां रमणीनां
 श्रमः खेदः तस्य शान्तिं नाशं करोतीति तथोक्तः । अनेना

तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गः
 मरुत्सिधेवे गिरिजागिरिशौ ॥ ३८ ॥
 पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन्द्रः
 कैलासनामा कलिताम्बरांशः ।
 धृतार्धसोमो(१)ऽद्भुतभोगिभोगः
 विभूतिधारी ख द्रव प्रपेदे ॥ ३९ ॥

मान्योक्तिः । तथा पारिजातस्य कल्पतरोः सम्बन्धिनां प्रसवानां पुष्पाणां प्रसङ्गः सम्बन्धो यस्य तथाभूतः । एतेनास्य सौग-
 म्योक्तिः । मरुत् पवनः । कर्ता । तौ गिरिजागिरिशौ पार्वती-
 परमेश्वरौ कर्मभूतौ सिधेवे परिचचार । आराधयामासेत्यर्थः
 ॥ ३८ ॥

पिनाकिनेति ॥ पिनाकोऽस्यास्तीति पिनाकी तेन हरे-
 णापि कर्ता । कलितः स्पृष्टः अम्बरांशः आकाशस्कन्धदेशः येन
 तथोक्तः । अनेनास्य अभ्रङ्गत्वम् गम्यते । अन्यत्र कलितः
 व्यासः अम्बरांशः आकाशभागः येन तथोक्तः । आकाशमयैक-
 मूर्तित्वादिति भावः । अर्धः यः सोमः चन्द्रः सोऽस्यास्तीति
 अर्धसोमः हरः स धृतः येन । गिरिशः कैलासवासौति भावः ।
 अन्यत्र धृतः गृहीतः अर्धसोमः शशिखण्डः येन तथोक्तः ।
 गिरिशस्य चन्द्रशेखरत्वादिति भावः । अद्भुतः विचित्रः भोगिनां
 सुखभोगनिरतानां भोगः भोग्यवस्तु यत्र तथाभूतः । देव-
 निलयत्वादिति भावः । अन्यत्र अद्भुताः भोगिनां सर्पाणां
 भोगाः देहाः यत्र । सर्पभूषणो महादेव इति भावः । विभूतिं
 धरतीति विभूतिधारी । समृद्धिमानित्यर्थः । अन्यत्र विभूतिं
 भक्ष्य धरतीति विभूतिधारी भस्माहृतशरीरः । “भूतिर्भस्मनि
 सम्पदि” इत्यमरः । तथा कैलासनामा स्फटिकानां रजतानां

(१) धृतभोगिभोगः ।

विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ
 सिद्धाङ्गनाः (२)स्वं प्रतिविम्बमारात् ।
 भ्रान्त्या (३)परस्या विमुखीभवन्ति
 प्रियेषु मानग्रहिता (४)नमत्सु ॥ ४० ॥
 सुविम्बितस्य स्फटिकांशुगुप्तेः
 चन्द्रस्य चिह्नप्रकरः करोति ।
 गौर्यार्पितस्येव रसेन यत्र
 (५)कस्तूरिकायाः शकलस्य लीलाम् ॥ ४१ ॥

अचलेन्द्रः गिरौन्द्रः कर्मभूतः । स्व इव आत्मा इव प्रपेदे प्रातः ।
 कर्मणि लिट् ॥ ३८ ॥

विलोक्येति ॥ यत्र कैलासगिरौ सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां अङ्गनाः स्त्रियः स्फटिकस्य भित्तौ कुक्ष्ये आरात् समीपे ।
 “आराद् दूरसमीपयोः” इत्यमरः । पतितं स्वम् आत्मैयं प्रतिविम्बं विलोक्य दृष्ट्वा परस्याः परकीयायाः सपत्न्याः भ्रान्त्या भ्रमेण इयं सपत्नी वा अन्येति भ्रमबुद्धेत्यर्थः । प्रियेषु पतिषु नमत्सु नाहमन्यासक्त इति प्रणतंश्चापि मानग्रहिताः मानिन्यः सत्यः विमुखीभवन्ति पराङ्मुखीभवन्ति कुप्यन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

सुविम्बितस्येति ॥ यत्र स्फटिकाद्रौ सुविम्बितस्य प्रतिविम्बितस्य अतएव स्फटिकानां अंशुभिः किरणजालैः गुप्तिगोपनं यस्य तथोक्तस्य उभयोस्तत्त्ववर्णत्वात् पृथग्रूपेणाप्रतीयमानस्येति भावः । चन्द्रस्य इन्द्रोः सम्बन्धौ चिह्नप्रकरः कलङ्कसङ्ख्यः गौर्या पार्वत्या कर्त्रा अर्पितस्य कुत्रचित् निहितस्य

(२) स्वप्रतिविम्बम् । (३) परस्याभिमुखीभवन्ति ।

(४) मनःसु । (५) कस्तूरिकास्त्रासकुलस्य ।

यदीयभित्तौ प्रतिविम्बिताङ्गम्
 आत्मानमालोक्य रुषा करौन्द्राः ।
 मत्तान्य(६)कुम्भिभ्रमतोऽतिभीम-
 दन्ताभिघातव्यसनं वहन्ति ॥ ४२ ॥
 निशासु यत्र प्रतिविम्बितानि
 ताराकुलानि स्फटिकालयेषु ।
 दृष्ट्वा (७)रतान्तच्युततारहार-
 मुक्ताभ्रमं विभ्रति सिद्धवध्वः ॥ ४३ ॥

कस्तूरिकायाः मृगनाभेः शकलस्य खण्डस्य रसेन रागेण लीलां
 शोभां करोतीवेत्युग्रे क्षालङ्कारः ॥ ४१ ॥

यदीयेति ॥ करौन्द्राः गजश्रेष्ठाः । कर्त्तारः । यदीयभित्तौ
 यस्य कैलासस्य कुण्डे आत्मानं निजशरीरं प्रतिविम्बिताङ्गं
 प्रतिविम्बितावयवम् आलोक्य दृष्ट्वा मत्ताः अन्ये ये कुम्भिनः
 दन्तिनः तेषां भ्रमात् जनितया रुषा कोपेन अतिभीमः
 अतिभयङ्करः दन्तैर्योऽभिघातः भित्तिषु ताडनं तेन व्यसनं
 दुःखं दन्तभग्नादिजनितां व्यथामित्यर्थः । वहन्ति प्राप्नुवन्ति ।
 भ्रमजनितज्ञानं दुःखोत्पादकमिति भावः । अत्र भ्रान्तिमान-
 लङ्कारः । तदुक्तम् “साम्यादतस्मिंस्तदुद्बुद्धिभ्रान्तिमान् प्रतिभो-
 स्यता” इति ॥ ४२ ॥

निशास्त्रिति ॥ यत्र स्फटिकपर्वते सिद्धानां देवयोनि-
 विशेषाणां वध्वः स्त्रियः । कर्त्रः । स्फटिकालयेषु स्फटिक-
 निर्मितगृहेषु प्रतिविम्बितानि प्रतिफलितानि ताराकुलानि
 नक्षत्रपुञ्जानि निशासु रजनौषु दृष्ट्वा अवलोक्य रतान्ते सुरता-
 वसाने च्युतानां भ्रष्टानां तारहाराणां समुज्ज्वलहाराणां याः

नभश्चरौमण्डनदर्पणश्रीः

सुधानिधिर्मूर्धनि यस्य तिष्ठन् ।

अनर्घ्यचूडामणितामुपैति

(८)शैलाधिनाथस्य शिवालयस्य ॥ ४४ ॥

समीयिवांसो रहसि स्मरार्ता

रिरंसवो यच्च सुराः प्रियाभिः ।

एकाकिनोऽपि प्रतिविम्बभाजः

विभान्ति भूयोभिरिवान्विताः स्वैः ॥४५॥

सुक्ताः मौक्तिकानि तासां भ्रमं नैतानि लक्षत्राणि प्रतिविम्बितानि किन्त्वस्माकं हारग्रथितसुक्ताफलान्येवैतानीति भ्रान्तिर्विभ्रति धारयन्ति । अत्रापि भ्रान्तिमानलङ्कारः ॥ ४३ ॥

नभश्चरौति ॥ नभश्चरौणां आकाशचरौणां मण्डनस्य अलङ्करणस्य विलासस्य वा यः दर्पणः आदर्शः तस्येव श्रीः कान्तिर्दृश्य तथोक्तः सुधानिधिः इन्दुः । कर्ता । यस्य कैलासाद्रेः मूर्धनि शृङ्गे तिष्ठन् उद्यन्नित्यर्थः शैलाधिनाथस्य हरस्य शिवः सुशोभनः यः आलयः मन्दिरं तस्य अनर्घ्यः अमूल्यः यः चूडामणिः शिरोरत्नं तस्य भावः तत्ताम् उपैति प्राप्नोति । अत्र रूपकोपमयोः सङ्करः ॥ ४४ ॥

समीयिवांस इति ॥ यत्र कैलासे सुराः देवाः स्मरार्ताः कामपीडिताः अतएव प्रियाभिः कान्ताभिः सह रहसि निर्जने रिरंसवः रन्तुमिच्छन्तः । रमतेः सङ्गन्तादुपस्थयः । अतएव समीयिवांसः सङ्गताः सन्तः एकाकिनोऽपि प्रतिविम्बं भजन्ते इति प्रतिविम्बभाजः । स्फाटिककुण्ड्ये प्रतिफलितदेहाः सन्तः

(८) शैलाधिराजस्य ।

(६) देवोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलिः

यदृच्छया स्फाटिकशैलशृङ्गे ।

शृङ्गारचेष्टाभिरनारताभिः

मनोहराभिर्यहरच्चिराय ॥ ४६ ॥

देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य

हस्तं (१) समालिङ्ग्य सुविभ्रमश्रीः ।

सा नन्दिना (२) वेचभृतोपदिष्ट-

मार्गां पुरोगेण कलं चचाल ॥ ४७ ॥

इत्यर्थः । अतएव भूयोभिः अनेकैः स्त्रैः निजदेहैः अन्विताः युक्ता इव विभ्रान्तिं शोभन्ते । अत्र उभे चालङ्कारः ॥ ४५ ॥

देव इति ॥ चन्द्रमौलिः चन्द्रशेखरः देवः हरोऽपि स्फाटिक-
शैलस्य स्फाटिकमयपर्वतस्य कैलासस्य शृङ्गे शिखरे गौर्या
स्वपत्न्या सह सार्धम् । सहशब्दयोगे तृतीया । यदृच्छया
स्नेच्छाक्रमेण यथाभिलाषमित्यर्थः । मनोहराभिः चित्तहारिभिः
अतएव अनारताभिः अविच्छिन्नाभिः शृङ्गारचेष्टाभिः सुरत-
व्यापारैः चिराय बहुकाशं व्याप्य व्यहरत् क्रीडितवान् ॥ ४६ ॥

देवस्येति ॥ सुविभ्रमश्रीः शोभनविलासकान्तिः सा गौरी ।
कर्त्री । स्मरसूदनस्य कामारः तस्य देवस्य हरस्य हस्तं करं
समालिङ्ग्य अवलम्ब्य पुरोगेण अग्रवर्तिना वेचं यष्टिं विभ्र-
तीति वेचभृत् तेन । भृधातोः क्तिप्प्रत्ययः । नन्दिना गणेन ।
कर्त्री । उपदिष्टः इतो गन्तव्यमिति प्रदर्शितः मार्गः पत्न्या
कर्मभूतः यस्याः सा तथोक्ता सती कलं मधुरं यथा स्वात् तया
चचाल बभ्राम ॥ ४७ ॥

(६) दिष्टः । (१) समालम्ब्य । (२) वेचभृतोपदिष्टं मार्गम् ।

(३) चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्गः

(४) सुदन्तुरः (५) शुक्लसुतीक्ष्णातुण्डः ।

भ्रुवोपदिष्टः स (६) तु शङ्करेण

तस्या विनोदाय ननर्त भृङ्गी ॥ ४८ ॥

करास्थलीलोलकपालमाला

दंष्ट्राकरालाननमभ्यनृत्यत् ।

प्रीतेन तेन प्रभुणा (७) नियुक्ता

काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥ ४९ ॥

चलदिति ॥ तस्याः पार्वत्याः विनोदाय सन्तोषहृदये शङ्करेण महादेवेन । कर्त्ता । भ्रुवा भ्रूभङ्गा उपदिष्टः त्वया नृत्यं कर्त्तव्यमिति प्रदर्शितः सुदन्तुरः उन्नतदन्तयुक्तः । दन्त-शब्दादुरचप्रत्ययः । शुक्लं शुभ्रं सुतीक्ष्णं अतितिग्मञ्च तुण्डं मुखं यस्य तथोक्तः भृङ्गी गणभेदः । कर्त्ता । चलन्ति चक्षुराणि शिखायाः चूडायाः अग्राणि अग्रभागाः यस्य तथाभूतः तथा विकटाः भयङ्कराः अङ्गभङ्गाः शरीरावयवचेष्टाविशेषाः यस्य तथोक्तः सन् ननर्त नृत्यं कृतवान् ॥ ४८ ॥

कण्ठेति ॥ प्रियस्य दयितस्य कलत्रस्य पत्न्याः पार्वत्याः मुदे सन्तोषाय । निमित्तार्थं चतुर्थी । प्रीतेन हृष्टचित्तेन तेन प्रभुणा निग्रहानिग्रहसमर्थेन हरेण । कर्त्ता । नियुक्ता नृत्यं कुर्वति उपदिष्टा काली । कर्त्ता । कण्ठस्थस्यां गलदेशे लोला चला कपालानां मुष्णानां माला यस्याः तथोक्ता सती दंष्ट्राभिः दन्तैः कराभ्यां भयजनकम् आननं मुखं यस्य तत् यथा तथा

(३) चलच्छिखाग्रः । (४) सुदन्तुरः । (५) शुक्ल ।

(६) हि ।

(७) प्रभुणा ।

कयङ्करो तौ विकटं (८) नदन्तौ
विलोक्य बाला भयविह्वलाङ्गी ।

(९) सरागमुत्सङ्गमनङ्गशयोः

गाढं प्रसङ्गं खयमालिलिङ्ग ॥ ५० ॥

उत्तुङ्गपीनस्तन(१)पिण्डपीडं

ससंभ्रमं तत्परिरम्भमौशः ।

प्रपद्य सद्यः पुलकोपगूढः

स्मरेण रूढप्रमदो ममाद ॥ ५१ ॥

पथ्यन्त्यत् समन्तात् ननर्त । दैवादिकात् नृनधातोः कर्तरि
लङ् ॥ ४८ ॥

भयङ्कराविति ॥ बाला । अनेनास्या सुम्बात्वं सूच्यते ।
पार्वती । कर्त्री । विकटं उत्कटं यथा तथा नदन्तौ शब्दाय-
प्रानौ अतएव भयङ्करो भीतिजनकौ तौ पूर्वोक्तौ कालोभ्य-
ङ्गणौ विलोक्य दृष्ट्वा भयेन भीत्या विह्वलं विवशं अङ्गं शरीरं
स्याः तथोक्ता सती प्रसङ्गं बलेन अनङ्गशयोः कामारिः हरस्व
रङ्गं क्रोडदेयं गाढं निशिङ्गं सरागं सानुरागञ्च यथा स्यात्
यथा आलिलिङ्गं आलिङ्गितवती । यथा कश्चित् भयविह्वलः
तन् कश्चिदालिङ्गति तर्ह्यदिति भावः ॥ ५० ॥

उत्तुङ्गेति ॥ रूढा उपरिस्थिता प्रमदा जाया यस्य तथोक्तः ।
प्रतएव उत्तुङ्गम् उन्नतं पीनं स्थूलं यत् स्तनयोः पिण्डं तेन
पीडा यत्र तथोक्तम् । स्तनयोरतिपीनतया परस्परमिलित-
वात् पिण्डीभूतत्वं सूच्यते । संभ्रमेण भयेन सह वर्तमानं
संभ्रमं तस्याः पार्वत्याः परिरम्भम् आलिङ्गनं प्रपद्य लब्ध्वा
शः हरः । कर्ता । सद्यः तत्क्षणमेव स्मरेण कामेन । हेतौ

(८) नटन्तौ ।

(९) सुरङ्गम् ।

(१) पीठ ।

इति गिरि(२)तनुजाविलासलीला-
 विविधविभङ्गिभिरेष तोषितः सन् ।
 अमृतकरशिरोमणिर्गिरौन्द्रे
 कृतवसतिर्वशिभिर्गणैर्ननन्द ॥ ५२ ॥

दशमः सर्गः ।

आससाद सुनासौरं सदसि त्रिदशैः सह ।
 (१)एष त्रैयम्बकं तीव्रं वहन्वक्त्रिर्महन्महः ॥ १ ।

द्वितीया । पुलकैः रोमाञ्चैः उपगूढः प्राप्तः । जातरोमाञ्च इत्यर्थः
 सन् ममाद मत्तो बभूव ॥ ५१ ॥

इतीति ॥ गिरौन्द्रे पर्वतराजे कैलासे कृतवसतिः कृता
 स्थितिः । तथा अमृतकरः इन्दुः शिरोमणिः चूडारत्नाम-
 यस्य तथाभूतः एष हरः इति एवंप्रकारैः गिरितनुजाया
 गौर्याः विलासेन या लीला विहारः तस्याः विविधाभि-
 अनेकप्रकारैः भङ्गिभिः रचनाभिः तोषितः प्रीणितः स-
 वशिभिः संयमवद्भिः गणैः नन्दिप्रभृतिभिः प्रमथैः सह सार्धम्
 सहार्थं द्वितीया । ननन्द आनन्दितवान् । पुष्यितायास्तत्तम्-
 “अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्य-
 ताया” इति तल्लक्षणात् ॥ ५२ ॥

इति श्रीक्षेत्रमोहनकृतया मोहिनीसमाख्यया व्याख्यया
 समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महा-
 काव्ये कैलासगमनो नाम नवमः सर्गः ।

आससादेति ॥ एष वक्त्रिः अग्निः । कर्ता । महत् प्रब-
 तीव्रं तीक्ष्णं दुःसहमित्यर्थः । त्रैयम्बकं त्रयम्बकसम्बन्धि मा

(२) सुतया ।

(१) तच्च, मत्वा ।

सहस्रेण दशामौघः (२)कुक्षिताङ्गं च सादरम् ।
 दुर्दर्शनं ददर्शाम्निं धूम्रं (३)धूमितमण्डलम् ॥२॥
 दृष्ट्वा तथाविधं वङ्गिमिन्द्रः (४)क्षुब्धेन चेतसा ।
 व्यचिन्तयच्चिरं किञ्चित्कन्दर्पद्वेषिरोषजम् ॥३॥
 (५)स विलक्ष्यमुखैर्देवैर्वीक्ष्यमाणः क्षणं क्षणम् ।
 उपाविशत् सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ॥ ४ ॥

वेजः वीर्यमिति यावत् । वहन् धारयन् सन् सदसि सभायां
 त्रिदशैः सुरैः सह सार्धम् । सहार्थे तृतीया । उपविष्टमिति
 शेषः । सुनासौरं देवेन्द्रं कर्मभूतम् आससाद प्राप्तवान् ॥ १ ॥

सहस्रेणेति ॥ ईशः महेन्द्रः । कर्ता । दृशां नयनानां
 सहस्रेण सहस्रसंख्याभिर्दृग्भिरित्यर्थः । कुक्षितानि अङ्गानि
 अवयवाः यस्य तथोक्तम् । अतएव दुर्दर्शनम् अप्रियदर्शन-
 मित्यर्थः । तथा धूम्रं धूमवर्णं कृष्णलोहितवर्णमिति यावत्
 धूमितं धूमोऽस्य जातः तथोक्तम् । तारकादित्वादितचप्रत्ययः ।
 मण्डलं देहो यस्य तं तथोक्तम् अग्निम् अग्निलक्ष्णादरेण स्नेहेन
 सह वर्तमानं सादरं यथा तथा ददर्श दृष्टवान् ॥ २ ॥

दृष्टेति ॥ इन्द्रः देवेन्द्रः । कर्ता । अग्निं वङ्गं तथाविधं
 कुरुपिणमित्यर्थः । दृष्ट्वा अवलोक्य क्षुब्धेन विचलितेन चेतसा
 चित्तेन कन्दर्पद्वेषिणः कामशत्रोः हरस्य रोषात् कोपात् जातं
 किञ्चित् एतत् वैरूप्यमिति शेषः । चिरम् । नवत्यक्षणमिति
 भावः । व्यचिन्तयत् चिन्तितवान् ॥ ३ ॥

स इति ॥ सः अग्निः वङ्गः । कर्ता । विलक्ष्यमुखैः वैकृत-
 दर्शनेन न्यानमुखैः देवैः सुरैः । कर्तृभिः । क्षणं क्षणं प्रतिक्षणम् ।

(२) द्युसदां सोऽतिसादरम्, द्युसदां सदि सादरम् ।

(३) धूमिल । (४) क्रुद्धेन ।

(५) स्रवज्जलमुखैः, सविलक्षमुखैः ।

हव्यवाह त्वयासादि (६)दुर्दशेयं दशा कुतः ।
 इति पृष्टः सुरेन्द्रेण स निःश्वस्य वचोऽवदत् ॥५॥
 अनतिक्रमणीवात्ते शासनात् सुरनायक ।
 पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ॥६॥
 (७)अभिगौरौरतासक्तं जगामाहं महेश्वरम् ।
 कालस्येव स्मरारातैः (८)स्वं रूपमहमासदम् ॥७॥

वीक्ष्यार्थेऽव्ययीभावः । वीक्ष्यमाणः अवलोक्यमानः सन् ।
 सुरेन्द्रेण देवेन्द्रेण । कर्त्ता । सादरं सम्भाषणपूर्वकम् । क्रिया-
 विशेषणमेतत् । आदिष्टं निर्दिष्टम् उपदिष्टमित्यर्थः । आसनम्
 उपाविशत् उपविष्टवान् ॥ ४ ॥

हव्यवाहेति ॥ सः अग्निः । हे हव्यवाह अग्ने । त्वया ।
 कर्त्ता । इयं दुर्दशा शोचनीया दशा अवस्था । कर्मभूता ।
 कुतः कस्मात् हेतोः आसादि प्राप्ता । कर्मणि लुङ् । इति
 सुरेन्द्रेण देवेन्द्रेण । कर्त्ता । पृष्टः जिज्ञासितः सन् निःश्वस्य
 निःश्वास त्यक्त्वा वचः वक्ष्यमाणं वाक्यम् अवदत् उक्तवान् ॥५॥

अनतीति ॥ अभीति ॥ हे सुरनायक देवराज । अनति-
 क्रमणीयात् अनुज्ञङ्मनीयात् अतिक्रमितुमशक्यादित्यर्थः । ते
 तव शासनात् आज्ञायाः हेतोः अहं पारावतं कपोतसम्भवि
 वपुः शरीरं प्राप्य आसाद्य अतिसाध्वसात् अतिभयात् हेतोः
 वेपमानः कम्पमानः सन् अभिगौरि गौर्यामित्यर्थः । विभक्त-
 र्थेऽव्ययीभावः । रतासक्तं सुरतासक्तं रममाणमित्यर्थः । महै-
 श्वरं परमेश्वरं हरं जगाम गतवान् । अहं स्मरस्य कामस्य
 अरातिः शत्रुः तस्य हरस्य कालस्येव यमस्येव अतिभयङ्करत्वा-

(६) सुमहादुर्दशा, सुदुर्दर्शा दशा ।

(७) अतिगौरी ।

(८) उपान्तम् ।

दृष्ट्वा कृष्णविहङ्गं मां सुज्ञो विज्ञाय (६)जम्भभित् ।
ज्वलद्भास्वानले होतुं (१)कोपनो (२)माममन्यत
वचोभिर्मधुरैः (३)सार्धैर्विनम्रेण मया स्तुतः ।
प्रौतिमानभवद्देवः स्तोत्रं कस्य न तुष्टये ॥ ६ ॥
शरण्यः सकलवाता मामत्रायत शङ्करः ।
क्रोधान्नेर्ज्वलतो (४)ग्रासात्तासतो दुर्निवारतः ॥ १० ॥

इति भावः । स्वं स्वकीयं रूपं आसदम् अपश्यम् । जगमेति
लिटः तथा आसदमिति लुङ् उत्तमपुरुषैकवचनम् । युष्म-
कम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

दृष्ट्वेति ॥ जम्भं जम्भासुरं भिनत्ति विनाशयतीति जम्भ-
भित् । भिदधातोः क्तिप्प्रत्ययः । तत्सम्बोधनम् । हे इन्द्र ।
सुघ्नः सर्वघ्नः सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । स हरः मां दृष्ट्वा अवलोक्य
अथच कृष्णविहङ्गं कपटपारावतं विज्ञाय ज्ञात्वा कोपनः
क्रोधान्वितः । युच्प्रत्ययः । मां ज्वलति प्रज्वलिते भालस्थे
ललाटस्थे अनले अग्नौ होतुं दग्धुं अमन्यत मेने ॥ ८ ॥

वचोभिरिति ॥ मया विनम्रेण प्रणतेन सता । कर्त्ता ।
सार्धैः अभिप्राययुक्तैः यथार्थैरिति यावत् । अतएव मधुरैः
मनोहारिभिः रचोभिः वाक्यैः । करणे ढतीया । स्तुतः कृत-
स्तवः देवः हरः प्रौतिमान् प्रसन्नः अभवत् अभूत् । अत्र सामा-
न्येन विशेषसमर्थनरूपमर्थान्तरं न्यस्यति—स्तोत्रमिति ।
तथाहि । स्तोत्रं स्तवः कस्य जनस्य तुष्टये त्वमये न भवति
अपितु सर्वस्यापि तुष्टये भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

शरण्य इति । शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः । यत्प्रत्ययः ।
शरणागतवत्सल इत्यर्थः । अतएव सकलानां जगतां दाता

(६) ज्ञानभूत, यज्ञभित् । (१) कोपनः । (२) अयममन्यत,
मामलोकयत् । (३) सान्त्वैः (४) ग्रासदासतः ।

परिहृत्य (५) परौरम्भरभसं दुहितुर्गिरिः ।

कामकेलिरसोत्सेकाद् ब्रौडया विरराम सः ॥ ११ ॥

रङ्गभङ्गच्युतं रेतः (६) स्तदामोघं (७) सुदुर्वहम् ।

त्रिजगद्दाहकं सद्यो मद्भिग्रह (८) मधि न्यधात् ॥ १२ ॥

दुर्विषष्टेण तेनाहं तेजसा दहनात्मना ।

निर्दग्धमात्मनो देहं दुर्वहं वोढुमक्षमः ॥ १३ ॥

रक्षकः शङ्करः हरः ज्वलतः दीप्यमानस्य क्रोधाग्नेः कोपानलस्य दुर्निवारतः निवारयितुमशक्यात् आसात् जातः यः द्वासः भयं तस्मात् मां अत्रायत ररक्ष ॥ १० ॥

परौति ॥ स हरः । कर्ता । गिरिः हिमवतः दुहितुः कन्यायाः पार्वत्याः सम्बन्धिनं परौरम्भस्य आलिङ्गनस्य रभसं आवेगं परिहृत्य त्यक्त्वा ब्रौडया लज्जया । हेत्वर्थे द्वितीया । परपुरुषा-
गमनजनितयेति भावः । कामस्य सुरतस्य केलौ व्यापारे यः रसः रागः तस्य उत्सेकात् आविर्भावात् विरराम विरतवान् ॥ ११ ॥

रङ्गेति ॥ तदा तत्काले रङ्गस्य सुरतकार्यस्य भङ्गात् विघ्नात् च्युतं भ्रष्टं अमोघं अव्यर्थं सफलमिति यावत् त्रिजगतां त्रिभुवनानां दाहकं त्रिभुवनदहनसमर्थमित्यर्थः । अतएव सुदुर्वहं वोढुमशक्यं रेतः वीर्यं मम विग्रहस्य अधि मम शरीरे इत्यर्थः । सद्यः तत्क्षणमेव न्यधात् अर्पितवान् ॥ १२ ॥

दुर्विषष्टेणेति ॥ अहं । कर्ता । तेन दहनात्मना अग्नि-
रूपेण अतएव दुर्विषष्टेण वोढुमशक्येन । सहधातोर्यत्प्रत्ययः तेजसा वीर्येण निर्दग्धं अतएव दुर्वहं वोढुमशक्यं आत्म-
सकीयस्य देहं शरीरं वोढुं धारयितुम् अक्षमः जातः ॥ १३ ॥

(५) परौरम्भं रभसात् ।

(६) तदमोघम् ।

(७) सुदुर्वहम् ।

(८) अग्निन्यधात् ।

रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहीयसा ।

मम प्राणपरित्राणप्रगुणो भव वासव ॥ १४ ॥

ब्रूति श्रुत्वा वचो वक्त्रेः परितापोपशान्तये ।

हेतुं विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वरः ॥ १५ ॥

तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परावृणन् ।

किञ्चित् कृपीटयोनिं तं दिवस्पतिरभाषत ॥ १६ ॥

प्रीतः स्वाहास्वधाहन्तकारैः प्रीणयसे स्वयम् ।

रौद्रेणेति ॥ हे वासव वृत्रहन् । रौद्रेण रुद्रसम्बन्धिना
अतिमहीयसा अतिगरीयसा महसा तेजसा दह्यमानस्य दग्ध-
स्येत्यर्थः मम प्राणानां परित्राणेन परिरक्षणेन प्रगुणः विख्यातः
भव । शरणागतरक्षणेन महापुण्यं ते भविष्यतीति भावः
॥ १४ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तं वचः वक्त्रिवाक्यं श्रुत्वा आकर्ण्य
विबुधेश्वरः देवराजः । कर्त्ता । मनसा वक्त्रेः अग्नेः परि-
तापस्य देहदाहजनितदुःखस्येत्यर्थः उपशान्तये उपशमनार्थं
हेतुं कारणं विचिन्तयामास चिन्तितवान् ॥ १५ ॥

तेजोदग्धानीति ॥ दिवस्पतिः महेश्वरः कर्तृभूतः । “यत-
मन्युर्दिवस्पतिः” इत्यमरः । तेजसा हरसम्बन्धिनेति शेषः ।
दग्धानि द्रष्टानि अस्य वक्त्रेः सम्बन्धीनि गात्राणि अवयवान्
पाणिना करणेन परावृणन् स्पृशन् सन् । एतेनास्य देवेन्द्रस्या-
नुगतजने स्नेहातिशयः सूच्यते । तं पूर्वोक्तं कृपीटयोनिं
वक्त्रम् । “कृपीटयोनिर्ज्वलनः” इत्यमरः । किञ्चित् वक्ष्य-
माणं वाक्यं अभाषत उवाच । मुञ्च्यतां स्वापधातोर्द्विकर्मकत्वम्
॥ १६ ॥

प्रीत इति । हे वक्त्रे । त्वं स्वयं प्रीतः तृष्टः सन् स्वाहा-

देवान् पितॄन् मनुष्यांस्त्वमेकस्तेषां मुखं यतः ॥१॥

त्वयि जुह्वति होतारो हवींषि ध्वस्तकल्मषाः ।

(६) भुञ्जन्ति स्वर्गमेकस्त्वं स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥५॥

हवींषि मन्त्रपूतानि हुताश् त्वयि जुह्वतः ।

तपस्विनस्तपःसिद्धिं यान्ति त्वं (१) तपसां प्रभुः ॥६॥

स्वधाहन्तकारैः स्वाहाकारस्वधाकारहन्तकारनामकैः मन्त्र-
विशेषैः करणैः होतृप्रदत्तहविषेत्यर्थः । देवान् सुरान् पितॄन्
अग्निष्वात्तादीन् मनुष्यान् मानवांश्च कर्मभूतान् प्रौढयसं
सन्तोषयसि । तत्प्रसन्नताकारणमाह—यतः यस्मात् हेतोः
एकः अद्वितीयः त्वं तेषां देवादीनां मुखं भवस्योति शेषः ।
“आग्निमुखा हि देवाः” इत्यादिश्रुतिरिति भावः ॥ १७ ॥

त्वयौति ॥ होतारः यज्ञकर्तारः त्वयि हवींषि हुतानि
जुह्वति होमं कुर्वन्ति । अतएव येन ध्वस्तं सस्तं कल्मषं पापं
येषां तथोक्ताः सन्तः स्वर्गं नाकं भुञ्जन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । हि
यतः त्वं एकः केवल एव स्वर्गस्य प्राप्तौ लाभे कारणं उपायः ।
यागस्य स्वर्गप्राप्तिफलकतया कारणत्वेनोक्तत्वादिति भावः
॥ १८ ॥

हवींषीति ॥ हुतमग्नातीति हुताशः । तत्सम्बोधने हे
हुताश अग्ने । तपोऽस्ति येषां ते तपस्विनः तपोनिरताः
जनाः । कर्तारः । त्वयि । अधिकरणविवक्षया सप्तमी ।
मन्त्रैः स्वाहाकारप्रभृतिभिः पूतानि पवित्रोक्तानि हवींषि
हव्यानि जुह्वतः प्राक्षपन्तः सन्तः तपःसिद्धिं तपस्यासाफल्यं
यान्ति लभन्ते । येन त्वं तपसां प्रभुः अधिपतिः । वज्रौ हीम-
मकुर्वन्तस्तपःसिद्धिर्न स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

२) निधत्से हुतमर्काय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।

ततोऽन्नानि (३) प्रजास्तेभ्यस्तेनासि जगतः पिता २०

(४) अन्तश्चरोऽसि भूतानां तामि (५) त्वत्तो भवन्ति च

(६) ततो जीवितभूतस्त्वं जगतः प्राणदोऽसि च ॥ २१

जगतः सकलस्यास्य त्वमेकोऽस्युपकारकृत् ।

कार्योपपादने तव त्वत्तोऽन्यः कः प्रगल्भते ॥ २२ ॥

निधत्से इति ॥ हे वज्रे । त्वं अर्काय देवान्तर्गताय सूर्याय सूर्यमुद्दिश्येति भावः । हुतं हविः निधत्से ददासि । अनेन सोऽर्कः पर्जन्यः मेघः भूत्वेति शेषः । अभिवर्षति वृष्टिरूपेण भूतले पततीत्यर्थः । ततः तस्मात् वृष्टेः अन्नानि शस्यानि जायन्ते । तेभ्यः अन्नेभ्यः प्रजाः जनाः उत्पद्यन्ते अन्नभक्षणेनेति भावः । तेन कारणेन । हेतोः तृतीया । त्वं जगतः जगत्स्थ-लोकानामित्यर्थः । पिता रक्षकः असि । अत्र रक्षकत्वेनास्य पित्रत्वं न तु जनकत्वेनेति भावः । उक्तञ्च—“अग्नौ प्रा^{२०}न्नाहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेर^{२१}श्च ततः प्रजा” इति ॥ २० ॥

अन्तरिति ॥ त्वं भूतानां जनानां अन्तश्चरतीति अन्तः-करणगामी असि भवसि । तानि भूतानि त्वत्तः भवन्ति जायन्ते च । ततः कारणद्वयात् हेतोः त्वं जगतः जगत्स्थ-जनानामित्यर्थः । जीवितभूतः प्राणभूतः प्राणदः जीवनदाता च भवसीति शेषः । प्राणिनामन्तःस्थितत्वादग्नेर्जीवितभूतत्वं जगदुत्पादकतया भूतानां प्राणदत्वञ्च सिद्धमिति भावः ॥ २१ ॥

जगत इति ॥ हे वज्रे । त्वं एकः मुख्यः अद्वितीय इत्यर्थः । “एके मुख्याश्चक्रेवलाः” इत्यमरः । अस्य सकलस्य समस्तस्य

(२) नयसि । (३) प्रजायन्ते । (४) अन्तश्चरसि ।

(५) त्वत्तवर्तन्ति ।

(६) त्वत्तो जीवितभूयः ।

अमीषां (६)सुरसंघानां त्वमेकोऽर्थसमर्थने ।

(१)विपत्तिरपि संज्ञाध्योपकारव्रतिनोऽनल ॥२३॥

देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्यास्माभिः प्रतोषिता ।

निमज्जतस्तवोदीर्णं तापं निर्वापयिष्यति ॥२४॥

जगतः जगत्स्थितभूतानामित्यर्थः । उपकारं हितं करोतीति उपकारकृत् । उपकारोपपदात् कृधातोः कृप्प्रत्ययः । अस्मि भवामि । अग्निमाहाद्येन लोकानां विविधोपकाराः सम्भवन्तीति भावः । अतएव तत्र जगति त्वत्तः अन्यः । अन्यशब्दयोगात् त्वत् इत्यत्र पञ्चमौ । भिन्नः को जनः कार्याणां उपपादने सम्पादने प्रगल्भतः समर्थो भवति । त्वया विना जगति न कोऽपि कार्यसाधकोऽस्तीति भावः ॥ २२ ॥

अमीषामिति ॥ हे अनल वज्रे । अमीषां सुराणां देवानां सङ्घाः समूहाः तेषां अस्मदादीनामित्यर्थः । अर्थानां कार्याणां समर्थने सम्पादने विषये त्वं एकः नत्वन्य इति भावः । समर्थोऽसीति शेषः । तथापि विपद्ग्रस्तोऽहं किं करोमीत्यत आह—विपत्तिरिति ॥ उपकाराः परहितान्येव व्रतानि नियमाः सन्त्यस्य उपकारव्रतिनः जनस्य विपत्तिः विपदपि संज्ञाध्यासस्यैव प्रशंसनीया भवतीति शेषः । परोपकारनिरतस्य विपदापि शुभकरोति भावः ॥ २३ ॥

सम्प्रति भाविकार्यं निर्दिशति ।

देवौति ॥ पूर्वम् अस्माभिः । कर्तृभिः । भक्त्या भक्तिपूर्वकं प्रतोषिता संतोषिता भगीरथेन आनीता भागीरथी देशी गङ्गा । कर्त्री । निमज्जतः स्नानं कुर्वतः तव सम्बन्धिनम् उदीर्णम् अत्युत्क्षणम् अत्युत्कर्षमिति यावत् तापं सन्तप-

(६) सुरसैन्यानाम् । (१) विपदोऽपि पदं आध्योपकारयति नो हि सः, विपदोऽपि पदं आद्योपकारव्रतिनो हि सा

गङ्गां तद्वच्छ मा कार्षीं(२)विलम्बं हव्यवाहन ॥
 (३)कार्येष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥२५॥
 शम्भोरम्भोमयी मूर्तिः सैव देवी सुरापगा ।
 त्वत्तः स्मरद्विषो वीजं दुर्धरं धारयिष्यति ॥२६॥
 द्रव्यदीर्य सुनासौरो विरराम स चानलः ।

निर्वापयिष्यति अपनेष्यति प्रशमयिष्यतीत्यर्थः । गङ्गास्नानेन
 तव तापो यास्यतीति भावः ॥ २४ ॥

गङ्गामिति ॥ हे हव्यवाहन वज्रे । तत् तस्मात् कारणात्
 हेतोः गङ्गां भागीरथीं देवीं गच्छ याहि । विलम्बं कालाति-
 पातं मा कार्षीं न कुरु । माशब्दयोगेनामागमप्रतिषेधः ।
 शुभकार्यसाधने विलम्बेनालमिति भावः । ह्रीतिपदमूच्छम् ।
 तथाहि । अवश्यकार्येषु अवश्यकरणीयेषु कार्येषु क्रियासु
 विषयेषु । क्षिप्रं शीघ्रं यथा तथा करोतीति तथोक्तस्य भावः
 तत्ता क्षिप्रकारिता शीघ्रकारित्वम् अनलसित्वमिति यावत् ।
 सिद्धये सिद्धयर्थं भवतीति शेषः ॥ २५ ॥

शम्भोरिति । हे वज्रे । सा देवी सुरापगैव गङ्गैव शम्भोः
 हरस्य सम्बन्धिनौ शम्भोमयी जयमयी मूर्तिः । अतएव स्मरं
 कामं हेष्टीति स्मरद्विट् । स्मरोपपदाद् द्विषधातोः क्तिप् ।
 तथोक्तस्य कामारिः दुर्धरं दुर्वहं वीजं शुक्रं कामभूतम् । “शुक्रं
 तंजोरितसौ च वीजवीर्येन्द्रियाणि च” इत्यमरः । त्वत्तः आदा-
 येति शेषः । धारयिष्यति ॥ २६ ॥

इतीति ॥ सुनासौरः देवेन्द्रः । कर्ता । “वृक्षश्च वाः सुनासौरः”
 इत्यमरः । इति पूर्वोक्तं वचः वाक्यम् उदीर्य उज्जा विरराम

(२) विषादम् । (३) अर्थेष्ववश्यक र्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता,
 तत्र गत्या च तद्बीजममोघं मुच्य सुस्थिरम् ।

तद्विसृष्टस्त(४)मापृच्छ प्रतस्थे स्वर्धुनीमभि ॥२७॥
 हिरण्यरेतसा तेन देवौ स्वर्गतरेङ्गिणी ।
 तीर्णाध्वना प्रपेदे सा निःशेष(५)क्लेशनाशिनौ २
 स्वर्गारोहणनिःश्रेणि (६)मोक्षमार्गाधिदेवता ।
 उदारदुरितोद्धारहारिणी दुर्गतारणी ॥ २८ ॥

विरतो बभूवेत्यर्थः । विररामेति विपूर्वत्वात् परस्मैपदम् । सः
 अमलः अग्निश्च तद्विसृष्टः तेन सुनासीरेण विसृष्टः विमुक्तः
 यस्तुमन्त्रात् इत्यर्थः । सन् तं सुनासीरम् आपृच्छ आमन्त्रा
 याम्यहमिति तदाज्ञां लब्ध्वेत्यर्थः । स्वर्धुनीं भागीरथीम् अग्नि
 प्रतस्थे ययौ ॥ २७ ॥

हिरण्येति ॥ तेन हिरण्यरेतसा अग्निना तीर्णाध्वना
 अवगाहितमार्गेण सता । कर्त्ता । निःशेषाणां क्लेशानां पञ्च-
 विधानामित्यर्थः । नाशिनौ त्रिःशेषक्लेशनाशिनौ मुक्तिदायिनौ-
 त्यर्थः । सा प्रसिद्धा स्वर्गतरेङ्गिणी स्वर्णदेवी प्रपेदे प्राप्ता ।
 कर्मणि लिट् ॥ २८ ॥

त्रिभिर्गङ्गां वर्णयति—

स्वर्गेति ॥ स्वर्गस्य यत् आरोहणं गमनं तस्य निश्रेणिः
 सौपानपरम्परा । गङ्गास्त्रायिनां स्वर्गलाभो भवतीति भावः ।
 पुनश्च मोक्षस्य मुक्तेः मार्गः पत्न्या तस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री
 देवौ । गङ्गास्त्रायिनां मोक्षलाभो भवतीति भावः । पुनः किं-
 भूता । उदाराणि उच्चैस्तराणि यानि दुरितानि पापानि
 तेषाम् उदारस्य समूहस्य हारिणी नाशिनौ । गङ्गास्त्रायिनो
 ध्वस्तकल्पा भावन्तीति भावः । पुनः किंभूता । दुर्गस्य संसार-
 रूपस्य तारिणी । गङ्गास्त्रायिनां संसारनिवृत्तिरिति भावः ॥२८॥

(४) आमन्त्र । (५) अवशिनाशिनौ । (६) स्वर्ग ।

महेश्वरजटाजूटवासिनौ पापनाशिनी ।

(७)सरागान्वयनिर्वाणकारिणौ धर्मधारिणौ ॥३०॥

विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता ।

त्रिभिः स्रोतोभिरश्रान्तं (८)पुनाना भुवनत्रयम् ३१

जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तैः (९)समुत्थितैः ।

(१)आञ्जुहावार्थसिद्धैः तं सुप्रसादधरेव सा ॥३२॥

महेश्वरैति ॥ पुनश्च महेश्वरस्य हरस्य जटाजूटे कपर्दे
वासिनौ वासकारिणौ पुनश्च पापनाशिनी पापक्षयकारिणौ ।
पुनश्च रागेण सह वर्तमानस्य सरागस्य विषयासक्तस्य श्रान्त्यस्य
वंशस्यापि निर्वाणकारिणौ मोक्षविधायिनौ । सुज्ञानां किमु
वक्तव्यमिति भावः । पुनश्च धर्मे धारयतीति धर्मधारिणी ।
इयं स्वधर्मेण गङ्गास्त्रायिनो धार्मिकान् करोतीति भावः ॥३०॥

विष्णुति ॥ पुनश्च विष्णोर्नारायणस्य पादोदकात् चरण-
सलिलात् उद्भूता जाता । विष्णुपादोद्भवा गङ्गेति भावः । पुनश्च
ब्रह्मलोकात् उपागता इह पतिता । पुनश्च त्रिभिः स्रोतोभिः
सर्गमर्त्यपातालमामिभिरित्यर्थः । प्रवाहैः भुवनत्रयं त्रिभुवनम्
पश्रान्तं निरन्तरं यथा तथा पुनाना पवित्रौकुर्वाणेत्यर्थः ॥३१॥

जातैति ॥ सा गङ्गा । कर्त्री । सुप्रसादस्य सुप्रसन्नतायाः धरा
धारिणीव सा गङ्गा । कर्त्री । समुत्थितैः उच्चलितैः ऊर्मय एव
हस्ताः ऊर्मयो हस्ता इव वा तैः ऊर्मिहस्तैः करणैः आयान्तम्
प्रागश्रान्तं तं जातवेदसं वज्रिम् अर्थसिद्धैः कार्यसम्पादनाय
आञ्जुहाव आञ्जतवती । हस्तसङ्केतेनाङ्गानं लोके प्रसिद्धमिति
भावः ॥ ३२ ॥

७) सागरान्वय । (८) पुनाति । (९) समुत्थितैः ।

(१) आञ्जुहावास्य संसिद्धैः सुप्रसादादरेव सा ।

संमिलद्भिर्मरालैः सा कलं कूजद्भिरुद्भदैः ।

ददे श्रेयांसि दुःखानि निहन्म्यीति तमम्यधात् ३३

कल्लोलैरुद्गतैरर्वाचीनं तट(२)मभिद्रुतैः ।

(३)प्रीतेव तमभीयाय स्वर्धुनौ जातवेदसम् ॥३४॥

(४)अथाभ्युपेतस्तापार्तो निममज्जानलः किल ।

विपदा(५)परिभूताः किं व्यवस्यन्ति विलम्बितुं ३५

संमिलद्भिरिति ॥ संमिलद्भिः सङ्गच्छद्भिः तथा उद्भदैः उद्भतैः जातोक्तासैरिति यावत् । अतएव कलं मधुरं यथा तथा कूजद्भिः निनदद्भिः शब्दायमानैरिति यावत् । मरालैः हंसैः उपलक्षिता । उपलक्षणे द्वितीया । सा देवी गङ्गा तम् अग्निम् इति अभ्यधात् उक्तवती । हंसरुतव्याजेनेति भावः । किमिति तत् । हे अग्ने । श्रेयांसि मङ्गलानि ददे तुभ्यमिति शेषः । दुःखानि तवेति शेषः । निहन्म्य नाशयामि ॥ ३३ ॥

कल्लोलैरिति ॥ स्वर्धुनौ गङ्गा प्रीता प्रसन्ना सती । उद्भतैः उद्यितैः आनन्दादुद्भलैरिति यावत् । तटं तीरं अभिद्रुतैः गां कल्लोलैः तरङ्गैः तम् अर्वाचीनं जङ्घं रौद्रतजसा विमूर्ढामत्यर्थं जातवेदसम् अभीयायेव उपाजगामेव ॥ ३४ ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरं तापेन रुद्रतजोभवेन आत्मा अतएव अभ्युपेतः संमुखमागतः अनलः वृद्धिः । कर्ता । निममज्ज निमग्नी बभूव । किलेति प्रसिद्धौ । तथाहि । विपदापदा परिभूताः जिताः पुरुषाः विलम्बितुम् अपेक्षां कां किं व्यवस्यन्ति पारयन्ति समर्था भवन्तीत्यर्थः । अपितु नेत्यर्थः विपदापदानां विपदुद्गारे कालप्रतीक्षा नास्तीति भावः । अ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ३५ ॥

(२) उपागतैः ।

(३) प्रीत्येव ।

(४) अथाभ्युपेत्य ।

(५) परिभूतः किं व्यवस्यति ।

गङ्गावारिणि कल्याणकारिणि श्रमहारिणि ।
 स मग्नो निर्वृतिं प्राप (७) पुण्यभारिणि तारिणि ३६
 तत्र माहेश्वरं धाम सञ्चक्राम हविर्भुजः ।
 गङ्गाया (८) मुत्तरङ्गाया (९) मन्तस्तापविपद्भृति ३७॥
 कृशानुरेतसो रेत (१) स्यादृते सरिता तथा ।
 निश्चक्राम ततः सौख्यं हव्यवाहो वहन् बहु ॥ ३८॥

गङ्गति ॥ सोऽनलः । कर्त्ता । कल्याणानि अनेकमङ्गानि करोति विदधातीति । तथोक्ते, श्रमं परिश्रमं हरति नाशयतीति तथोक्ते, पुण्यं भारयति लोकैः संग्राहयतीति तथाभूते । येन लोकाः पुण्यभारवन्तो भवन्तीति भावः । तारिणि संसाराण्यतारके, गङ्गायाः वारिणि जले मग्नः अवगाढः सन् निर्वृतिं सुखं क्लेशाभावमित्यर्थः प्राप प्राप्तवान् । सन्तप्तानां जलमज्जनमेव सुखकारणमिति भावः ॥ ३६ ॥

तत्रेति ॥ हविर्भुजः अनलः तत्र उत्तरङ्गायां कल्लोलवती पन्तस्तापः मग्नः पीडा एव विपत् तां हरति विनाशयतीति पन्तस्तापविपद्भृत् तथोक्तायाम् । अन्तस्तापविपदुपपदात् रतेः क्तिप् । गङ्गायां माहेश्वरं शैवं धाम तेजः सञ्चक्राम निदधे ॥ ३७ ॥

कृशान्विति ॥ तथा उक्तया सरिता भागीरथ्या । कर्त्तार । शानुरेतसः शिवस्य रेतसि तेजसि आदृते आदरपूर्वकं तौकते सतीत्यर्थः । हव्यवाहः अनलः बहु सौख्यं हर्षं वहन् अरयन् सन् ततः तस्या गङ्गायाः निश्चक्राम निर्जगाम ३८ ॥

(७) पुण्यकारिणि । (८) इक्ष्मङ्गायाम् ।

(९) पन्तस्तापविपद्भृत्, अन्तस्तापभिदाभृति । (१) आदृतं ।

सुधा(२)सारैरिवाश्वोभि(३)रभिषिक्तो हुताशनः ।
 यथागतं जगामाथ परां निर्वृतिमादधत् ॥३९॥
 सा सुदुर्विषहं(४)गङ्गा धाम कामजितो महत् ।
 आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥४०॥
 बहिरार्ता युगान्ताग्नेस्तप्तानौव शिखाशतैः ।
 हित्वोष्णानि (५)जलान्यस्या निर्जग्मुर्जलजन्तवः ४
 तेजसा तेन रौद्रेण तप्तानि सलिलान्यपि ।

सुधेति ॥ अथ अनन्तरं हुताशनः अग्निः सुधासारैः अमृत-
 धाराभिरिव अश्वोभिः वारिभिः अभिषिक्तः कृतावगाहन
 अतएव पराम् उत्कृष्टां निर्वृतिं सुखम् आदधत् वहन् स
 यथागतं प्रदेशं जगाम गतः ॥ ३९ ॥

सेति ॥ व्योमवाहः आकाशप्रवाहोऽस्य स्याः व्योमवाहिनी
 आकाशसञ्चारिणी सा गङ्गा मन्दाकिनौत्यर्थः । कर्त्री । कामं
 जयतीति कामजित् । कामोपपन्नात् जयतेः क्तिप् । कामारः
 हरस्य सख्यम्भि महत् प्रबलम् अतएव सुदुर्विषहम् अत्यन्त-
 दुःखेनापि सोढुमशक्यम् । सुदुर्विपूर्वसहधातोः कृच्छ्रादि-
 खलप्रत्ययः । धाम तेजः आदधाना वहन्ती सती परीतापं
 दुःखम् अवाप प्राप ॥ ४० ॥

बहिरिति ॥ जलानां जन्तवः जीवाः आर्ताः पीडिताः
 सन्तः गङ्गानिहितरौद्रतेजसेति भावः । युगान्तस्य कल्पान्तस्य
 अग्नेः वक्त्रेः शिखाशतैः शतसंख्यकशिखाभिः तप्तानौव इत्यु-
 त्प्रेक्षा । उष्णानि अस्याः भागीरथ्याः जलानि सलिलानि हित्वा
 त्यक्त्वा बह्विः स्थानान्तरमित्यर्थः निर्जग्मुः गतवन्तः ॥४१॥

तेजसेति ॥ सा भागीरथी रौद्रेण शैवेन तेजसा वीर्येण

(२) उदारैः । (३) परिषिक्तः । (४) कामम् । (५) पयांसि

समुदञ्चन्ति चण्डानि (६) दुर्धराणि बभार सा ४२
जगच्चक्षुषि चण्डांशौ किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ।

जग्मुः षट्क्षत्तिका माघे मासि स्नातुं सुरापगां ४३
शुभ्रैरभंकपैरूर्मिशतैः (७) स्वर्गनिवासिनाम् ।

कथयन्तीमिवालोकावगाहा (८) चमनादिकम् ॥४४

तप्तानि उष्णानि अतएव समुदञ्चन्ति समुदञ्चन्ति चण्डानि
उग्राणि अतएव दुर्धराणि धारणासमर्थान्यापि सलिलानि
वारौणि बभार दधार । रुद्रेतेजसो दुर्वहत्वादिति भावः ॥४२॥

जगदिति ॥ माघे माघाभिधेये मासि समये । कालाधि-
करणमत्र । जगच्चक्षुषि जगन्नयनभूते । सूर्यस्य जगत्स्ववस्तु-
प्रदर्शकत्वादिति भावः । चण्डाः तिग्माः अंशवः किरणानि
यस्य तथोक्ते अर्के किञ्चित् ईषत् अभ्युदये उदये यः उन्मुखः
उद्यतः तथाभूते सति । प्रातःकाले इति भावः । भावाधिकर-
णमत्र । यदुक्तम्—“यस्य क्रिया क्रियान्तरं लक्ष्यते स भावः”
इति । षट् क्षत्तिकाः क्षत्तिकाभिधेयनक्षत्राधिष्ठात्रीदेव्यः ।
कर्षाः । स्नातुम् अवगाहनार्थं सुरापगां देवन्दीं मन्दार्कनीं
जग्मुः प्राप्तवत्यः ॥ ४३ ॥

अथ शुभ्रैरित्यादिभिस्तुभिः श्लोकैः सुरापगां विश्रिताष्ट—

शुभ्रैरिति ॥ शुभ्रैः शुक्लवर्णैः । अभ्रम् आकाशं कषण्ति
सृशन्ति ये तथोक्तैः । अभ्रोपपदात् कषधातोः खश्प्रत्ययः ।
जर्मीणां शतैः शतसंख्यकतरङ्गैरित्यर्थः । करणैः । स्वर्गे निव-
सन्ति ये तथोक्तानां देवानामित्यर्थः । आलोकः अवलोकनम्
अवगाहः निमज्जनम् आचमनं पानञ्च एतानि आदौनि यस्य
तथोक्तं सर्वं कर्मेत्यर्थः कथयन्तीमिव । दूरं मदालोकनादि
सर्वं कर्म कुर्वतीति तरङ्गहस्तसङ्केतनं वदन्तीमिवेत्यर्थः । उन्ने-
षालङ्कारः ॥ ४४ ॥

(६) दुर्धराणि । (७) स्वर्गमनं सताम् । (८) आचमनादिना ।

सुस्नातानां मुनीन्द्राणां बलिर्कर्मोचितैरलम् ।
 बहिः पुष्पोत्करैः कौर्णतौरां दूर्वाद्यतान्वितैः ॥४५॥
 (६) ब्रह्मध्यानपरैः (१) योगपरैर्ब्रह्मा (२) सनस्थितैः ।
 योगनिद्रागतैः (३) योगपट्टबन्धैरुपाश्रिताम् ॥४६॥
 पादाङ्गुलाग्र (४) भूमिस्थैः सूर्य (५) सम्बद्धदृष्टिभिः ।
 ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपसेविताम् ॥४७॥

सुस्नातानामिति ॥ सुस्नातानां सुखेन स्नानं कृतवता-
 मित्यर्थः । मुनीन्द्राणां सप्तर्षीणां बलिरेव कर्म तस्मिन् पूजा-
 व्यापारे उचितानि उपयुक्तानि तथोक्तैः । दूर्वाः अक्षतानि
 आतपतण्डुलानि च तैः अन्वितैः सहितैः पुष्पाणां कुसुमानाम्
 उत्कराः समूहाः तथाभूतैः बहिः अलम् अत्यथं कौर्णं व्याप्तं
 तौरं सैकतं यस्याः तथोक्ताम् ॥ ४५ ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मणः परमात्मनः सम्बन्धि यत् ध्यानं चिन्तनं
 तत् परं सुखं येषां तथोक्तैः परमात्मध्यानतत्परैरित्यर्थः । योग-
 परैः योगनिरतैः । ब्रह्मासने आसनभेदे स्थिताः उपविष्टाः तैः ।
 योगः जीवब्रह्मैक्यचिन्तनमेव निद्रा अभिनिवेशभेदः तां गतैः
 प्राप्तेः । तथा योगपट्टस्य बन्धो बन्धनं येषां तथोक्तैः । पुरुषैरि-
 त्वध्याहार्यम् । कर्तृभिः । उपाश्रिताम् उपसेविताम् ॥ ४६ ॥

पादिति ॥ पादाङ्गुष्ठस्य अग्रेण अग्रभागेन । समस्तचरणे-
 नेत्यर्थः । भूमिस्थैः पृथिवीस्थितैरित्यर्थः । सूर्यं अर्के निबद्धाः
 अर्पिताः दृष्टयः विलोचनानि यैः तथोक्तैः । परं ब्रह्म परमा-
 त्मानं कर्मभूतं गृणद्भिः चिन्तयद्भिः जपद्भिः इत्यर्थः । ब्रह्मर्षिभिः
 सप्तर्षिभिः । कर्तृभिः । उपसेविताम् उपाश्रिताम् ॥ ४७ ॥

(६) ब्रह्मा । (१) योगिवरैः । (२) पद्मासन ।

(३) भोगिभोगवद्भिः, भोगिभोगयुक्तैः ।

(४) भूमिष्ठैः, भूयिष्ठैः ।

(५) संविष्ट ।

अथ (६) दिव्यां नदीं देवीमभ्यनन्दन्विलोक्य ताः ।

कं नाभिनन्दयत्येषा (७) दृष्ट्वा पौयूषवाहिनी ॥ ४८

चन्द्रचूडामणिर्देवो यासुदहति मूर्धनि ।

(८) यस्या विलोकनं पुण्यं श्रद्धधुस्ता मुदा हृदि ॥ ४९

(९) दिव्यां विष्णुपदीं देवीं निर्वाणपद (१) देशिनीम् ।

(२) निर्धूतकल्मषां मूर्ध्ना सुप्रज्ञास्ता ववन्दिरे ॥ ५० ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरं ताः पूर्वोक्ताः कृत्तिकाः । कर्त्रः । दिव्यां स्वर्गीयां नदीं देवीं मन्दाकिनीं विलोक्य निरीक्ष्य अभ्यनन्दन् सन्तुष्टा अभुवन्नित्यर्थः । ह्रीति अध्याहार्यम् । तथाहि । एषा पौयूषं वहतीति पौयूषवाहिनी अमृतनिष्यान्दिनी मन्दाकिनी दृष्ट्वा अवलोकिता सती कं नरं न अभिनन्दति । सर्वमेवेत्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ४८ ॥

चन्द्रेति ॥ चन्द्रः इन्द्रः चूडामणिरूपो यस्य तथोक्तः देवः शिवः मूर्ध्नि मस्तके याम् उदहति धत्ते । यस्याः सम्बन्धं विलोकनं दर्शनं पुण्यं पवित्रं पुण्यजनकमित्यर्थः । तां मन्दाकिनीम् । कर्मभृताम् । ताः कृत्तिकाः । कर्त्रः । हृदि चित्ते मुदा हर्षेण श्रद्धः श्रद्धावत्यो बभूवुः । सेव्येर्यामिति विश्वासं चक्रुरित्यर्थः ॥ ४९ ॥

दिव्यामिति ॥ ताः कृत्तिकाः सुप्रज्ञाः विनताः सत्यः । मूर्ध्ना मस्तकेन । करणेन । दिव्यां दिवि स्वर्गे भवां निर्धूतं दूरीकृतं कल्मषं पापं पापिनामिति भावः । यया तथाभूताम्

(६) देवीं धूनीम्, दिव्यनदीम् । (७) देवी ।

(८) तस्या विलोकनम्, तस्यावलोकनम् । (९) दिव्या ।

(१) दर्शिनीम् । (२) निर्धूतकल्मषाः ।

सौभाग्यैः खलु सुप्रापां मोक्षप्रतिभुवं (३) सतीम् ।
 भक्त्याव तुष्टुमुक्तां ताः अद्धाना दिवो धुनीम् ५१
 मुक्तिस्त्रीसङ्गः (४) दूत्यज्ञैस्तत्र (५) ता विमलैर्जलैः ।
 प्रक्षालितमलाः सस्रुः सुस्नातास्तपसान्विताः ५२
 स्नात्वा तत्र (६) सुलभ्यायां भाग्यैः परिपचेलिमैः ।

अतएव निर्वाणपदस्य मोक्षस्य देशिनीं दायिनीं देवीं विष्णु-
 पदीं विष्णुपादममुद्धूतां गङ्गाम् । कर्मभूताम् । वर्वान्दर-
 वन्दितवत्यः प्रणेमुरिति यावत् ॥ ५० ॥

सौभाग्यैरिति ॥ अत्र गङ्गातीरे स्थिता इति शेषः । ताः
 कृत्तिकाः । कर्कशः । सौभाग्यैः खलु शोभनभाग्यैरेव सुप्रापां
 सुखेन प्राप्तुं शक्यां मोक्षप्रतिभुवं लग्नवां सतीं पतिव्रतां तां
 दिवो स्वर्गस्य धुनीं मन्दाकिनीं अद्धानाः अद्वावत्यः सत्यः
 भक्त्या भक्तिपूर्वकं तुष्टुवः स्तुतवत्यः ॥ ५१ ॥

मुक्तीति ॥ शोभनं विध्युक्तप्रकारं स्नातं स्नानं यासां तथोक्ताः ।
 भावे क्तप्रत्ययः । विधिपूर्वकस्नानं कृतवत्य इत्यर्थः । तपसा-
 न्विताः तपोयुक्ताः ताः कृत्तिकाः तत्र गङ्गायाम् । मुक्तिः
 मोक्षः सैव स्त्री तस्याः सङ्गः सम्बन्धः समागम इति यावत् ।
 तत्र यत् दूत्यं दूतीभावः तस्य ज्ञैः ज्ञातृभिः । मोक्षप्रदैरिति
 भावः । विगतं मलं येभ्यः तथोक्तैः जलैः वारिभिः प्रक्षालितं
 निर्वर्तितं कल्पाय पापं यासां तथोक्ताः सत्यः सस्रुः स्नानं कृत-
 वत्य इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्नात्वेति ॥ ताः उर्वोक्ताः कृत्तिकाः । कर्कशः । परिपचे-
 लिमैः परिपक्वैः भाग्यैः दिष्टैः । हतौ द्वितीया । सुखेन लभ्यायां

(३) सताम् ।

(५) भाविमलैः ।

(४) दौत्यज्ञैः ।

(६) सुलभ्यायाम् ।

वरितार्थं स्वमात्मानं बहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५३ ॥

कशानुरेतसो रेतस्त्रासामभिकलेवरम् ।

प्रमोघं सञ्चचाराथ सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५४ ॥

रौद्रं सुदुर्धरं धाम दधाना दहनात्मकम् ।

परितापमवापुस्ता मग्ना कृष् विषाम्बुधौ ॥ ५५ ॥

अक्षमा (७) दुर्वहं वोढुमम्बुनो बहिरातुराः ।

(८) अग्निं ज्वलन्तमन्तस्ता दधाना इव निर्ययुः ५६

॥ आयां सुखेन लब्धुं शक्यायां तत्र गङ्गायां मन्दाकिन्यां
जान्ता अवगाह्य स्वं निजम् आत्मानं मुदा हर्षेण बहु यथा
।था चरितार्थं कृतकृत्यं मेनिरे ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कशानुरेतस इति ॥ अथ अनन्तरं गङ्गायाः अवगाहनात्
जानात् हेतोः प्रमोघं सफलं कशानुरेतसः हरस्य रेतः वीर्यम् ।
कर्तुं । तासाम् उक्तानां प्रसां कृत्तिकानाम् अभिकलेवरं कले-
वरं देहेषु । विभक्त्यर्थोऽव्ययीभावः । सद्यः तत्क्षणमेव
।सञ्चार संलग्नम् । प्रविवेक्षेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

रौद्रमिति ॥ दहनात्मकम् अग्निमयम् अतएव सुदुर्धरं
दुर्वहं रौद्रं रुद्रसम्बन्धि धाम तेजः दधानाः वहन्त्य ताः
कृत्तिकाः विषस्य हलाहलस्य अम्बुधौ सागरे मग्नाः पतिता
इव । इत्युत्प्रेक्षा । परितापं सन्तापम् अवापुः प्राप्तवत्यः ।
शरीरान्तर्गतरौद्रतेजसो प्रबलक्लेशजनकत्वादिति भावः ॥ ५५ ॥

अक्षमा इति ॥ दुर्वहं वोढुमशक्यं तत् पूर्वाक्षं धाम तेजः
वोढुं धर्तुम् अक्षमाः असमर्थाः अतएव आतुराः पीडिताः ।

(७) दुर्धरम् ।

(८) अग्निं ज्वलन्तमन्तःस्थं दधाना इव निर्ययुः, निर्ययुः
संहिताः शीघ्रं कृत्तिका विस्मयान्विताः ।

अमोघं शाम्भवं बीजं सद्यो (६)नद्योज्झितं महत् ।
 तासामभ्युदरं दीप्तं स्थितं गर्भत्वमागमत् ॥५७॥
 सुज्ञा विज्ञाय ता (१)गर्भभूतं तद्वोढुमक्षमाः ।
 विषादमदधुः सद्यो गाढं भर्तृभिया क्रिया ॥५८॥
 ततः शरवणे (२)सार्धं भयेन व्रीडया च ताः ।

ताः कृत्तिकाः अन्तः मध्ये ज्वलन्तं प्रदीप्तमग्निम् अनलमिव
 दधानाः धारयन्त्य इव । अम्बुनः जलात् । गङ्गाया इति
 भावः । बहिः निर्ययुः निर्जम्बुः । अत्रात्प्रेचालङ्कारः धन्वाग्नि
 स्वरूपत्वेनोत्प्रेक्षणात् ॥ ५६ ॥

अमोघमिति ॥ नद्या गङ्गाया । कर्त्रा । सद्यः अवगाह
 क्षणमेव उज्झितं परित्यक्तं अतएव तासां कृत्तिकानां अभ्युद
 उदरेषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । दीप्तं प्रज्वलितं सत् स्थि
 अमोघं अव्यर्थं सफलमिति यावत् । महत् बलवत् शाम्भवं शै
 बीजं वीर्यम् । कर्तृ । गर्भं कश्चिस्थजौवत्वं आगमत् प्राप्तव
 ॥ ५७ ॥

सुज्ञा इति ॥ सुष्ठु जानन्तीति सुज्ञाः सुष्ठुज्ञानवत्
 विचारक्षमा इति भावः । ताः कृत्तिकाः तत् शाम्भवं तेजः वीर्यं
 वोढुं धारयितुं अक्षमाः असमर्थाः सत्यः सद्यः तत्क्षणमेव
 भर्तृभिया परितृप्तभयेन, क्रिया परितृप्तवीर्यमपि वोढुमक्षमाः
 मन्त्राकं लोके महानपवादो भविष्यतीति लज्जयेत्यर्थः । उभय
 हेतौ हतौया । गाढं भृशं विषादं दुःखं अदधुः घृतवत् ।
 गर्भधारणाक्षमाणां नारीणां महान् मानसः शोको भवतीति
 भावः ॥ ५८ ॥

तत इति ॥ अतः अनन्तरं ताः कृत्तिकाः शरवणे तत्र

(६) नद्या स्थितम् । (१) गर्भभूतम् । (२) शापभये

तद्गर्भजातमुत्सृज्य स्नानं गृहानभिनिर्ययुः ॥५६॥

ताभिस्तत्रामृतकरकलाकोमलं भासमानं

तद्विचित्रं क्षणमभिनभोगर्भमभ्युज्जिहानैः ।

(३)स्वैस्तेजोभिर्दिनपतिशतस्पर्धमानैरमानैः

(४)वक्रैः षड्भिः स्मरहरगुरुस्पर्धयेवाजनौव ॥६०॥

शराणां दृष्यविशेषाणां कानने भयेन भर्तृकृतमित्यर्थः ।
ब्रीडया च लोकापवादजनितया लज्जयेत्यर्थः । सार्धं सह ।
उभयत्र सार्धशब्दयोगे तृतीया । तत् उक्तं गर्भजातं कुक्षि-
स्थप्राणिनमित्यर्थः । उत्सृज्य परित्यज्य स्नानं स्नकौयान्
गृहान् भवमानां अभिनिर्ययुः निर्जग्मुः ॥ ५६ ॥

ताभिरिति ॥ ताभिः पर्वोक्ताभिः क्षात्तिकाभिः । कर्त्रीभिः ।
तत्र शरवणे विचित्रं परित्यक्तं अमृतकरः इन्दुः तस्य कलेव
कोमलं मृदु यथा तथा क्षणं भासमानं जलोपरिस्थितमि-
त्यर्थः । तत् गर्भजातम् । कर्तृ । अभिनभोगर्भं आकाशाभ्य-
न्तरे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासः । अभ्युज्जिहानैः समुख-
मुदयमानैः । ज्वाघातोर्गत्यर्थे शानच्प्रत्ययः । तथा दिनपति-
शतं सूर्यशतं स्पर्धन्ते तथोक्तैः सूर्यशतातिशायिभिरित्यर्थः ।
तथा नास्ति मानं संख्या येषां तथोक्तैः अपरिमितैरिति यावत् ।
सैः स्नकौयैः तेजोभिः धामाभिः । तथा षड्भिः षट्संख्यकैः
वक्रैः युक्तम् उपलक्षितमिति यावत् । उभयत्र उपलक्षणे
तृतीया । सत् स्मरहरगुरोः ब्रह्मणः स्पर्धया ईष्ययेव जिगीष-
येवेत्यर्थः । ब्रह्मणश्चतुर्मुखत्वादिति भावः । अजनौव उद-
पद्यतेव । अत्र तेजसां षष्ठां वक्राणाञ्च उत्पादने हेतुत्वा-
भावेऽपि तद्धेतुतया निर्देशाद्धेतुत्वेच्छालङ्कारः । मन्दाक्रान्ता-

(३) तैः ।

(४) वक्रान् ।

एकादशः सर्गः ।

(१) अभ्यर्थ्यमाना विबुधैः समग्रैः

प्रह्वैः सुरेन्द्रप्रभु खैरुपेत्य ।

तं पाययामास (२) सुधातिपूर्णं

(३) सुरापगा (४) स्वं स्तनमाशु (५) मूर्ता ॥१॥

वृत्तम् — “मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भो भनौ तौ गयुग्मम्” इति
तल्लक्षणात् ॥ ६० ॥

इति श्रीचेत्रमोहनकृतया मोहिनीसमाख्यया व्याख्यया
समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महा-
काव्ये कुमारोत्पत्तिर्नाम दशमः सर्गः ।

अभ्यर्थ्यमानेति ॥ सुरेन्द्रप्रभुखैः इन्द्रप्रभृतिभिः समग्रैः
समस्तैः विबुधैः सुरैः उपेत्य समीपमागत्य प्रह्वैः प्रणतैः सङ्घैः
कर्तृभिः । अभ्यर्थ्यमाना याच्यमाना प्रार्थ्यमानेति यावत् ।
स्तन्यदानेन सुतमिमं रक्षेत्यनुबध्यमानेत्यर्थः । सुरापगा
देवनदी मन्दाकिनी । कर्त्री । मूर्ता विग्रहधारिणी सती
आशु सत्वरम् । स्तन्यपानाभावे बालस्यानिष्टाशङ्क्येति भावः ।
यथा तथा तं बालं सुधया दुग्धाश्रुतेन अतिपूर्णं परिपूर्णं स्वं
निजं स्तनं पाययामास पानं कारयामास । अस्मिन् सर्गे
वृत्तमुपजातिः ॥ १ ॥

(१) अभ्यर्थ्यमाना । (२) सुधाभिपूर्णम् । (३) स्वर्गापगा ।
(४) स्वस्तनम् । (५) धात्री ।

पिबन् स तस्याः स्तनयोः सुधौघं
 क्षणं क्षणं साधु समेधमानः ।
 प्रापाकृतिं कामपि षड्भि(६)रेत्य
 निषेव्यमाणः खलु कृत्तिकाभिः ॥ २ ॥
 भागौरथौपावककृत्तिकानाम्
 आतन्दबाष्पाकुललोचनानाम् ।
 तं नन्दनं दिव्यमुपात्तुमासीत्
 परस्परं प्रौढतरो विवादः ॥ ३ ॥

पिबन्निति ॥ स बालः तस्याः सुरापगायाः सम्बन्धिनोः
 स्तनयोः सम्बन्धिनं सुधायाः अमृतस्य धौघं समूहं पिबन् पानं
 कुर्वन् सन् अतएव क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं साधु सम्यक् यथा
 तथा समेधमानः सम्यक् वृद्धिं गच्छन् । तथा षड्भिः कृत्ति-
 काभिः । कर्त्रीभिः । एतन् आगम्य निषेव्यमाणः लालस्वमानः
 सन् कामपि अङ्गतां लोकोत्तरामिति यावत् आकृतिम्
 आकारं प्राप खलु लब्धवानेव । अत्र खलुशब्द एवार्थं मन्दा-
 किन्याः स्तन्यस्यानिर्वचनीयश्रीवर्धकत्वादिति भावः ॥ २ ॥

भागौरथौति ॥ आनन्दबाष्पेण हर्षाश्रुणा आकुलानि
 आस्रानि लोचनानि नेत्राणि यासां तथोक्तानां भागौरथौ-
 पावककृत्तिकानां भागौरथ्याः मन्दाकिन्याः पावकस्य अग्नेः
 कृत्तिकानाञ्च सम्बन्धिनं दिव्यं स्वर्गीयम् अनिर्वचनीयाकृति-
 मिति यावत् तं नन्दनं पुत्रम् उपात्तुं लब्धुं गृहीतुमिति
 यावत् । परस्परम् अन्योन्यं प्रौढतरः अतिशयितः प्रवलतर इति
 यावत् । विवादः मतपुत्रोऽयमिति तर्कपूर्वकः कलह इत्यर्थः ।
 आसीत् बभूव ॥ ३ ॥

अत्रान्तरे पर्वतराजपुत्र्या

समं शिवः स्वैरविहारहेतोः ।

नभो विमानेन विगाहमानः

मनोतिवेगेन जगाम तत्र ॥ ४ ॥

(७)निसर्गवात्सल्यवशाद्विह्व-

चेतःप्रमोदौ गलदश्रुनेत्रौ ।

अपश्यतां (८)तं गिरिजागिरौशौ

षडाननं (९)षड्दिनजातमात्रम् ॥ ५ ॥

अत्रेति ॥ अत्रान्तरे अस्मिन् अवसरे । भागौरथीप्रभृतीनां
विवादसमये इत्यर्थः । शिवः कर्ता । पर्वतराजस्य हिमाद्रेः पुत्र्या
कन्यया पार्वत्या समं मार्धं स्वैरविहारात् स्नेच्छापूर्वकविहारात्
हेतोः कारणात् । हेत्वर्थं पञ्चमौ । मनोऽतिवेगेन मनोऽति-
रिक्तवेगवता द्रुतगामित्वर्थः । विमानेन देवयानेन नभः
अन्तरीक्षम् आकाशमिति यावत् । विगाहमानः आलोडयन्
मन्दकिनीतीरे जगाम गतवान् ॥ ४ ॥

निसर्गेति ॥ गिरिजा च गिरौशस्य तथोक्तौ पार्वतीशिवौ ।
कठं भूतौ । निसर्गेण स्वभावतः वात्सल्यवशात् दयावत्त्ववशात्
हेतोः विह्वलः प्रह्वलः चेतसः चित्तस्य प्रमोदः हर्षो ययोः
तथोक्तौ । अतएव गलन्ति पतन्ति अश्रूणि नेत्रवारौणि येभ्यः
तथोक्तानि नेत्राणि ययोः तथोक्तौ सन्तौ षड्दिनजातमात्रं
षड्दिनानि जन्मदिनप्रभृतीनि दिनषट्कानि जातानि अति-
क्रान्तानि यस्य स एव तं षड्दिनजातमात्रं षडाननं षण्मुखं
कुमारं अपश्यतां ददृशतुः ॥ ५ ॥

(७) निसर्गवात्सल्यरसाद्विह्वलचेतःप्रमोदौ, निसर्गवात्सल्य-
विह्वलचेतःपृथुप्रमोदौ । (८) तौ । (९) तद्दिन ।

अथाह देवी शशिखण्डमौलिं

(१) कोऽयं शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।

कस्याथवा धन्यतमस्य पुंसः

(२) मातास्य का भाग्यवतीषु धुर्या ॥ ६ ॥

स्वर्गापगासावनलोऽयमेताः

षट् कृत्तिकाः किं कलहायमानाः ।

पुत्रो ममायं न तवायमित्यं

मित्येतिवैलक्ष्य(३)मुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

अथेति ॥ अथ अवलोकनानन्तरं देवी पार्वती । पुरस्तात् प्रपतः दृश्यमान इत्यर्थः । कः अयं दिव्यवपुः दिव्यदेहः शिशुः बालकः पुत्र इति यावत् । वर्तते इति शेषः । अथवा कस्य धन्यतमस्य अत्यन्तभाग्यवतः पुंसः पुरुषस्य अयमित्यनेनान्वयः । दृश्यते इति शेषः । अस्य शिशोर्माता जननी का या नारी । मायं शुभादृष्टम् अस्ति यासां तासु भाग्यवतीषु मध्ये । निर्धारे प्रसमी । धुर्या अग्रगण्या भवतीति शेषः । एवंभूतं प्रश्नपूर्वकं वः शशिखण्डमौलिम् इन्दुशेखरं शिवम् आह उवाच । भक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् ॥ ६ ॥

स्वर्गापगेति ॥ असौ स्वर्गापगा सुरनदी । अयम् अनलःग्निः । एताः षट् कृत्तिकाः कलहायमानाः कलहं कुर्वन्त्यः सः । अयं पुरोवर्त्तीति भावः । पुत्रः तनयः मम मत्सम्बन्धी । शोक्तिरेषा । अयं दृश्यमान इति भावः । न तव तत्सम्बन्धी । न्तु ममेति शेषः । अनलवाक्यमेतत् । इत्थं मिथ्या उभयो-रयोर्मध्ये कस्यापि न किस्वम्नाकमिति सत्यमिति भावः । तिकावचनमिदम् । इति परस्परं अन्योन्यं वैलक्ष्यं विलक्षणं वा स्यात् तथा किं कथम् उदाहरन्ति वदन्ति ॥ ७ ॥

(१) कोऽसौ ।

(२) माता च ।

(३) उदाहरन्ते ।

एतेषु कस्येदमपत्यमौषा-
 खिलचिलोकीतिलकायमानम् ।
 अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्य-
 गन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥
 श्रुत्वेति (४)वाक्यं हृदयप्रियायाः
 कौतूहलिन्या विमलस्मितश्रीः ।
 सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतु-
 भूतं वचोऽवोचत चन्द्रचूडः ॥ ९ ॥

एतेष्विति ॥ हे ईश्वर । अखिला समस्ता या त्रिलोकौ
 विभुवनं तत्र तिलकायमानं शिरोरत्नभूतम् इदम् अपत्य
 तनयः एतेषु मन्दाकिनौप्रभृतिषु मध्ये । निर्धारं सप्तमी
 कस्य सम्बन्धि भवतीति शेषः । अथापि अथवा देवाः सुरा-
 दैत्याः असुराः गन्धर्वाः देवगायकाः सिद्धाः देवयोनिविशेषाः
 उरगाः सर्पाः राक्षसाः निशाचराः तेषु मध्ये । निर्धारं सप्तमी ।
 अन्यस्य अन्यतमस्य कस्य जनस्य सम्बन्धि ब्रूहीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रुत्वेति ॥ चन्द्रचूडः इन्दुमौलिः शिवः । कर्त्ता । कौतूहलं
 श्रवणे कौतुकं विद्यते यस्याः सा कौतूहलिनी तस्याः हृदय-
 प्रियायाः चित्तहारिण्याः गौर्याः सम्बन्धि इति उक्तं वाक्यं
 वचनं श्रुत्वा आकर्ण्य विमला निर्मला स्मितस्य अल्पहास्यस्य
 श्रौर्यस्य तथाभूतः ईषत् विहस्येत्यर्थः । सान्द्रः निविडः बहु-
 रिति यावत् । यः प्रमोदस्य आनन्दस्य उदयः आविर्भावः
 तेन यत् सौख्यं सुखसन्तानः तस्य हेतुभूतं कारणस्वरूपं वचः
 वक्ष्यमाणवाक्यम् अवोचत उवाच ॥ ९ ॥

(५) जगन्मयी नन्दन एष वीरः

प्रवीर(६) मातुस्तव नन्दनो(७) ऽस्ति ।

कल्याणि कल्याणकरः सुराणां

(८) त्वत्तोऽपरस्याः कथमेष सर्गः ॥ १० ॥

देवि त्वमेवास्य निदान(९) मास्ये

(१) सर्गे जगन्मङ्गलगानहेतोः ।

सत्यं त्वमेवेति विचारयस्व

रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम् ॥ ११ ॥

जगन्मयीति ॥ हे कल्याणि जगतां भुवनानां या त्रयी तस्याः नन्दनः आनन्दजनकः । तथा सुराणाम् इन्द्रप्रभृतीनां कल्याणं मङ्गलं करोतीति तथोक्तः एष पुरःस्थितः वीरः पराक्रमशीलः बालकः प्रवीरस्य प्रकटवीरस्य मातुर्जनन्याः तव सम्बन्धी नन्दनः तनयः अस्ति भवति । तत्र किं मानमित्याशङ्क्याह— एष सर्गः पुत्ररूपा सृष्टिः । त्वत्तः अपरस्याः त्वदन्यस्याः नार्याः कथं केन प्रकारेण स्यादिति शेषः । देवकार्यसाधन-ममर्थस्य लोकोत्तरशक्तिसम्पन्नस्य पुत्रस्यास्य त्वदनस्या उत्पत्ति-सम्भावना नास्तीति भावः ॥ १० ॥

देवीति ॥ हे देवि गौरि । जगतां मङ्गलाय यानि गानानि मङ्गलप्रबन्धरूपाणीति यावत् । तेषां हेतोः कारणस्य अस्य बालकस्य सर्गे उत्पत्तौ विषये त्वमेव । एवमशब्दोऽन्यव्यवच्छे-दकः । निदानम् आदिकारणम् आस्ते उपविशसि । भवसी-त्यर्थः । “निदानं त्वादिकारणम्” इत्यमरः । तत् कारणत्व-मेव दृष्टान्तेन प्रदर्शयति—त्वमेवेति । त्वमेव । रत्नाकरे समुद्रे

(५) जगन्मयानन्दनः । (६) मातः । (७) अयम् ।

(८) त्वत्तः परस्याः । (९) आर्ये, आर्ये । (१) सर्गे ।

(२) अतः शृणुष्व अवहितेन वृत्तं
 वीजं यदग्नौ निहितं मया तत् ।
 संक्रान्तमन्तः (३) स्विदशापगायां
 ततो (४) ऽवगाहे सति कृत्तिकासु ॥ १२ ॥
 गर्भत्वमाप्तं (५) तदमोघमेतत्
 ताभिः शरस्तम्बमधि न्यधायि ।
 बभूव तत्रायमभूतपूर्वो
 महोत्सवो ऽशेषचराचरस्य ॥ १३ ॥

एव रत्नं युज्यते सम्भवतीति सत्यं याथार्थ्यं विचारयस्व अव-
 धारयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अत इति ॥ अतः हेतोः अवहितेन अवधानेन । भावे
 कृत्वादिशेषपदमेतत् । वृत्तं वृत्तान्तं विवरणमिति यावत् ।
 शृणुष्व शृणु आकर्णयेति यावत् । मया । कर्त्रा । अग्नौ अग्नौ
 यत् वीजं वीर्यं निहितम् अर्पितं तत् वीजं त्रिदशापगायां
 मन्दाकिन्यां अन्तः मध्ये संक्रान्तं निहितम् । अग्निनेति शेषः ।
 अवगाहे स्नाने सति ततः गङ्गातः कृत्तिकासु संक्रान्तं
 लम्बम् ॥ १२ ॥

गर्भत्वमिति । तत् पूर्वोक्तम् अमोघं सफलम् अव्यर्थमिति
 यावत् । वीजं गर्भस्य भावः तत्त्वं गर्भत्वं कुक्षिस्थप्राणित्वम्
 प्राप्तं प्राप्तम् । ताभिः कृत्तिकाभिः अमोघं तत् एतत् वीजं
 शरस्तम्बमधि अधिशरस्तम्बं शरवणोपरीत्यर्थः । न्यधायि
 निहितं संक्रान्तमिति यावत् । तत्र शरस्तम्बे अयम् अशेष-
 चराचरस्य समस्तस्त्रावरजङ्गममयस्य जगतः अभूतपूर्वः पूर्वम्
 अभूतः महोत्सवः महानन्दस्वरूप इत्यर्थः । शिशुरिति शेषः ।
 बभूव जातः ॥ १३ ॥

(२) अतः । (३) त्रिदिशापगायाम् । (४) विगाहे । (५) यत् ।

अशेषविश्वप्रियदर्शनेन

धुर्या त्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम् ।

अलं विलम्बाचलराजपुत्रि

(६)स्वपुत्रमुत्सङ्ग(७)तले (८)निधेहि ॥१४॥

(९)अथेति वादिन्यमृतांशुमौली

शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्यः ।

सान्द्रप्रमोदेन सुपीनगात्री

धात्री समस्तस्य चराचरस्य ॥ १५ ॥

अशेषेति ॥ अचलानां पर्वतानां राजा अचलराजः तस्य पुत्री कन्या । तत्सम्बोधने हे अचलराजपुत्रि । अशेषाणां सर्वेषां विश्वानां जगतां प्रियदर्शनेन सुदर्शनेन एतेन पुत्रेण त्वं सुपुत्रिणीनां प्रशस्तपुत्रशालिनीनां धुर्या अग्रगण्या भवस्यीति शेषः । तस्मात् अलं विलम्बा विलम्बेनालं विलम्बं न कुर्वित्यर्थः । स्वपुत्रम् आत्मसुतम् उत्सङ्गतले अङ्गदेशे निधेहि स्थापय गृहाणेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ युग्मेन ब्रवीति—

अथेति ॥ किरीटेति च ॥ अथ अन्तरम् अमृतांशुः शीताशुः मौली मस्तके यस्य तथोक्ते शिवे इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण वादिनि कथयति सति । अमस्तस्य समग्रस्य चराचरस्य जगतः धात्री पालयित्री तथा सान्द्रप्रमोदेन घनानन्देन हेतुना सुप्रतिशयेन पीनं स्कीतं प्रफुल्लत्वादिति भावः । गावं शरीरं यस्याः तथोक्ता । शैलेन्द्रस्य पर्वतराजस्य पुत्री तनया पार्वती । रभःस्यैः आकाशगामिभिः तथा त्वरया सह वर्तमानैः त्वरा-

(६) सुपूर्णम् । (७) तलम् । (८) विधेहि । (९) तथा ।

किरीटबद्धाञ्जलिभिर्नभःस्थैः

नमस्कृता सत्वर(१)नाकिलोकैः ।

विमानतोऽवातरदात्मजं तं

ग्रहीतुमुत्कण्ठितमानसाभूत् ॥ १६ ॥

स्वर्गापगापावककृत्तिकादीन्

कृताञ्जलीनानमतोऽपि (२)भूयः ।

हित्वा(३)उत्सुका तं सुतमाससाद

पुत्रोत्सवे माद्यति (४)का न हर्षात् ॥ १७ ॥

युक्तैः नाकिलोकैः इन्द्रप्रभृतिभिः किरीटेषु मस्तके वज्राः रचिताः
अञ्जलयः यैः तथोक्तैः सद्भिः नमस्कृता वन्दिता मती सद्यः
तत्क्षणम् अविलम्बेनैवेत्यर्थः । रभसेन वेगेन विमानतः देव-
यानात् अयातरत् उत्तरितवती । तं पूर्वाक्तम् आत्मजं नन्दनं
ग्रहीतुं क्रोড়ে कर्तुमित्यर्थः । उत्कण्ठितमानसा उत्सुकचित्त
अभूत् बभूव च ॥ १५ ॥ १६ ॥

स्वर्गापगति ॥ उत्सुका उत्कण्ठिता पुत्रप्राप्ताविति भावः
सा पार्वती । स्वर्गापगा मन्दाकिनौ पावकः अनलः कृत्तिका
आदयः येषां तान् इन्द्रादीन् देवानित्यर्थः कृताञ्जलीन् अतएव
भूयः भृशम् आनमतः नमस्कृत्वतोऽपि हित्वा त्यक्त्वा अनभि-
नन्द्येत्यर्थः । तं सुतं पुत्रं आससाद प्राप्तवती । तथाहि । क-
नारी पुत्रस्य उत्सवे विषये हर्षात् सन्तोषवशात् हेतोः
माद्यति मत्ता भवति । पुत्रोत्सवजनितानन्देन नार्य उत्सन्ना
भवन्तीति भावः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थोक्तः
न्यासोऽलङ्कारः ॥ १७ ॥

(१) नाक । (२) भूम्ना, भूर्ध्ना । (३) सुकान्तम् । (४) कः

प्रमोदबाष्पाकुललोचना सा
 न तं ददर्श क्षणमयतोऽपि ।
 परिस्मृशन्ती करकुङ्मलेन
 सुखान्तरं प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥
 (पू)सुविस्मयानन्दविकस्वरायाः
 शिशुर्गलहास्यतरङ्गितायाः ।
 विवृङ्खवात्मल्यरसोत्तराया
 देव्या (६)दृशोर्गोचरतां जगाम ॥ १९ ॥

प्रमोदेति ॥ सा पार्वती । प्रमोदस्य आनन्दस्य सम्बन्धिभिः
 बाष्पैः अश्रुभिः आकुले पूर्णत्वात् दर्शनासमर्थं लोचने नयने
 यस्याः तथोक्ता सती अतएव अग्रतः पुरतः तिष्ठन्तमपीति शेषः ।
 तं सुतं क्षणं क्षणकालं न तु चिरमिति भावः । ददर्श । अथच
 कर एव कुङ्मलं कलिका तेन करणेन परिस्मृशन्ती स्पर्शं
 कुर्वती सती किमपि असामान्यम् अपूर्वम् अद्भुतं सुखान्तरं
 सुखविशेषम् अन्यत् सुखमित्यर्थः । प्राप अनुभूतवती । सुत-
 स्पर्शजनितसुखं लोकोत्तरमिति भावः ॥ १८ ॥

सुविस्मयेति । शिशुः बालकः । कर्ता । सु अन्यन्तं यो विस्मयः
 साश्चर्यभावः आनन्दः हर्षश्च ताभ्यां हेतुभूताभ्यां विकस्वरा
 विकसिता प्रफुल्लितेति यावत् तस्याः । तथा गलतां खलतां
 यो बाष्पाणां नेत्रसलिलानां तरङ्गः प्रवाहः स जातोऽस्याः
 तथोक्तायाः । तरङ्गशब्दादितच्प्रत्ययः । तथा विवृङ्खं प्रवृङ्खं यत्
 वाक्साक्षं दयावत्त्वं तस्य यो रसः स्वादः स उत्तरः मुख्यः यस्याः
 तथोक्तायाः देव्याः पार्वत्याः दृशोः नयनयोः सम्बन्धिनीं गोच-

तमीक्षमाणा क्षणमीक्षणां

सहस्रमाप्तुं विनिमेषमैच्छत् ।

(७) सा नन्दनालोकनमङ्गलेषु

क्षणंक्षणं (८) दृष्यति कस्य चेतः ॥ २० ॥

विनम्रदेवासुरपृष्ठगाभ्या-

मादाय तं पाणिसरोरुहाभ्याम् ।

(९) नवोदयं पार्वणचन्द्रचारं

गौरी (१) स्वमुत्सङ्गतलं निनाय ॥ २१ ॥

रतां विषयतां जगाम प्राप्तवान् । पार्वती बाष्पाकुलनेत्राभ
पुत्रं ददर्शेति भावः ॥ १९ ॥

तस्मिन्मिति ॥ तं पुत्रं क्षणं न तु चिरमिति भावः । ईक्षमाण
पश्यन्ती सा पार्वती । कर्त्री । विगताः निमेषाः यस्मात् त
निनिमेषं ईक्षणां लोचनानां सहस्रं सहस्रसंख्यकनेत्रा
णौत्यर्थः । आप्तुं लब्धुं ऐच्छत् इत्येष । तथाहि । क्षणं क्ष
प्रतिक्षणम् । वीष्मायां द्विरक्तिः । नन्दनस्य आलोकनादि
दर्शनान्येव मङ्गलानि तेषु कस्य लोकस्य चेतः चित्तं न दृष्यति
दृष्टिमिति अपितु न कस्यापौत्यर्थः । पुत्रदर्शनजनितानन्द
न पूर्णतामेतीति भावः ॥ अत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २० ॥

विनम्रेति ॥ गौरी पार्वती । कर्त्री । नवः नूतनः उदय
उत्पत्तिर्यस्य तथोक्तं तत्कालभवास्यर्थः । अतएव पार्वण
पार्वणि पूर्णमायां भवस्य जातस्य पूर्णस्येत्यर्थः । चन्द्रस्यैव चा
सुन्दरं मनोहारिणमिति यावत् । तं तनयम् । कर्मभूतम्
विनम्राः विनताः पादपतिता इत्यर्थः । ये देवाश्च असुराश्च

(७) न नन्दनालोकनमङ्गलेषु, सुनन्दनालोकनकौतुकेन
(८) दृष्यति । (९) नवोदयत्, मञ्जोदयात् । (१) तम्

स्वमङ्गमारोप्य सुधामिधान-

मिवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्त्रा ।

तमे(२)कमेषा (३)जगदेकवीरं

बभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥ २२ ॥

निसर्गवात्सल्यरसौघसिक्ता

सान्द्रप्रमोदाद्यतपूरपूर्णा ।

तमेकपुत्रं जगदेकमाता-

(४)भ्युत्सङ्गिनं प्रसविणी बभूव ॥ २३ ॥

तेषां पृष्ठं पृष्ठदेशं गच्छतः स्पृशतः इति तथाभूताभ्यां अनेन
देवासुरेभ्यो हस्ताभ्यामभयदानं क्षन्यते । पाणिसरोरुहाभ्यां
करपद्माभ्यां करणभूताभ्यां आदाय गृहीत्वा स्वं स्वकीयं उत्-
सङ्गतत्वं अङ्गदेशं निनाय प्रापितवती ॥ २१ ॥

स्वमिति । इन्दुरिव वक्त्रं सुखं यस्याः तद्योक्ता । सुखस्य
सौन्दर्याच्चन्द्रसाम्यमिति भावः । एषा गौरी । कर्त्री । जगतां
त्रिभुवनानां एकः अद्वितीयः वीरः पराक्रान्तः तद्योक्तं तथा
सुधायाः अमृतस्य निधानं पात्रमिव स्थितं तं एकं अद्वितीयं
। नन्दनं तनयं स्वं अङ्गं उत्सङ्गं आरोप्य स्थापयित्वा पुत्रिणीनां
। यस्तपुत्रवतीनां धुरि अग्रे पूज्या मान्या बभूव ॥ २२ ॥

निसर्गेति ॥ जगतां भुवनानां एकमाता अद्वितीयजननी
पार्वती । कर्त्री । उत्सङ्गिनं अङ्गस्थं तं एकपुत्रं अद्वितीयतनयं
अभि अभिसुखम् । अभिशब्दयोगे द्वितीया । अतएव प्रसवः दुग्ध-
भावः जातोऽस्य प्रसविणी दुग्धधारावर्धिणीत्यर्थः । निसर्गेण
स्वभावतः वात्सल्यरसौघेन स्नेहरमसमूहेन सिक्ता आर्द्रिता तथा

(२) एकमेवम्, एकदेवम् । (३) जगदेकदेवी ।

(४) सौत्सङ्गिनम्, अभ्युत्सङ्गितम् ।

अशेषलोकत्रयमातुरस्याः

षाण्मातुरः स्तन्यसुधामधासीत् ।

सुरस्रवन्त्या किल कृत्तिकाभिः

मुहुर्मुहुः सस्पृहमौक्ष्यमाणः ॥ २४ ॥

(५) सुखाश्रुपूर्णेन मृगाङ्गमौलिः

कलत्रमेकेन मुखाम्बुजेन ।

सान्द्रेण निविष्टेन प्रमोदासृतपूरेण सन्तोषासृतप्रवाहेण पूर्णं
बभूव ॥ २३ ॥

अशेषेति ॥ सुराणां देवानां सम्बन्धिनी स्रवन्ती नदं
तया । कर्त्री । “स्रवन्ती निम्नगापगा” इत्यमरः । तद्य
कृत्तिकाभिः । कर्त्रीभिः । स्पृहया सह वर्तमानं सस्पृहं साभि
लाषं यथा तथा मुहुर्मुहुः वारंवारं ईक्ष्यमाणः अवलोक
मानः । तासामपि मातृत्वादित भावः । षष्ठां मातृणां जन
नीनां अपत्यं पुमान् षाण्मातुरः कार्तिकेयः । कर्ता । “षाण्मा
तुरः शक्तिधरः कुमारः कौश्टदारणः” इत्यमरः । अशेषे
समस्तं यत् लोकानां जगतां त्रयं तस्य मातुः जनन्याः अथ
पार्वत्याः सम्बन्धिनी स्तने भवा या सुधा पीयूषं तां अधासी
पीतवान् ॥ २४ ॥

सुखेति ॥ मृगाङ्गः चन्द्रः मौली यस्य तथोक्तस्य शिवस्य
सम्बन्धि कलत्रं पत्नी पार्वती । कर्त्री । सुखाश्रुपूर्णेन इषां
श्रुजलपूरितेन एकेन अद्वितीयेन सुखाम्बुजेन सुखकमले
करणेन एकनालात् एककाण्डात् उद्गतानि उत्पन्नानि या
पञ्चपद्मानि पञ्चसंख्यककमलानि तेषां लक्ष्मीः शोभेव लक्ष्मी
शोभा यस्याः तथोक्ता षष्ठां षट्संख्यकानां वदनानां सुखा

(५) सुखाश्रुपूर्णेन ।

तस्यैकनालो(६)कृतपञ्चपद्म-
लक्ष्मीं क्रमात् षड्वदनीं(७)चुचुम्ब ॥२५॥
(८)हैमी फलं हेमगिरेर्लतेव
विकस्वरं नाकनदीव पद्मम् ।
पूर्वेव दिङ् नूतनमिन्दुमाभात्
तं पार्वती नन्दनमादधाना ॥ २६ ॥
प्रीतात्मना (९)सा प्रयतेन दत्त-
हस्तावलम्बा शशिशेखरेण ।
कुमारमुत्सङ्गतले दधाना
विमानमभ्रंलिहमारोह ॥ २७ ॥

समाहारः तां षड्वदनीम् । द्विगुत्वात् डीप्प्रत्ययः । क्रमात्
प्रयाक्रमं चुचुम्ब चुम्बितवती स्पृष्टवतीति यावत् ॥ २५ ॥

हैमीति ॥ हेमगिरेः सुमेरोः सम्बन्धिनी हैमी हेमवि-
कारा काञ्चनमयीति यावत् । लता वल्लौ । कर्त्री । फलमिव ।
पत्र हैममिति विशेषणपदमध्याहार्यम् । नाकनदी मन्दा-
केनी । कर्त्री । विकस्वरं प्रस्फुटितं पद्मं कमलमिव । तथा
पूर्वा पूर्वाभिधेया दिक् नूतनं नवोदयं इन्दुं चन्द्रमिव । पार्वती
तीरी । कर्त्री । तं नन्दनं तनयं आदधाना धारयन्ती सती
माभात् बभौ ॥ मालोपयेयम् ॥ २६ ॥

प्रीतेति । प्रीतः प्रसन्नः आत्मा मनो यस्य तथोक्तेन प्रय-
ति अवधानपरेण शशिशेखरेण । कर्त्री । दत्तः अर्पितः
हस्तावलम्बः करान्तरयः यस्याः तथाभूता सा पार्वती ।
कर्त्री । कुमारं तनयं उत्सङ्गतले अङ्गदेशे दधाना विभ्रती

(१) उद्गम । (२) चुचुम्बे । (३) हैमम् । (४) सुप्रयतेन ।

महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररूढ-

रोमोद्गमो भूधरनन्दनायाः ।

(१) अङ्गादुपादत्त (२) तदङ्गतः (३) सा
तस्यास्तु (४) सोऽप्यात्मजवत्सलत्वात् ॥ २८ ॥

(५) दधानया नेत्रसुधैक(६) सत्रं

पुत्रं पवित्रं सुतया (७) तथाद्रेः ।

संश्लिष्यमाणाः शशिखण्ड(८)धारी

विमानवेगेन (९) गृह्णाञ्जगाम ॥ २९ ॥

सती । अभ्रंलिहं आकाशभेदि अत्युन्नतमित्यर्थः । विमानं
देवयानं आकरोह आरूढा ॥ २७ ॥

महेश्वर इति । प्रमदेन हर्षेण प्ररूढाः उन्नताः रोमो-
द्गमाः रोमाश्चा यस्य तथोक्तः महेश्वरः हरोऽपि । कर्ता ।
आत्मजे पुत्रे वत्सलत्वात् वात्सल्यात् दयावत्त्वादिति यावत् ।
हेतौ पञ्चमौ । भूधरस्य पर्वतस्य नन्दनायाः कन्यायाः गौर्याः
सम्बन्धिनः अङ्गात् उत्सङ्गदेशात् उपादत्त गृह्णीतवान् ।
पुत्रमिति कर्मपदमध्याहार्यम् । सा गौरौ । कर्त्री । तदङ्गतः
तस्य महेश्वरस्य अङ्गतः क्रोडितः । पुत्रमिति शेषः । उपाद-
त्तेति क्रियापदमध्याहार्यम् । तु पुनः स महेश्वरोऽपि तस्याः
गौर्याः सम्बन्धिनः अङ्गात् । पुत्रमिति शेषः । उपादत्तेति
क्रियापदमध्याहार्यम् ॥ २८ ॥

दधानयेति । सुधायाः पीयूषस्य एकं अद्वितीयं सत्रं सदा-
दानम् । “सत्रमाच्छदने यज्ञे सदादाने” इत्यमरः । नेत्रयोः
नयनयोः सुधैकसत्रं येन तथोक्तं पीयूषवस्त्रेयोरानन्दवर्धक-

(१) अङ्गादुपादत्त । (२) तदङ्गतः । (३) सा ।

(४) सोऽप्यात्मज । (५) दत्तानया । (६) पात्रम् ।

(७) तथाद्रेः । (८) मीलिः, वाही । (९) गृहम् ।

(१)अधिष्ठितः स्फाटिकशैलशृङ्गे
 बुद्धे (२)निजं (३)धाम निकामरम्यम् ।
 महोत्सवाय (४)प्रमथप्रमुख्यान्
 (५)पृथून् गणान् शम्भुरथादिदेश ॥ ३० ॥
 पृथु(६)प्रमोदः (७)प्रगुणो गणानां
 गणः समग्रो वृषवाहनस्य ।

मित्यर्थः । तथा पवित्रं पूतं पुत्रं दधानया धारयन्त्या अनया
 अद्रेः हिमालयस्य सुतया तनयया पार्वत्या । कर्तारः । संश्लिष्य-
 माणः स्नेहवशात् समालिङ्गमानः शशिनः खण्डं धरतीति
 तथोक्तः शशिखण्डधारी शिवः । कर्ता । विमानस्य देवयानस्य
 वेगेन बलेन गृहान् भवनानि जगाम ययौ ॥ २८ ॥

अधीति ॥ अथ अनन्तरं तुङ्गे उन्नते स्फाटिकशैलस्य
 स्फाटिकमयपर्वतस्य कैलासस्येत्यर्थः । यत् शृङ्गं शिखरं तत्र
 निकामरम्यम् अतिमनोहारि निजं स्वकीयं धाम भवनम्
 अधिष्ठितः स्थितः शम्भुः महादेवः । कर्ता । प्रथून् महतः
 प्रमथप्रमुख्यान् प्रमथप्रभृतौन् गणान् स्ववर्गान् । कर्मभूतान् ।
 महोत्सवाय महोत्सवं कर्तुम् आदिदेश आदिष्टवान् आज्ञा-
 पयामासेत्यर्थः । पुत्रमहोत्सवस्थानन्दजनकत्वादिति भावः
 ॥ ३० ॥

पृथ्विति । अथ आज्ञानन्तरं प्रकृष्टाः गुणाः यस्य सः । नृत्य-
 गीतादिनिपुण इत्यर्थः । समग्रः समस्तः गणानां प्रमथादीनां

(१) अधिष्ठितः ।

(२) निजे ।

(३) धामानि कामरम्ये, धाम्नि निकामरम्ये ।

(४) प्रमथान् स नाथः । (५) महिम्ना स्वमुदा, प्रथिम्ना पृथक् ।

(६) प्रमोदः ।

(७) प्रगुणे ।

गिरौन्द्रपुत्रास्तनयस्य जन्म-

न्यथोत्सवं संवहते विधातुम् ॥ ३१ ॥

स्फुरन्मरौचिष्कुरिताम्बराणि

सन्तानशाखिप्रसवाञ्चितानि ।

(८) उच्चिच्छिपुः काञ्चनतोरणानि

गणा (९) वराणि स्फटिकालयेषु ॥ ३२ ॥

दिक्षु प्रसपस्तदधीश्वराणा-

मथामारणामिव (१) मध्यलोके ।

गणः वर्गः । कर्ता । महान् बनवान् प्रमोदः आनन्दः यस्य
तथोक्तः सन् हृषवाहनस्य महादेवस्य तथा गिरौन्द्रपुत्राः
पर्वतराजकन्यायाश्च सम्बन्धिनः तनयस्य जन्मनि उत्पत्तौ
उत्सवं पुत्रजन्मजनितमहोत्सवमित्यर्थः । विधातुं कर्तुं संवहते
प्रवृत्तः ॥ ३१ ॥

अथ सप्तभिः श्लोकैर्महोत्सवं विशिनष्टि—

स्फुरदिति ॥ स्फटिकालयेषु स्फटिकमयभवनेषु गणाः
प्रमथाः । कर्तृभूताः । स्फुरन्तीभिः भासमानाभिः मरौचिभिः
किरणैः करणैः कुरितं मिश्रीकृतं व्याप्तमिति यावत् । अम्बरं
नभोमार्गः यैः तथोक्तानि तथा सन्तानशाखिनां कल्पतरुणां
प्रसवैः पुष्पैः पुष्पमालाभिरित्यर्थः । अञ्चितानि शोभितानि
निर्मितानीति यावत् । वराणि श्रेष्ठानि काञ्चनतोरणानि स्वर्ण-
निर्मितबहिर्हाराणि उच्चिच्छिपुः उत्क्षिप्तवन्तः बबन्धुरित्यर्थः ।
उत्सवे मात्स्यादिना बहिर्हारशोभनं चिरप्रसिद्धमिति भावः
॥ ३२ ॥

दिक्ष्विति । अथ तोरणोत्तोलनानन्तरं दिक्षु पूर्वादि

(८) विच्छिच्छिपुः । (९) चलानि । (१) नाकिलोके ।

महोत्सवं शंसितुमाहतोऽन्यैः

दध्वान (२)धीरः पटहः पट्टीयान् ॥ ३३ ॥

महोत्सवे तत्र समागतानां

गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।

सम्भावितानां गिरिराजपुत्र्या

गृहेऽभवन्मङ्गलगौतकानि ॥ ३४ ॥

सुमङ्गलोपायन(३)पात्रहस्ताः

तं मातरो मातृव(४)दभ्युपेताः ।

दशसु आशासु प्रसर्पन् धावन् तासां दिशां ये अधीश्वराः
प्रधिपतयः तेषां तदधीश्वराणाम् अमराणां इन्द्रप्रभृतौनां
देवानां सम्बन्धौ पट्टीयान् पटुतरः महत्तर इति यावत् अतएव
धीरः गभीरः दीर्घवर इत्यर्थः । पटहः वाद्यविशेषः अन्यैः
प्रपरैः देववादकैः । कर्तृभिः । आहतः ताडितः सन् मध्यः
गो लोकः तस्मिन् पृथिव्यां महान् बलवान् यः उत्सवः आनन्दः
शंसितुं सूचयितुं कथयितुमिति यावत् । दध्वान ध्वनिं
कृतवान् । अत्र ध्वनेर्महोत्सवशंसनाभावेऽपि तत्शंसन-
कल्पनादुत्प्रेक्षालङ्कारभेदः ॥ ३३ ॥

महोत्सवे इति । तत्र तस्मिन् महोत्सवे कर्मणीति शेषः ।
गृहे समागतानां प्राप्तानां अतएव गिरिराजस्य पर्वताधिपतेः
।वरा कन्यया पार्वत्या । कत्र्या । सम्भावितानां सम्मानितानां
।स्वर्वाः विद्याधराश्च तेषां सुन्दरीणां कामिनीनां तत्-
कर्तृकाणि मङ्गलस्य सम्बन्धीनि गौतकानि सङ्गीतानि अभवन्
।भूयः । महोत्सवे स्त्रियो गायन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

सुमङ्गलेति । सु अतिशयेन यानि मङ्गलानि मङ्गल-

(२) धीरम् ।

(३) पूर्ण ।

(४) अभ्युपेत्य ।

निधाय दूर्वाक्षतकानि मूर्ध्नि

निन्युः स्वमङ्गं गिरिजातनूजम् ॥ ३५ ॥

ध्वनत्सु तूर्येषु सुमन्द्रमङ्गा-

लिङ्गोर्ध्वकेष्वप्सरसो रसेन ।

(५) सुसन्धिबन्धं नन्दतुः (६) सुवृत्त-

गीतानुगं भावरसानुविद्धम् ॥ ३६ ॥

जनकानि उपायनानि उपटौकनसामग्राः तेषां पात्राणि
हस्तेषु यासां तथोक्ताः अभ्युपेताः समागताः मातरः ब्राह्मी-
प्रभृतयः । सप्तेति अध्याहार्यम् । कर्त्रीभृताः । “ब्राह्मी माहेश्वरी
चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराहो च तथेन्द्राणी चासुखा
सप्त मातरः” इत्यमरः । मूर्ध्नि मस्तके बालस्येति भावः ।
दूर्वाक्षतानि दूर्वाः अक्षतानि अतपतण्डुलानि च निधाय
स्थापयित्वा तं गिरिजायाः पार्वत्याः तनूजं तनयं मातृवत्
मातर इव स्वं निजम् अङ्गम् उत्सङ्गं निन्युः नीतवत्यः स्वाङ्गे
स्थापयामासुरित्यर्थः । तार्भिरपि तच्च मातृवत् स्नेहो दार्शित्य
इति भावः ॥ ३५ ॥

ध्वनत्स्त्विति ॥ अङ्गम् आलिङ्गम् उर्ध्वकश्च तेषु अङ्गा-
लिङ्गोर्ध्वकेषु तदभिधेयेषु तूर्येषु वाद्याविशेषेषु सुमन्द्रं सुगभीरं
यथा तथा ध्वनत्सु ध्वनिं कुर्वत्सु सत्सु । अप्सरसः रक्षाप्रभृतयः
स्त्रियः । कर्षयः । रसेन बालस्नेहेन हेतुना सु शोभनाः सन्धीनां
स्तरसंयोगादीनां बन्धाः गीतप्रबन्धाः यस्मिन् कर्मणि तथोक्तं
तथा सुवृत्तानि सुरचितानि शोभनच्छब्दांसीति यावत् गीतानि
अनुगानि सङ्गतानि यस्मिन् कर्मणि तथोक्तं तथा भावैः
रत्नादिभिः रसैः मृङ्गरादिभिश्च अनुविष्टं व्याप्तं सुसङ्गतमिति

(५) सुसन्धि ।

(६) सुसन्धि, सुवृत्त ।

वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदु-
 राशा विषूमो हुतभुग्दिदीपे ।
 जलान्यभूवन्विमलानि तत्रोत्-
 सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ॥ ३७ ॥
 गम्भीर(७)शङ्खध्वनिमिश्रमुच्चैः
 गृहेद्भवा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।

यावत् यस्मिन् कर्मणि तथोक्तं यथा तथा ननुतुः । क्रियाया
 विशेषणान्येतानि । नृत्यं कृतवत्यः गात्राणि विचित्रिपुरिति
 यावत् ॥ ३६ ॥

वाता इति ॥ अत्र उत्सवे मद्यः उत्सवक्षणमेव वाताः
 अनिलाः । कर्तारः । मौख्यं कुर्वन्तीति सौख्यकराः सुखस्यार्था
 इत्यर्थः । सन्तः ववुः चेलुः । आशाः पूर्वादयो दिशः प्रसेदुः
 प्रसन्नाः बभूवुः निर्मला जाता इत्यर्थः । हुतं हव्यं घृतादीत्यर्थः
 भुङ्क्ते यः स हुतभुक् अग्निः । कर्त्ता । हुतोपपदाङ्गजघातोः
 क्षिप्रप्रत्ययः । विगतः धूमः यस्मात् तथोक्तः निर्धूमः सन्
 दिदीपे जज्वाल । जलानि वारीणि विमलानि स्नेहानि
 अभूवन् बभूवुः । तथा अन्तरिक्षम् आकाशं प्रससाद प्रसन्न-
 मभूत् । निर्मेघत्वादिति भावः । महापुरुषाणां जन्म सर्वेषां
 सुखाय भवतीति भावः ॥ ३७ ॥

गम्भीरेति ॥ गृहेषु धनिकभवनेषु उद्भवाः जाताः वाद्यमाना
 इत्यर्थः । दुन्दुभयः दुन्दुभिसंज्ञकाः वाद्यविशेषाः । कर्त्तारः ।
 गम्भीरेण मन्त्रेण शङ्खस्य ध्वनिना पाञ्चजन्याख्यशङ्खशब्देन
 मिश्रं युक्तं यथा तथा उच्चैः प्रणेदुः नादं चक्रः । तथा व्योम्नि
 आकाशे दिवम् ओको येषां तथोक्तानां सुराणां सम्बन्धिनः

दिवीकसां व्योम्नि विमानसंघा

(८) विमुच्य पुष्पप्रचयान् प्रसस्युः ॥ ३८ ॥

इत्थं मद्देशाद्रिसुतासुतस्य

(९) जन्मोत्सवः संमदयाञ्चकार ।

चराचरं विश्वमशेषमेतत्

परं चकम्पे किल तारकश्रीः ॥ ३९ ॥

ततः कुमारः (१) सुमुदां निदानैः

(२) स बाललीलाचरितैर्विचित्रैः ।

विमानानां देवयानानां संघाः समूहाः । कर्तारः । पुष्पाणां
कुसुमानां ये प्रचयाः संघाः तान् विमुच्य विकीर्य अभवन्-
त्यर्थः । प्रसस्युः विचेरुः प्रस्थितवन्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इत्यमिति ॥ मद्देशः हरश्च अद्रिसुता पार्वती च तयोः
सम्बन्धिनः सुतस्य पुत्रस्य सम्बन्धौ इत्यम् उक्तप्रकारः जन्मनि यः
उत्सवः जन्मोत्सवः । कर्ता । एतत् अशेषं सकलं चराचरं
स्वावरजज्जमात्मकं विश्वं जगत् संमदयाञ्चकार उन्मत्तं कृत-
वान् । परं केवलं तरकस्य तारकाख्यमहासुरस्य सम्बन्धिनौ
श्रीः लक्ष्मीः चकम्पे किल कम्पितवत्येव । अत्र किलशब्दो-
ऽवधारणार्थं प्रयुक्तः । तारकासुरस्य भाविविपक्षनकतया तं
विना तस्य पुत्रस्य जन्मनि सर्वं जगत् दृष्टमभूदिति भावः ॥ ३९ ॥

तत इति ॥ ततस्तदनन्तरं स कुमारः । कर्ता । विचित्रैः
नानाप्रकारैः अतएव सुमुदां शोभनदर्शनां निदानैः आदि-
कारणैः हेतुभूतैरिति यावत् । “निदानं त्वादिकारणम्”
इत्यमरः । बालस्य शिशोः या लीला क्रीडा तस्याः चरितैः

(८) विमुच्यतां पुष्पप्रचयान्, विमुच्यतः पुष्पप्रचयान् ।

(९) जन्मोत्सवे । (१) स मुदः । (२) स बाललीलाचरितैः

गिरीशगौर्योर्द्वन्द्वं जहार

मुदे न हृद्या किमु बालकेलिः ॥ ४० ॥

महेश्वरः शैलसुता (३) च हर्षात्

(४) सतर्षमेकेन मुखेन गाढम् ।

अजातदन्तानि (५) मुखानि सूनोः

मनोहराणि (६) क्रमत (७) चुचुम्ब ॥ ४१ ॥

क्वचित् खलद्भिः क्वचिदखलद्भिः

क्वचित्प्रकम्पैः क्वचिदप्रकम्पैः ।

चरित्रैः अनुष्ठानैरात यावत् । गिरीशः हरः गौरी पार्वती च तयोः सम्बन्धं हृदयं चित्तं जहार हृतवान् । तदेवार्थान्तर-
न्यासेन कथयति । तथाहि । हृद्या हृदयहारिणी बालकेलिः
शिशुक्रीडां बाल्यलीलेति यावत् । किमु मुदे आनन्दाय न ।
लोकस्येति पदमूढम् । अपितु सर्वस्यैव मुदे भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

महेश्वर इति ॥ महेश्वरः शिवः । कर्त्ता । पार्वती गौरी
च । कर्त्री । अस्य कर्तृपदद्वयस्य द्विवचनार्पणभयेन पार्थक्येन
चुचुम्बेति क्रियया सहान्वयः कर्त्तव्यः । हर्षात् सन्तोषात्
हेतोः एकेन आद्वितीयेन मुखेन करणेन सूनोः तनयस्य
अजाताः अनुज्जताः दन्ताः दशनाः येषां तथोक्तानि तथा मनः
चित्तं हरन्तीति तथोक्तानि मुखानि आननानि पश्यन् खल्व-
हृदयचनम् । तर्षेण लक्षणाया सह वर्तमानं सतर्षं गाढं निवि-
डञ्च यथा तथा क्रमतः यथाक्रमं चुचुम्ब पस्पर्श चुम्बनं चकार-
त्यर्थः । पुत्रवात्सल्यवशात् मतापित्रोः पुत्रमुखचुम्बनं स्मृतः-
सिद्धमिति भावः ॥ ४१ ॥

क्वचिदिति ॥ स बालः विशुः । कर्ता । क्वचित् कस्मिंश्चित्

(३) अपि । (४) सहर्षम् । (५) वक्त्राणि । (६) क्रमशः ।

(७) चुचुम्बे ।

बालः (८)स लीलाचलनप्रयोगैः

तयोर्मुदं वर्धयति स्म पित्रोः ॥ ४२ ॥

अहेतुहासच्छुरिताननेन्दुः

(९)गृहाङ्गणक्रीडनधूलिधूस्रः ।

मुहुर्वदन् किञ्चिदलक्षितार्थं

मुदं तयोरङ्कगतस्ततान ॥ ४३ ॥

स्थाने खलङ्गिः पतङ्गिः कचित् कस्मिंश्चित् स्थले अखलङ्गिः
अपतङ्गिः तथा क्वचित् कस्मिंश्चित् प्रदेशे प्रकम्प्यैः कम्पनयुक्तं
क्वचित् कस्मिंश्चित् प्रदेशे नास्ति कम्प्यो येषां तथोक्तैः कम्पन
हितैः लीलया क्रीडया यत् चलनं गमनं तस्य प्रयोगैः व्यापारैः
निमित्तभूतैः तयोः पित्रोः माता च पिता च तयोः । एक
शेषद्वन्द्वः । जननीजनकयोः पार्वतीशिवयोः मुदं हर्षं सन्तोष
मिति यावत् वर्धयति स्म ततानेत्यर्थः । प्रथमचलनशिक्षाय
बालस्य पतनापतनादौ नि कार्याणि पित्रोः हर्षजनकानौ नि
भावः ॥ ४२ ॥

अहेत्विति ॥ गृहाङ्गणे भवनचत्वरे यत् क्रीडनं लीला
तन निमित्तेन धूलिभिः रजोभिः धूस्रः धूस्रः तथा अङ्गण
उत्सङ्गं गतः प्राप्तः स बालः । कर्ता । अहेतुना अकारण
हासेन हसितेन क्षुरितः शोभितः मिश्रित इति यावत् आननं
मुखमेव इन्दुः चन्द्रः यस्य तथाभूतः तथा मुहुः वारंवारम्
अलक्षितः अव्यक्तः अर्थो यस्य तथोक्तं अस्फुटत्वादिति भावः ।
किञ्चित् अल्पं वाक्यमिति शेषः । वदन् उच्चारयन् सन् तयोः
जननीजनकयोः मुदं हर्षं ततान कृतवान् । बालस्यास्फुटं
वाक्यं मातापित्रोः महाहर्षजनकमिति भावः ॥ ४३ ॥

(८) सलीलम् ।

(९) गृहाङ्गण ।

गृह्णन्विषाणे हरवाहनस्य

स्पृशन्नुमा(१)केसरिणं सखीलम् ।

स भृङ्गिणः सूक्ष्मतरं शिखाग्रं

कर्षन् बभूव प्रमदाय पित्रोः ॥ ४४ ॥

एको नव द्वौ दश पञ्च सप्ते-

त्यजीगता(२)न्नात्ममुखं प्रसार्य ।

महेशकण्ठोरगदन्तपङ्क्तिं

(३)तदङ्कगः शैशव(४)मौग्धमैशिशः ॥ ४५ ॥

गृह्णन्निति ॥ हरस्य शिवस्य वाहनस्य वृषस्य सम्बन्धिनो विषाणे शृङ्गे गृह्णन् धारयन् । तथा उमायाः गौर्याः सम्बन्धिनं केसरिणं सिंहम् । केसराः सन्त्यस्य तथोक्तं वाहनमित्युक्तम् । सखीलम् अनायासं यथा तथा । बालस्य लोकोत्तरशक्तिसम्पत्त्यादिति भावः । स्पृशन् आक्रमन् तथा भृङ्गिणः गणभेदस्य सूक्ष्मतरम् अतिसूक्ष्मं शिखायाः चूडायाः अग्रम् अग्रभागं कर्षन् आक्षिपन् स बालकः । कर्ता । पित्रोः पार्वतीशिवयोः सम्बन्धिने प्रमदाय आह्लादाय बभूव जातः । प्रमदायेति क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ॥ ४४ ॥

एक इति ॥ तस्य महेशस्य अङ्कगः उत्सङ्गस्थः ईशस्यापत्यं पुमान् ऐशिशः महेश्वरतनयः । कर्तृभूतः । आत्मना स्वहस्तेन करणेन सुखम् उग्ररस्येति शेषः । कर्मभूतम् । शैशवेन बालत्वेन सुगन्धस्य भावः मौग्धं सौन्दर्यं यास्मान् कर्मिण तत् यथा तथा प्रसार्य महेशस्य शिवस्य कण्ठे व्रीवायाम् उरगस्य माला-

(१) केसरिणः सटालीः ।

(२) मञ्जु ।

(३) तदङ्कगः ।

(४) तुलसीति, सुगन्धमैशिशः ।

कपर्दिकण्टकपालदाम्भो-

ऽङ्गुलिं प्रवेशाननकोटरेषु ।

दन्तानुपात्तुं रभसी बभूव

मुक्ताफलभ्रान्ति(पू)करः कुमारः ॥ ४६ ॥

शम्भोः शिरोऽन्तःसरितस्तरङ्गान्

विगाह्य गाढं शिशिरान्रसेन ।

(६)स जातजाड्यं निजपाणिपद्म-

मतापयङ्गालविलोचनाम्नौ ॥ ४७ ॥

रूपस्येति भावः या दन्तानां वदनानां पङ्क्तिः श्रेणी ताम् एक
नव द्वौ दश पञ्च सप्त इति इत्थं प्रकारेण अजीगणत् गणया
मास । निजन्ताङ्गणघातोर्लुङ् ॥ ४५ ॥

कपर्दीति ॥ कुमारः बालः । कपर्दिनः शिवस्य कण्ठान्तं
कण्ठदेशे यत् कपालानां नृकपालानां दाम माला तस्य
आननकोटरेषु मुखकूपेषु अङ्गुलिं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा
मुक्ताफलानां मौक्तिकानां भ्रान्तिं भ्रमं करोति जनयतीति
तथोक्तः सन् दन्तान् कपालस्थितानिति शेषः । उपात्तुं ग्रहीतुं
रभसी सवेगः व्यग्र इति यावत् । “रभसो वेगहर्षयोः” इत्य-
मरः । बभूव जातः ॥ ४६ ॥

शम्भोरिति ॥ स कुमारः । कर्ता । शिशिरान् शीतलान्
शम्भोः शिवस्य शिरसः अन्तर्मध्ये या सरित् मङ्गा तस्याः
सम्बन्धिनः तरङ्गान् प्रवाहान् रसेन हर्षेण आनन्देनेति
यावत् । गाढं निविडं यथा तथा विगाह्य मज्जयित्वा अतएव
जातं शीतलतमिति शेषः । जाड्यं अङ्गुल्यं यस्य तथोक्तं निज-
पाणिपद्मं स्वकीयहस्तपद्मं भाले ललाटे यत् विलोचनं

(५) करान्, धरः ।

(६) सञ्जातजाड्यः ।

किञ्चित्कलः (७) भङ्गुरकन्धरश्च

नमज्जटाजूटधरस्य शम्भोः ।

प्रलम्बमानं किल कौतुकेन

चिरं चुचुम्बे मुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥

इत्थं शिशोः (८) शैशवकेलिवृत्तैः

मनोभिरामैर्गिरिजागिरीशौ ।

(९) मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ

दिवानिशं नाविदतां कदाचित् ॥ ४९ ॥

नयनं तस्य सम्बन्धिनि अम्नौ अनले अतापयत् उष्णं कृतवान् ।
रथा काञ्चित् शीतलपाणिमम्नौ तापयति तद्वदिति भावः
॥ ४७ ॥

किञ्चिदिति ॥ किञ्चित् अल्पं यथा तथा भङ्गुरा बालत्वात्
भङ्गशीला कन्धरा कण्ठं यस्य तथोक्तः स बालः । नमत् दौघ-
त्वात् पतत् यत् जटाजूटं केशकलापः तस्य धरः तथोक्तस्य
तस्य शम्भोः शिवस्य सम्बन्धिनं प्रलम्बमानम् आश्रयमाणं
कलं मधुरं मुकुटे मुकुटदेशे यः इन्दोः चन्द्रस्य खण्डः शकलम्
पर्ध्वचन्द्र इत्यर्थः । “भित्तं शकलखण्डे वा” इत्यमरः । तं कौतु-
केन आनन्देन चिरं बहुक्षणं चुचुम्बे किल ॥ ४८ ॥

इत्यमिति ॥ गिरिजा पार्वती च गिरीशः शिवश्च तौ ।
कर्तारौ । मनोभिरामैः चित्तहारिभिः इत्थं एवंभूतैः पूर्वोक्तै-
रित्यर्थः । शिशोः बालस्य सम्बन्धिभिः शैशवकेलिवृत्तैः बाल्य-
क्रीडाचरितैः । “वृत्तं पद्ये चरित्रे लिख्यतीते दृढनिश्चले”
इत्यमरः । मनसः चित्तस्य सम्बन्धी यो विनोदः आनन्दः तत्र
यः एकः अद्वितीयः रसः स्वादः तच्च प्रसक्तौ आसक्तौ सन्तौ

(७) भङ्गुरकण्ठरस्यः । (८) कौतव । (९) मुदा ।

इति बहुविधं बालक्रीडाविचित्रविचेष्टितं
 ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन्।
 अलभत परां (१)बुद्धिं षष्ठे दिने नवयौवनं
 स किल सकलं शास्त्रं शस्त्रं विवेद (२)विभुर्यया ॥५०॥

कदाचित् कस्मिंश्चिदपि समये इत्यर्थः । दिवानिशं दिवारात्रं
 न अविदतां दिवानिशं न बुद्धवन्तावित्यर्थः । पुत्रोत्सवानन्द-
 विह्वलत्वादिति भावः ॥ ४८ ॥

इतीति ॥ इति एवंभूतं बहुविधं विविधप्रकारं ललित-
 ललितं ललितप्रकारम् । प्रकारे गुणवचनस्य द्विर्भावः । अतिम-
 नोहारौत्थर्थः । सान्द्रानन्दं सान्द्रः घनः आनन्दो यत्र तथोक्तं
 मनोहरं चित्तहारि बालक्रीडायाः बाष्पलीलायाः सम्बन्धि
 विचित्रं अद्भुतं विचेष्टितं विहारं चरित्रमिति यावत् चेष्टा-
 मित्यर्थः । आचरन् कुर्वन् विभुः कार्यकुशलः स सुतः षष्ठे
 दिने पराम् उत्कृष्टां बुद्धिं धिषणां प्रप्तामित्यर्थः । नवयौवनं
 तारुण्यञ्च अलभत प्राप्तवान् । यया बुद्ध्या प्रज्ञावलीन सकलं
 सर्वं शास्त्रं व्याकरणादीनि शास्त्राणीत्यर्थः । शस्त्रं धनुर्विद्य
 दीनि शस्त्राणीत्यर्थः । जातावेकवचनम् । विवेद किल ज्ञा-
 वानेव । किलशब्दोऽत्रावधारणार्थः । पूर्वजन्मार्जितसंस्का-
 वशादिति भावः । हरिणीच्छन्दः ॥ ५० ॥

इति श्रीचेत्रमोहनकृतया मोहिनौसमाख्यया व्याख्यया
 समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महा-
 काव्ये कुमारोत्पत्तिर्नाम एकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

अथ प्रपेदे त्रिदशैरशेषैः

क्रूरासुरो(१)पञ्चवदुःखितात्मा ।

पुलोमपुत्रीदयितोऽन्धकारिं

(२)पत्नीव तृष्णातुरितः पयोदम् ॥ १ ॥

(३)दृप्तारिसंचासखिलीकृतात् स

कथञ्चिदम्भोदविहारमार्गात् ।

अवातताराभि गिरिं (४)गिरौश-

गौरौपदन्यासविशुद्धमिन्द्रः ॥ २ ॥

अथेति ॥ अथ पुत्रस्य विद्याप्राप्त्यनन्तरं पुलोमः तदभिधे-
यस्य असुरराजस्य या पुत्री कन्या शचीत्यर्थः । तस्याः सम्बन्धी
दयितः प्रियः इन्द्र इत्यर्थः । कर्ता । क्रूरस्य तीव्रस्य असुरस्य
तारकाभिधेयस्य सम्बन्धी यः उपद्रवः अत्याचारः स्वस्थान-
ताडनादिकः तेन हेतुना दुःखितः जातक्लेशः आत्मा यस्य
तथोक्तः । तथा तृष्णया पिपासया आतुरितः पीडितः सन् ।
नास्ति शेषो येषां ते अशेषास्तैः त्रिदशैः सुरैः सह । पत्नी
पत्नी चातक इत्यर्थः । पयः जलं ददातीति पयोदः मेघः
वमिव । अन्धकस्य अन्धकनाम्नः असुरस्य अरिः शत्रुः
तद्दिनाशकत्वादिति भावः । तं हरं प्रपेदे प्राप्तवान् । पूर्णोप-
मेयम् ॥ १ ॥

दृप्तेति ॥ स इन्द्रः देवराजः । कर्ता । दृप्तात् अभिमानिनः
परैः शत्रोः तारकात् संव्रासेन भयेन खिलीकृतात् बद्धी-
कृतात् दुरवगाह्यमानौकृतादित्यर्थः । अम्भोदानां मेघानां यः

(१) उपद्रव । (२) पत्नीव तृष्णाव्यथितः, तृष्णातुरश्चातकवत् ।

(३) दृप्तासुरव्रास ।

(४) गिरिश ।

संक्रन्दनः स्यन्दनतोऽवतीर्थ

मेघात्मनो मातलिदत्तहस्तः ।

(५) पिनाकिनोऽथालयमुच्चचाल

शुचौ (६) पिपासाकुलितो यथान्धः ॥३॥

द्वतस्ततोऽथ प्रतिविम्बभाजं

विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ ।

विहारः सञ्चारः तस्य मार्गः व्योमेत्यर्थः । तस्मात् गिरीशस्य
हृदस्य गौर्याः पार्वत्याश्च सम्बन्धी यः पदव्यासः चरणार्पणं
तेन विशुद्धं पूतं गिरिं कैलासं अभि अभिमुखम् । अभिशब्द-
योगे द्वितीया । कथञ्चित् क्लेशेनेत्यर्थः । अवाततार उत्तरित-
वान् अवरोहोऽित्यर्थः । कार्यप्रार्थी गुरुजनसमौपं सभयं गच्छ-
तीति भावः ॥ २ ॥

संक्रन्दन इति ॥ अथ कैलासे अवरोहणानन्तरं संक्रन्दनः
इन्द्रः । कर्ता । मातलवे स्वसारथये दत्तः अर्पितः करः सहस्त्रः
येन तथोक्तः सन् । सहस्त्रेण मातलिहस्तमवलम्ब्येत्यर्थः ।
सहस्त्रेणान्यहस्तावलम्बनं विना न कश्चिदुच्चस्थानादवत-
रितुं शक्नोतीति भावः । मेघः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य मेघा-
त्मनः स्यन्दनतः रथात् । पञ्चमीस्थाने तसिन् । अवतीर्थ
अवरोह । शुचौ ग्रीष्मसमये पिपासया तृणया आकुलितः
पौडितः जनः अन्धः यथा वारीव । पिनाकः पिनाकसं-
ज्ञकं धनुर्विद्यतेऽस्य तस्य पिनाकिनः शिवस्य आलयं यत्र
उच्चचालं जगाम । अत्रापि पूर्णपिमा ॥ ३ ॥

इत इति ॥ अथ शिवालयप्राप्त्यनन्तरं स इन्द्रः । कर्ता ।
स्फटिकाद्रेः स्फटिकमयपर्वतस्य कैलासस्य भूमौ पृथिव्यामि-

(५) पिनाकिरम्यालयम् । (६) पिपासाकुलवज्रलीघम् ।

(७) अपि ।

आत्मानमध्येकमनेकधा स
 व्रजन्विभोरास्पदमाससाद ॥ ४ ॥
 विचित्रचक्षुःशृणुभिर्द्भिः(८)सङ्ग'
 सौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।
 स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठत्
 सौधाङ्गणद्वारमनङ्गशयोः ॥ ५ ॥

त्यर्थः । इतस्ततः यत्र तत्र व्रजन् धावन् अतएव प्रतिविम्ब-
 भाजं प्रतिविम्बितं लब्धप्रतिविम्बमित्यर्थः । एकं एकसंख्यमपि
 आत्मानं स्वदेहं अनेकधा अनेकप्रकारं बहुसंख्यकमित्यर्थः ।
 विलोकमानः पश्यन् सन् । कैलासस्य स्फटिकमयत्वादिति
 भावः । विभोः प्रभोः हरस्य आस्पदं स्थानं भवनमित्यर्थः ।
 आससाद प्राप्तवान् ॥ ४ ॥

विचित्रेति ॥ स इन्द्रः । कर्ता । विचित्राणां अनेकवि-
 धानां चक्षुतां दीप्यमानानां मणीनां रत्नानां याः भङ्गयः
 रचनाभेदाः तासां सङ्गः सम्पर्कः यस्य तं तथोक्तं नानावर्ण-
 रत्नसूचितमित्यर्थः । तथा अतिचण्डं अतिभयङ्करं, सौवर्णः
 सुवर्णमयः यो दण्डः यष्टिः तम् । कर्मभूतम् । दधता धारयता
 नन्दिना नन्दिनामध्येन गणेन । कर्त्रा । अधिष्ठितं अधि-
 श्रितम् । रक्षकतयेति भावः । अनङ्गशयोः कामारिः शिवस्य
 सौधस्य इत्यस्य सम्बन्धिनः अङ्गणस्य चत्वरस्य यत् द्वारं तत् ।
 “अङ्गणं चत्वरजिरे” इति “स्त्री द्वारं प्रतीकारः” इति
 वामरः । कर्मभूतम् । अर्धतिष्ठत् प्राप्तवान् । प्रभोद्वारं रचन्
 तत्र तस्यावित्यर्थः । ५ ॥

ततः (६)स कक्षाहितहिमदण्डो
 नन्दी सुरेन्द्रं प्रतिपद्य सद्यः ।
 प्रतोषयामास (१)सुगौरवेण
 गत्वा (२)शशंस स्वयमीश्वरस्य ॥ ६ ॥
 भूसंज्ञया(३)नेन कृताभ्यनुज्ञः
 सुरेश्वरं तं जगदीश्वरेण ।
 प्रवेशयामास सुरैः पुरोगः
 समं स नन्दी सदनं (४)सदस्य ॥ ७ ॥

तत इति ॥ ततः इन्द्रस्य शिवहर्म्यद्वारप्राप्त्यनन्तरं स
 नन्दी नन्दिनामको गणः । कर्ता । सुरेन्द्रं देवेन्द्रं प्रतिपद्य
 आसाद्य सद्यः तत्क्षणं अविलम्बेनेत्यर्थः । कक्षे भुजाधःप्रदेशे
 आहितः स्थापितः निहित इति यावत् । हिमदण्डः सुवर्ण-
 यष्टिः येन स तथोक्तः सन् सुष्ठु गौरवं आदरः तेन स्वागतप्रश्ला-
 दिनेत्यर्थः । प्रतोषयामास सन्तोषयामास । स्वयं गत्वा नत्व-
 न्येनैति भावः । ईश्वरस्य शिवस्य । सम्बन्धविवक्षया ईश्वरस्येत्यत्र
 ईश्वरमिति कर्मस्थाने षष्ठौप्रयोगः । शशंस विज्ञापयामास च ।
 ससुरदेवेन्द्रागमनं निवेदयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥

भूसंज्ञयेति ॥ स नन्दी । कर्ता । अनेन सम्प्रुखंस्थितेने
 त्यर्थः । जगतां ईश्वरेण हरिण । कर्त्ता । भूसंज्ञया भूसंज्ञेता
 भूकुटीभङ्गेत्यर्थः । कृता दत्तेत्यर्थः । अभ्यनुज्ञा अनुशास
 अनुमतिरिति यावत् । देवेन्द्रप्रवेशार्थमिति भावः । यस
 तथोक्त । अतएव पुरोगः अग्रवर्ती सन् तं सुराणां देवानां

(६) स्वकक्षा । (१) स गौरवेण । (२) सदोमण्डलम् ।
 (३) तेन । (४) हरस्य ।

स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गरिष्ठैः

गणैरनेकैर्विविधस्वरूपैः ।

(५)अधिष्ठितं संसदि (६)रत्नमय्यां

(७)सहस्रनेत्रः शिवमालुलोके ॥ ८ ॥

(८)कपर्द(९)मुद्गङ्गमहीनमूर्ध-

रत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिः ।

दधानमुच्चैस्तरमिद्वधातोः

सुमेरुशृङ्गस्य समत्वमाप्तम् ॥ ९ ॥

इन्द्रं इन्द्रं सुरैः देवैः समं मार्धं अस्य जगदीश्वरस्य सम्बन्धि
सत् सुन्दरं सदनं भवनं प्रवेशयामास प्रवेशितवान् ॥ ७ ॥

स इति ॥ स सहस्रं सहस्रसंख्यकानि नेत्राणि नयनानि
यस्य तथोक्तः इन्द्रः । इन्द्रस्य सहस्रनेत्रत्वादिति भावः ।
चण्डिभृङ्गिप्रमुखैः चण्डिभृङ्गिप्रभृतिभिः गरिष्ठैः गुरुतरैः । तथा
विविधानि नानाप्रकाराणि स्वरूपाणि आकृतयः येषां तथोक्तैः
अनेकैः बहुभिः गणैः प्रमथ्यन्ते । सङ्गति पदमध्याहार्यम् ।
रत्नमय्यां मणिनिर्मितायां संदास सदसि अधिष्ठितं स्थितं
शिवं हरं मालुलोके दृष्टवान् ॥ ८ ॥

अथ कपर्पेत्यादिभिस्त्रयोदशभिः श्लोकैः शिवं वर्णयति—

कपर्पेति ॥ उद्गङ्गं उत्क्षिप्य भुजङ्गरज्जुभिः संयतं तथा
उल्लसद्भिः स्फुरद्भिः अतएव अहीनां सर्पाणां ये इनाः स्वामिनः
वासुकिप्रभृतयः महासर्पाः तेषां मूर्धसु मस्तकेषु यानि
रत्नानि मणयः तेषां अंशुभिः किरणैः भासुरं उज्ज्वलं तथा
उच्चैस्तरं अत्युच्चं कपर्दं जटाजूटं दधानं बिभ्रतम् । अतएव

(५) अधिष्ठितायां सदिति । (६) रत्नवत्याम् । (७) सहस्रलोकः ।

(८) कन्दर्पम् । (९) ऊर्ध्वस्त्रमहाहि, उदन्धमहाहि ।

विभ्राणमुत्तुङ्ग(१)तरङ्गमालां
 गङ्गां जटाजूट(२)तटं भजन्तीम् ।
 गौरीं तदुत्पङ्गजुषं हसन्ती-
 मिव स्वफेनैः शरदभशुभ्रैः ॥ १० ॥
 गङ्गा(३)तरङ्गप्रतिविम्बितैः (४)स्वैः
 (५)बहूभवन्तं शिरसा मुधांशुम् ।
 चलन्मरौचिप्रचयै(६)स्तुषार-
 गौरैर्हिमयोतितमुद्बहन्तम् ॥ ११ ॥

इहाः दीप्ताः धातवः गैरिकाटयो यत्र तथोक्तस्य सुमेरुशृङ्गस्य
 काञ्चनाद्रेः समत्वं तुल्यत्वं प्राप्तं गतम् ॥ ८ ॥

विभ्राणमिति ॥ उत्तुङ्गा वृद्धिङ्गता उन्नतगामिनौत्यर्थः ।
 तरङ्गमाला प्रवाहपङ्क्तिः यस्याः तथाभूताम् । तथा जटाजूटस्य
 कपर्दस्य तटं सामीप्यं भजन्तीं तत्र मञ्चारिणीमित्यर्थः । तथा
 शरदभ्रवत् शरत्कालीनमेघवत् शुभ्रैः शृङ्गवर्णैः स्वस्याः फेनैः ।
 फेनस्य शृङ्गत्वादासमास्यम् । तस्य हरस्य उत्पङ्गजुषं हराङ्ग-
 सेविनीं गौरीं पार्वतीं हसन्तीमिव । मण्डीत्वादिति भावः ।
 पतिस्तामङ्गे मान्तु मस्तके धृतवान् अतस्त्वत्तोऽहं पत्युः प्रिय-
 तमेत्युपहास्यं कुर्वतीमिव स्थितामित्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।
 गङ्गां विभ्राणं उद्बहन्तं धारयन्तमिति यावत् ॥ १० ॥

गङ्गेति ॥ पुनः किंविधम् । गङ्गायाः शिरःस्त्राया इति
 भावः । ये तरङ्गाः कल्लोलाः तेषु प्रतिविम्बितैः प्रतिफलितैः
 स्वैः स्वकीयैः । अवयवैरिति शेषः । बहूभवन्तं बहुलीभवन्तम्

(१) कपाळः । (२) तलम् । (३) तरङ्गैः ।
 (४) तैः । (५) बहूभवन्तम् । (६) तुषारैर्गौरैर्दिग्भ्योतितम् ।

भालस्थले लोचन(७)मेधमान-
 धामाधरौभूतरवौन्दुनेत्रम् ।
 युगान्तकालोचितहृदयवाहं
 मीनध्वजप्लोषणमादधानम् ॥ १२ ॥
 महार्हैरत्नाञ्चितयो(८)रुदारं
 स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् ।

अनेकीभवन्तमिति यावत् । सुधांशुम् इन्दुं शिरसा मस्तकेन
 करणेन उदहन्तं धारयन्तम् । अतएव तुषारवत् हिमवत्
 गोरेः शुक्लैः तथा चलन्त्यः प्रसरन्त्यः याः मरौचयः किरणाः
 तामां प्रचयाः समूहाः तैः हिमद्योतितम् । हिमस्य हिम-
 संघातस्येव द्योतः द्युतिः दीप्तिरिति यावत् जातोऽस्य तथोक्तं
 हिमवद्दीप्तिमन्तमित्यर्थः । मस्तकस्थगङ्गातरङ्गसम्पर्कप्रतिफल-
 तानेकचन्द्रकान्तिभिर्धवलाङ्गस्यापि शिवस्याधिकधवलौभूतत्व-
 मिति भावः ॥ ११ ॥

भालेति ॥ भालस्थले ललाटप्रदेशे एधमानेन वर्धमानेन
 धाम्ना तेजसा अधरौभूतं पराजितं रवौन्दू सूर्याचन्द्रमसावेव
 नेत्रे नयने येन तथाभूतं तदधिकतेजस्विनमित्यर्थः । अथवा
 एधमानं वर्धमानं धाम तेजः यस्य तथाभूतम् । तथा युगान्त-
 काले कल्पान्तसमये उचितः परिचितः निर्गलितत्वादिति
 भावः । हृदयवाहः अनलः यस्मात् तथोक्तम् अतएव मीनध्वजस्य
 कन्दर्पस्य प्लोषणं दाहकं दहनमिति यावत् । आदधानम्
 उदहन्तम् ॥ १२ ॥

महार्हैति ॥ पुनः किंविधम् । महार्हाणि बहुमूल्यानि
 यानि रत्नानि मणयः तैः अञ्चिते खचिते तथोक्तयोः । अतएव

कर्णस्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्या-

मुपासितं कुण्डलबोद्धलेन ॥ १३ ॥

(६) स्वबद्धया कण्ठकयेव नील-

माणिक्यमय्या कुतुकेन (१) गौर्याः ।

नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या

कान्त्या महत्या (२) सुविराजमानम् ॥ १४ ॥

कालार्दितानां त्रिदशामुराणां

चितारजोभिः (३) परिपाण्डुराङ्गम् ।

समन्तात् चतुर्दिक्षु उदारम् अधिकं यथा तथा स्फुरत् भास-
मानं प्रभायाः कान्त्याः मण्डलं पुञ्जं ययोः तथोक्तयोः कुण्ड-
लयोः कर्णालङ्कारभेदयोः क्लेन व्याजेन कर्णयोः श्रवणयोः
यो स्थितौ उपविष्टौ ताभ्यां शशौ चन्द्रश्च भास्करः सूर्यश्च
ताभ्याम् उपासितम् सेवितम् । अत्र कुण्डलयोश्चलेन सूर्य-
चन्द्रयोरागोप्यमाणत्वादुपकापङ्क्तयोः सङ्करः ॥ १३ ॥

स्वबद्धयेति ॥ पुनः किंप्रकारकम् । कुतुकेन कुतूहलेन
स्नेच्छयेत्यर्थः । स्नेन स्वयम् आत्मनेति यावत् । बद्धया अपि-
तया नीलमाणिक्यमय्या नीलवर्णमणिभेदप्रचुरया गौर्या
पार्वत्याः सम्प्रभिन्या कण्ठकयेव कण्ठालङ्कारेणैव । उत
प्रेक्ष्यम् । परिस्फुरन्त्या परितः विकसन्त्या नीलस्य श्याम-
वर्णस्य कण्ठस्य स्रगलदेशस्य महत्या प्रचुरया कान्त्या शोभया
सुविराजमानम् अतिशयेन दीप्यमानम् ॥ १४ ॥

कालार्दितानामिति ॥ पुनः कौटुम्भम् । कालेन प्रलय-
कालीनमृत्युनेत्यर्थः । ये अर्दिताः निहताः तथोक्तानां, त्रिदशाः

(६) सुबद्धया ।

(१) गौर्याः ।

(२) च विराजमानम् ।

(३) परिपाण्डुराङ्गम् ।

महम्महेभाजिन(४)मुङ्गताभ-

प्रालेयशैलश्रियमुद्धहन्तम् ॥ १५ ॥

पाणिस्थितब्रह्मकपालपात्रं

(५)वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाणम् ।

(६)नरास्थिखण्डाभरणं रणान्त-

मूलं विशूलं कलयन्तमुच्चैः ॥ १६ ॥

देवाश्च असुराः दैत्याश्च तेषां चितारजोभिः सृतमण्डपभस्मभिः
परिपाण्डुराणि परितः शक्तानि अङ्गानि अवयवाः यस्य तथा-
भूतम् । तथा मङ्गत् वृद्धत् परिणाहीति यावत् । महेभस्य
महागजस्य गजासुरस्येति भावः । अजिनं चर्म उद्धहन्तं
परिदधानम् । अतएव उन्नतम् उदितम् अस्मिन् मेघो दृष्टान्
तथोक्तः यः प्रालेयशैलः हिमाचलः तस्य श्रीरिव श्रीः कान्ति-
र्यस्य तथोक्तम् । अत्र निदर्शनालङ्कारः ॥ १५ ॥

पाणीति ॥ पुनः कौटुशम् । पाणी इत्ये स्थितं धृत-
मित्यर्थः । ब्रह्मणः कपालं मस्तकमेव पात्रं भिक्षापात्रमित्यर्थः ।
विरूपचेष्टितस्य ब्रह्मणः शिवशपेन ह्रियमस्तकत्वादिति
भावः । यस्य तथोक्तम् । तथा वैकुण्ठभाजा वैकुण्ठवासिनापि
विष्णुनापीत्यर्थः । अन्यैर्देवैः किमु वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः ।
कर्त्ता । निषेव्यमाणं पूज्यमानम् । तथा नराणां मनुष्याणाम्
पाणिस्थिखण्डाः एव आभरणानि अलङ्काराः यस्य तथाभूतम् ।
तथा रणे मंथामि यः अन्तः अवमानं योद्धृणमिति भावः ।
तस्य मूलं कारणम् । तथा उच्चैः वृद्धत् विशूलं विशूलाख्यमस्त्रं
कलयन्तं वृद्धन्तं धारयन्तमिति यावत् ॥ १६ ॥

(४) उन्नतः ।

(५) वैकुण्ठकङ्कालकरालकायम् ।

(६) सुरास्थिखण्डाभरणम्, सुरास्थिखण्डाभरणम् ।

पुरातनीं ब्रह्मकपालमालां

कण्ठे वहन्तं पुनराश्वसन्तीम् ।

(७) उद्गीतवेदां मुकुटेन्दुवर्षत्-

(८) सुधाभरौघाश्लवलब्धसंज्ञाम् ॥ १७ ॥

सलीलमङ्गस्थितया गिरौन्द्र-

पुत्र्या नवाष्टापद(९)वह्निभासा ।

विराजमानं शरदभ खण्डं

परिस्फुरन्त्याचिररोचिषेव ॥ १८ ॥

पुरातनीमिति । पुनः कीदृशम् । मुकुटे मस्तके यः इन्द्रः शिरोभूषणभूत इति भावः । तस्मात् वर्षन् यः सुधाभरः अद्भुतसमूहः तस्य सम्बन्धी यः ओघः प्रवाहः तस्मिन् यः आश्लवः सन्तरणं तेन हेतुना लब्धा प्राप्ता संज्ञा चैतन्यं यथा तथाभूताम् । अतएव पुनः भूयः आश्वसन्तीम् उज्जीवन्तीं ततश्च उद्गीतः पठितः वेदः श्रुतिः यथा तथोक्तां, पुरातनीं प्राग्भवां, ब्रह्मणां ये कपालास्तत्सम्बन्धिनीं स्रजं मालां, युगान्तरे अनेक-ब्रह्मसंहारकत्वादिति भावः । कर्मभूताम् । कण्ठे गलदेशे वहन्तं दधानम् ॥ १७ ॥

सलीलमिति ॥ पुनः किंभूतम् । नवस्य नूतनस्य अष्टापद-द्वेष्टः या वह्निः लता तस्याः भाः इव भाः यस्याः तथोक्तया “वह्नी तु व्रततिर्लता” इत्यमरः । तथा लीलया विहासेन मा-वर्तमानं सलीलं यथा तथा अङ्गस्थितया क्रोडवर्तिन्या गिरौ-न्द्रस्य पर्वतराजस्य पुत्र्या तनयया पार्वत्या परिस्फुरन्त्या, परितः विकसन्त्या प्रसरन्त्येति यावत् । अचिरं क्षणस्थायि रोचिः प्रभा-

(७) उद्गीर्णवेदाम्, उद्गीर्णवेदाम् ।

(८) सुधौघसंज्ञावत् ।

(९) तुल्यभासा ।

दृष्टान्धकप्राणहरं पिनाकं

(१)महासुरस्त्रौ(२)विधवत्वहेतुम् ।

करेण गृह्णन्त(३)मगृह्यमन्यैः

पुरा(४)अरक्षोषणकेलिकारम् ॥ १८ ॥

भद्रासनं काञ्चनपादपीठं

(५)महार्हमाणिक्यविभङ्गिचित्रम् ।

अधिष्ठितं चन्द्रमरौचिगौरै-

रुदौज्यमानं चमरैर्गणाभ्याम् ॥ २० ॥

यस्याः तथोक्तया विद्युतेत्यर्थः । शरदः शरत्कालस्य सम्बन्धि यत्
अभ्रं मेघः तस्य खण्डं शकलमिव विराजमानं दौष्यमानं
शोभमानमिति यावत् ॥ १८ ॥

दृष्टेति ॥ पुनः कौटुम् । दृष्टस्य अभिमानिनः अन्धकस्य
अन्धकाभिधेयासुरस्य प्राणानां हरं नाशनम् अन्धकर्तृनिन्दन-
मित्यर्थः । तथा महासुराणां त्रिपुरादीनां याः स्त्रियः पत्न्यः
तासां सम्बन्धि यत् विधवत्वं वैधव्यं पतिहीनत्वमिति यावत् ।
तस्य हेतुं कारणम् । त्रिपुरादीनां निन्दनत्वादिति भावः ।
तथा अन्यैः शिवभिन्नैः जनैः कर्तृभिः अगृह्यम् अधार्यं पिनाकं
पिनाकाभिधेयं स्वकीयं धनुः करेण हस्तेन करणेन गृह्णन्तं
धारयन्तम् । तथा पुरा पूर्वं कामस्य कन्दर्पस्य यत् प्रोषणं दाहः
तदेव केलिः लीला तस्य कारः साधकः तथोक्तं कामनिन्दन-
मित्यर्थः ॥ १८ ॥

भद्रासनमिति ॥ महार्हाणि महामूर्त्यानि यानि माणिक्य-
कानि मणयः तेषां विभङ्गिभिः रचनाभिः चित्रं नानारूपं

- (१) गजासुर । (२) विधवात्व । (३) असह्यशूलम् । (४) सुर ।
(५) महास्य ।

शस्त्रास्त्रविद्याभ्यस(६)वैकसक्ते
 सविस्मयैरेत्य गणैः (७)सुदृष्टे ।
 (८)नौराज्यमाने (९)स्फटिकाचलेन
 सानन्दनिर्दिष्टदृशं कुमारे ॥ २१ ॥
 तथाविधं शैलसुताधिनाथं
 पुलोमपुत्रीदयितो निरौक्ष्य ।

तथा भद्रं शुभम् आसनं पट्टवस्त्रादिनिर्मितमिति भावः । यत्र
 तथोक्तं काञ्चनस्य सुवर्णस्य पादपौठं सुवर्णमयसिंहासनम्
 अर्धाष्टितं तन्नासौनमित्यर्थः । तथा चन्द्रस्य इन्द्रोः ये मरौचयः
 किरणाः तद्वत् गौरैः शुक्लैः चमरैः बालमयव्यजनैः करणैः
 गणाभ्यां कर्तृभूताभ्याम् उभयोः पार्श्वयोर्दृष्टायमानाभ्यामिति
 भावः । उद्दीज्यमानं प्रेङ्गमानं सेव्यमानमित्यर्थः ॥ २० ॥

शस्त्रेति ॥ शस्त्राणां धनुःप्रभृतीनाम् अस्त्राणां सम्प्रोहना-
 दीनां सम्बन्धिनानां विद्यानाम् अभ्यसनं अभ्यासे शिक्षाया-
 मिति यावत् । एकं केवलं यथा तथा सक्ते अनुरक्ते । तथा
 विस्मयेन संभवेन सह वर्तमानैः सविस्मयैः साक्षर्यैः गणैः
 प्रमदैः । कर्तृभिः । एतत् तत्सन्निधिम् आगत्य सु अतिशयेन दृष्टे
 निरौक्षते । षड्दिनजातस्य बालस्याद्भुतशक्तित्वादिति भावः ।
 तथा स्फटिकाचलेन कैलासेन । कर्त्रा । तदधिष्ठातृदेवेनेति भावः ।
 नौराज्यमाने दीपालोकेन सेव्यमाने कुमारे तनये सानन्दं
 सहर्षं यथा तथा निर्दिष्टे अर्पितं दृश्यौ नयने येन तथोक्तम् ।
 सुतस्नेहेनेति भावः ॥ २१ ॥

तथेति ॥ पुलोक्षः पुलोमाख्यस्य ऋषेः पुत्री कन्या तस्याः
 सम्बन्धौ दयितः प्रियः इन्द्रः । कर्ता । तथाविधं पूर्वोक्तश्लोक-

(६) अवसक्ते, एकसक्तेः ।

(७) सुदृष्टम् ।

(८) संवीज्यमाने ।

(९) आम्बुकायाचलेन

आसीत् क्षणं क्षोभपरो (१)नु कस्य
मनो न हि क्षुभ्यति धामधानि ॥२२॥
विकस्वराम्भोजवनश्रिया तं
दृशं सहस्रेण (२)निरीक्षमाणः ।
(३)रोमालिभिः स्वर्गपतिर्बभासे
पुष्पोत्कराकीर्णं (४)इवाम्रशाखी ॥२३॥

वर्णितं शैलस्य सुता कन्या पार्वती तस्याः सम्बन्धिनम्
अधिनाथम् अधिपतिं हरं निरीक्ष्य दृष्ट्वा क्षणं मुहूर्तकालं न
तु चिरमिति भावः । क्षोभपरः विस्मितचित्तः आसीत् बभूव ।
अर्थान्तरन्यासेन क्षोभकारणं विवृणोति—ह्येति । तथाहि ।
धान्यां तज्जसां धानि आधारे कस्य जनस्य मनः चित्तं न
क्षुभ्यति क्षोभम् आप्नाति । अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः । महादेवस्या-
तामान्यतेजस्वितादिति भावः ॥ २२ ॥

विकस्वरेति ॥ स्वर्गस्य सम्बन्धी पतिः देवेन्द्रः । कर्ता ।
विकस्वराणि प्रफुल्लानि यानि अम्भोजानि पङ्कजानि तेषां
वनस्य श्रीः शोभव श्रीः शोभा यस्य तथोक्तेन दृशं नयनानां
सहस्रेण सहस्रसंख्यकनयनैरित्यर्थः । तं हरं निरीक्षमाणः
अवलोकमानः अतएव रोम्णाम् आलिभिः श्रेणीभिः रोमाञ्चैः
इत्यर्थः । युक्तः सन् । पुष्पाणां कुसुमानां यः उत्करः समूहः
तेन आकीर्णः व्याप्तः आम्रशाखी चूतवृक्षः इव बभासे दिदीपे ।
अत्र महेन्द्रस्य हरदर्शनजनितरोमाञ्चव्याप्तशरीरत्वात् कुसुम-
व्याप्तरसालवृक्षसाम्यमिति भावः ॥ २३ ॥

(१) अथ कस्य, अत्र कस्य, अन्तकस्य । (२) निरीक्षमाणः ।
(३) सर्वाङ्गनेत्रोद्युपतिः, सर्वाङ्गनेत्रेण द्युपतिः ।
(४) इवाम्रशाखी ।

दृष्ट्वा सहस्रेण दृशां महेश-

मभूत् कृतार्थो(५)ऽतितरां महेन्द्रः ।

(६)सर्वाङ्गजातं तदथो (७)विरूप-

(८)मिव (९)प्रियाकोपकरं विवेद ॥ २४ ॥

ततः कुमारं कनकाद्रिसारं

पुरन्दरः प्रेक्ष्य धृतास्त्रशस्त्रम् ।

महेश्वरोपान्तिकवर्तमानं

शत्रोर्जयाशां मनसा बबन्ध ॥ २५ ॥

दृष्टेति ॥ महान् इन्द्रः महेन्द्रः । कर्ता । दृशां नयनानां सहस्रेण । करणेन । महान् ईशः महेशः तं कर्मभूतं दृष्ट्वा निरीक्ष्य अतितरां भृशं यथा तथा कृताः चरिताः अर्थाः कृत्यानि येन ब्रथोक्तः अभूत् बभूव । अथो शिवसाक्षात्कारानन्तरं सर्वाणि यानि अङ्गानि अवयवाः तेषु जातम् उत्पन्नं विरूपं रोमाञ्चजनितविरुद्धरूपं प्रियायाः स्वपत्न्याः कोपकरं क्रोधोत्पादकमिव विवेद जज्ञे । रोमाञ्चानां स्वपत्नीजनितत्वशङ्कयेति भावः ॥ २४ ॥

तत इति ॥ ततः तदनन्तरं पुरन्दरः महेन्द्रः । कर्ता । कनकाद्रेः सुमेरोरिव सारो बलं यस्य तथोक्तं महाबलवन्तमित्यर्थः । अतएव धृतानि शिञ्चितानि अस्त्राणि धनुरादीनि शस्त्राणि समोहनादीनि च येन तथाभूतं कुमारं कर्मभूतं महेश्वरस्य हरस्य उपान्तिके सन्निधौ वर्तमानं तिष्ठन्तं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा शत्रोः तारकासुरस्य जये पराजये या आशा प्रत्याशा तां मनसा

(५) खलु तेन शक्रः ।

(६) सर्वाङ्गजातं विकलम्, सर्वाङ्गजानेन्द्रदलम् । (७) विपूरम् ।

(८) पुरा । (९) प्रियालोकपरम्, प्रियाकोपपरः ।

श्रीनीलकण्ठ दुपतिः पुरोऽस्ति

(१)त्वयि प्रणामावसरं (२)प्रतीच्छन् ।

(३)सहस्रनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्र

(४)दृष्ट्या प्रसाद(५)प्रगुणो (६)महेश ॥२६॥

इति प्रबद्धाञ्जलि रेत्य नन्दी

निधाय कक्षामभि (७)हेमवेचम् ।

ववन् दधार । बालस्याद्भुतबलवत्त्वाच्छत्रुजयाया महेंद्रस्य
मनसि जातेति भावः ॥ २५ ॥

अथ युग्मे नेन्द्रं प्रति हरं प्रसन्नं कुर्वन्नाह—

श्रीति ॥ हे श्रीनीलकण्ठ श्रीसहितशिव दुपतिः स्वर्ग-
तिः इन्द्रः । कर्ता । त्वयि भवति विषये प्रणामस्य प्रणतेः
प्रवसरं कालं प्रतीच्छन् प्रतीक्षमाणः प्राप्तुमिच्छन्नित्यर्थः ।
अन् पुरः सम्मुखे अस्ति वर्तते । हे त्रिनेत्र त्रीणि नेत्राणि
स्य तथोक्त । हे महेश हर अत्र सम्मुखस्य सहस्रं सहस्र-
पञ्चकानि नेत्राणि नयनानि यस्य तथोक्ते इन्द्रे दृष्ट्या दर्श-
न दर्शनदानेनेत्यर्थः । प्रसादे प्रसन्नतायां प्रगुणः प्रवणः भव
सादार्थ्येने प्रसन्नो भवितुमर्हसीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इतीति ॥ अथ अनन्तरं नन्दी नन्दिनामधेयो गणः ।
र्ता । हेनः सुवर्णस्य सम्बन्धं यत् वेत्तं यष्टिः तत् कर्मभूतं
त्वां प्रकोष्ठम् अभि सम्मुखम् । अभिशब्दयोगे कक्षामिति
नौया । निधाय स्थापयित्वा प्र प्रकर्षेण बद्धः रचितः अञ्जलिः

(१) तव । (२) च पृच्छन्, प्रतीक्षन् ।

(३) सहस्रनेत्रोऽत्र भव त्रिनेत्र, सहस्रनेत्रं प्रसर त्रिनेत्रम् ।

(४) दृष्ट्वा । (५) प्रवणः । (६) महेशः । (७) हेमदण्डम् ।

प्रसादपात्रं पुरतो (८)भविष्णु-

रथ स्मरारातिमुवाच वाचम् ॥ २७ ॥

(९)पुरा (१)सुरेन्द्रं सुरसङ्घसेव्यं

(२)त्रिलोकसेव्यस्त्रिपुरासुरारिः ।

प्रौत्था (३)सुधासारनिधारिण्येव

ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ॥ २८ ॥

किरीटकोटीच्युतपारिजात-

(४)पुष्पोत्करेणानमितेन मूर्ध्ना ।

येन तथोक्तः सन् पुरतः अग्रतः एतत् आगत्य प्रसादस्य प्रसन्न-
तायाः पात्रं योग्यो भविष्णुः भवितुमिच्छति; सन् । प्रभोः पारि-
लौकिकलाभेनेति भावः । स्मरस्य कामस्य यः अरातिः श-
तं हरम् इति पूर्वश्लोकोक्तां वाचं वाक्यम् उवाच स-
वान् ॥ २७ ॥

पुरेति ॥ नान्दिनिवेदनानन्तरं त्रिलोकसेव्यः त्रैलोक्यव-
नीयः त्रिपुरासुरस्य त्रिपुरनामधेयस्य दैत्यस्य अरिः शत्रुः हरः
कर्ता । सुराणां देवानां यः सङ्घः समूहः तेन सेव्यं पूजनी-
सुरेन्द्रं देवेन्द्रम् । कर्मभूतम् । प्रौत्था स्नेहेन । हेतौ तृतीया
सुधायाः अमृतस्य यः आसारः धारासम्पातः तस्य निधारि-
वर्धिण्येव विलोकनेन दृष्ट्या पुरा प्रथमम् अनुजग्राह दृष्टिदाने
अनुगृहीतवानित्यर्थः । मृत्यानामुपरि स्वामिनामनुकूलदा-
पातस्य महानुग्रहसूचकत्वादिति भावः ॥ २८ ॥

(८) भविष्णुमध्यन्धकारातिम्, भविष्णुरधिस्मरारातिम् ।

(९)सुदा । (१) असुरारिम् । (२) त्रैलोक्यसेव्यः, त्रैलोक्यसेव

(३) सुधासारविसारिणां, सुधाःसारनिधारिणा ।

(४) पुष्पेण भक्त्या ।

(५)स्वर्गैकवन्द्यो (६)जगदेकवन्द्यं
तं देवदेवं प्रणनाम देवः ॥ २९ ॥
अनेकलोकैकनमस्क्रियार्हं
महेश्वरं तं (७)त्रिदशेश्वरः सः ।
भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः
पात्रं पवित्रं परमं बभूव ॥ ३० ॥

किरीटेति ॥ स्वर्गे एव एकं मुख्यं यथा तथा वन्द्यः पूजनीयः
देवः इन्द्रः । कर्ता । आर्नामतेन अवनतेन विशेषणभूतेन ।
अतएव करीटस्य मुकुटस्य याः कोट्यः अग्राणि ताभ्यः च्युतः
अधःपतितः यः पारिजातपुष्पाणां मन्दारकुसुमानां सन्धन्वी
उत्करः समूहो यस्मात् तथोक्तेन मूर्ध्ना मस्तकेन । करणेन ।
जगताम् । कर्तृभूतानाम् । एकं अद्वितीयमेव वन्द्यं पूजनीयं
तं पूर्वोक्तं देवानां सुराणां देवम् ईश्वरं हरं प्रणनाम नम-
स्कृतवान् । सर्वेषां वन्द्यत्वेनेति भावः ॥ २९ ॥

अनेकेति ॥ स त्रिदशेश्वरः देवदेवः इन्द्रः । कर्ता । अनेकेषां
लोकानां सन्धान्धनौ या एका अद्वितीया नमस्क्रिया नमस्कारः
तस्याम् अर्हः योग्यः तं महेश्वरं हरं भक्त्या भक्तिपूर्वकमित्यर्थः ।
नमस्कृत्य प्रणम्य कृताः चरिताः अर्थाः मनोरथाः येन तस्य
भावः कृतार्थता तस्याः मनोरथसिद्धेरित्यर्थः । परमं भृशं
पवित्रं विशदं पात्रं भाजनं स्थानमिति यावत् । बभूव जातः ।
सर्वलोकनमस्कारार्हमहेश्वरं नमस्कृत्यास्य कृतकृत्यत्वं जात-
मिति भावः ॥ ३० ॥

(५) स्वर्गैकवन्द्यः । (६) जगदेकदेवं ननाम देवः स सहस्रनेत्रः ।
(७) त्रिदशेश्वरः ।

सुभक्तिभाजामधि (८)पादपीठं
 प्रान्तचित्तिं नम्रतरैः शिरोभिः ।
 ततः प्रणेषुः पुरतो (९)गणानां
 गणाः (१)सुराणां क्रमतः पुरारिम् ॥३१॥
 गणोपनीते प्रभुणो(२)उपदिष्टः
 (३)शुभासने हेममये पुरस्तात् ।
 प्रापोपविश्य (४)प्रमुदं सुरेन्द्रः
 (५)प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥ ३२ ॥

सुभक्तीति ॥ ततः इन्द्रनमस्कारानन्तरम् । सुभक्तिम्
 अतिभक्तिं भजन्ति सेवन्ते ये ते सुभक्तिभाजः तेषाम् । सुभक्ति-
 शब्दोपपदाङ्गजघातोः क्तिप्प्रत्ययः । भृशभक्तिमतामित्यर्थः ।
 'सुराणाम् इन्द्रभिन्नदेवानामित्यर्थः । गणाः संघाः । कर्तारः
 गणानां प्रमथादीनां पुरतः समुखे पादपीठस्य पादाधारस्य
 प्रान्तचित्तिं प्रान्तस्य समीपस्य सम्बन्धिनौ या चित्तिः भूति-
 ताम् अधि अधिकृत्य आधारभूतामित्यर्थः । नम्रतरैः अत्यन्त-
 वनतैः शिरोभिः मस्तकैः । करणैः । पुरारं हरं क्रमा-
 यथाक्रममित्यर्थः । प्रणेषुः नमस्कृतवन्तः । क्रमाङ्गकृत्तुनेन प्रण-
 मस्यानौचित्यादिति भावः ॥ ३१ ॥

गणेति ॥ सुरेन्द्रः देवेन्द्रः । कर्ता । प्रभुणा हरिण । कर्त्रा
 उपदिष्टः उपवेशनार्थमाज्ञप्तः सन् । गणैः प्रमथैः । कर्ता

(८) पादपीठं प्रीतार्त्ताभिः, पादपीठं प्रान्तीकृतैः ।

(९) सुराणाम् ।

(१) सशक्राः क्रमतः स्वरारिम्, सुरेन्द्रक्रमतः पुरारिम् ।

(२) उपदिष्टे । (३) नृपासने, भ्रुवासने । (४) प्रमदम्

(५) प्रभोः प्रसादः ।

क्रमेण (६)चान्येऽपि विलोकनेन
सम्भाविताः सस्मितमौखरेण ।

(७)उपाविशंस्तोषविशेषमाप्ता

दृग्गोचरे तस्य (८)सुराः समयाः ॥ ३३ ॥

अथाह देवो बलवैरिमुख्यान्

(९)गौर्वाण्यवर्गान् करुणाद्रिचेताः ।

तृतीया । उपनीते आनीते हेममये सुवर्णनिर्मिते शुभं यत्
आसनं तस्मिन् । आधारभूते । पुरस्तात् प्रभोः सम्मुखे एव
उपविश्य स्थित्वा प्रकृष्टा या मुत् हर्षस्तां प्राप गतः । तस्य
दृढीकरणार्थं सामान्येन विशेषसमर्थनरूपमर्थान्तरं न्यस्यति
हीति । तथाहि । प्रभोः । कर्तुः । प्रसादः अनुग्रहः कस्य जनस्य
अनुगस्येत्यर्थः । मुदे सन्तोषाय न, अपितु सर्वस्यैव सन्तोषाय
भवतीत्यर्थः । प्रभुप्रसादं जनन्दोत्यादक इति भावः ॥ ३२ ॥

क्रमेणेति ॥ अन्येऽपि इन्द्रव्यतिरिक्ताः समयाः सकलाः
सुराः देवाः ईश्वरेण हरेण । कर्त्ता । सस्मितम् ईषद्वाक्यसहितं
यथा तथा । अनेन प्रभोः प्रसादलक्षणं सूच्यते । विलोकनेन
दृष्ट्या सम्भाविताः आहृताः सम्मानिता इत्यर्थः । अतएव
तोषस्य हर्षस्य विशेषम् आधिक्यम् आप्ताः प्राप्ताः सन्तः
क्रमेण अनुक्रमतः तस्य ईश्वरस्य दृशोः दृष्ट्योः गोचरे विषये
सम्मुखमित्यर्थः । उपाविशन् स्थितवन्तः ॥ ३३ ॥

अथेति । अथ देवानामुपवेशनानन्तरं देवः शिवः । कर्त्ता ।
बलस्य बलासुरस्य वैरी अरिः इन्द्रः मुख्यः अग्रगण्यः येषां
तथोक्तान् इन्द्रप्रभृतीनित्यर्थः । गौर्वाणानां देवानां ये वर्माः

(६) अन्येन ।

(७) उपाविशः ।

(८) पुरः समेताः ।

(९) गौर्वाण्यमुख्यान् ।

तथाञ्जलीकान(१)सुराभिभूतान्

(२)अस्त्रप्रियः (३)शान्तमुखानवेक्ष्य ॥३४॥

अहो वतानन्तपराक्रमाणां

(४)दिवौकसो वीरवरायुधानाम् ।

हिमोदविन्दुग्लपितस्य किं वः

पद्मस्य दैन्यं दधते मुखानि ॥ ३५ ॥

संधाः तान् । कर्मभूतान् । असुरेण तारकाभिषेयेन दैत्येन
अभिभूतान् पराजितान् अतएव अस्त्रा विनष्टा श्रीः शोभा
येषां तथोक्तान् अतएव शान्तानि क्लिष्टानि मुखानि येषां
तथाभूतान् तथा कृतः रचितः अञ्जलिः यैः तथोक्तान् अवेक्ष्य
अवलोक्य करुणया दयया आर्द्रं स्निग्धं चेतः चित्तं यस्य
तथोक्तः सन् आह उक्तवान् ॥ ३४ ॥

अहो इति ॥ अहो सम्बोधनसूचकमव्ययमेतत् । दिवं स्वर्गः
ओकः वासस्थानं येषां ते दिवौकसः तत्सम्बोधने हे दिवौ-
कसः देवाः । वीरैः योधैः । कर्तृभिः । प्रियन्ते अभिलषन्ते
यानि तथोक्तानि आयुधानि वज्रप्रभृतौनि येषां तथोक्तानाम् ।
तथा अनन्तः असीमः पराक्रमः सामर्थ्यं येषां तथाभूतानां वः
युष्माकं मुखानि आननानि । कर्बूणि । हिमस्य शिशिरस्य
सम्बन्धिनः उदस्य जलस्य सम्बन्धिभिः विन्दुभिः । कर्तृभिः ।
ग्लपितस्य ग्लानिं प्रापितस्य पद्मस्य कमलस्य दैन्यं दीनत्वं मलि-
नभावमित्यर्थः । किं कथं दधते बिभ्रति धारयन्तीति यावत् ।
अहं युष्माकं कातरभाषकारणं रुम्यक् ज्ञातुमिच्छामीति
भावः ॥ ३५ ॥

(१) असुरैर्विभूतान् । (२) अस्त्रप्रियान् । (३) शीर्षमुखान् ।
(४) दिवौकसाम् ।

स्वर्गोक्तसः स्वर्गपरिच्युताः किं
 (५) स्वपुण्यराशौ (६) सुमहत्तमेऽपि ।
 चिह्नं चिरोदं (७) न तु यूयमेते
 निजाधिपत्यस्य परित्यजध्वम् ॥ ३६ ॥
 (८) दिवौकसो देवगृहं विहाय
 मनुष्यसाधारणतामवाप्ताः ।
 यूयं कुतः कारणात् (९) चरध्वं
 (१) महीतले (२) मानभृतो महान्तः ॥ ३७ ॥

स्वर्गोक्तस इति ॥ हे स्वर्गोक्तसः स्वर्गवासिनः । स्वेषां
 पुण्यानां स्वर्गावस्थितानि मित्तभृतानां राशौ समूहे सु अति-
 शयेन महत्तमे अतिबलवत्यापि अक्षये सत्यपीत्यर्थः । यूयमिति
 पदमध्याहार्यम् । किं कथं स्वर्गात् स्रष्ट्यानात् परिच्युताः
 परिभ्रष्टाः पतिता इत्यर्थः । पुण्यक्षयाभादयुष्माकं स्वर्गभ्रंश-
 कारणं न पश्यामीति भावः । तु किन्तु एतं यूयम् । कर्तारः ।
 निजानां स्वकीयानां यत् आधिपत्यं स्वात्मत्वं तस्य चिरं
 बहुकालं ऊदं धृतम् अभ्यस्तमित्यर्थः । चिह्नं कृत्रचामरप्रभृति
 न परित्यजध्वं न परित्यजत । वर्तेति खेदसूचकमव्ययम् ।
 परित्यजध्वमित्यत्र अतीतकाले लोट् आत्मनेपदस्य महा-
 कविप्रयोगाच्च दूष्यम् । कृचार्दाचिह्नधारितया युष्माकं स्वपद-
 भ्रंशो न लक्ष्यते इति भावः ॥ ३६ ॥

दिवौकस इति ॥ हे दिवौकसः देवाः । मानं बिभ्रति
 धारयन्ति ये ते मानभृतः । मानोपपदाद् भृधातोः क्तिप् ।
 अतएव महान्तः श्रेष्ठाः यूयम् । कर्तारः । कुतः कस्मात्

(५) सुपुण्यराशौ । (६) सुमहत्तरे । (७) वत, ननु ।
 (८) स्वर्गोक्तसः । (९) चरध्वे । (१) महीभृतः । (२) मानधनाः ।

अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैः

(३) तद्देवतं धाम (४) निकामरम्यम् ।

कस्मादकस्मान्निरगा (५) ब्रवद्भ्याः

चिरार्जितं पुण्यमिवा (६) पचारात् ॥ ३८ ॥

(७) दिवौकसो वो हृदयस्य कस्मात्

तथाविधं धैर्यमहार्थमार्याः ।

कारणतः हेतोः देवानां सम्बन्धि यत् गृहं तत् । कर्मभूतम् । स्वर्गमित्यर्थः । विहाय परित्यज्य मनुष्याणां या साधारणता तुल्यता ताम् । कर्मभूताम् । अवाप्ताः प्राप्ताः सन्तः महीतले पृथिव्यां चरध्वं चरथ । महाकविप्रयोगादात्मनेपदम् ॥ ३७ ॥

अनन्येति ॥ हे सुराः । सम्बोधनपदमिदमध्याहार्यम् । अन्येषां साधारणं तुल्यं सत् सिद्धं साधितं न भवतीति अनन्य-साधारणसिद्धम् अतएव निकामरम्यम् अत्यन्तमनोहारि तथा उच्चैः महत् तत् प्रसिद्धं देवतं देवतासम्बन्धि धाम स्थानं स्वर्गमित्यर्थः । कर्तृ । कस्मात् कथम् अकस्मात् सच्चसा भवद्भ्याः युष्मभ्यः अपचारात् पापात् हेतोः चिरार्जितं बहुकालेन साधितं पुण्यमिव निरमात् निर्जगाम ॥ ३८ ॥

दिवौकस इति ॥ दिवं स्वर्गः ओकः वासस्थानं येषां तथोक्ताः । तत्सम्बोधने हे दिवौकसः हे आर्याः माननीयाः देवाः । तथाविधं तादृशम् अलोकसामान्यमित्यर्थः । तथा अहार्थं हरणायोग्यम् अनिर्वचनीयमित्यर्थः । वो युष्माकं सम्बन्धिनः हृदयस्य चित्तस्य सम्बन्धि धैर्यं स्थिरभावः । कर्तृ । कस्मात् कथं ग्रीष्मेण घर्मकालेन अतितापादेः सन्ताप-

(३) सुदेवतम्, तदेव तम् । (४) निकामकामम्, निकामकाम्यम् ।

(५) यमादौ, अगाधम् । (६) अपवादात् । (७) विरुद्धतः ।

अगादगाधस्य जलाशयस्य

(८) ग्रीष्मातितापादिवशादिवान्मः ॥ ३६ ॥

सुराः (९) सुराधौशपुरःसराणां

(१) समीयुषां वः सममातुराणाम् ।

(२) तद् ब्रूत लोकत्रयजित्वरात् किं

(३) महासुरात्तारकतो विरुद्धम् ॥ ४० ॥

प्रभृतेः यत् वशम् अधीनता तस्मात् हेतोः । नास्ति गाधः
तलं यस्य तथोक्तस्य अतलस्य स्थित्यर्थः । जलस्य सम्बन्धी यः
आशयः स्थानं तस्य सरोवरस्य अश्वः जलमिव अगात् च्युतं
नष्टमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सुरा इति । हे सुराः देवाः । आतुराणां पीडितानाम् ।
धैर्यहीनत्वादिति भावः । अतएव समं युगपत् समीयुषां
समागतानां समुपस्थितानामित्यर्थः । तथा सुराणां देवानां
अधौशः देवराजः पुरःसरः अग्रगामी येषां तथोक्तानां वः
युष्माकं लोकत्रयस्य त्रिभुवनस्य यः जित्वरः जेता तस्मात्
तथा महान् प्रबलः यः असुरः दैत्यः तस्मात् तारकतः तारका-
भिधेयात् दैत्यात् विरुद्धं विरोधः वैरमिति यावत् । विपूर्वात्
रुधधातोर्भावे क्तप्रत्ययः । किम् प्रश्नसूचकमव्ययमत्र । तत्
ब्रूत वदत कथयतेत्यर्थः । यूयमिति कर्तृपदमूहम् ॥ ४० ॥

(८) ग्रीष्मातपापत्तिवशात् ।

(९) पुरारातिपुरो विवर्णम्, पुरारातिपुरः सुवर्णम्, सुना-
गैरपुरःसराणाम् ।

(१) समीयिवांसं सममातुराणाम्, समीहितं यक्ष-
मातुराणाम्, समीयुषां सामसमातुराणाम् ।

(२) ब्रूत लोकत्रयजित्वराः, भूतलोकत्रयजित्वराः ।

(३) महासुरप्रायकतः ।

पराभवं तस्य महासुरस्य

(४) निषेद्धमेकोऽहमलम्बविष्णुः ।

दावानलश्लोषविपत्तिमन्यो

(५) महाम्बुदात् किं हरते वनानाम् ॥४१॥

द्वतीरिते मन्मथमर्दनेन

सुराः सुरेन्द्रप्रमुखा मुखेषु ।

(६) सान्द्रप्रमोदाश्चुतरङ्गितेषु

दधुः श्रियं सत्वरमाश्वसन्तः ॥ ४२ ॥

पराभवमिति ॥ भो देवाः सम्बोधनपदमिदं ब्रूह्यम् । तस्य महासुरस्य प्रबलदेवस्य तारकस्य । कर्तुः । कर्तारि षष्ठी । पराभवं पराजयं निषेद्धं निवारयितुम् एकः केवलः अहम् अलम्बविष्णुः समर्थो भवामौत्थर्थः । तथाहि । महान् यः अम्बुदः मेघः तस्मात् अन्यः अपरः जनः । अन्यशब्दयोगे पञ्चमो । वनानां सम्बन्धिनां दावानलस्य । कर्तुः । श्लोषः दहनमेव विपत्तिः विपद् तां हरते किं कर्तुं समर्थः किं नैवेत्यर्थः । अत्र प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । लक्षणत्वाकरे मृग्यम् ॥ ४१ ॥

इतीति ॥ मन्मथमर्दनेन महादेवेन । कर्वा । इति पूर्वोक्तं वाक्यं ईरिते उक्ते सति सुरेन्द्रप्रमुखाः इन्द्रप्रभृतयः सुरा देवाः । कर्तारः । आश्वसन्तः विश्वसन्तः आश्वासं लभमाना इत्यर्थः । सान्द्राणि निविडानि यानि प्रमोदाश्रूणि हर्षवाण्याः तैः तरङ्गितेषु सञ्जाततरङ्गेषु आर्द्रेष्वित्यर्थः । मुखेषु सत्वरं द्रुतं यथा तथा श्रियं शोभां दधुः धृतवन्तः । महेश्वरवाक्यस्योक्ता सजनकत्वादिति भावः ॥ ४२ ॥

(४) निषेद्धकामः । (५) अरण्यस्य कर्तुं जलदात् प्रभुः किम्

(६) सान्द्रप्रमोदाः सुचिरस्मितेषु ।

ततो गिरौशस्य गिरां (७)विरामे

जगाद (८)लब्धेऽवसरे (९)सुरेन्द्रः ।

भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता

भुवं (१)फलाविष्टमहोदयाय ॥ ४३ ॥

ज्ञानप्रदौषेन तसोऽह्वेना-

विनश्वरेणाश्वलितप्रभेण ।

भूतं भवद्भावि च यच्च किञ्चित्

(२)सर्वज्ञं सर्वं तव (३)गोचरं तत् ॥ ४४ ॥

तत इति ॥ ततः अनन्तरं गिरौशस्य महादेवस्य गिरां वचसां विरामे समाप्नोति । सुरेन्द्रः देवेन्द्रः । कर्ता । लब्धे मासे अवसरे काले जगाद उक्तवान् । तदावश्यकत्वमाह । याहि । अवसरे समये प्रयुक्ताः कथिताः वाचः वाक्यानि तलेन आविष्टाय पूर्णाय महोदयाय महर्षये भुवं निश्चितं । वन्ति । अवसरोक्तं वचः सफलं भवतीति भावः ॥ ४३ ॥

ज्ञानेति ॥ सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । सर्वोपपदात् ज्ञाधातो-
ऽप्रत्ययः । तत्सम्बोधने हे सर्वज्ञ सर्वान्तर्यामिन्नित्यर्थः । अनेन
सम्बोधनपदेन हरस्य सर्वज्ञत्वं व्युत्पत्तिः । तमः मोहान्धकारान्
पपहन्ति ध्वंसते यत् तथोक्तम् । तमः शब्दोपपदात् हनधातो-
ऽप्रत्ययः । तथा अविनश्वरेण अक्षयेण । तथा अश्वलित-
प्रयुक्ता प्रभा कान्त्यर्थस्य तथाभूतं ज्ञानं तत्त्वज्ञानमेव प्रदौषः
लोकः तेन । करणेन । भूतं गतं, भवत् तिष्ठत्, भावि

(७) विताने । (८) लब्धावसरे । (९) सुरेयः ।

(१) प्रविष्टफलोदयाय, प्रभाविष्टफलोदयाय ।

(२) सर्वज्ञः । (३) गोचरः ।

दुर्वार(४)दोरुद्यमदुःसहेन

यत्तारकेणामरघस्त्ररेण ।

(५)तदीशतामाम्नवता निरस्ता

वयं दिवोऽमो (६)वद किं न वेत्सि ॥४५॥

विधेरमोघं (७)स वरप्रसादम्

आसाद्य सद्यस्त्रिजगज्जिगौषुः ।

भविष्यच्च यत् किञ्चित्कर्मादि । अस्तीति शेषः । सत्त्वं तव
गोचरं ज्ञानविषयम् । भवतीति शेषः । आत्मज्ञानेन त्वं
सर्वज्ञोऽसीति भावः ॥ ४४ ॥

दुर्वारिति ॥ हे महात्मन्निति सम्बोधनपदमध्याहार्यम्
दुर्वारः निवारयितुमशक्यः यः दोरुद्यमः बाहुबलावक्रमः तं
हेतुना दुःसहः दुर्धर्षः तथोक्तेन । अतएव अमराणां सुराणां
घस्त्ररेण नाशकेन तथा ईशस्य भावः ईशता त्रैलोक्याधिपतित्व
ताम् आप्तवता प्राप्तवता तारकेण तारकाख्यासुरेण । कर्ता
अमो । अमोर्पाख्यता इति भावः । वयं दिवः स्वर्गार्दाप यत्
निरस्ताः निष्कांसताः दूरीकृता इत्यर्थः । तत् न वेत्सि वि
न जानासि किम्, अपितु वेत्स्येव । वद कथय ॥ ४५ ॥

विधेरिति ॥ हे प्रभोः । स तारकासुरः । कर्ता । विधे
ब्रह्मणः सकाशात् अमोघम् अव्यर्थं सफलमित्यर्थः । वरप्र
अभिलाषस्य प्रसादम् अनुग्रहं प्रसन्नत्वेन प्रदत्तं वरमित्यर्थः
आसाद्य लब्ध्वा सद्यः तत्क्षणमेव वरलाभसमये एवेत्यर्थः
दोर्दंष्ट्रेण बहुप्रतापेन चण्डः अत्युग्रः । दुर्जय इति भावः ।

(४) दोर्दुर्मदः ।

(५) तदीश नन्वात्मपदान्निरस्ताः, तदीशवामाम्नवतानिरस्ताः

(६) वत ।

(७) सुवर ।

(८)सुरानशेषानहकप्रमुखान्

दोर्दण्डचण्डो मनुते दृणाय ॥ ४६ ॥

स्तुत्या पुरास्त्राभिरुपासितेन

पितामहेनेति निरूपितं नः ।

सेनापतिः संयति दैत्य(९)मेतं

(१)पुरः स्मरारातिसुतो निहन्ति ॥ ४७ ॥

(२)अहो ततोऽनन्तरमदयावत्

(३)सुदुःसहं तस्य पराभवार्तिम् ।

अतएव त्रिजगतः त्रिभुवनस्य जिगीषुः जेतुमिच्छुः सन् ।
विधिदत्तवरप्रभावादिति भावः । अहकप्रमुखान् अहं प्रमुखः
श्रेष्ठः येषां तादृशान् अश्रेष्ठान् सकलान् सुरान् देवान् दृणाय
मनुते दृणवत् गणयति । वरलब्धबलप्रदोऽस्त्विति भावः ॥४६॥

स्तुत्येति ॥ हे महात्मन् इदं सम्बोधनपदमध्याहार्यम् ।
पुरा प्राक् अस्त्राभिः । कर्तृभिः । स्तुत्या स्तुवेन उपासितेन
पूजितेन अनुकूलितेनेत्यर्थः । पितामहेन विधिना । कर्त्रा ।
नः अस्माकम् इति निरूपितं स्थिरौक्यम् । किं निरूपित-
मित्याह—सेनापतिरिति ॥ संयति युद्धे स्मरारातेः शिवस्य
सम्बन्धौ सुतः पुत्रः सेनापतिः सैन्याध्यक्षः सन् एतं दैत्यम्
असुरं तारकं पुरः पुरा अग्रे निहन्ति निहनिष्यतीत्यर्थः ।
पुराशब्दयोगे भविष्यत्कालार्थे लट् । ४७ ॥

(८) अस्त्रप्रमुखान्मरानशेषान्, सुरान् स जम्भारिसुखान्
प्रचण्ड, सुरान् स जम्भारिसुरारिसुखान् ।

(९) एनम् । (१) पुरा, स्मरारातिसुतः, पुरः स्मरारेस्तनयः ।

(२) अस्माकम्, अतस्ततः ।

(३) सुरा अदान्तस्य पराभवार्तिम्, सुदुःसहं तस्य परा-
भवं तम् ।

विषेहिरे (४)हन्त हृदन्तशल्यम्
 आञ्जा(५)निवेशं त्रिदिवौकसोऽमौ ॥४८॥
 निदाघशामक्लमविक्लवानां
 नवीनमम्भोदमिवौषधौनाम् ।
 (६)सुनन्दनं नन्दनमात्मनो नः
 सनान्य(७)मेतं स्वयमादिश त्वन् ॥४९॥

अहो इति ॥ अहो महात्मन् । ततः तस्मात् ब्रह्मनिरूपणात्
 अनन्तरं प्रभृति अद्ययावत् एतावत्कालपर्यन्तम् अमौ त्रिदिवौ-
 कसः स्वर्गवासिनः देवाः । कर्त्तारः । सुदुःमहां सुदुःखेनापि
 मादमशक्यम् असह्यामित्यर्थः । तस्य तारकस्य । कर्तुः । परा-
 भवेन पराजयेन हेतुना या आर्तिः क्लेशः तां तथा हृदन्ते
 हृदयमध्ये शल्यं शल्यवत् दुःसहम् आञ्जायाः अनुशासनस्य
 विशेषं दानञ्च विषेहिरे असहन्त सोढवन्त इति यावत् ।
 हन्तीति दुःखनृचकमव्ययम् ॥ ४८ ॥

निदाघेति ॥ हे भगवन् । निदाघे ग्रीष्मकाले धाम्ना
 सूर्यतजसा यः क्लमः क्लेशः तेन विक्लवानां मलिनानां शुष्का-
 णामित्यर्थः । आषधौनां लताभेदानां सु अतिशयेन नन्दनं
 हर्षकारिणं नवीनं नवजातम् आषाढमासीयमित्यर्थः । नव-
 मेघस्थानन्दजनकत्वादिति भावः । अम्भोदं मेघमिव नः
 अन्नाकं क्लेशनिवारणार्थमिति भावः । आत्मनः स्वस्य एतं
 संमुखस्य नन्दनं पुत्रं त्वं स्वयं सनान्यं सैन्याध्यक्षम् आदिश
 आञ्जापय अनुशाधीति यावत् । प्रार्थनायां लोटप्रयोगः । पितु-
 राज्ञायाः शिरोधार्यत्वादिति भावः ॥ ४९ ॥

(४) तस्य । (५) निवीगम् । (६) सच्चन्दनम् । (७) एनम् ।

त्रैलोक्यलक्ष्मी(८)हृदयैकशल्यं

समूलमुत्खाय महासुरं तम् ।

अस्माकमेषां पुरतो (९)भवन् सन्

दुःखापहारं (१)युधि यो विधत्ते ॥ ५० ॥

महाहवे नाथ तवास्य सूनोः

(२)शस्त्रैः शितैः कृत्तशिरोधराणाम् ।

महासुराणां रमणीविलापैः

दिशो दशैता मुखरौभवन्तु ॥ ५१ ॥

त्रैलोक्येति ॥ यः कुमारः । कर्ता । एषां संमुखस्थाना-
मित्यर्थः । अस्माकं पुरतः संमुखे युधि संग्रामे भवन् तिष्ठन्
सन् युद्धे अग्रगामी सेनापतिर्भूत्वेत्यर्थः । त्रैलोक्यस्य त्रिभु-
वनस्य सम्बन्धिन्याः लक्ष्म्याः हृदयस्य चित्तस्य एकम् अद्वितीयं
शल्यं शल्यवत् दुःसहं तं महासुरं पराक्रान्तदैत्यं तारकम् ।
कर्मभूतम् । मूलेन कुटुम्भादिना सह वर्तमानं यथा तथा
उत्खाय विनाश्य दुःखापहारं क्लेशनाशं अस्माकमिति शेषः ।
विधत्ते करोति अविलम्बेनैव विधास्यतीत्यर्थः । अत्र वर्तमान-
सामीप्ये लट् । भवत्पुत्रं विनास्माकं दुःखनाशोपायो नास्तीति
भावः ॥ ५० ॥

महेति ॥ हे नाथ प्रभो । महान् प्रबलः यः आहवः युद्धं
तस्मिन् अस्य संमुखस्थस्येत्यर्थः । तव सूनोः तनयस्य शितैः
तौष्णैः शस्त्रैः कृत्ताः छिन्नाः शिरोधराः ग्रीवाः येषां तथो-
क्तानां महासुराणां पराक्रान्तदैत्यानां रमणीनां कामिनीनां
विलापैः पतिमरणजनितप्रलापैः एताः संमुखस्थिता इत्यर्थः ।

(८) हृदयैक ।

(९) भविष्युः ।

(१) युधिया विधाता ।

(२) शरैः ।

महारणक्षोणि(३)पशूपहारी-

कृतेऽसुरे तच्च तवात्मजेन ।

वन्दिस्थितानां सुदृशां करोतु

(४)वेणिप्रमोक्षं सुरलोक एषः ॥ ५२ ॥

इत्थं सुरेन्द्रे वदति स्मरारिः

सुरारिदुश्चेष्टितजातरोषः ।

कृतानुकम्पस्त्रिदशेषु तेषु

भूया(५)ऽपि भूताधिपतिर्वभाषि ॥ ५३ ॥

दश पूर्वादिदशसंख्यकाः दिशः । कर्त्ता । सुखरौभवन्तु ध्वनिता भवन्तु । अमुखराः सुखराः भवन्तु इत्यर्थे अभूततद्भावे चिप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

महारणोति ॥ हे देव । तव तस्मिन् असुरे दैत्ये तारके । कर्मभूते । तव आत्मजेन तनयेन । कर्त्ता । महती प्रबला यारणक्षोणिः युद्धभूमिः तस्यां ये पशवः शृगालादयः तेषाम् उपहारीकृते उपद्रौकनीकृतं सति । भक्षणार्थं शृगादिभ्यः तद्देहे प्रदत्ते सतीत्यर्थः । एष संमुखवर्त्ति सुरलोकः देवसंघः । कर्त्ता । वन्दिस्थितानां बन्धनालयवर्त्तिनीनां सुदृशां सुलोचनानां सुन्दरीणामित्यर्थः । वेणोनां सम्बन्धो यः प्रमोक्षः मोचनं तं करोतु । प्रार्थनायां लोट् ॥ ५२ ॥

इत्यमिति ॥ सुरेन्द्रे देवराजे इत्थं पूर्वोक्तं वदति कथयति सति इन्द्रमुखात्तारकसंक्रान्तविवरणश्रवणानन्तरमिति भावः । स्मरारिः तथा भूतानां प्राणिनाम् अधिपतिः शिवः । कर्त्ता । सुरारिः देवशत्रोः । कर्तुः । यत् दुश्चेष्टितम् उपद्रवः तेन । हेती द्वितीया । जातः उत्पन्नः रोषः कोपः यस्य तथोक्तः तथा तेषु

(१) क्षोणिपशूपहारी । (२) वेणिप्रमोक्षम् । (३) सः ।

अहो अहो देवगणाः (६)सुरेन्द्र-
 मुखाः शृणुध्वं वचनं (७)ममैते ।
 विचेष्टते शङ्कर (८)एष देवः
 कार्याय सज्जो (९)भवतां सुताद्यैः ॥५४॥
 पुरा मयाकारि (१)गिरौन्द्रपुत्र्याः
 प्रतिग्रहोऽयं नियतात्मनापि ।

त्रिदशेषु देवेषु कृता विहिता अनुकम्पा दया येन तथोक्तः सन्
 भूयोऽपि पुनरपि बभाषे उवाच ॥ ५३ ॥

अहो इति ॥ अहो अहो हे हे सुरेन्द्रमुखाः इन्द्रप्रभृतयो
 देवगणाः । अहो इति सम्बोधनसूचकाव्ययपदस्य सम्भ्रमं
 हिरुक्तिः । एते संमुखस्था इत्यर्थः । दूयामिति कर्तृपदभूद्यम् ।
 मम सम्बन्धि वचनं वक्ष्यमाणवाक्यं शृणुध्वम् आकर्णयत ।
 किं तदिदं—एषः अयम् । अनेन विशेषणपदेनात्मनिर्देशः ।
 शङ्करः देवः । कर्ता । सुताः पुत्राः आद्याः प्रमुखाः येषां तैः
 पुत्रपौत्रैः सार्द्धमित्यर्थः । भवतां युष्माकं सम्बन्धिने कार्याय ।
 कार्यं साधायतामत्यर्थः । क्रियायोगे चतुर्थी । सज्जः अस्त्रादि-
 युक्तः सन् विचेष्टतं प्रवर्तते । भवत्कार्यसाधनमेव मम मुख्य-
 कार्यमिति भावः ॥ ५४ ॥

पुरेति ॥ पुरा पूर्वं नियतात्मना जितेन्द्रियेणापि । योगिनां
 दारपरिश्रमस्य निषिद्धत्वे सत्यपौत्रार्थः । मया । कर्ता ।
 गिरौन्द्रस्य हिमालयस्य पुत्र्याः पार्वत्याः एष प्रतिग्रहः

(६) सुरेन्द्रमुखाः । (७) ममैतत् । (८) एव ।

(९) सकलं शुभाय, सकलैः शुभास्तैः ।

(१) गिरौशपुत्र्याः ।

(२)तत्रैष हेतुः खलु तद्भवेन

वीरेण (३)यद्वध्यत एष शत्रुः ॥ ५५ ॥

(४)अत्रोपपन्नं (५)तदमी नियुज्य

कुमारमेनं पृतनापतित्वे ।

(६)निघ्नन्तु शत्रुः सुरलोकमेष

(७)भुनक्तु भूयोऽपि सुरैः (८)सहेन्द्रः ॥ ५६ ॥

इत्युदीर्य (९)भगवांस्तमात्मजं

घोरसङ्गरमहोत्सवोत्सुकम् ।

आदानं पाणिग्रहणमित्यर्थः । अकारि कृतः । तस्यां पार्वत्यां भवेन उत्पन्नेन वीरेण पराक्रान्तपुरुषेण । कर्ता । एष शत्रुः तारकाभिधेयः कर्मभूतः यत् बध्यत विनाश्यते एष खलु एव । अत्र खलुशब्द एवार्थे प्रयुक्तः । तत्र विषये पार्वत्याः परिग्रहे इत्यर्थः । हेतुः निमित्तं कारणमिति यावत् । तारकबध-समर्थपुत्रोत्पादनार्थमहं पूर्वं पार्वतीं परिणीतवानित्यर्थः ॥ ५५ ॥

अत्रेति ॥ तत् तस्मात् हेतोः अमी भवन्तः । कर्तारः । अत्र तारकबधकार्ये उपपन्नं युक्तं समर्थमित्यर्थः । एनं कुमारं मत्पुत्रं कर्मभूतं पूतनानां सेनानां पतित्वे कर्तृत्वे नियुज्य सेनापतिं कृत्वेत्यर्थः । शत्रुं तारकसंज्ञकं निघ्नन्तु विनाशयन्तु । मत्पुत्रसाहाय्यं लब्ध्वा शत्रुबधं कुर्वन्मित्यर्थः । एषः इन्द्रः सुरैः सह भूयः पुनरापि सुरलोकं स्वर्गं भुनक्तु पालयतु ॥ ५६ ॥ इतीति ॥ भगवान् शङ्करः महादेवः । कर्ता । इति उक्तप्रकारम्

(२) तत्रैकहेतुः । (३) हन्यते । (४) अथ । (५) तदितः तदतः । (६) निघ्नन्तु, निहत्य । (७) पुनरापि, समेत ।

(८) सुरेन्द्रः । (९) भगवान् समात्मजम् ।

(१)नन्दनं हि (२)जहि (३)देवविद्विषं

संयतीति निजगाद शङ्करः ॥ ५७ ॥

शासनं पशुपतेः (४)स कुमारः

स्त्रीचकार शिरसावनतेन ।

सर्वथैव पितृभक्तिरतानाम्

एष एव परमः खलु धर्मः ॥ ५८ ॥

असुरयुद्धविधौ (५)विबुधेश्वरे

पशुपतौ (६)वदतीति तमात्मजम् ।

पः उदीर्य कथयित्वा घोरः भयङ्करः सङ्करः युद्धमिव महान्
बलः उत्तमः आङ्गादः तत्र उत्सुकं व्यग्रम् अतएव नन्दनं
विधात्पादकं तम् आत्मजं पुत्रम् । कमभूतम् । हे पुत्रं ति सख्यो-
नपदमुद्धाम् । संयति युद्धे देवान् इन्द्रादीन् विद्वेष्टीति
विशोक्तं देवारिं तारकं जहि विनाशय इति वाक्यं निजगाद
वाच हि । अत्र हिशब्दः पादपुरणे प्रयुक्तः । अत्र रथोद्धता-
त्तम् । लक्षणत्वाकरं सृग्यम् ॥ ५७ ॥

शासनमिति ॥ स कुमारः । कर्त्ता । पशुपतेः भूतनाथस्य
स्वस्थि शासनम् आङ्गाम् उपदेशमित्यर्थः । अवनतं प्रणतं
शिरसा मस्तकेन स्त्रीचकार गृहीतवान् । तथाहि । सर्वथैव
विप्रकारिणैव पितरि जनके या भक्तिः अद्या तत्र रतानां
नयुक्तानां जनानामित्यर्थः । सख्यौ एष एव पित्रादेशसाध-
मिव परमः बलवान् उत्कृष्ट इत्यर्थः । धर्मः खलु । पित्राङ्गा-
लिनस्य महापुण्यजनकत्वादिति भावः ॥ ५८ ॥

(१) नन्दनैहि । (२) जय । (३) देवविद्विषः । (४) तु ।

(५) विबुधेश्वरः ।

(६) वदति प्रियमात्मजम्, वदति प्रियपुत्रकम्, वदति
प्रियमात्मकम् ।

गिरिजया मुमुदे सुतविक्रमे

(७)सति न नन्दति (८)का खलु वीरसूः ॥५६॥

सुरपरिवृढः प्रौढं वीरं कुमारमुमापतेः

बलवदमरारातिस्त्रीणां दृगञ्जन(९)भञ्जनम् ।

जगदभयदं सद्यः प्राप्य प्रमोदपरोऽभवद्

ध्रुवमभिमते पूर्णे को वा मुदा न हि माद्यति ॥६०॥

असुरेति ॥ विबुधेश्वरे देवदेवे पशुपतौ भूतनाथे ह्यं
असुरस्य तारकाभिधेयस्य युद्धविधौ संग्रामकार्ये कथितमिति
भावः । तम् आत्मजं तनयम् इति पूर्वोक्तं वदति कथयति
सति गिरिजया पार्वत्या । कर्त्रया । मुमुदे प्रमुदितं हृष्ट
मिति यावत् । तथाहि । सुतस्य आत्मजस्य विक्रमे पराक्रां
सति का वीरसूः वीरमाता नारी न नन्दति न सन्तुष्यति
अपितु सर्वैव नन्दतीत्यर्थः । पुत्रपराक्रमश्रवणं मातुः सन्तोष
जनकामिति भावः ॥ ५६ ॥

सुरेति ॥ सुराणां देवानां परिवृढः शासनकर्त्ता इन्द्रः
वृद्धधातोः कर्त्तारक्तः । कर्त्ता । प्रौढम् अत्यन्तं वीरम् उमाया
पतेः स्वामिनः हरस्य पराक्रान्तं कुमारं तनयम् । कर्मभूतम्
बलवन्तः ये अमराणां सुराणां अरातयः शत्रवः तेषां स्त्रीणां
नारीणां दृशां नेत्राणाम् अञ्जनस्य कज्जलस्य भञ्जनं भञ्ज
तीति तथोक्तम् । कर्त्तरि अनट्प्रत्ययः । नाशकमित्यर्थः
असुरहननेनेति भावः । अतएव जगताम् अभयं परित्रा
ददातीति तथोक्तं प्राप्य लब्ध्वा सद्यः तत्क्षणमेव प्रमो
दप्रकटाङ्गादे परः आसक्तः निभर इत्यर्थः । अभवत् जातः
अत्रार्थान्तरन्यासेन तदेव समर्थयति—हीति । हि तथाहि

(७) न किमु ।

(८) संयति ।

(९) गञ्जनम् ।

त्रयोदशः सर्गः ।

प्रस्थानकालोचितचारुवेषः

स स्वर्गिवर्गेरनुगम्यमानः ।

ततः कुमारः शिरसा नतेन

(१)त्रैलोक्यभर्तुः प्रणनाम पादौ ॥ १ ॥

अभिमतं मनोरथं ध्रुवं निश्चयेन पूर्णं सफलं सति को वा जनः
सुदा हर्षेण न माद्यति उल्लसति हृष्यतीत्यर्थः । अपितु सर्व
एव उन्मत्तो भवतीत्यर्थः । मनोरथसिद्धेरतिशयाह्लादजनक-
वादिति भावः । हरिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—समरसला गः
शब्देदैर्ह्यैर्हरिणी मर्तति ॥ ६० ॥

इति श्रीशेखरमोहनकृतया मोहिनौसमाख्यया व्याख्यया

समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महा-

काव्ये कुमारसैनापत्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ।

प्रस्थानेति ॥ ततः अनन्तरं स कुमारः कार्तिकेयः । कर्ता ।
प्रस्थानकाले प्रयाणसमये उचितः उपयुक्तः चारुः सुन्दरश्च वेषः
धनुःशरादिग्रहणरूप इत्यर्थः । यस्य स तथोक्तः । तथा स्वर्गिवर्गेः
देवहृन्दैः इन्द्रप्रभृतिभिः । कर्तृभिः । अनुगम्यमानः सन् देवगणैः
सार्धमित्यर्थः । नतेन अवनतेन शिरसा मस्तकेन । करणेन ।
त्रैलोक्यभर्तुः त्रिभुवनेश्वरस्य हरस्य सम्बन्धिनौ पादौ चरणौ ।
कर्म । प्रणनाम प्रणामं चक्रे । यात्राकाले गुरुजनप्रणामस्था-
वश्यकत्वादिति भावः ॥ १ ॥

(१) त्रिलोक ।

जहीन्द्रशत्रुं समरेऽमरेश-

पदं स्थिरत्वं नय वीर वत्स ।

इत्याशिषा तं प्रणमन्तमौशः

मूर्धन्यपान्नाय मुदाभ्यनन्दत् ॥ २ ॥

प्रह्वोभवन्मन्त्रतरेण मूर्ध्ना

नमस्कृत्काराङ्घ्रि(२)युगं श्वमातुः ।

तस्याः प्रमोदाश्रुपयः(३)प्रवृष्टिः

तस्याभवद्वीरवराभिषेकः ॥ ३ ॥

जहीति ॥ ईशः हरः । कर्ता । हे वत्स पुत्र, हे वीर परा-
क्रान्त पुत्र । त्वमिति कर्तृपदमध्याहार्यम् । समरे संग्रामे
इन्द्रस्य शत्रुं तारकासुरम् । कर्मभूतम् । जाह विनाशय मार-
येत्यर्थः । तथा अमराणां ईशस्य देवराजस्य सम्बन्धि पदम्
इन्द्रत्वमित्यर्थः । स्थिरत्वं स्थायिभावम् अनश्वरत्वमित्यर्थः ।
नय प्रापय । इति एवम् आशिषा आशीर्वादेन प्रणमन्तं
नमस्कृन्तं तं पुत्रं मूर्धनि मस्तकावच्छेदे उपान्नाय । वात्सल्य-
वशेन गुरुजनमस्तकाप्राणस्य चिरसिद्धत्वादिति भावः । मुदा
आनन्देन अभ्यनन्दत् अभिनन्दितवान् अस्तीषौदित्यर्थः ॥२॥

प्रह्वीति ॥ स कुमारः । कर्तृपदमूह्यम् । अप्रह्वः प्रह्वः भवत्
प्रह्वोभवन् नतदेहः सन्नित्यर्थः । प्रह्वशब्दादभूततद्भावे चिप्रत्ययः ।
प्रणामकाले नतशरीरस्यावश्यकत्वादिति भावः । नमन्त्ररेण
अतिसन्धेय मूर्ध्ना मस्तकेन । करणेन । स्वस्य मातुः जनन्याः
पार्वत्याः सम्बन्धि अङ्घ्रियुगं पादयुग्मम् । कर्मभूतम् । नमस्कृत्कार

(२) युगं सः, युगाय ।

(३) प्रपूरः, प्रवर्षः ।

तमङ्गमारोप्य सुता (४)हिमाद्रेः

(५)आश्लिष्य गाढं सुतवत्सला सा ।

शिरस्युपाग्राय जगाद शत्रुं

जित्वा (६)कृतार्थोक्तु वीरसूं माम् ॥४॥

उद्दाम(७)दैत्येशविपत्तिहेतुः

अङ्घालुचेताः (८)समरोत्सवस्य ।

प्रणनाम । तस्याः गौर्याः सम्बन्धिनी प्रमोदस्य आह्लादस्य
यानि अश्रुपयांसि आह्लादजनितबाष्पजलानौत्थर्यः । तेषां
प्रवृष्टिः वषणम् । कर्त्री । तस्य कुमारस्य सम्बन्धी वीरवरा-
भिषेकः वीरवरस्य पराक्रान्तश्रेष्ठस्य अभिषेकं अभिषेकवत्
अभवत् जाता । कुमारो मातुरानन्दजनिताश्रुजलेनार्द्रशरीरो
बभूवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तमिति ॥ सुतवत्सला पुत्रस्नेहवती सा हिमाद्रेः हिमा-
लयस्य सम्बन्धिनी सुता कन्या पार्वती । कर्त्री । तं पुत्रं अङ्गं
कोङ्कदेशं आरोप्य स्थापयित्वा तथा गाढं निविडं यथा तथा
आश्लिष्य आलिङ्ग्य, शिरसि मस्तके उपाग्राय च इति जगाद
उक्तवती । किं तदित्याह—हे पुत्र । सम्बोधनपदमिदमाह-
र्तव्यम् । शत्रुं तारकासुरं जित्वा हत्वेत्यर्थः । वीरसूं वीर-
प्रसविनीं मां अकृतार्थां कृतार्थां अन्वर्थाभिधेयां कुरु कृतार्थी-
कुरु । अभूततद्वावार्थं चिप्रत्ययः । आशीर्वादार्थं लोट् ॥ ४ ॥

उद्दामिति ॥ ततः पित्रोः शकासादाशीर्वादप्राप्त्यनन्तरं
उद्दामः उद्धतः यः दैत्येन्द्रः तारकासुरः तस्य सम्बन्धिनी या
विपत्तिः विनाशः तस्याः हेतुः कारणम् । तारकासुरहन्ते-
त्यर्थः । तथा समरोत्सवस्य युद्धरूपोत्सवस्य कर्मभूतस्य अङ्घालुः

(४) महाद्रेः । (५) आश्लिष्टगात्रम् । (६) कृतार्थां कुरु ।

(७) दैत्य । (८) समरोद्धुरः सः ।

आपृच्छा भक्त्या गिरिजापरीशौ

ततः प्रतस्थेऽ(६)भि दिवं कुमारः ॥ ५ ॥

देवं महेशं गिरिजां च देवीं

ततः प्रणम्य त्रिदिवौकसोऽपि ।

प्रदक्षिणौकत्य (१)च नाकनाथ-

पूर्वाः समस्तास्तम(२)यानुजग्मुः ॥ ६ ॥

अथ व्रजद्विस्त्रिदशै(३)रशेषैः

स्फुरत्प्रभा(४)भासुरमण्डलै स्तैः ।

(५)नभो बभासे (६)परितो विकीर्णं

दिवापि नक्षत्रगणैरिवोद्यैः ॥ ७ ॥

अज्ञाशीलं प्रियमिति यावत् चेतः चित्तं यस्य तथोक्तः युद्धप्रिय इत्यर्थः । कुमारः कार्तिकेयः । कर्ता । गिरिजा पार्वती च गिरीशः हरश्च तौ तथोक्तौ । कर्मभूतौ । भक्त्या अज्ञापूर्वकं आपृच्छा सम्भाष्य तयोरनुज्ञां लब्धेत्यर्थः । दिवं अभि स्वर्गं प्रति प्रतस्थे जगाम ॥ ५ ॥

देवमिति ॥ ततः कुमारगमनानन्तरं नाकनाथपूर्वाः देवराजप्रभृतयः त्रिदिवौकसोऽपि देवा अपि । कर्तारः । देवं महेशं हरं तथा गिरिजां देवीञ्च प्रणम्य प्रदक्षिणौकत्य च, अथ अनन्तरं तं कार्तिकेयं अनुजग्मुः अनुगतवन्तः अनुसरणं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अथ देवानां पार्वतीपरमेश्वरप्रणामप्रदक्षिण करणानन्तरं व्रजद्विः भावद्विः । अतएव स्फुरन्त्याः प्रसरन्त्याः

(२) त्रिदिवम् । (१) सुरेशमुख्याः सुराः । (२) अभिजग्मुः

(३) शरोषैः । (४) मण्डलभासुरैः । (५) ततः ।

(६) हरितोऽवकाशः ।

रराज तेषां व्रजतां सुराणां

मध्ये कुमारो(७)ऽधिककामिकान्तः ।

नक्षत्रताराग्रमण्डलानां

मिव त्रियामा(८)रमणो नभो(९)ऽन्ते ॥ ८ ॥

गिरीशगौरीतनयेन सार्धं

पुलोमपुत्रोदयितादयस्ते ।

उत्तीर्य नक्षत्रपथं (१)सुहृतात्

प्रपेदिरे लोक(२)मयात्मनीनम् ॥ ९ ॥

प्रभायाः कात्याः सम्बन्धि भासुरम् उज्ज्वलं मण्डलं समूहः
येषां तथोक्ताः, नास्ति शेषः येषां तैः सकलैरित्यर्थः । त्रिदशैः
सुरैः दिवापि दिनेऽपि उद्यैः उज्ज्वलैः नक्षत्राणां गणैः संचै-
रिव परितः चतुर्दिक्षु विकीर्णं व्याप्तं नभः आकाशमण्डलं
वभासते शुशुभे । उपमेयम् ॥ ७ ॥

रराजेति ॥ व्रजतां घावतां तेषां पूर्वोक्तानां सुराणां
देवानां नभोमण्डलगामिनामिति भावः । मध्ये अधिकाः
प्रभूताः याः कान्तयः प्रभाः तभिः कान्तः अत्युज्ज्वलः । एते-
नास्य चन्द्रसाम्यम् । कुमारः कार्तिकेयः । कर्ता । नभो-
गामीत्यर्थः । नभोऽन्ते आकाशाभ्यन्तरे नक्षत्राणाम् अश्वि-
न्यादीनां ताराणां सप्तविंशतिभिन्नानां ग्रहाणां सूर्यादिनक्ष-
त्राणां यानि मण्डलानि तेषां मध्ये त्रियामायाः रजन्याः
रमणः नाथः चन्द्र इव रराज शुशुभे ॥ पूर्वोपमेयम् ॥ ८ ॥

गिरीशेति ॥ अथ अनन्तरं पुलोमपुत्राः शय्याः दयितः
प्रियः इन्द्रः आदिः प्रथमः येषां तथोक्ताः ते पूर्वोक्ताः देवाः
सुराः । कर्तारः । गिरीशस्य गौर्याश्च तनयेन कार्तिकेयेन

(७) अधिककान्तकान्तः । (८) दयितः । (९) अन्तः ।

(१) सुहृत्तम् । (२) यतो मुनीनाम् ।

(३) ते स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टं

महामुरक्षासमयं वदत्वात् ।

सद्यः प्रवेष्टुं न विषेहिरे (४) तत्

क्षणं व्यलम्बन्त सुराः (५) समग्राः ॥ १० ॥

(६) पुरो भव त्वं न पुरो भवामि

(७) नाहं पुरोगोऽस्मि (८) पुरः सरस्वम् ।

इत्थं (९) सुरास्त्रात्क्षणमेव भीताः

स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं वितेनुः ॥ ११ ॥

साहं सह । साहस्ययोगे द्वितीया । एतेन कुमारस्य बला-
धिक्यं द्योत्यते । मुहूर्तात् क्षणमध्ये नक्षत्रपथं नभोमार्गम्
उत्तीर्थं प्रतिक्रम्य आत्मने हितम् आत्मनीनं स्वकौयं लोकं
स्वर्गलोकं प्रपेदिरे प्राप्तवन्तः ॥ ९ ॥

ते इति ॥ ते समग्राः सुराः देवाः । कर्तृभूताः । महामुरात्
तारकात् जातस्येत्यर्थः । आसस्य भयस्य यः वशंवदः अधीनः
तस्य भावः तस्मात् हेतोः चिरकालात् दीर्घकालात् परं दृष्टम्
अवलोकितम् । अरिजितदौरात्म्यादिति भावः । स्वर्गलोकं
कर्मभूतं सद्यः दर्शनक्षणमेव प्रवेष्टुं अगृह्णाभ्यन्तरं गन्तुमित्यर्थः ।
न विषेहिरे न समर्था ब्रभूवुरित्यर्थः । तत् तस्मात् उक्तकार-
णात् हेतोः क्षणं क्षणकालं व्यलम्बन्त विलम्बं कृतवन्तः । अतः
काव्यालिङ्गमलङ्कारः ॥ १० ॥

पुर इति । सुराः देवाः । कर्तारः । तत्क्षणं स्वर्गप्रवेश-
समयमेव भीताः । शङ्काकुलाः सन्तः । त्वं पुरः संमुखे भव ।
अहं न पुरः संमुखे भवामि । अहं पुरः अग्रे नश्यतीति

(१) तम् । (४) तम् । (५) समग्रः । (६) पुरोऽत तत्त्वम् ।

(७) न वः । (८) पुरः सर त्वम् । (९) इति तत्र तत्र स्तुति
स्वयमेव स्वर्गं हि तत्र तत्र जाता मिथस्ते स्वर्गे ।

(१) सुरालयालोकनकौतुकेन

मुदा (२) शुचिस्मेरविलोचनास्ते ।

दधुः कुमारस्य मुखारविन्दे

दृष्टिं द्विषत्साध्वस(३)कातरान्ताम् ॥१२॥

सहेलहास(४)च्छुरिताननेन्दु-

स्ततः कुमारः पुरतो (५)भविष्युः ।

तथोक्तः न अस्मि न भवामि । त्वं पुरः अग्रे सरतीति पुरःसरः
अग्रगामी भव । इत्थम् एवंप्रकारेण स्वर्गं प्रवेष्टुं गन्तुं कलहं
विवादं परस्परमिति भावः । वितेनुः कृतवन्तः । अग्रप्रवेशे
शत्रुकृतविपदाशङ्कयेति भावः ॥ ११ ॥

सुरालयेति ॥ तं सुराः । कर्तारः । सुराणां देवानां यः
आलयः स्वर्गः तस्य आलोकनेन दर्शनेन यत् कौतुकम् आह्लाटः
तेन । हेतौ तृतीया । शुचीनि विशुद्धानि स्मेराणि ईषडास्य-
युक्तानि च विलोचनानि नयनानि येषां तथाभूताः सन्तः
विषङ्गाः शत्रुभ्यः जातेन साध्वसेन भयेन हेतुना कातरः
विह्वलः अन्तः प्रान्तदेशः यस्याः तथोक्तां दृष्टिं नेत्रं कर्मभूतं
मुदा हर्षेण युक्ते । विशेषणे तृतीया । कुमारस्य कार्तिकेयस्य
मुखारविन्दे वटनपङ्कजे, कुमारमुखस्य प्रियदर्शनत्वात् कमल-
साध्यमिति भावः । दधुः ध्रुववन्तः । कर्तव्यतावधारणार्थमिति
भावः ॥ १२ ॥

सहेलेति ॥ ततः सुराणां कार्तिकेयमुखदर्शनानन्तरं रणे
संग्रामे प्रवीरः प्रकृष्टपराक्रान्तः अतएव तारकस्य तारकासुरस्य
आपातं युद्धायागमनम् अपेक्षमाणः प्रतीक्षमाणः । अतएव

(१) सुरत्वर । (२) शुचिस्मेरविलोचनस्य, सविस्मेरवि-
लोचनान्ताः । (३) कातरास्ते, कातरान्ते ।

(४) उच्छुरित, उच्छुरित । (५) भविष्युः ।

स तारकोपांत(६)मपेक्षमाणो
रणप्रवीरो (७)हि सुरानवोचत् ॥ १३ ॥

भौत्यालमद्य चिदिवीकसोऽमो

स्वर्गं भवन्तः प्रविशन्तु सद्यः ।

अत्रैव मे दृक्पथमेतु शत्रु-

र्महामुरो (८)वः खलु (९)दृष्टपूर्वः ॥ १४ ॥

(१)स्वर्लोकलक्ष्मीकचकर्षणाय

दोर्मण्डलं (२)वल्नाति यस्य चण्डम् ।

पुरतः संसुखे भविष्युः भवितुमिच्छुः स कुमारः । कर्ता ।
हेलया क्रीडया सह वर्तमानः सहेलः यः हासः तेन
छुरितः मिश्रितः आननमेव इन्दुः चन्द्रः यस्य तथोक्तः सन् ।
होति निश्चयार्थमव्ययम् । सुरान् देवान् । कर्मभूतान् ।
अवोचत् उक्तवान् ॥ १३ ॥

भौत्येति ॥ दिवं स्वर्गः ओक्तः वासस्थानं येषां तथोक्ताः
तत्सम्बोधने हे दिवौकसः देवाः । भौत्या शङ्कया अलम् ।
युष्माभिर्भयं न कर्तव्यमित्यर्थः । अलंशब्दयोगे तृतीया । किन्तु
अमो भवन्तः सद्यः शीघ्रमेव स्वर्गं प्रविशन्तु स्वर्गप्रवेशं कुर्वन्ति-
त्यर्थः । स्वर्गप्रवेशे विलम्बेनालमिति भावः । वः युष्माकं दृष्टपूर्वः
प्रागवलोकितः शत्रुः हेष्टा महान् बलवान् असुरः दैत्यः
तारकः अत्रैव अस्मिन्नेव स्थाने मे मम दृशोः नेत्रयोः सम्बन्धौ
यः पन्था गोचरत्वम् तं एतु आगच्छतु प्राप्नोतु इति यावत् ।
अधुना अत्रैव मया तारको जेतव्य इति भावः । उभयत्र
अत्रिषि लोट्प्रयोगः ॥ १४ ॥

स्वर्लोकिति ॥ यस्य तारकस्य सम्बन्धि दोर्मण्डलं चण्डमण्ड-

(६) अपेक्षमाणः । (७) अभि । (८) यः । (९) कालदृष्टः ।

(१) स्वर्गलोकलक्ष्मी । (२) यस्य वल्नातिचण्डम् ।

इहैव तच्छोणितपानकेलि-

मङ्गाय कुर्वन्तु शरा ममैते ॥ १५ ॥

शक्तिर्ममासावहतप्रचारा

प्रभावसारा (३)सुमहःप्रसारा ।

स्वर्लोक(४)लक्ष्मी विपदा(५)वहारेः

शिरो हरन्ती (६)दिशताम्यदं वः ॥ १६ ॥

लम् । कटं । स्वर्लोकस्य स्वर्गस्य या लक्ष्मीः श्रीः तस्याः ये कचाः केशाः तेषां कर्षणाय कर्षणं कर्तमित्यर्थः । निमित्तार्थे चतुर्थी । वलाति चलति । येन स्वर्गश्रीर्विनाशितेति भावः । तस्य तारकस्य सम्बन्धिनः शोणितस्य रक्तस्य पानमेव केलिः क्रीडा तां कर्मभूताम् । एते मम सम्बन्धिनः शराः । कर्तारः । इहैव अत्रैव अङ्गाय भटिति कुर्वन्तु । “द्राग्भटित्यङ्ग-साङ्गाय” इत्यमरः । मया सर्वथैव स बध्य इति भावः ॥ १५ ॥

शक्तिरिति ॥ अहतः अविघ्नितः प्रचारः गमनं यस्याः तथोक्ता । तथा प्रभावः सामर्थ्यमेव सारः स्थिरांशः यस्याः तथाभूता । तथा सुमहसां सुष्ठु तेजसां प्रसारः स्फुरणं यस्याः तादृशी । तथा स्वर्लोकस्य स्वर्गस्य या लक्ष्मीः तस्याः विपदा विपद्ताम् अवहन्ति विनाशयन्तीति तथोक्ता । तथा अरे एवोः तारकासुरस्य सम्बन्धि शिरः मस्तकं हरन्ती नाशयन्ती पत्नी दृश्यमाना मम सम्बन्धिनी शक्तिः शक्तिनामधेयमायुधम् । शर्वी । वः युष्माकं सुदं हर्षम् । कर्मभूतम् । दिशतात् ददातु । पाणिनि षोड् ॥ १६ ॥

(३) सुमहाप्रसारा । (४) लक्ष्मी ।

(५) सहारिशिरः, सहारेः शिरः । (६) दिशतां सुखं, वः ।

ब्रह्मन्धकारातिसु तस्य दैत्य-

बधाय (७) युद्धोत्सुकमानसस्य ।

सर्वं (८) शुचिस्मेरमुखारविन्दं

गौर्वाणवृन्दं (९) वचसलनन्द ॥ १

(१) सान्द्रप्रमोदात् पुलकोपगूढः

सर्वाङ्ग(२) संपुल्लसहस्रनेत्रः ।

तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण

(३) निरुच्छनं चारु चकार शक्रः ॥ १८ ॥

इतीति ॥ सर्वं गौर्वाणानां देवानां वृन्दं समूहः । कर्तुं दैत्यानां तारकादीनां कर्मभूतानां यः बधः हननं तस्मै दैत्यबधः कर्तुमित्यर्थः । निमित्तार्थं चतुर्थी । युद्धे संग्रामे उत्सुकम् उत्कण्ठितं मानसं चित्तं यस्य तथोक्तस्य अन्धकारैः शिवस्य सख्यन्धिनः सुतस्य पुत्रस्य कार्तिकेयस्य इति उक्तप्रकारेण वचसा वाक्येन शुचिं निर्मलं स्मेरम् ईषडास्यसहितं मुखारविन्दं वदन्मकमलं यस्य तथोक्तं सत् आननन्द जहर्ष । कुमारकृततारकबधनिश्चयेनेति भावः ॥ १७ ॥

सान्द्रेति ॥ सान्द्रः निविडः यः प्रमोदः हर्षः तस्मात् हेतोः पुलकैः रोमाञ्चैः उपगूढः आस्निष्टः आहतदेह इत्यर्थः । तथा सर्वाङ्गेषु सर्वावयवेषु संपुल्लानि विकसितानि सहस्रनेत्राणि सहस्रसंख्यकनयनानि यस्य तथाभूतः । अस्य सहस्राक्षत्वादिति भावः । शक्रः इन्द्रः । कर्ता । तस्य कुमारस्य सख्यन्धिना उत्तरीयेण संख्यानेन । “संख्यानमुत्तरीयम्” इत्यमरः । तथा निजं स्त्रीयं यत् अम्बरं वसनं तेन निरुच्छनं वस्त्रविनिमयं

(७) युद्धोत्सुकमानसस्य । (८) शुचिस्मेर । (९) वचसा ननन्द ।

(१) सान्द्रप्रमोदः । (२) संसम्पन्नः ।

(३) निरुच्छनम्, निरुद्धम्, निरुच्छनम् ।

घनप्रमोदाशु(४)तरङ्गिताक्षैः

मुखैश्चतुर्भिः प्रचुर(५)प्रसादैः ।

(६)अथो अचुम्बद्विधिरादिदृष्टः

षडाननं षट्सु (७)शिरःसु (८)चित्रम् ॥ १८ ॥

(९)तं साधु साध्वित्यभितः प्रशस्य

मुदा कुमारं त्रिपुरासुरारेः ।

आनन्दयन् वीर जयेति वाचा

गन्धर्वविद्याधरसिद्धसंघाः ॥ २० ॥

कर्मभूतं चाक्ष मनोहरं यथा तथा अकार कृतवान् । परस्पर-
वसनपरिवर्तनस्थानन्दवर्धकत्वादिति भावः ॥ १८ ॥

चनेति ॥ अथ कुमारेन्द्रवसनपरिवर्तनानन्तरम् आदिदृष्टः
वृत्ताद्यगण्यः विधिः मन्त्राः । कर्ता । प्रचुरः अधिकतरः प्रसादः
आज्ञादः येषां तथोक्तेः । तथा घनः निविडः यः प्रमोदः प्रकृष्ट-
रूपः तेन हेतुना यत् अशु नयनजघं तेन तरङ्गितानि तरङ्ग-
युक्तानि आभूतानीत्यर्थः । अक्षीणि नयनानि येषां तथोक्तेः
चतुर्भिः चतुःसंख्यकैः मुखैः । करणैः । षडाननं कुमारं कर्मभूतं
षट्सु शिरःसु मुखेषु । अत्र शिरःशब्देन मुखं लक्ष्यते । चित्रं
मनोहरं यथा तथा अचुम्बत् चुचम्बे स्पृष्टवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

तमिति ॥ गन्धर्वाणां देवगायकानां विद्याधराणां देवयोनि-
वेषधरणां सिद्धानां देवभेदानाञ्च संघाः समूहाः । कर्तृभूताः ।
त्रिपुरासुरस्य सम्बन्धिनः अरे शत्रोः हरस्य सम्बन्धिनं कुमारं
अवाम् ॥ कर्मभूतम् । मुदा हर्षेण हेतुना साधु साधु इति ।
ज्ज्ञेति शेषः ॥ अभितः चतुर्दिक्षु प्रशस्य प्रस्तुत्य हे वीर जय
पेशुक्तासाज्जयं लभ । त्वमिति कर्तृपदसूत्रम् । इति एवंप्र-

(४) परिप्लुताक्षैः । (५) प्रमोदः । (६) अचुम्बत् चुचम्बे ।

(७) मुखेषु । (८) इषात् । (९) सुखम् ।

दिव्यर्षयः (१) शतदिव्यर्षयः

(२) तमभ्यनन्दन् किल नारदाद्याः ।

(३) निरुच्छर्म चक्रुरथोत्तरीयैः

आमौकरीयैः (४) निजवल्कलैश्च ॥ २१ ॥

ततः सुराः शक्तिधरस्य तस्या-

वष्टम्भतः साध्यसं (५) मुत्सृजन्तः ।

उत्सेहिरे स्वर्गं (६) मनन्तशक्ते-

र्गन्तुं वनं यूष्मपत्तिरिषिमाः ॥ २२ ॥

कारयन् वाक्वा वाक्नेन आनन्दसन् आनन्दितं चक्रुः ॥ २० ॥

दिव्यर्षय इति ॥ नारदः आद्यः प्रथमः येषां तथोक्तानां
नारदप्रभृतीनां द्विविधवत् । दिव्याः स्वर्गीयाः ये ऋषयः सुमयः ।
कर्तारः । शब्दः तत्त्वकाशुरं विजिज्ञमाणां ज्ञेयान्तं तं कुमारम् ।
कर्मभूतम् । अभ्यनन्दन् आनन्दितं चक्रुः किल । अष्ट अक्षिनन्द-
नान्तरं आमौकरीयैः सुवर्णवस्त्रैः । कलहचोत्पन्नत्वादिति
भावः । उत्तरीयैः वस्त्रैः । तस्मिन् निजवल्कलैः स्वकीयवल्कलैश्च
निरुच्छर्मं परस्परं वसनपरिवर्तनं चक्रुः स्तम्भतः । परस्परं
वसनपरिवर्तनं हर्षप्रकाशकमिति भावः । २१ ॥

तत इति ॥ ततः ऋषीणां मन्त्रीणां वल्कलपरिवर्तनानन्तरं
शक्तिः शक्तिसंज्ञकमायुधं धरतीति तथोक्तः तस्या कुमारस्य
अवष्टम्भतः आश्रयेण साहाय्येनेत्यर्थाः । हेतुना साध्यसंभयम् ।
वामभूतम् । उत्सृजन्तः वरिष्ठजन्तः सुराः देवाः । अनन्ता
पराशरा शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तथोक्तस्य युष्मपत्तेः अजीम्बस्य अवष्ट-
म्भतः इति । कश्चित् वनं आनन्दमिव स्वर्गं मानं कर्मभूतं गन्तुं

(१) तस्य वचो वरायम् । (२) तमभ्यनन्दन्, तदभ्यनन्दन् ।

(३) निरुच्छर्मम्, निरुच्छनम् । (४) निजवल्कलैः ।

(५) उत्सृजन्तः ।

(६) अनन्ताग्रन्थे ।

(७) अथाभिपृष्ठं गिरिजासुतस्य

पुरन्दराराति(८)बधं चिकीर्षीः ।

सुरा निरीयुस्त्रिपुरं दिधक्षी-

रिक् क्षरारेः प्रमथाः समन्तात् ॥ २३ ॥

(९)सुराङ्गणानां जलकेलिभाजां

प्रक्षालितैः सन्ततमङ्गरागैः ।

प्रपेदिरे पिञ्जरवारिपूरां

स्वर्गौकसः स्वर्गधुनीं पुरस्तात् ॥ २४ ॥

प्रवेष्टुम् उत्सेहिरे उत्हासं प्रापुः । कुमारं सेनापतिं प्राप्य
देवा निर्भया बभूवुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

अथेति । अथ देवानामुत्साहप्राप्त्यनन्तरं सुराः देवाः ।
कर्तारः । पुरन्दरस्य महेन्द्रस्य सम्बन्धी यः अरातिः शत्रुः
तारकः तस्य कर्मभूतस्य बधं विनाशं चिकीर्षीः कर्तुमिच्छीः ।
क्षधातोः सन्नन्तादुपत्ययः । गिरिजायाः पावत्याः सम्बन्धिनः
सुतस्य पुत्रस्य अभिपृष्ठं पश्चाद्भागे । त्रिपुरं त्रिपुरासुरं कर्म-
भूतं दिधक्षीः दग्धुमिच्छीः । सन्नन्तात् धाधातोः प्रत्ययः ।
क्षरारेः कामशत्रोः महादेवस्य सम्बन्धि अभिपृष्ठं प्रमथाः
गणा इव । समन्तात् चतुर्दिक्षु निरीयुः निर्गतवन्तः । सुराः
संप्रामप्रवृत्तकुमारस्यानुसरणं चक्रुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

सुराङ्गणानामिति ॥ स्वर्गौकसः स्वर्गवासिनः देवाः ।
कर्तारः । पुरस्तात् संमुखे प्रथमत इत्यर्थः । जलस्य केलिं
क्रीडां भ्रजन्ते कुर्वन्तीति तथोक्तानां सुराङ्गणानां स्वर्गवेश्यानां
सम्बन्धिभिः सन्ततम् अनवरतं यथा तथा प्रक्षालितैः धौतैः

दिग्दन्तिनां वारि(१)विहारभाजां

कराहतै(२)भीमतरैस्तरङ्गैः ।

आप्लावयन्तीं मुहुरालवाल-

(३)श्रेणिं तरूणां (४)निजतौरजानाम् ॥२५॥

(५)लीलारसाभिः सुरकन्यकाभिः

(६)हिरण्ययीभिः सिकताभिरुच्चैः ।

अङ्गरागैः कुङ्कुमप्रभृतिभिः । करणैः । पिच्छरं पौतवर्णं वारीणां जलानां पुरं प्रवाहः यस्याः तथाभूतां स्वर्गधुनीं स्वर्गगङ्गां मन्दाकिनौमित्यर्थः । कर्मभूताम् । प्रपेदिरे प्राप्तवन्तः ॥ २४ ॥

अनन्तरं दिग्दन्तिप्रभृतिभिः चतुर्भिः श्लोकैः स्वर्गधुनीं वर्णयति—

दिग्दन्तीति ॥ स्वर्गधुनीं किंभूताम् । वारिणि जले विहारं क्रीडां भजन्ते कुर्वन्तीति तथोक्तानां दिशां पूर्वादीनां ये दन्तिनः गजाः ऐरावतप्रभृतयः तेषां सम्बन्धिभिः करैः शृणुः कर्तृभिः । आहतैः ताडितैः प्रक्षिप्तैरित्यर्थः । अतएव भीमतरैः अत्यन्तभयोत्पादकैः तरङ्गैः प्रवाहैः । करणैः । निजतीं स्वकीयतटे जायन्ते उत्पद्यन्ते ये तथोक्तानां तरूणां पादपानां सम्बन्धिनीम् आलवालस्य मूलस्य जलाधारवैष्टनस्य श्रेणि पङ्क्तिम् । कर्मभूताम् । मुहुः वारंवारं यथा तथा आप्लावयन्तं सेचयन्तीं पूरयन्तीमित्यर्थः ॥ २५ ॥

लीलेति ॥ पुनः क्रीडयाम् । लीलारसाभिः क्रीडानुरक्ताभिः क्रीडन्तीभिरित्यर्थः । सुरकन्यकाभिः देवपुत्रीभिः ।

(१) विहारलीलाम् । (२) भीमवराहयूथैः । आशंसयन् सादरमद्रिपुत्रीमदृशपुत्राय पुरः पुरोनाः । स कार्तिकेयः पुरतः पौतो वियस्यरेलीलतरैस्तरङ्गैः । (३) श्रेणीः, श्रेणीम् ।

(४) मुहुरतीरजानाम् । (५) लीलारसाभिः ।

(६) हिरण्यजम्बूसाभिरुताभिः, हिरण्यजाभिः सिकताभिः ।

माणिक्यगर्भाभिः(७)उपाहिताभिः

प्रकीर्णतौरां वरवेदिकाभिः ॥ २६ ॥

सौरभ्यलुब्धभ्रमरो(८)पगौतै-

र्हिरण्यहंसावलिकेलिलोलैः ।

चामौकरीयैः कमलैर्विनिद्रैः

च्युतैः परागैः (९)परिपिङ्गतोयाम् ॥ २७ ॥

कुतूहलाद्द्रष्टुमुपागताभिः

(१)तौरस्थिताभिः (२)सुरसुन्दरीभिः ।

तथा हिरण्यगर्भाभिः स्वर्णमयीभिः सिकताभिः बालुकाभिः ।
तथा माणिक्यानि गर्भेषु मध्येषु यासां तथोक्ताभिः माणिक्य-
बुक्ताभिरित्यर्थः । उपाहिताभिः विरचिताभिः उच्चैः मङ्गलीभिः
वरवेदिकाभिः श्रेष्ठवेदिभिः प्रकीर्णानि व्याप्तानि तौराणि
सैकतभूमयः यस्याः तथाभूताम् ॥ २६ ॥

सौरभ्येति ॥ पुनः कौटुम्भीम् । सौरभ्यलुब्धैः सौमन्व-
स्युतैः भ्रमरैः कटुभिः उपगौतैः शब्दायमानैरित्यर्थः । हिर-
ण्यहंसानां सुवर्णमरालानां याः आवल्यः श्रेणयः तासां या
केलिः क्रीडा तथा । हृतौ हृतीया । लालैः चञ्चलैः चामौ-
करीयैः सुवर्णनिर्मितैः विनिद्रैः प्रसूतैः कमलैः पद्मैः
पहिताम् अतएव च्युतैः कमलपतितैः परागैः पुष्परज्ज्वाभिः ।
करणैः । परिपिङ्गतोयां पीतजलाम् ॥ २७ ॥

कुतूहलादिति ॥ पुनः किंप्रकाराम् । कुतूहलात् कौतुकात्
हेतोः द्रष्टुं प्रेरितम् उपागताभिः आगताभिः । अतएव
तौरस्थिताभिः तटवर्तिभिः । अतएव अभ्युर्मिराजि ऊर्मिराजौ ।

(७) उपोहिताभिः । (८) भवकीर्णैः । (९) परिपिङ्गतोयाम् ।

(१) तौरस्थिताभिः ।

(२) सुरकन्यकाभिः

(३) अश्वमूर्तिराजिः प्रसिद्धिर्विस्मिताभिः-

मुदं दिशन्तीं व्रजतां जनानाम् ॥ २८ ॥

ननन्द (४) सद्यश्चिरकालदृष्टां

विलोक्य (५) शक्रः सुरदीर्घिकां ताम् ।

अदर्शयत्सादरमद्रिपुत्रो-

महेशपुत्राय (६) ततः पुरोगः ॥ २९ ॥

स कार्तिकेयः पुरतः (७) धरोतः

सुरैः समस्तैः सुरनिम्नजां ताम् ।

विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तदङ्गाभ्यन्तरे प्रतिविस्मिताभिः
सञ्ज्ञात-प्रतिविस्मयाभिः सुरानां सुन्दरौभिः देवकामिनीभिः ।
कारणे तृतीया । व्रजतां गच्छतां जनानां सम्बन्धिनीं मुदं
हर्षं दिशन्तीं ददतीं जनयन्तीमित्यर्थः ॥ २८ ॥

ननन्देति । शक्रः महेंद्रः । कर्ता । चिरकालात् बहु-
दिशंतात् अनन्तरं दृष्टाम् अवलोकितां तां पूर्वोक्तां सुर-
दीर्घिकां स्वर्गगङ्गां मन्दाकिनीं कर्मभूतां विलोक्य दृष्ट्वा सद्यः
दर्शनक्षणमेव ननन्द इष्टचित्तो बभूव । बहुकालदृष्टरमणीय-
वस्तुनो हर्षोत्पादकत्वादिति भावः । ततः स्वदर्शनानन्तरं पुरोगः
संमुखवर्ती सन् अद्रिपुत्रो महेशयोः पार्वतीहरयोः सम्बन्धिने
पुत्राय तनयाय आदरेण सह वर्तमानं यथा तथा अदर्शयत्
दर्शितवान् । तामिति कर्मपदसूक्ष्मम् ॥ २९ ॥

स इति । कृतिक्रमां षट्संख्यज्ञानम् अपत्यं पुमान्
कार्तिकेयः । कर्ता । समस्तैः सकलैः सुरैः देवैः कर्तृभिः पुरीतः
परिवेष्टितः सन् समस्तदेवैः सहित्यर्थः । पुरतः संमुखे स्थिता-

- (१) अश्वमूर्तिराजिः, अश्वमूर्तिराजि । (४) शक्रः । (५) सद्यः ।
(६) पुरः । (७) पुरीतः ।

अपूर्वदृष्टा(८)भवलोकमानः

(६)सविष्णयः क्षीरविलोचनोऽभूत् ॥ ३० ॥

उपेत्य तां (१)तत्र क्षीरौटकोटि-

न्यस्तञ्जलिर्भक्तिपरः कुमारः ।

गौर्वाणष्टन्दैः (२)प्रसूतं प्रसूत्य

नम्रेण मूर्ध्ना (३)मुदितो ववन्दे ॥ ३१ ॥

(४)प्रणर्तितस्मै रसरोजराजिः

पुरः परौरम्भमिलन्महोर्मिः ।

मिति शेषः । तां सुराणां देवानां सम्बन्धिनीं निम्नगां नदीं
मन्दाकिनीम् अदृष्टपूर्वां प्रागनवलोकिताम् अवलोकमानः
पश्यन् सन् । दृष्टेत्यर्थः । विष्णवेन आश्रयेण सद्य वर्तमानः
सविष्णयः तथा क्षीरविलोचनः सोक्तासनयनः अभूत् बभूव
॥ ३० ॥

उपेत्येति । कुमारः । कर्ता । तां मन्दाकिनीं कर्मभूताम्
उपेत्य तत्क्षमीपं गत्वेत्यर्थः । तत्र मन्दाकिन्यां भक्तिपरः भक्ति-
प्रवणः भक्तियुक्त इत्यर्थः । अतएव क्षीरौटानां मुकुटानां
कोटिषु अग्रेषु न्यस्तः रचितः अञ्जलिः येन तथोक्तः । तथा
मुदितः हृष्टचित्तः सन् नम्रेण अवनतेन मूर्ध्ना मस्तकेन ।
करणेन । गौर्वाणानां देवानां ष्टन्दैः समूहैः । कर्तृभिः ।
प्रणुतां प्रकर्षेण स्तुतां तां प्रणुत्य स्तुत्वा ववन्दे नमश्कार ॥ ३१ ॥

प्रणर्तितेति ॥ प्रणर्तताः आसिताः क्षीराः विकसिताः
रसरोजानां पङ्कजाणां राजयः पङ्क्तयः येन तथोक्तः । पङ्क-
सङ्गादस्य सौगन्ध्योक्तिः । तथा परौरम्भः आश्रयः तेन मिलन्त्यः
पामनि संयुक्तीभवन्त्यः महोर्मयः प्रबलतरङ्गाः यच्च तथोक्तः ।

(८) दृष्टलोकमानः । (६) सविष्णयः । (१) दक्षक्षीरौट ।

(२) प्रसूताम् । (३) नमितः, प्रणतः । (४) प्रपाटित ।

कपोलपालिश्रमवारिहारी

भेजे गुहं (५) तं सरितः समीरः ॥ ३२ ॥

ततो (६) व्रजमन्दननामधेयं

लीलावनं (७) जम्भजितः पुरस्तात् ।

विभिन्नभम्नो (८) दृढशालसंघं

प्रेक्षास्रकार स्वरशुसूनुः ॥ ३३ ॥

सुरद्विषोपभुतमेव (९) मेतत्

वनं बलस्य द्विषतो गतस्थि ।

महोमिसम्पर्कादस्य शैत्योक्तिः । तथा कपोलपालिषु गण्ड-
स्थलीषु जातानां श्रमवारीषां श्रमजनितस्नेदविन्दूनां हारी
नाशकः । अनेन विशेषणेनास्य मान्योक्तिः । सरितः मन्द-
किन्याः सम्बन्धी समीरः वायुः । कर्ता । पुरः अग्रतः स्थित-
मिति शेषः । तं गुहं कार्तिकेयं भेजे सेवितवान् । सौगन्धादि-
त्रिविधगुणयुक्तवायुसेवनेनास्य सुखं जातमिति भावः ॥ ३२ ॥

तत इति । ततः मन्दाकिनौदर्शनानन्तरं व्रजम् गच्छन्
स्वरशब्दोः हरस्य सम्बन्धी सूनुः पुत्रः । कर्ता । पुरस्तात्
संमुखे स्थितमिति शेषः । मन्दनम् अमन्दजनकं नामधेयं
सञ्ज्ञा यस्य तद्योक्तम् । जम्भं जम्भासुरं जयति नाशयतीति
जम्भजित् तस्य । जिघातोः कर्तरि क्तिप् । महेन्द्रस्य सम्बन्धि
लीलायाः क्रीयायाः वनम् उद्यानम् । कर्मभूतम् । विभिन्न-
विधुर्णितः भम्नः श्रतखण्डौकृतः उद्धृतः उत्पाटितश्च शालसंघः
शालवृक्षसमूहः यस्य यथाभूतं प्रेक्षास्रकार दृष्टवान् ॥ ३३ ॥

सुरेति ॥ स कार्तिकेयः । कर्ता । बलस्य बलासुरस्य कर्म-

(५) सः सरितः ।

(६) जघात् ।

(७) वज्रभूतः ।

(८) उद्धृतशालि ।

(९) एव ।

इत्थं विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूत्

भ्रूभङ्ग(१)दुष्प्रेक्ष्यमुखः (२)स कोपात् ॥३४॥

निर्लूनलोलोपवनामपश्यत्

(३)दुःसञ्चरीभूतविमानमार्गाम् ।

विध्वस्त(४)सौधप्रचयां (५)कुमारो

विश्वैकसाराममरावतीं सः ॥ ३५ ॥

भूतस्य द्विषतः हन्तुः महेन्द्रस्य सम्बन्धि एतत् संमुखवर्ति वनं
क्रीडाद्यानं सुरद्विषा तारकेण एवम् उक्तप्रकारेण उपपन्नम्
उपद्रुतम् अतएव गता नष्टा श्रीः शोभा यस्य तथाभूतम् इत्थम्
अनेन प्रकारेण विचिन्त्य कोपात् तारककृतोपद्रवजनित-
क्रोधादित्यर्थः । ईतोः अरुणे रक्तवर्णे लोचने नयने यस्य
तथाभूतः । तथा भ्रूभङ्गेन भ्रुकुटीभङ्गा दुष्प्रेक्ष्यं प्रेक्षितुमशक्यं
मुखं यस्य तथोक्तः अभूत् बभूव ॥ ३४ ॥

निर्लूनेति । सः कुमारः कार्तिकेयः । कर्ता । निर्लूनं
निःशेषेण कर्तितं लीलायाः क्रीडायाः सम्बन्धि उपवनम्
उद्यानं यस्याः तथोक्तम् । तथा अदुःसञ्चरः दुःसञ्चरः भूतः
दुःसञ्चरीभूतः । अभूततद्भावे चिप्रत्ययः । दुर्गमीभूत इत्यर्थः ।
तारकभयसङ्कुलत्वादिति भावः । विमानानां देवयानानां
सम्बन्धी मार्गः पन्था यस्याः तथाभूताम् । तथा विध्वस्ताः
विध्वर्णिताः सौधानां राजभवनानां प्रचयाः संघाः यस्याः
तादृशीम् । “सौधोऽस्त्री राजसदनम्” इत्यमरः । तथा विश्वेषु
पुत्रजन्तु एकसाराम् अद्वितीयोत्कर्षाम् अमरावतीं देवनगरीं
पश्यत् दृष्टवान् ॥ ३५ ॥

१) दुष्प्रेक्ष्यमुखः । (२) च । (३) असञ्चरी । (४) सौख्यप्रचयाम् ।

(५) प्रसृष्टविश्वैकसाराम्, प्रसृष्टविश्वीकसाराम्, प्रसृष्टवा-
लेकसाराम् ।

आविर्भवद्वा (६) दृष्टांश्चित्तानां
 तदीयस्त्रीलागृहदौर्घिकाणाम् ।
 (७) स दुर्दर्शं वीक्ष्य (८) विरोधिजातां
 विषादवैलक्ष्यभरं बभार ॥ ४० ॥
 तद्वन्तिदन्तक्षत (९) हेमभित्ति
 सुतन्तुजालाकुलरत्नजालम् ।

क्षितानि चामीकरस्य सुवर्णस्य पङ्क्त्यानि पद्मानि यासां तथा-
 भूतानाम् । तथा दिशां पूर्वादीनां सम्बन्धिनः ये दन्तिनः
 एरावतप्रभृतयः गजाः तेषां यः दानद्रवः मदजलक्षरणं तेन
 दूषितानां क्लृप्तीकृतानां विषक्षीकृतानामित्यर्थः । तथा
 हिरण्यैः सौवर्णैः राजहंसस्रजैः राजहंससमूहैः वर्जितानां
 रक्षितानाम् परिगृहीतत्वादिति भावः । तथा विदीर्षाः
 स्फोटिताः पाटिता इत्यर्थः । वैदूर्याणां रत्नभेदानां महत्त्वः
 शिलाः यासां तथाभूतानाम् । तथा आविर्भवद्वाः उदयमानैः
 जायमानैरित्यर्थः । बालवृषैः शय्यैः अक्षितानां व्याप्तानां
 युक्तानामित्यर्थः । तस्य इन्द्रस्य इमाः तदीयाः इन्द्रसम्बन्धिन्य-
 याः स्त्रीलायैः क्रीडार्थं गृहदौर्घिकाः भवनवापिकाः तासां
 सम्बन्धिनीम् । विरोधाः विवादाः सम्बन्धेषां विरोधिनः अरयः
 तेभ्यो जाताम् उत्पन्नां दुर्दर्शं हीनावस्थां वीक्ष्य अवलोक्य
 स कुमारः । कर्ता । विषादः खेदश्च वैलक्ष्यं लज्जा च तयोः
 भरम् आतिशयं बभार । मयि विद्यमानेऽपि स्मरंश्च दुर्दर्शेय-
 मिति कुमारस्य लज्जाशोकहेतुरिति भावः । इति युग-
 कम् ॥ ३६ । ४० ॥

तदिति ॥ पुरोगतेन अग्रयायिना सुरेन्द्रेण देवेन्द्रेण
 कर्त्ता । स कुमारः । सुखकर्मभूतः । तस्य तारकाचुरस्य ये

(६) दृष्टांश्चित्तानाम् । (७) सुदुर्दर्शम् । (८) विरोधिभिर्जाताम् ।
 (९) हेमभित्तिम्, गेहभित्तिम् ।

नित्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन

स वैजयन्ताभिधमात्मसौधम् ॥ ४१ ॥

निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेश्वरेण

सुरैः समग्रैरनुगम्यमानः ।

स प्राविशत् (१) तं विविधाश्मरश्चि-

च्छिन्नेन सोपानपथेन सौधम् ॥ ४२ ॥

निसर्गकल्पद्रुम(२) तोरणं तं

(३) स पारिजातप्रसव(४) स्रगाढम् ।

दन्तिनः गजाः तेषां सम्बन्धिभिः दन्तैः दशनैः क्षताः हेम्नः
सुवर्णस्य भित्तयः कुण्डानि यस्य तथोक्तम् । तथा सुतन्तूनां
शोभनसुतासूत्राणां जालैः पुष्पैः आकुलानि व्याकुलानि
रत्नानां मण्डानां सम्बन्धीनि जलानि गवाक्षाः यस्य तथाभूतम् ।
तथा वैजयन्तं अभिधा आख्या यस्य तथोक्तं आत्मनः स्वस्य
सौधम् । गौणकर्मभूतम् । नित्ये प्रापितः । नौधातुर्द्विकर्मकः ४१

निर्दिष्टेति ॥ स कार्तिकेयः । कर्ता । विबुधेश्वरेण देवेन्द्रेण ।
कर्तृभूतेन । निर्दिष्टम् इतो गन्तव्यमिति प्रदर्शितं वर्त्म मार्गः
यस्य तथोक्तः । तथा समग्रैः सकलैः सुरैः देवैः । कर्तृभिः । अनु-
गम्यमानः अनुसरणं क्रियमाणः सन् । सुरैः सहेत्यर्थः ।
विविधाः विचित्राः ये अश्मानः रत्नविशेषाः तेषां सम्बन्धिभिः
रश्मिभिः किरणैः छिन्नेन भिन्नेन हीनेनेति यावत् । तारकेषु
सोपानेष्वक्षितरत्नमृद्भौतत्वादिति भावः । सोपानानाम् आरो-
हणानां यः पन्था मार्गः तेन । “आरोहणं स्यात् सोपानम्”
इत्यमरः । तं सौधं राजभवनं कर्मभूतं प्राविशत् प्रविवेश ॥ ४२ ॥

निसर्गेति ॥ स कार्तिकेयः । कर्ता । निसर्गेण स्वभावतः

१) तद्विविधाश्मरश्चिच्छिन्नेन, तं विविधेन रत्नाच्छिन्नेन ।

२) तोरणाङ्गम्, तोरणान्तम् । (३) सुपारिजातम् ।

(४) स्रगाढम् ।

दिव्यैः (५) कृतस्वस्वयनं सुनौन्दै-

रन्तः (६) प्रविष्टपसदं प्रपेदे ॥ ४३ ॥

पादौ महर्षेः कित् कश्यपस्य

कुलादिदृष्टस्य सुरासुराणाम् ।

प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः (७) सन्

षड्भिः शिरोभिः (८) स नतैर्ववन्दे ॥ ४४ ॥

स देवमातुर्जनदेकवन्द्यौ

पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।

अनायासेनेत्यर्थः । कल्पद्रुमाः कल्पवृक्षाः एव तोरणानि बहि-
र्द्वाराणि यस्य तादृशम् । तथा पारिजातानां देववृक्षभेदानां
सम्बन्धिनीभिः प्रसवानां पत्रपुष्पाणां सन्निभः साक्षाभिः चाक्यं
सहितं रञ्जितमित्यर्थः । तथा दिवि भवैः दिव्यैः स्वर्गलैः
सुनौन्दैः कश्यपप्रभृतिभिः । कर्तृभिः । कृतं विहितं स्वस्वयनं
कस्मिन्वाक्यं मङ्गलपाठ इति यावत् । यस्मिन् तथाभूतम् ।
तथा अन्तः मध्ये प्रविष्टाः कुमारदर्शनार्थं दृष्ट्वाभ्यन्तरं गता
इत्यर्थः । प्रमदाः देवनायः यस्य तादृशं तं सौधम् । कर्मभूतम् ।
प्रपेदे प्राप्तवान् ॥ ४३ ॥

पादाविति ॥ स कार्तिकेयः । सुरासुराणां देवदैत्यानां
सम्बन्धिनः कुलस्य अन्तयस्य आदिदृष्टस्य प्रथमसदृशः तस्य
कश्यपस्य महर्षेः महासुनेः सम्बन्धिनी पादौ चरणयुग्मं
प्रदक्षिणीकृत्य कृतः रचितः अञ्जलिः येन तथोक्तः सन्
ब्रह्माञ्जलिपूर्वकमित्यर्थः । नतैः अवनतैः षड्भिः षट्संख्यकैः
शिरोभिः मस्तकैः करणैः ववन्दे प्रणनाम नमस्कारैत्यर्थः ॥ ४४ ॥
स इति ॥ स शैलस्य हिमालयस्य सुता कन्या तस्या

(५) कृतस्वस्वयनः ।

(६) कुमारः, प्रविष्टः ।

(७) सः ।

(८) विनतैः ।

मुनेः कलत्रस्य च तस्य भक्त्या
 प्रह्वीभवन् शैलसुतातनूजः ॥ ४५ ॥
 स कश्यपः सा जननी सुराणां
 तमेधयामासतुराशिषा (६)हौ ।
 (१)तया (२)यया नैकजगज्जिनौषु
 जैला मृधे तारक(३)मुग्रवीर्यम् ॥ ४६ ॥
 (४)स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणां
 (५)सुदेवताबा(६)मदितिष्ठितानाम् ।

तनूजः तनयः कुमारः । देवानां सुराणां मातुः जनन्याः
 तस्य मुनेः कश्यपस्य कलत्रस्य सहधर्मस्थाः अदितः सम्बन्धिनौ
 जगदेकवन्द्यौ जगत्केवलनमस्करणीयौ पादौ चरणौ । कर्म-
 भूता । तथैव मुनिप्रणामप्रकारेणैव भक्त्या अथवा अप्रभुः प्रभुः
 नन्वः भवन् प्रह्वीभवन् भवनतः सन् । अभूततद्भावे चिप्रत्ययः ।
 कामं सम्यक् यथायोग्यमित्यर्थः । प्रणनाम नमस्कृतवान् ॥ ४५ ॥

स इति । स कश्यपः कश्यपाभिधौ मुनिः सा सुराणां
 देवानां सम्बन्धिनौ जननी माता च हौ । कर्तृभूती । यया
 प्राशिषेति शेषः । मृधे संग्रामे न एकजगतां चिभुवनाना-
 मित्यर्थः । जिगौषुं जेतुमिच्छुं जेतारमिति यावत् । उच्चं
 बलं वीर्यं बलं यस्य तथोक्तं तारकं जेता जेष्यति । कुमार
 इति कर्त्तृपदमूहम् । तया प्राशिषा प्राशीर्वादेन तं कुमारम् ।
 कर्मभूतम् । एधयामासतुः वर्धयामासतुः ॥ ४६ ॥

स्मिति ॥ स कर्तिकेयः । कर्ता । स्वस्य आत्मनः दर्शनार्थं
 स्वदर्शनार्थं कुमारं द्रष्टुमित्यर्थः । समुपेयुषीणां समुपस्थितानां

८) हौ । (१) यया, तथा । (२) जनया, यया + (३) उग्रवीर्यः ।
 ४) तद्दर्शनार्थम् । (५) स देवतानाम् । (६) अदितिः सुतानाम् ।

पादौ ववन्दे (७) पतिदेवतास्त-

माशीर्वचोभिः (८) पुनरभ्यनन्दन् ॥ ४७ ॥

पुलोमपुत्रीं विबुधाधिभर्तु-

स्ततः (९) शचीं नाम कलत्र (१) मेषः ।

नमश्चकार स्मरशत्रुसूनु-

स्तमाशिषा सा (२) समुपाचरच्च ॥ ४८ ॥

(३) अथादितौन्द्रप्रमदाः समेताः

(४) ता (५) मातरः सप्त घनप्रमोदाः ।

प्राप्नुवतीनामित्यर्थः । अदितिं सुरजननीं अतितानाम् अदित्य-
नुगतानां सु शोभनाः याः देवताः देव्यः तासां सम्बन्धिनौ
पादौ चरणौ । कर्मभूतौ । ववन्दे प्रणनाम । पतयः स्वामिन एव
देवताः यासां तथोक्ताः । पतिव्रता इत्यर्थः । कर्त्रः । पुनः तं
कार्तिकेयम् । कर्मभूतम् । आशीर्वचोभिः “त्वं जयी भव”
इत्यादिभिः आशीर्वादैः अभ्यनन्दन् आनन्दयाञ्चक्रुः ॥ ४७ ॥

पुलोमेति ॥ ततः तदनन्तरम् एव स्मरशत्रोः कामारे
हरस्य सम्बन्धौ सन्तुः पुत्रः । कर्ता । विबुधानां सुराणां
अधिभर्तुः अधिनायकस्य इन्द्रस्य कलत्रं पुत्रीं शचीं नाम
शचीनाम्नीं पुलोमः ऋषेः पुत्रीं कन्याम् । कर्मभूताम्
नमश्चकार प्रणनाम । सा पुलोमपुत्री च आशिषा आशीर्वादे
करणेन तं कार्तिकेयं समुपाचरत् समवर्धयत् ॥ ४८ ॥

अथेति । अथ अनन्तरम् आदितः देवमातुः सम्बन्धिन

(७) विनयेन ताः । (८) गुह्यम् । (९) शची ।

(१) अत्र । (२) समुपाचचार ।

(३) अदितिप्राणमुखाः समेताः, अदितौन्द्रप्रमदाः समेताः
अदितौन्द्रप्रमुखाः समेताः ।

(४) शची । (५) मातृकाः ।

उपेत्य भक्त्या (६)नमते (७)महेश-
 पुत्राय तस्मै ददुराशिषः (८)प्राक् ॥४६॥
 समेत्य सर्वे(९)ऽपि मुदं दधाना
 महेन्द्रमुख्यास्त्रिदिवौकसो(१)ऽय ।
 आनन्दकल्लोलितमानसं (२)तं
 (३)समभ्यषिञ्चन् पृतनाधिपत्ये ॥ ५० ॥
 सकलविवुधलोकः स्रस्तनिःशेषशोकः
 कृतरिपुविजयाशः प्राप्तयुद्धावकाशः ।

इन्द्रस्य भर्तुः कश्यपस्य सम्बन्धिन्यः प्रमदाः दितिप्रभृतयो-
 ऽपराः पद्म इत्यर्थः । ताः प्रसिद्धाः ब्राह्मोप्रभृतयः सप्तमातरः ।
 कर्वाः । घनः निविडः प्रमोदः हर्षः यासां तथोक्ताः । तथा
 समेताः मिलिताः सत्यः उपेत्य आगत्य भक्त्या श्रद्धया भक्ति-
 पूर्वकमित्यर्थः । नमते प्रणामं कृतवते तस्मै महेशस्य हरस्य
 सम्बन्धिने पुत्राय कार्तिकाय प्राक् प्रथमम् आशिषः आशी-
 र्वादान् ददुः दत्तवत्यः ॥ ४६ ॥

समेत्येति ॥ अथः अनन्तरं मुदम् आह्लादं दधानाः धार-
 यन्तः सर्वे महेन्द्रमुख्याः देवेन्द्रप्रभृतयः त्रिदिवौकसः स्वर्गवा-
 सिनः सुराः अपि । कर्तारः । आनन्देन हर्षेण कल्लोलितं जात-
 तरङ्गं मानसं चित्तं यस्य तथोक्तं तं कार्तिकेयं पृतनानां सेनानां
 अधिपत्ये अभ्यक्षत्वे समभ्यषिञ्चन् अभिषिक्तं कृतवन्तः ॥ ५० ॥

सकलेति ॥ अनन्तम् असौमं वीर्यं शक्तिः यस्य तथोक्तेन
 तेन हरस्य सम्बन्धिना सुतेन पुत्रेण कार्तिकेयेन । कर्वा ।
 अखिलाः समस्ताः ये विबुधाः देवाः तेषां सम्बन्धिनीनां

- (६) नमति । (७) सः सर्वपुत्राय । (८) ताः ।
 (९) मुदमादधानाः । (१) अत्र । (२) तं । (३) तमभ्यषिञ्चन् ।

अजनि हरसुतेनामन्त्रवीर्येण तेना-

खिलविबुधचमूनां प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥५१॥

चतुर्दशः सर्गः ।

रणोत्सुकेनाम्यकशत्रुसूनुना

(१)समं प्रयुक्तैस्त्रिदशै(२)जिगीषुणा ।

चमूनां सेनानां सम्बन्धिनीं न नूना अनूना अहीना तां संपू-
र्णामित्यर्थः । लक्ष्मीं श्रियं प्राप्य आसाद्य सेनापतिर्भूत्वा स्थिते-
नेति शेषः । सकलानां समस्तानां विबुधानां सुराणां लोकः
समूहः । कर्मभूतः । कृता प्राप्ता रिपोः तारकासुरस्य सम्ब-
न्धिनी विजयस्य पराजयस्य आशा आकाङ्क्षा येन तथाभूतः ।
तथा प्राप्तः लब्धः युद्धाय युद्धार्थम् अवकाशः अवसरः समय
इत्यर्थः । येन तथाविधः । अतएव सस्तुः विनष्टः निःशेषः
समग्रः शोकः दुःखं तारकोपद्रवजनित इति भावः । यस्य
तथाभूतः अजनि अकारि । देवाः कुमारं सेनापतिं प्राप्य
सर्वथा शत्रुजये आश्वस्ता बभूवुरिति भावः ॥ ५१ ॥

इति श्रीक्षेत्रमोहनकृतया मोहिनौसमाख्यया व्याख्यया समेतः

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

कुमारसेनापत्याभिषेको नाम त्रयोदशः सर्गः ।

रणोत्सुकेनेति ॥ रणे युद्धे विषये यः उत्सुकः व्यग्रः
रणोत्सुकित्वचित्त इत्यर्थः । तेन तथा जिगीषुणा जेतुमिच्छुना
जयाकाङ्क्षयेति यावत् । अम्यकस्य अम्यकाभिधेयस्य दैत्यस्य

(१) समम् ।

(२) जिगीषुणा ।

महासुरं (३)तारकसंज्ञकं द्विषं
 प्रसङ्गं हन्तुं समनश्चत द्रुतम् ॥ १ ॥
 स दुर्निवारं मनसोऽतिवेगिनं
 जयश्रियः (४)सन्नयनं सुदुःसहम् ।
 विजित्वरं नाम (५)तदा महारथं
 धनुर्धरः शक्तिधरो(६)ऽधरोहयत् ॥ २ ॥

शत्रुः शरिः विनाशकत्वादिति भावः । तस्य महादेवस्य
 सन्तुः तनयः तेन कार्तिकेयेन । कर्त्ता । प्रयुक्तैः नियुक्तैः
 दशैः सुरैः देवराजप्रभृतिभिः समं सह तारकः
 शा नाम यस्य तथोक्तं तारकाभिधेयं महासुरं पराक्रान्त-
 रं द्विषं शत्रुं प्रसङ्गं बलेन हन्तुं मारयितुं द्रुतं सत्वरं
 स तथा समनश्चत उद्यतम् । भावे लङ्प्रयोगः । वृत्तमत्र
 गे वंशस्थविलम् ॥ १ ॥

स इति ॥ तदा तस्मिन् काले स कार्तिकेयः । कर्तृभूतः ।
 ॥ शक्तिर्नाम अस्त्रभेदः तत् धरतीति तथोक्तः सन् शक्तिधारी
 वेत्यर्थः । दुर्निवारं प्रबलं मनसः चित्तादपि अतिवेगो
 यतेऽस्य अतिवेगिनम् अतिवेगवन्तं तथा जयस्य श्रौः
 श्रौः तस्याः जयश्रियः । कर्मभूतायाः । सन्नयनं सङ्गमनं
 सम्पादकमित्यर्थः । तथा सुदुःसहं सुदुःखेनापि सोदु-
 ष्कम् । अपराजितत्वादिति भावः । तथा विजित्वरं
 ऐषेण जयशीलं नाम महारथं महास्यन्दनम् । कर्मभूतम् ।
 धरोहयत् आरुढः ॥ २ ॥

(३) तारकसंज्ञितं द्विषम्, तारकमूर्जितद्विषम् ।

(४) सङ्गमनम्, संयमनम् । (५) ततः । (६) अधरोहयत् ।

सुरालयश्रीकिंपदां निवारणं

सुरारि(७)सम्पत्परिताप(८)कारणम् ।

केनापि दध्नेऽस्य (९)विरोधिदारणं

सुचारु चामौकरधर्मवारणम् ॥ ३ ॥

(१)शरच्चरच्चन्द्रमरीचि(२)पाण्डुरैः

(३)स वीज्यमानो वरचारुचामरैः ।

पुरःसरैः किन्नरसिद्धचारणैः

(४)रणेष्वरस्तूयत वाग्भि(५)रुक्त्वणैः ॥४॥

सुरेति ॥ सुराणां देवानां यः आलयः स्वर्गः तस्य सम्पत्तिनी या श्रीः लक्ष्मीः तस्याः विपदाम् आपदाम् अरिक्ता नामिति शेषः । निवारणं नाशकम् । तथा सुराणां देवानां यः अरिः शत्रुः तारकासुरः तस्य सम्पत्तिन्याः सम्पदः शत्रुपरितापस्य सन्तापस्य विनाशस्येति भावः । कारणम् । अतएव विरोधोऽस्ति येषां ते विरोधिनः शत्रवः तान् दास्यतीति दारणं विनाशनं सु अतिशयेन चारु मनोहरं चामौकरधर्मस्य सम्पत्त्यौ यः धर्मः आतपः तं वारयतीति धर्मवारणम् । कर्मभूतम् । केनापि । सुरेणेति पदमूढम् । कर्णा । अस्य कार्तिकेयस्य । मूर्ध्नीति पदमध्याहार्यम् । दध्नुतम् ॥ ३ ॥

शरदिति ॥ उल्लवणैः उल्लवनिभिरित्यर्थः । पुरः अग्रे सरणि गच्छन्तीति तथोक्तैः किन्नराश्च सिद्धाश्च चारणाश्च तैः देवयोनिभेदैः । कर्तृभिः । शरदि अरतः उद्यतः चन्द्रस्य सम्पत्तिन्ये मरीचयः किरणाः तद्वत् पाण्डुरैः शुभ्रैः वरचारुचामरैः

(७) संसृत । (८) वारणम् । (९) विराजदारणम्

(१) शरद्वलत् । (२) रोचिभिः । (३) सुवीज्यमानः

(४) रणोत्सुकाः, स वस्तु खः । (५) उल्लवणैः ।

प्रयाणकालोचितचारुवेशभृद्

वज्रं वहन् पर्वतपक्षदारणम् ।

(७) ऐरावतं स्फाटिकगैलसोदरं

ततोऽधिरुह्य द्युपतिस्तमन्वगात् ॥ ५ ॥

तमन्वगच्छद्गिरिशृङ्गसोदरं

(८) मदोद्धतं मेषमधिष्ठितः शिखी ।

विरोधिविद्वेषरुषाधिकं ज्वलन्

(९) महोमहोयस्तरमायुधं दधत् ॥ ६ ॥

श्रेष्ठमनोहरचामरैः । करणैः । वीज्यमानः । तथा रणेष्कुः
युद्धार्थं स कार्तिकेयः । कर्मभूतः । वाग्भिः अस्तूयत स्तुतः ॥ ४ ॥

प्रयाणेति ॥ ततः अनन्तरं प्रयाणस्य संग्रामयात्रायाः
यः कालः समयः तत्र उचितः उपयुक्तः यः चारुः सुन्दरः वेशः
नेपथ्यं तं विभर्ति धारयतीति तथाभूतः । भृधातोः क्षिप्रप्रत्ययः ।
तथा पर्वतानाम् अचलानां सम्बन्धिनानां पक्षाणां कर्मभूतानां
दारणं छिदं वज्रं वहन् धारयन् धृतवज्रास्त्र इत्यर्थः । द्युपतिः
दिवः स्वर्गस्य पतिः इन्द्रः । कर्ता । स्फाटिकस्य स्फटिकमयस्य
गैलस्य पर्वतस्य कैलासस्य सोदरं सहोदरं समानमित्यर्थः ।
ऐरावतम् । कर्मभूतम् । अधिरुह्य ऐरावतारोहणं कृत्वेत्यर्थः ।
स कार्तिकेयम् । कर्मभूतम् । अन्वगात् अन्वगच्छत् अनुसृत-
गतिरिति यावत् ॥ ५ ॥

तमिति ॥ गिरेः पर्वतस्य यत् शृङ्गं तस्य सोदरं तुल्य-
मित्यर्थः । तथा मदेन मत्ततया उद्धतं उद्धुरं मेषं निजवाह-
नम् । कर्मभूतम् । अधिष्ठितः तत्रासीन इत्यर्थः । अधिपूर्वात्

(७) ऐरावणम् । (८) महोद्धतम्, महोद्धतम् ।

(९) महोमहोयस्तरसा युधेदधे, महो महोयस्तरसादधयुधि ।

- (१) अथेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहं
 विषाणविध्वस्तमहा(२)पयोधरम् ।
 (३)अधिष्ठितः कासरमुद्धरं मुदा
 (४)वैवस्वतो दण्डधरस्त(५)मन्वगात् ॥ ७ ॥
 (६)मदोद्धतं प्रेतमथाधिरूढवां-
 स्तमन्वकद्वेषितनूज(७)मन्वगात् ।

स्थाधातोः कर्तरि क्तः । तथा विरोधो विद्यते येषां ते विरोधिनः
 अरयः तेषु विद्वेषेण अरिक्तात्याचारेण जातया रुषा कोपेन
 हेतुना अधिकं भृशं यथा तथा ज्वलन् उद्दीप्तः । तथा महसा
 तेजसा महोद्यस्तं महत्तरम् आयुधम् आग्नेयास्त्रं दधत्
 धारयन् । शिखा ज्वलास्ति यस्य शिखी अनलः । कर्ता ।
 तं कुमारम् अन्वगच्छत् अनुससार ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अथ अन्यनुसरणानन्तरम् इन्द्रनीलाचलवत्
 नीलगिरिवत् चण्डः भयङ्करः विग्रहः देहः यस्य तथाभूतम् ।
 तथा विषाणाभ्यां शृङ्गाभ्यां विध्वस्ताः विपर्यस्ताः विचूर्णिता
 इति यावत् । महान्तः पयसां धराः मेघाः येन तथोक्तम् ।
 अतिबलवत्त्वादिति भावः । तथा उद्धरं मदोत्कटं कासरं
 महिषं निजवाहनम् अधिष्ठितः तत्रोपविष्ट इत्यर्थः । वैवस्वतः
 सूर्यतनयः यमः । कर्ता । दण्डस्य निजशस्त्रस्य धरः धृत-
 दण्डास्त्रः सान्नत्यर्थः । तं कार्तिकेयम् । कर्म । अन्वगात्
 अनुसृतवान् ॥ ७ ॥

(१) नन्विन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहे, नवेन्द्रनीलोचितचण्ड-
 विग्रहम् । (२) शिखीश्वरे ।

(३) स्थितोऽतिमत्ते महिषेऽसुभीषणः, अधिष्ठितः कासर-
 मुद्धतं मुदा । (४) रणोत्सुकः । (५) अभ्यगात् ।

(६) मदोद्धतः प्रेतवराधिसोद्वहः, मदोद्धतप्रेतवराधिरूढः ।

(७) अभ्यगात् ।

महासुरद्वेषविशेषभीषणः

सुरोषणञ्चण्डरणाय नैर्ऋतः ॥ ८ ॥

(८) नवोद्यदम्भोधरघोरदर्शने

(९) युद्धाय रुढो (१) मकरे (२) महत्तरे ।

दुर्वारपाशो वरुणो (३) रणोत्थ-

स्वमन्वियाय त्रिपुरान्तकात्मजम् ॥ ९ ॥

मदोद्धतमिति ॥ अथ यमानुगमनानन्तरं महान् यः
असुरः दैत्यः तारकः तस्मिन् द्वेषविशेषेण रोषभेदेन भीषणः
भयोत्पादकः । तथा सुरोषणः अतिकुपितः नैर्ऋतः राक्षसः
दक्षिणपश्चिमकोणाधिपतिरित्यर्थः । कर्ता । मदोद्धतं मदो-
त्तं प्रेतं कौणपं निजवाहनामित्यर्थः । कर्मभूतम् । अधि-
रुढवान् अधिष्ठितवान् सन् चण्डं भीषणं यत् रणं युद्धं तस्मै
अन्धकस्य द्वेषो घातकः महादेवः तस्य सम्बन्धिनं तनूजं
कुमारम् अन्वगात् अन्वगच्छत् ॥ ८ ॥

नवेति ॥ रणाय युद्धार्थम् उल्लङ्घनः दुर्मदः वरुणः पश्चिम-
दिक्पतिरित्यर्थः । कर्ता । नवोद्यतः नूतनाद्यमानस्य
अश्वसां जलानां धरस्य मेघस्येव घोरं भयङ्करं दर्शनं यस्य
तथाभूते महत्तरे अतिबलवति मकरे रुढः उपविष्टः । तथा
दुर्वारः वारयितुमशक्यः पाशः निजायुधं यस्य तादृशः सन्
युद्धाय युद्धार्थं युद्धं कर्तुमित्यर्थः । तं पूर्वोक्तं त्रिपुरान्तकात्मजं
हरतनयम् । कर्मभूतम् । अन्वियाय अन्वगच्छत् ॥ ९ ॥

(८) नवोद्यदम्भोधरघोरदर्शनः, नवोद्यस्तोरणघोरदर्शन-
म्, नवोद्यस्तोरणघोरदर्शनम् ।

(९) युधेऽधिरुढः, युद्धोपरुढः ।

(१) मकरम् ।

(२) महत्तरम् ।

(३) रणोत्थम् ।

दिगम्बरा(४)धिक्रमणोत्थणं क्षणात्
 मृगं महीयांसमरुहविक्रमम् ।
 अधिष्ठितः सङ्गरकेलि(५)लालसो
 मरुन्महेशात्मज(६)मन्वगाइ (७)द्रुतम् ॥१०॥
 विरोधिनां (८)शोणितपारणैषिणीं
 गदामनूनां नरवाहनो वहन् ।
 महाहवाम्भोधि(९)विगाहनोद्धतं
 यियासु(१)मन्वागमदीशनन्दनम् ॥ ११ ॥

दिगिति । दिशां पूर्वादीनां तथा अम्बरस्य आकाशस्य यत्
 अधिक्रमणम् आक्रमणं तत्र उल्लणम् उल्लटम् । तथा अरुहः
 दुर्निवारः विक्रमः पराक्रमः यस्य तथोक्तम् । तथा महीयांसं
 महत्तरं मृगं स्ववाहनमिति शेषः । अधिष्ठितः आरूढः मरुत्
 वायुः पश्चिमोत्तरदिक्पतिरित्यर्थः । सङ्गरः युद्धमेव केलिः
 लीला तच्च लालसः व्यग्रः सन् क्षणात् अविलम्बेनैव महेशा-
 त्मजं हरतनयं कार्तिकेयम् । कर्म । द्रुतं सत्वरं यथा तथा
 अन्वगात् अनुसृतवान् ॥ १० ॥

विरोधिनामिति ॥ विरोधः शत्रुता विद्यते येषां तथोक्तानां
 शत्रूणां शोणितस्य रक्तस्य सखन्विनौ या पारणा पानं ताम्
 हृष्यति वाञ्छतौति तथोक्ताम् अनूनां महत्तरां गदां वहन्
 धारयन् नरवाहनः मानवयानः कुवेरः । कर्ता । महान्
 गुरुतरः आहवः युद्धमेव अम्भोधिः वारिनिधिः तत्र विगाह-
 नाय निमज्जनार्थं उद्धतं महायुद्धं कर्तुं सुद्यतमित्यर्थः । अतएव

(४) अधिक्रमण । (५) लालसम् । (६) अभ्यगात् । (७) ध्रुवम् ।
 (८) विग्रह । (९) विगाहमानः । (१) अभ्यागमत् ।

महाहि(२)निर्वहजटाकलापिनी
ज्वलन्निशूल(३)प्रबलायुधा (४)युधि ।
(५)रुद्रास्तुषाराद्रि(६)सखं महादृषं
ततोऽधिरूढास्तमयुः पिनाकिनः ॥ १२ ॥
अन्येऽपि सन्नद्य (७)महारणोत्सव-
श्रद्धालवः स्वर्गिण्यास्तमन्वयुः ।
स्ववाहनानि (८)प्रबलान्यधिष्ठिताः
प्रमोदविस्मैरमुखाम्बुजश्रियः ॥ १३ ॥

यियासुं जिगमिषुं ईशस्य हरस्य सम्बन्धिनं नन्दनं कार्ति-
केयम् । कर्म । अन्वागमत् अन्वगच्छत् ॥ ११ ॥

महाह्यैति ॥ ततः अनन्तरं पिनाकाः पिनाकाभिधेय-
धनूषि सन्ति येषां ते पिनाकिनः रुद्राः रुद्रसंज्ञका एकादश-
संख्यकाः । कर्तारः । महान्तः तौष्णविषाः ये अहयः सर्पाः
तैः । करणैः । निर्वहः संयताः जटाकलापाः जटासमूहाः
विद्यन्ते येषां तथाभूताः । तथा ज्वलत् दौमिमत् त्रिशूलं
त्रिशूलाख्यं प्रबलं भौषणं आयुधं अस्त्रं येषां तादृशः । तथा
तुषाराद्रिः हिमालयः सखा सदृशः यस्य तद्योक्तं शुभ्रत्वादिति
भावः । महान्तं महत्तरं दृषं अधिरूढाः स्ववाहनभूतं महा-
दृषे उपविष्टा इत्यर्थः । सन्तः युधे युद्धार्यं युद्धं कर्तुं मित्यर्थः ।
तं कार्तिकेयं अयुः अन्वगच्छन् ॥ १२ ॥

अन्येऽपीति ॥ महान् प्रबलः यः रथः संप्रभः स एव
उक्तवः सहर्षव्यापारः तत्र श्रद्धालवः अनुरागवन्तः । अतएव
प्रमोदेन भविष्यत्संप्रभजनितानन्देन विस्मारा विशेषेण दौमि-

-
- (२) निर्वह । (३) प्रवरायुधाः । (४) युधि । (५) रुषा ।
(६) समम् । (७) महामहोत्सव, महामहोत्सवाः ।
(८) प्रवराणि ।

उदण्डह्रिमध्वजदण्डसंकुलाः

(६) चक्षुद्विचित्रातपकार(१)खोळ्वलाः ।

(२) चलद्वनस्यन्दनघोषभीषणाः

करौन्द्रघण्टारव(३)चण्डचीत्कृताः ॥१४॥

स्फुरद्विचित्रायुधकान्ति(४)मण्डलै-

रुद्योतिताशावल(५)याम्बरान्तराः ।

दिवौकसां सोऽनुवहन्महाचमूः

पिनाकप्राग्नेस्तनयस्ततो ययौ ॥ १५ ॥

मतौ सुखाम्बुजानां सुखकमलानां श्रीः शोभा येषां तथा-
भूताः अन्ये अपरेऽपि स्वर्गिगणाः देवहन्दाः । कर्तारः ।
सकृच्च समुद्यम्य प्रवलानि बलवन्ति स्ववाहनानि अधिष्ठिताः
अधिरुढाः सन्तः तं कार्तिकेयं अन्वयुः अनुजग्मुः ॥ १३ ॥

अथ श्लोकद्वयेन युग्मकमाह—

उदण्डेति ॥ स्फुरदिति च । ततः तदनन्तरं उदण्डैः उद्भूत-
दण्डैः हेम्नः सुवर्णस्य ध्वजदण्डैः पताकायाश्चिभिः संकुलाः
व्याप्ताः । तथा चक्षुद्विः प्रस्फुरद्विः विचित्रैः विविधाकृतिभिः
आतपवारणैः हस्तैः उखलाः उद्भासमानाः । तथा चलतां
घावतां घनानां मेघानामिव स्यन्दनानां रथानां घोषेषु
स्वर्गिना भीषणाः भयोत्पादकाः । तथा करौन्द्राणां गण-
पतीनां सम्बन्धी यः घण्टारवः घण्टाध्वनिः तेन चण्डानि
उघ्रांश्च श्रुतिकण्ठोराण्येत्यर्थः । चीत्कृतानि कीलाङ्गलानि
यासां तथाभूताः । तथा स्फुरन्ति दीप्तमन्ति तथा विचित्राणि
विविधानि यानि आयुधानि अस्त्राणि तेषां कान्तिमण्डलैः

(६) चक्षुः । (१) उखलाः । (२) घनाघनाः ।

(३) चक्रिः । (४) कन्दलैः । (५) याम्बरान्तराः ।

कोलाहले(७)नीञ्जलतां दिवौकसां

महर्षमूर्तां गुरुभिर्ध्वजत्रयैः ।

घनैर्निरुच्छासमभू(८)दनन्तरं

दिङ्मण्डलं व्योमतलं महीतलम् ॥१६॥

सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो

दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुराः ।

रभासमूहैः उद्योतितं उद्दीपितं आशावलयं दिङ्मण्डलं,
प्रखरान्तरं आकाशावकाशश्च यासां तथोक्ताः । दिवौ-
कसां स्वर्गनिवासिनां देवानां सम्बन्धिनैः महाचमूः महा-
त्रैव्यानि अनुवहन् नीत्वेत्यर्थः । पिनाकः पिनाकाभिधेयं
शुः पाणौ हस्ते यस्य स पिनाकपाणिः हरः तस्य तनयः
पुत्रः । कर्ता । ययौ संग्रामार्थमिति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

कोलेति ॥ दिङ्मण्डलं, व्योमतलं गगनमण्डलं, महीतलं
भूमितलञ्च । कर्तुं । कोलाहलेन चीत्कृतेन उच्चलतां
आवतां दिवौकसां स्वर्गवासिनां सुराणां सम्बन्धिनीनां मह-
र्षीनां चमूनां सेनानां गुरुभिः महद्भिः घनैः निविडैः ध्वज-
त्रयैः पताकावृन्दैः अनन्तरं अनवकाशं तथा निरुच्छासं निरु-
प्राणं अभूत् बभूव । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥

सुरारीति ॥ सुराणां देवानां ये शरयः शत्रवः असुरा
त्यर्थः । तेषां लक्ष्म्याः सम्पदः परिकम्पस्य चापस्यस्य हेतवः
कारणानि । तथा दिक्चक्रवालेषु दिङ्मण्डलेषु यः प्रतिनादः
तिष्ठति तेन मेदुराः सुखिन्धाः पुष्टा इति भावः । तथा
भोऽन्तस्य गगनाभ्यन्तरस्य कुक्षिशरयः गगनोदरव्यापिन

नभोऽन्तकुक्षिम्भरयो (६) घनाः स्वना
 निहन्यमानैः पटहैर्वितेनिरे ॥ १७ ॥
 प्रमथ्यमा (१) नाम्बुधिगर्जितर्जनैः
 (२) सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।
 नभश्चमूधूलिकुलै (३) रिवाकुलं
 ररास गाढं पटहप्रतिस्वनैः ॥ १८ ॥
 (४) क्षुण्णं रथैर्वाजिभिराहतं खुरैः
 करौन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।

इत्यर्थः । तथा घनाः गम्भीराः स्वनाः ध्वनयः । सेनानामिति
 भावः । कर्मभूताः । निहन्यमानैः वाद्यमानैः । सैनिकैरिति
 कर्तृपदमूहम् । पटहैः रणवाद्यविशेषैः । कर्तृभूतैः । विते
 निरे विस्तृतौकताः ॥ १७ ॥

प्रमथमानेति ॥ नभः गगनमण्डलम् । कर्तृ । चमूनां
 सैन्यानां सम्बन्धिभिः धूलिकुलैः रजःपुष्पैः आकुलं व्याकुल-
 मिव स्थितं प्रमथमानस्य मन्दराद्रिणा विलोड्यमानस्य अम्बुधेः
 सागरस्य गर्जैः गर्जितस्य कर्मभूतस्य तर्जनैः जयकारिभिः ।
 तथा सुराणां देवानां ये अरयः शचवः असुरा इत्यर्थः । तेषां
 सम्बन्धिनीनां नारीगणानां स्त्रीसमूहानां गर्भपातनैः गर्भपा-
 तकारिभिः पटहानां रणवाद्यभेदानां प्रतिस्वनैः प्रतिध्वनिभि
 गाढं भृशं यथा तथा ररास दध्वान् । उत्प्रेक्षेयम् ॥ १८ ॥

क्षुण्णमिति । काञ्चनस्य स्पर्शस्य शैलात् सुमेरोः जायं
 यत् तथोक्तं रजः धूलिः । कर्तृभूतम् । रथैः कर्तृभिः क्षुण्ण

(६) घनस्वनाः । (१) अण्वगर्जितस्वनैः । (२) वरारि
 (३) आकुलैः । (४) क्षिप्तम् ।

(५) धृतं ध्वजैः काञ्चनशैलजं रज्जौ
 वातैर्हतं व्योम (६)समारुहत् (७)क्रमात् ॥१६॥
 खातं खुरै रथ्यतुरङ्गपुङ्गवैः
 (८)उपत्यकाहाटकमेदिनौरजः ।
 गतं दिगन्तान् (९)मुखरैः समीरणैः
 (१)सुविभ्रमं भूरि बभार भूयसा ॥ २० ॥
 अधस्तथोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतो-
 ऽभितोऽपि चामौकररेणुरुच्चकैः ।

चूर्णितम् । तथा वाजिभिः घोटकैः । कर्ढभिः । खुरैः शफैः ।
 करणैः । आहतं कुट्टितम् । तथा करीन्द्राणां गजपत्नीनां
 सम्बन्धिभिः कर्णैः श्वणैः । कर्ढभिः । परितः चतुर्दिक्षु प्रसा-
 रितं सञ्चालितम् । तथा ध्वजैः पताकाभिः । कर्ढभिः । धृतं
 कम्पितम् । तथा वातैः पवनैः । कर्ढभिः । हतं ताडितं
 सत् क्रमात् व्योम गगनम् । कर्मभूतम् । समारुहत् आरुढम्
 ॥ १६ ॥

खातमिति ॥ रथ्याभिः रथयोजिताभिः तुरङ्गपुङ्गवैः अश्व-
 श्रेष्ठैः । कर्ढभिः । खुरैः शफैः । करणैः । खातं विदलितं उप-
 त्यकायाः पर्वतासन्नायाः हटकमेदिन्याः सुवर्णभूमेः सम्बन्धि
 रजः धूलिः । कर्ढ । मुखरैः शब्दायमानैः समीरणैः वायुभिः
 दिगन्तान् गतं विस्तारितम् । अतएव भूरि प्रचुरं सत् भूयसा
 बाहुव्येन सुविभ्रमं अतिभ्रान्तिं बभार धृतवत् ॥ २० ॥

अध इति ॥ मरुता पवनेन । कर्वा । आहतः ताडितः ।

-
(५) धृतं घनैः ।	(६) ससार तत्, समारुहत् ।
(८) अक्षात् ।	(८) उपत्यकानां कनकसल्लौरजः ।
(९) मुखरैः ।	(१) दाहभ्रमम् ।

चमूषु सर्पन्महादाहतोऽहरन्

(२)नवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवम् ॥ २१ ॥

(३)बलोद्धृतं काञ्चनभूमिजं रजो

बभौ दिगन्तेषु (४)नभःस्थले स्थितम् ।

अकालसन्ध्याघनराग(५)पिङ्गलं

घनं घनानामिव (६)वृन्दमुद्यतम् ॥ २२ ॥

(७)हेमावनीषु प्रतिविम्बमात्मनो

मुहुर्विलोक्याभिसुखं महागजाः ।

अतएव चमूषु सेनासु अधः ऊर्ध्वं पुरतः अग्रतः पृष्ठतः तथा अभितः सर्वतः सर्पन् धावन् उच्चैः महान् चामौकररेणुः स्वर्ण-परागः । कर्ता । नवीनः नवोदितः । ताम्रवर्ण इति भावः । यः सूर्यः तस्य सम्बन्धिन्याः कान्तेः शोभायाः वैभवं सम्पदं अहरत् हृतवान् ॥ २१ ॥

बलेति ॥ बलैः सैन्यैः देवानामिति भावः । कर्तृभिः । उद्धृतं उत्क्षिप्तं काञ्चनस्य सुवर्णस्य या भूमिः तस्याः जायते यत् तथोक्तं रजः । कर्तृ । नभःस्थले गगनमण्डले दिशां आकाशानां अन्तेषु प्रान्तभागेषु स्थितं सत् अकाले सन्ध्या-व्यतिरिक्तसमये सन्ध्यायाः घनः गाढः यः रागः लौहित्यं तेन पिङ्गलं पिप्पलं तथा घनं निविडं तथा उद्यतं उत्थितं घनानां मेघानां वृन्दं समूह इव बभौ दिदीपे । उपमालङ्कारः ॥ २२ ॥

हेमेति ॥ महान्तः गजाः महान्गजाः सेनाकेरीन्द्राः । कर्तारः । हेमः काञ्चनस्य अवनीषु भूमिषु अभिसुखं संसुख-

(२) तत्कालवासातपवैभवं बहु, तत्कालवासादुपवैभवं बहु ।

(३) वातोद्धतम्, बलोद्धतम् ।

(४) नभस्तले ।

(५) पिङ्गलम् ।

(६) दण्डम् ।

(७) हेमावनीषु ।

रसातलोत्तीर्ण(८)मज्जमात् क्रुधा

दन्तप्रकाण्ड(९)प्रहृतानि तेनिरे ॥ २३ ॥

सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरैः

कलं चलद्भिः सुरसैन्यसिन्धुरैः ।

शुद्धासु चामीकरशैलभूमिषु

(१)नादृश्यत स्वं प्रतिविम्बमग्रतः ॥ २४ ॥

द्विति क्रमेणामरराजवाहिनी

महाहवा(२)श्लोधिविलासलालसा ।

पतितं आत्मनः स्वस्य प्रतिविम्बं प्रतिकृतिं विलोक्य निरीक्ष्य
रसातलात् पातालात् उत्तीर्णानां उल्लितानां गजानां सम्बन्धी
यः भ्रमः भ्रान्तिः तस्मात् हेतोः क्रुधा रोषेण सुहुः वारंवारं
दन्तैः प्रकाण्डं प्रशस्तं यथा तथा प्रहृतानि प्रहारान्, तेषु
प्रतिकृतिष्विति भावः । तेनिरे विस्तारयामासुः । कृतवन्त
इत्यर्थः । भ्रान्तिमानलङ्कारोऽत्र ॥ २३ ॥

सुजातेति ॥ सुजातेन सुन्दरेण सिन्दूरस्य रक्तचूर्णकवि-
शेषस्य रागेण रजसा पिञ्जरैः पीतरक्तैः । तथा कलं मधुरं
यथा तथा चलद्भिः धावद्भिः सुरसैन्यानां देवसेनानां सिन्धुरैः
करिभिः । कर्तृभिः । शुद्धासु स्वच्छासु चामीकरस्य स्वर्णस्य
यः शैलः सुमेरुः तस्य भूमिषु अग्रतः संमुखं स्वं प्रतिविम्बं
पतितमिति भावः । कर्मभूतम् । न अदृश्यत न अवलोकितः
तुल्यवर्णत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

द्वतीति ॥ अमरराजस्य देवेन्द्रस्य सम्बन्धिनी वाहिनी
सेना । कर्त्री । महान् प्रबलः आहवः रण एव अश्लोधिः

(८) यज्जम्भमेण ते ।

(९) प्रहृतानि, प्रकृतानि ।

(१) व्यदृश्यत ।

(२) आरम्भ ।

अवातरत्काञ्चनशैलतो द्रुतं

(३) कोलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरा ॥ २५ ॥

(४) महाचमूख्यन्दनचण्डचौत्कृतै-

र्विलोल(५) घण्टे भपतेच्च वृंहितैः ।

सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशयाः

सिंहा (६) महत् स्वप्नसुखं न तत्पुनः ॥ २६ ॥

गम्भीरभेरीध्वनितैर्भयङ्करैः

(७) महागुहान्तप्रतिनादमेदुरैः ।

सागरः तस्य विलासे व्यापारे लालसा व्यया रणं कर्तुं मुद्यता इत्यर्थः । तथा इति एवं क्रमेण प्रकारेण कोलाहलेन सेना-
कृतकलरवेण आक्रान्ता परिपूरिता विधूता कम्पिता च
कन्दरा गुहा सुमेरोरिति भावः । यथा तथोक्ता सती द्रुतं
शीघ्रं काञ्चनशैलतः सुमेरोः अवातरत् अवहरोह ॥ २५ ॥

महेति ॥ सुराणां देवानां इन्द्रस्य सम्बन्धिनः शैलेन्द्रस्य
सुमेरोः सम्बन्धिन्यः महत्यः याः गुहाः गह्वराणि तासु शयाः
कृतशयनाः सिंहाः । कर्तारः । महतीनां प्रबलानां चमूनां
सेनानां सम्बन्धिनः खन्दनानां रथानां चण्डानि अत्युत्कटानि
यानि चौत्कृतानि ध्वनिभेदाः तैः, विलोलाः चञ्चलाः घण्टाः
यस्मिन् तथोक्तस्य इभपतेः मजराजस्य ऐरावतस्येत्यर्थः ।
वृंहितैः करिकृतध्वनिभिश्च महत् अत्यन्तं स्वप्नस्य निद्रायाः
सुखं स्वप्नजनितसुखमित्यर्थः । न तत्पुनः न पुनः । यशराज-
त्वादिति भावः ॥ २६ ॥

(३) कोलाहलावृत्तिविभूतकन्दरा, कोलाहलाकृतविधूत-
कन्दरा, कोलाहलाकृतविधूतकन्दराः ।

(४) महाचमूनां करिचण्ड । (५) घण्टां कषितोपवृंहितैः ।

(६) महास्वप्न । (७) सुहृद्गुहान्तः ।

महारथानां (८)गुह्यनिमिनिःस्त्रनै-

रनाकुलैस्त्रैर्गराज(९)ताजनि ॥ १७ ॥

(१)समुत्थितेन त्रिदिवीकसां (२)महा-

चमूरवेणाद्रितटान्तदारिणा ।

प्रपेदिरे केसरिणोऽधिकं मदं

(३)स्ववीर्यलक्ष्मीमृगराजतावशात् ॥ २८ ॥

गम्भीरेति ॥ तैः पूर्वोक्तेः सिद्धैः । कर्तृभिः । महतीनां
गुहानां गह्वराणाम् अन्तः मध्ये यः प्रतिनादः प्रतिध्वनिः
तेन मेदुरैः पुष्टैः । तथा गम्भीराभिः भेरीभिः रणवाद्यविशेषैः
ध्वनितैः पूरितैरित्यर्थः । अतएव भयङ्करैः भयोत्पादकैः, महा-
रथानां महास्यन्दनानां सम्बन्धिभिः गुरवः महान्तः ये नेमौनां
चक्रप्रान्तानां निःस्त्रनाः ध्वनयः तैः । अपीति शेषः । अनाकुलैः
अचञ्चलैः सङ्गैः मृगराजस्य भावः । तत्ता मृगराजता मृग-
पतित्वम् । कर्मभूता । अजनि उत्पादिता मृगराजशब्द
अन्वर्थः कृत इति भावः ॥ २७ ॥

समुत्थितेनेति ॥ केसरिणः मृगेन्द्राः । कर्तारः । समुत्थितेन
प्रसरता । तथा अद्रितटान्तस्य अचलतटभागस्य दारिणा
विदारकेण । त्रिदिवीकसां स्वर्गवासिनां देवानां सम्बन्धिनीनां
महतीनां प्रबलपराक्रान्तानां चमूनां सेनानां सम्बन्धिना
रवेण कलकलध्वनिना स्ववीर्यस्य निजपराक्रमस्य लक्ष्मीः श्रीः
यस्यां तथाभूतायाः मृगराजतायाः मृगाधिपतित्वस्य वशात्
हेतोः अधिकं मदं गर्वम् । कर्मभूतम् । प्रपेदिरे प्राप्तवन्तः ।
सेनाकलरवमाकर्ष्य सिंहा भृशं गर्विता बभूवुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

(८) गुह्यतादनिःस्त्रनैः । (९) अपि विम् ।

(१) समुत्थितेन । (२) चमूरवेण सेन । (३) कर्तारलक्ष्मी ।

(३) पीतासितारक्तसितैः सुराचल-

(४) प्रान्तस्थितैर्धातुरजोभिरक्षरम् ।

(५) अयत्र गन्धर्वपुरोदयभ्रमं

बभार (६) भूम्नोत्पतितैरितस्ततः ॥ ३१ ॥

(७) महास्वनः सैन्यविमर्दसम्भवः

कर्णान्त(८) कूलङ्घ्यतामुपेयिवान् ।

पयोनिधेः क्षुब्धतरस्य (९) वर्धनो

बभूव भूम्ना भुवनोदरम्भरिः ॥ ३२ ॥

पर्यन्तभूमिः तस्याः सम्बन्धिनं प्रसरं प्रदेशम् । कर्मभूतम् । प्रपे-
दिरे आसवन्तः ॥ ३० ॥

पीतासित ॥ अक्षरं नभस्तलम् । कर्तुं । पीतैः पीतवर्णैः,
असितैः कृष्णैः, आरक्तैः ईषद्रक्तवर्णैः, सितैः श्वेतैश्च । तथा सुरा-
चलस्य सुमरोः प्रान्तस्थितैः उपरिस्थितैः । तथा इतस्ततः सम-
न्तात् भूम्ना प्राचुर्येण उत्पतितैः उत्पतितैः उड्डीनैरिति यावत् ।
धातूनां गैरिकप्रभृतीनां रजोभिः रणुभिः अयत्रेण अनायासेन
गन्धर्वाणां सम्बन्धिनः पुरस्य नगर्याः सम्बन्धिनः उदयस्य
आविर्भावस्य भ्रमं भ्रान्तिम् । कर्मभूतम् । बभार धृतवत् ।
अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः ॥ ३१ ॥

महास्वन इति ॥ सैन्यानां सैन्यकर्तृकाणां यः विमर्दः
संघर्षः तस्मात् सम्भवः जन्म यस्य तथोक्तः । तथा कर्णान्तस्य
अवर्णविवरस्य कूलं कषति भिनत्तीति तथोक्तस्य भावः तत्ताम्
उपेयिवान् गतवान् कर्णविवरं पूरयन्नित्यर्थः । तथा क्षुब्धतरस्य

(३) पीतासितं रक्तसितम् । (४) प्रान्तोत्पतितैः ।

(५) अयत्र ।

(६) सुतराम्, नितराम् ।

(७) रवः प्रमत्ताहतमेरिसम्भवः ।

(८) कूलङ्घ्यताम् ।

(९) मन्वनः ।

महागजानां गुरुद्वन्द्वितैः(१)कतैः

सुहेषितैर्घोरतरैश्च वाजिनाम् ।

(२)घने रथानां गुरुचक्रघोतकतै-

स्तिरोहितोऽभूत्पटहस्य निःस्वनः ॥ ३३ ॥

महामुराणामवरोधयोषितां

कचाक्षिपक्ष्मस्तनमण्डलेषु (३)च ।

अतिचञ्चलस्य आलोडितत्वादिति भावः । पयोनिधेः समुद्रस्य समुद्रादित्यर्थः । अत्र सम्बन्धविवक्षया पञ्चमीस्थाने षष्ठीप्रयोगः । वर्धनः पयोनिध्यपेक्षया वृद्धिं लभमान इत्यर्थः । महान् अत्युच्चः स्वनः शब्दः । भूम्ना बाहुल्येन भुवनस्य सम्बन्धि उदरं भरतीति भुवनोदरभरिः भूगर्भपूरकः बभूव जातः । अत्र उपमानभूतात् समुद्रात् सैन्यशब्दस्याधिक्यात् व्यतिरेकालङ्कारः । लक्षणमस्य दर्पणे सृग्यम् ॥ ३२ ॥

महेति ॥ पटहस्य रणवाद्यविशेषस्य सम्बन्धौ निःस्वनः ध्वनिः । कर्ता । ततैः विस्तरं गतैः महान्तः ये गजाः ऐरावतप्रभृतयः तेषां गुरुद्वन्द्वितैः महाशब्दैः । तथा वाजिनां घोतकानां घोरतरैः अतिभनायकैः सुहेषितैः सुष्ठु हेषाशब्दैः । तथा रथानां स्पन्दनानां घनेः गम्भीरैः गुरुणि उच्चैः चण्डानि भयङ्कराणि च यानि चीत्कृतानि चीत्कारशब्दाः तैः । कारणैः । तिरोहितः विलुप्तः अभूत् जातः । गजादिशब्दैः अन्तर्हितत्वात् पटहशब्दो न श्रूयते इति भावः ॥ ३३ ॥

महेति ॥ सुराणां देवानां सैन्यात् सेनायाः जायते उत्पद्यते यत् तत् सुरसैन्यजम् । जनघातोः कर्तरि उपत्वयः । रजः रेणुः । कट्वं । क्षणेन क्षणकालेनैव महान्तः ये असुराः दैत्याः तारकप्रभृतयः तेषां सम्बन्धिनीनाम् अवरोधे अन्तःपुरि याः

(१) शतैः, स तैः ।

(२) स्तनैः ।

(३) अक्षम् ।

ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु

घणेन तस्थौ सुरसैन्यजं रजः ॥ ३४ ॥

(४) घनैर्विलीक्य स्थगितार्कमण्डलै-

श्चमूरजोभिर्निचितं (५) नभःस्थलम् ।

(६) अयायि हंसैरभि मानसं घन-

भ्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः ॥ ३५ ॥

(७) सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे

नवाम्बुदानीक (८) निभैरभिस्थिते ।

योषितः नार्यः तासां सम्बन्धिषु कचाः केशाः, अक्षिपद्माणि
नयनलोमानि, स्तनमण्डलानि पयोधरमण्डलानि च तेषु ।
तथा ध्वजेषु पताकासु, नागेषु ऐरावतप्रभृतिषु, रथेषु स्यन्दनेषु,
वाजिषु अश्वेषु च तस्थौ स्थितम् । सैन्योत्थापितरेणुभिः सेना-
संक्रान्तसर्वमावृतमभूदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

घनैरिति ॥ घनैः निविडैः । तथा स्थगितम् अन्तर्हितम्
अर्कमण्डलं सूर्यमण्डलं यैः तादृशैः चमूरजोभिः सेनारेणुभिः ।
कट्वभिः । निचितम् आवृतं नभःस्थलम् । कर्मभूतम् । विलीक्य
निरौल्यं हंसैः । कर्तृभिः । घनस्य मेघस्य यः भ्रमः भ्रान्तिः
तेन हितुना अभिमानसं मानसं मानससंज्ञकं सरोवरम् अभि-
तच्छेत्त्यर्थः । अयायि अगामि । वर्षायां हंसानां मानससरो-
वमस्य कविसमयासिद्धत्वादिति भावः । तथा केका मयूर-
वनिः विद्यते येषां तथोक्तैः मयूरैः । कट्वभिः । सानन्देन
विषेण सह वर्तमानं सानन्दं यथा तथा अनर्तिं नृत्नम् अकारि
नभ्रमेणेति शेषः । उभयत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः । ३५ ॥

सान्द्रैरिति ॥ अम्बरे गगने सान्द्रैः निविडैः नवानां नूत-

(४) चलैः । (५) नभःस्थलम् । (६) अयापि, अवापि ।

(७) सान्द्रैः । (८) विलासिभिः स्थिते, निभैरभिस्तुते ।

चकासिरे (१) स्वर्णमया महाध्वजाः

परिस्फुरन्तस्सङ्घितां गणां दृष्ट्वा ॥ ३६ ॥

विलोक्य धूलौपटलैर्भृशं भृतं

द्यावापृथिव्योरलमन्तरं महत् ।

किमूर्ध्वतोऽधः (१) किमधस्त ऊर्ध्वतो

रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ॥ ३७ ॥

नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो

न पार्श्वतोऽभूत् खलु (२) चक्षुषोर्गतिः ।

नोदितानाम् अश्वदानां जलदानां सखन्वि यत् अनीकं चयः
तेन निभैः तुष्टैः सुरानौकानां रजोभिः रेणुभिः । कर्तृभिः
अभिन्विते परिवृते सति । भावाधिकरणमथ । स्वर्णमय
सुवर्णनिर्मिताः महाध्वजाः महापताकाः । कर्तारः । परिस
रन्तः परितः दीप्यमानाः सन्तः । अतएव तद्धितां विद्यु
गणाः समूहा इव चकासिरे दिदीपिरे । उपमालङ्कारः ॥ ३६ ॥

विलोकेति ॥ जनैः लोकैः । कर्तृभिः । धूलीनां रज
पटलैः पुष्टैः । कर्तृभिः । भृशम् अत्यन्तं यथा तथा भृत
आवृतं द्यावापृथिव्योः अन्तरीक्षभूतलयोः सखन्वि मह
विस्तृतम् अन्तरम् अवकाशं विलोक्य दृष्ट्वा । रजः । कर्त
असम् आधिक्येन ऊर्ध्वतः ऊर्ध्वदेशात् अधः निम्नदेशे वि
षयवा अधस्तः निम्नदेशात् ऊर्ध्वतः उपरिभागे किम् अम
पैति अभियातीति अतर्क्यत पर्यालोचितम् ॥ ३७ ॥

नेति । प्राणिनां जीवानां सखन्विनः गणस्य समूह
चक्षुषोः नयनयोः गतिः । कर्त्री । सर्वतः चतुर्दिक्षु स्थीन

(१) स्वर्णमयध्वजप्रजाः, स्वर्णमया ध्वजप्रजाः ।

(१) अधस्तम् ।

(२) चक्षुषः ।

(३) सूच्यग्रभेद्यैः पृतना(४)रजश्चयः

(५)आच्छादिता प्राणिमणयः सर्वतः ॥३८॥

दिगन्त(६)दन्त्यावलिदानहारिभि-

र्विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरैः ।

अनेक(७)वाद्यध्वनितैरनारतै-

र्जगर्ज गाढं (८)गुरुभिर्नभस्तलम् ॥३९॥

भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः

(९)क्वचिन्न मान्तौ (१)महतौ दिवं खलु ।

अग्रैः अग्रभागीः भेद्यैः भेदयोग्यैः घनैरित्यर्थः । पृतनारजश्चयैः
नारिणुपुञ्जैः । कर्तृभिः । आच्छादिता आहता सती । ऊर्ध्वम्
परिभागे न, अधः निम्नभागे च न, पुरः संमुखे न, पृष्ठतः
पश्चाद्भागे न तथा पार्श्वतः पार्श्वभागे न खलु अभूत् । सर्वे
निोत्क्षिप्तरजःपुञ्जैः रुद्धदृष्टयो बभूवुरिति भावः ॥ ३८ ॥

दिगिति ॥ नभस्तलम् अन्तरौचम् । कर्तृ । दिशं पूर्वा-
नैनाम् अन्तेषु प्रान्तदेशेषु ये दन्तिनः गजाः तेषाम् आवलीनां
शिनीनां यत् दानं दानवारि तस्य हारिणां शोषकाणाम् । तथा
समानानां देवयानानां रन्ध्रेषु विवरेषु यः प्रतिनादः प्रति-
निः सेन मेदुरैः पुष्टैः पूरितैरित्यर्थः । तथा अनारतैः निर-
रैः । तथा गुरुभिः अत्युच्चैः अनेकेषां वाद्यानां वाद्ययन्त्राणां
नितैः शब्दैः गाढं भृशं यथा तथा जगर्ज ध्वनितवत् । आकाशं
षण्णरणावाद्ययन्त्रशब्देन प्रतिध्वनितं बभूवेति भावः ॥ ३९ ॥

भुवमिति ॥ महाचमूः महासेना । कर्त्ता । भुवं भूतलं

(१) सूच्यग्रभिन्नैः । (४) रजोभरैः, रजोभिः ।

(५) सुनिर्भरम्, सुनिर्भरैः । (६) दन्त्यावल । (७) वाह ।

(८) गुरुमंस्तरादिव । (९) ततः ।

(१) दिवमस्य गीततः ।

सुसङ्कुलायामपि तत्र (२) निर्भरात्

किं कान्दिशीकत्वमवाप नाकुला ॥ ४० ॥

उहामदान (३) द्विपट्टन्द्वं हितै-

नितान्तमुत्तुङ्गतुरङ्गहेषितैः ।

(४) चलद्वनस्यन्दननेमिनिखनै-

रभून्निरुच्छास (५) मिवाकुलं (६) जगत् ॥ ४१ ॥

विगाद्य निर्भरात् सङ्कोर्णीकत्वेत्यर्थः । कचिदपि भूतलस्य-
स्थाने इत्यर्थः । न मान्तौ खलु न मानं गच्छन्तीव । अत्र
खलुशब्द उत्प्रेक्षावाची । महतीम् अतिविस्तृतां दिवं स्वर्गम् ।
कर्मभूतम् । प्रययौ जगाम । अत्रापि तस्यां दिव्यपि निर्भरात्
संघर्षातिरेकादित्यर्थः । हेतौ तृतीया । सु अतिशयेन सङ्कु-
लायां सङ्कोर्णीयां सत्याम् । भावाधिकरणमत्र । आकुला, एवं
सङ्कोर्णीयां दिवि कथं स्वातन्त्र्यमिति उत्कण्ठिता सती ।
कान्दिशीकस्य भयद्रुतस्य भावः तत्त्वं कान्दिशीकत्वं किं न
अवाप प्राप्तवती । अपितु प्रापैव । “कान्दिशीको भयद्रुतः”
इत्यमरः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४० ॥

उहामेति ॥ जगत् भूतलम् । कर्तृ । उहामदानाः उच्छृ-
ङ्खलाः ये द्विपाः ऐरावतप्रभृतयः गजाः तेषां सम्बन्धौनि याति
द्वन्द्वानि समूहाः तेषां द्वंद्वितैः द्वंद्वितध्वनिभिः । तथा उत्तु-
ङ्गानाम् अत्युन्नतानां तुरङ्गाणां घोटकानां हेषितैः हेषा-
ध्वनिभिः । तथा चलतां गच्छतां घनानां जलदानामि-
त्यन्दमानां रथानां सम्बन्धिन्यः याः नेमयः चक्रप्रान्ताः तासां
निखनैः ध्वनिभिः नितान्तं भृशं निरुच्छासमिव निरुद्धप्रा-
मिव आकुलं व्याकुलम् अभूत् ॥ ४१ ॥

(२) निर्भरा विकान्दिशीकत्वम् । (३) द्विपट्टद्वितैः शतैः ।

(४) चलद्वज । (५) अथ । (६) नभः, तत् ।

महानन्दानां गुह्यभिस्तु गर्जितैः

विलोलघण्टारणितैः (७) रणोज्ज्वलैः ।

(८) वीरप्रणद्वैः प्रमदप्रभेदुरैः-

वाचालतामादधिरतरां दिशः ॥ ४२ ॥

दन्तीन्द्र (९) दानद्रववारिवीचिभिः

सद्योऽपि नद्यो (१) बहुधा पुपूरिरे ।

(२) धारा रजोभिस्तुरगैः क्षतैर्भूता

याः पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृताः ॥ ४३ ॥

महेति ॥ दिशः पूर्वादयः । कत्रः । महतां गजानां
हरिणां गुह्यभिः अत्युच्चैः गर्जितैः गर्जनैः । तथा विलोलाः
वज्रलाः याः घण्टाः तासां रणितैः शब्दैः । तथा रणेषु संग्रामेषु
शब्दैः उत्कटैः प्रमदानाम् महानन्दानां शब्दानामिति भावः ।
प्रभेदुरैः प्रणशकारिभिः वीराणां पराक्रान्तयोधानां प्रणद्वैः
वर्णिभिः । करणैः । वाचालतां सुखरत्वम् । कर्मभूताम् ।
मादधिर धृतवत्यः ॥ ४२ ॥

दन्तीति ॥ दन्तीन्द्राणां गजपतीनां सम्बन्धिनः ये
गणस्य मदस्य सम्बन्धिनः द्रवाः स्रुतयः ते एव वारीणि
स्थानि तेषां वीचिभिः प्रवाहैः । कर्तृभिः । नद्यः ।
कर्मभूताः । सद्यः तत्क्षणमेव बहुधा नानाप्रकारेण पुपूरिरे
रिताः । याः नद्यः पूरिता इति शेषः । तुरगैः शस्त्रैः ।
कर्तृभिः । क्षतैः उत्क्षिप्तैः धारायाः प्रान्तभूमेः रजोभिः रेणुभिः

(७) रणोज्ज्वलैः ।

(८) वीरप्रभेद्वैः ।

(९) दानाश्रुधि, दानद्रुत । (१) बहु ताः ।

(२) धारा रजोभिस्तुरगक्षतैर्भूता वाः पङ्कतामेत्य रजस्वली-
तम्, धारा रजोभिस्तुरगैः क्षतिर्भूता या पङ्कतामेत्य रथैः
स्थलीकृता ।

(३) निष्ठाः प्रदेशाः स्थलतामुपागमन्

निष्कत्वमुच्चैरपि (४) सर्वतश्च ते ।

तुरङ्गमाणां व्रजतां चुरैः (५) क्षता

रथैर्मजेन्द्रैः परितः (६) समीकृताः ॥ ४४ ॥

नभोदिगन्तप्रतिघोषभीषणै-

र्महामहौभृत्तटदारणोत्थणैः ।

(७) पयोधिनिर्धूननकेलिभिर्जगत्

बभूव भेरी(८) ध्वनितैः समाकुलम् ॥ ४५ ॥

भृताः व्याप्ताः सत्यः पङ्क्त्य भावः तत्ताम् । कर्मभूताम् । एव
आसाद्य रथैः स्यन्दनैः । कर्तृभिः । स्थलीकृताः स्थलत्वं प्रापिताः ।
एतेन हस्त्यादीनामसंख्यत्वं प्रतिपादितमिति भावः ॥ ४३ ॥

निष्ठा इति ॥ व्रजतां धावतां तुरङ्गमाणाम् अश्वानां चुरैः
शफैः क्षताः चूर्णिताः । तथा रथैः स्यन्दनैः गजेन्द्रैः गजपति-
भिश्च । कर्तृभिः । असमाः समाः सम्पद्यमानाः कृताः समी-
कृताः । अभूततद्भावे चिप्रत्ययः । समतां प्रापिता इत्यर्थः ।
निष्ठाः प्रदेशाः निष्कभूमयः । कर्तारः । स्थलस्य समभूमेर्भावः
स्थलत्वम् । कर्मभूतम् । तथा सर्वतः चतुर्दिक्षु उच्चैः उन्नता
अपि ते प्रदेशाः । कर्तारः । निष्कत्वं निष्कभावम् । कर्मभूतम् ।
उपागमन् प्राप्तवन्तः ॥ ४४ ॥

नभ इति ॥ जगत् भूतलम् । कर्तृ । नभसि गगने दिशां
पूर्वादीनाम् अन्तेषु मध्येषु च यः प्रतिघोषः प्रतिशब्दः तेन
भीषणैः भयानकैः । तथा महतां महौभृतां पर्वतानां तटानां

(३) निष्कप्रदेशाः । (४) सर्वतः स्थलम्, सर्वतस्थलाः ।

(५) क्षती । (६) समीकृता ।

(७) पयोधिनिर्धूननकेलिभिः, पयोधिनिर्धूतककेलिभिः ।

(८) ध्वनितैः ।

इतस्ततो वात(६)विधूतचञ्चलैः

(१)नौरन्ध्रिताशागमनैर्ध्वजांशुकैः ।

(२)लघैः कण्ठाक्षानकिङ्किणीकुलै-

रमञ्जि धूलीजलधौ (३)नभोगते ॥ ४६ ॥

घण्टारवै रौद्रतरैः(४)निरन्तरं

विसृत्वरेर्गजरवैः सुभैरवैः ।

तटस्थभूमीनां दारणे विदारणे उत्सवैः समर्थैः उद्गटैरिति यावत् । तथा पयोधीनां समुद्राणां यत् निर्धूननं कल्पनं तदेव केलिः क्रीडा येषां तथोक्तैः भेरीणां रणवाद्ययन्त्राणां ध्वनितैः शब्दैः । करणैः । समाकुलं परिपूर्णमित्यर्थः । अभूत् बभूव ॥ ४५ ॥

इतस्तत इति । इतस्ततः चतुर्दिक्षु वातेन वायुना । कर्षा । विधूनितानि कम्पितानि अतएव चञ्चलानि अस्तिराणि तैः । तथा नौरन्ध्रितं रन्ध्रशून्यं सान्द्रमित्यर्थः । यथा तथा आशासु पूर्वादिविधु गमनं चलनं येषां तथोक्तैः । तथा कण्ठाक्षान् शब्दं कुर्वन्ति काञ्चनकिङ्किणीनां स्पर्शनिर्मित-
द्वद्रघण्टानां कुलानि समूहाः येषां तथाभूतैः । तथा लघैः लघुसंख्यकैः असंख्यैरिति भावः । ध्वजानां अंशुकैः । कर्दभैः । नभोगतं आकाशस्थिते धूलीजलधौ रेणुसागरे अमञ्जि निमज्जैः भूतम् ॥ ४६ ॥

घण्टेति ॥ मत्ताः मदसाविणः ये द्विपाः गजाः ऐरावत-
प्रभृतयः तेषां सम्बन्धिभिः रौद्रतरैः अतिभयङ्करैः घण्टारवैः
गललम्बमानघण्टाशब्दैरित्यर्थः । तथा निरन्तरं सर्वदा

(६) विधूति ।

(१) आरोधिताशा ।

(२) लघुलघत्, चलत्कणत् ।

(३) नभोगतैः ।

(४) निरन्तरैः ।

(५) मन्तविष्णुनां प्रथयास्वभूविरे

न वाहिनीनां पटहस्य निःस्वनाः ॥ ४७ ॥

करालवाचास्त(६)मुखम(७)ध्वमूखनैः

(८)धस्ताम्बरा वीष्म दिग्गो रजस्वलाः ।

तिरोबभूवे (९)महानैर्दिनेश्वरो

रजोऽन्धकारैः परितः कुतोऽप्यसौ ॥ ४८ ॥

विद्वत्वरैः प्रसरद्भिः सुप्रतिशयेन भैरवैः भयङ्करैः गर्जरैः
गर्जनध्वनिभिः वृंहितैरित्यर्थः । कर्तृभिः । वाहिनीनां रण-
सेनानां सम्बन्धिनः पटहस्य रणवाद्यविशेषस्य निःस्वनाः
कलकलध्वनयः । कर्मभूताः । न प्रथयास्वभूविरे प्रकटीकृताः
न न्यन्ते इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

करासीति । चमूनां सैन्यानां स्वनैः चमूकृतकलकल-
ध्वनिभिरित्यर्थः । करणैः । करालानि भयङ्कराणि अदर्श-
नीयानीत्यर्थः । तथा वाचास्तानि मुखरितानि मुखानि
प्रान्तभागाः वासां तथोक्ताः । तथा ध्वस्तं रजः पूरितमित्यर्थः ।
अम्बरम् आकाशं वसनञ्चेति ध्वन्यते । वासां तादृशाः । तथा
रजस्वलाः रजोयुक्ताः ऋतुमतीत्येति ध्वन्यते । दिग्गोः पूर्वादीः ।
कर्मभूताः । वीष्म अवलोक्य असी दिनेश्वरः दिनमणिः
सूर्यः । कर्म । परितः चतुर्दिक्षु महानैः सान्द्रैः रजांस्तेषु
अन्धकाराः तैः । कर्तृभिः । कुतोऽपि तिरोबभूवे तिरोगमितः ।
रजस्वलादर्शनस्याशास्त्रीयत्वादिति भावः । अथ समासोक्ति-
रवधारः । “समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषवैः । अव-
धारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्धस्य वस्तुनः” इति तल्लक्षणात् ॥ ४८ ॥

(१) मन्तविष्णुनाम् । (२) मुखैः, मुखैः । (३) चमूवरैः ।

(४) सस्ताम्बराः, सस्तां धराम् । (५) जगने, जगने ।

आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकै-

र्दिगङ्गना व्योमरजोऽभिदूषिता ।

भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैर्घनै-

र्जगर्ज गाढं (१)घनमत्सरादिव ॥ ४८ ॥

गुरुसमीरसमीरितभूधरा

इव गजा गगनं विजगाहिरे ।

गुरुतरा (२)इव वारिधरा रथा

भुव (३)मितौह (४)विवर्त (५)इवाभवत् ॥ ५० ॥

आक्रान्तेति ॥ दिगिव अङ्गना नारी । कर्त्री । सैनिकैः ।
कर्तृभिः । रभसेन बलेन पूर्वम् आक्रान्ता धर्षिता आक्रान्त-
पूर्वा । एतेन परपुरुषसंसर्गो ध्वन्यते । अतएव व्योमरजोभिः
गगनरजोभिः अभिदूषिता सती । ऋतुमतौति ध्वन्यते । घनैः
गभौरैः भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैः प्रतिध्वनिभिः । करणैः । घनः
महान् यः मत्सराः द्वेषः तस्मादिव गाढं भृशं यथा तथा जगर्ज
गर्जितवती । उत्प्रेक्ष्यम् ॥ ४८ ॥

गुरुसमीरिति ॥ गजाः करिणः । कर्तारः । गुरुसमीरेण
महावायुना । कर्त्री । समीरिताः परिचालिताः भूधराः पर्वता
इव गगनम् । कर्मभूतम् । तथा रथाः गुरुतराः अतिमहान्तः
वारिणां जलानां धराः मेघा इव भुवं भूतलम् । कर्मभूतम् ।
विजगाहिरे अवगाहनं कृतवन्तः । इति अनेन प्रकारेण इह
शुद्धगमने विवर्तः विपर्यास इव अभवत् जातः । उत्प्रेक्ष्यम् ।
वृत्तमत्र द्रुतविलम्बितम् । तदुक्तम्—“द्रुतविलम्बितमाह नभौ
भरौ” इति ॥ ५० ॥

(१) गुरुमत्सरादिव ।

(२) बहुवारिभराधराः ।

(३) अतीव । (४) नमस्तः ।

(५) इवाभवत् ।

(६) बलवदसुरलोकांतल्य (७) कल्पान्तकाले
निरवधय इवाम्भोराशयो (८) घोरघोषाः ।

गुरुतरपरिमज्जद्भूभृतो देवसेनाः

(९) वदधुरपि (१) सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले ॥५१॥

बलवदिति ॥ बलवन्तः महान्तः ये असुरलोकाः देवजनाः
तेषां सम्बन्धी यः अनल्पः महान् कल्पान्तकालः प्रलयसमयः
तस्मिन् निर्नास्ति अवधिः सीमा येषां ते निरवधयः । तथा
घोरः विकटः घोषः स्वनः येषां तादृशाः । तथा गुरुतराः अति-
महान्तः परिमज्जन्तः अवगाहमानाः भुवं पृथिवीं बिभ्रति
धारयन्ति ये तथोक्ताः पर्वताः येषु तथोक्ताः अश्वसां जलानां
सम्बन्धिनः राशयः समुद्रा इव देवानां सुराणां सम्बन्धिन्यः
सेनाः सैनिकाः । कर्त्रः । व्योम्नः गगनस्य भूमेः पृथिव्याश्च
सम्बन्धिनः अभ्यन्तरे मध्यप्रदेशे सु अतिशयेन पूर्णाः परि-
पूर्णा अपि वदधुः वृद्धिं गतवत्यः । उपमालङ्कारः । मालिनो-
वत्तमेतत् । तदुक्तम्—“ननययुतयं मालिनो भोगिलांकैः”
इति ॥ ५१ ॥

इति श्रीक्षेत्रमोहनकृतया मोहिनौसमाख्यया व्याख्यया
समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महा-
काव्ये देवसेनाप्रयाणं नाम चतुर्दशः सर्गः ।

(६) वरतरसुर ।

(७) संहारकाले ।

(८) घोरघोराः ।

(९) वदधुः ।

(१) सुपूर्णव्योमभूम्यन्तरालाः, समाना व्योम्नि भूम्यन्त-
राले ।

पञ्चदशः सर्गः ।

सेनापतिं नन्दनमन्धकद्विषो

(१)युधे पुरस्कृत्य बलस्य शत्रवः ।

सैन्यैरुपैतौति सुरद्विषां पुरो-

ऽभूत् किंवदन्ती (२)हृदयप्रकम्पिनी ॥१॥

(३)चमूपभुं मन्मथमर्दनात्मजं

(४)विजित्वरौभिर्विजयश्रिया श्रितम् ।

श्रुत्वा सुराणां पृतनाभिः (५)रागतं

(६)चित्ते चिरं चुक्षुभिरे महासुराः ॥२॥

सेनेति ॥ अन्धकम् अन्धकासुरं द्वेष्टि हन्तीति अन्धकद्विष्टः ।
अन्धकापपदात् द्विषधातोः क्तिप्प्रत्ययः । तस्य शिवस्य
नन्दनं तनयं सेनापतिं पुरस्कृत्य अग्रे स्थापयित्वा बलस्य बला-
सुरस्य शत्रुं च शत्रवः । स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । इन्द्रः । कर्ता ।
युधे योद्धुं सैन्यैः स्वसेनाभिः । सङ्गति पदमूहम् । उपैति
उपागच्छति । इति एवंप्रकारा हृदयस्य चित्तस्य प्रकम्पिनी
भाविविपत्त्यातादिति भावः । किंवदन्ती जनश्रुतिः । कर्त्री ।
पुरद्विषां देवहन्तॄणां पुरः संमुखतः अभूत् जाता । सर्वत्र
वचारेत्यर्थः ॥ १ ॥

चमूपभुमिति ॥ मन्मथस्य कामस्य । कर्मभूतस्य । मर्दनस्य
इत्युः शिवस्य सम्माननम् आत्मजं तनयं चमूपभुं सेनापतिं
या विजित्वरौभिः विशेषेण जययुक्ताभिः सुराणां देवाणां

(१) युधे । (२) हृदयस्य कम्पिनी । (३) चमूपतिम् ।

(४) विजित्वराभिः । (५) आहतम्, आगमम् ।

(६) चित्तैः ।

समेत्य दैत्याधिपतेः (७)पुरे स्थिताः

किरीटबद्धाञ्जलयः प्रणम्य ते ।

न्यवेदयन्मन्त्रय (८)शत्रुसूनुना

युयुत्सुना (९)जन्मजितं (१)सहागतम् ॥३॥

दासीकृताशेषजगत्त्रयं (२)न मां

जिगाय युद्धे कतिशः शचीपतिः ।

सम्बन्धिनीभिः पृतनाभिः सेनाभिः । सार्धमिति पदमध्या-
हार्यम् । विजयस्य पराजयस्य त्रियं लक्ष्म्या । कर्तारः । अत्रितं
युक्तं तथा आगतम् उपस्थितं श्रुत्वा आकर्ण्य महान्तः प्रबल-
पराक्रान्ताः असुराः दैत्याः । कर्तारः । चित्ते अन्तःकरणे चिरं
बहुक्षणं चुल्लुभिरे क्षोभं प्राप्तवन्तः भीता बभूवुरित्यर्थः ॥ २ ॥

समेत्येति ॥ समेत्य मिलित्वा ते पूर्वोक्ताः महासुराः ।
कर्तारः । दैत्याधिपतेः असुरनायकस्य तारकासुरस्य पुरः
संमुखे स्थिताः । तथा किरीटेषु मस्तकेषु बद्धाः रचिताः
अञ्जलयः यैः तथोक्ताः सन्तः प्रणम्य नमस्कृत्य युयुत्सुना
योद्धुमिच्छुना युद्धार्थेनेति यावत् । मन्त्रयशत्रुसूनुना शत्रु-
पुत्रेषु कार्तिकेयेन सह सार्धम् आगतम् उपस्थितं जन्म-
जन्मासुरं जयति नाशयतीति जन्मजितम् । जन्मोपपदाञ्ज-
घातोः क्षिप् । इन्द्रम् । कर्मभूतम् । न्यवेदयन् विज्ञापयामास
॥ ३ ॥

दासीति ॥ शय्याः शचीनाम्न्याः नार्याः पतिः स्वामी इव
युद्धे संग्रामे कतिशः बहुशः अदासं दासं किङ्करं सम्यगमा-
कृतं दासीकृतं जगतां भुवनानां त्रयं येन तथोक्तम् । नभूतत-
न्नावे चिप्रत्ययः । माम् । अजेयमिति भावः । न जिगाय न

(७) पुरः । (८) दूनसूनुना, शत्रुसूनुम् ।

(९) जन्मजिता । (१) समागतम् । (२) तु, तु ।

गिरौशपुत्रस्य बलीनः साम्प्रतं

ध्रुवं विजे(६)तेति (४)स काकुतोऽहसत् ॥ ४ ॥

ततः क्रुधा विस्फुरितः(५)धराधरः

स तारकोऽर्पितदोर्वलो(६)इतान् ।

(७)युधे विलोकीजयकेलिलालसः

सेनापतीन् सन्नहनार्थमादिशत् ॥ ५ ॥

महाचमूनामधिपाः समन्ततः

संनष्टा सद्यः सुतरामुदायुधाः ।

जेतुं शशकित्यर्थः । साम्प्रतम् अधुना गिरौशपुत्रस्य हरतनयस्य सम्बन्धिनो बलीनः ध्रुवं निःसंशयं यथा तथा विजेता विजेष्यते इति काकुतः भिन्नकण्ठध्वनिना अहसत् हास्यं कृतवान् न विनितति भिन्नकण्ठरवेणोवाचेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं विलोकाः विभुवनस्य जय-केली जयलौलायां जयकर्मणीत्यर्थः । लालसः व्यग्रः जितजग-जय इत्यर्थः । स पूर्वीक्तः तारकः तारकासुरः । कर्ता । क्रुधा रोषेण विस्फुरितः विकम्पितः धराधरः निम्नोष्ठः यस्य तथोक्तः सन् युधे युधार्थं युधं कर्तुमित्यर्थः । दर्पितं महत् यत् दोषां इष्टानां सम्बन्धि बलं तेन उद्यतान् गर्वितान् सेनापतीन् विधाध्यक्षान् । कर्मभूतान् । सन्नहनार्थं समुद्योगार्थं आदि-शत् आज्ञापितवान् ॥ ५ ॥

महेति । सद्यः आज्ञाशब्दमिव समन्ततः चतुर्दिक्षु संनष्टा भूत्वा सुतरां भूयं यथा तथा उत् उद्यतानि आबु-द्धिः अस्त्राणि त्रैः तथोक्ताः । महाचमूनां महासेनानां

(३) इव, एव । (४) बलाकु-वीऽहसत् । (५) धराधरः ।

(६) बलाकु, निम्नोष्ठः । (७) युधे ।

तस्युर्विनम्रक्षितिपास्तङ्गुले

(८) तदङ्गुलद्वारप्रकोष्ठके ॥ ६ ॥

स द्वारपालेन पुरः प्रदर्शितान्

कृतानतीन् (९) बाहुवरानधिष्ठितान् ।

महाह्वान्मोधिविधूननोद्धतान्

(१) ददर्श (२) राजा (३) घृतनाधिपान् (४) बहून् ॥ ७ ॥

(५) बली बलारातिबलातिशातनं

दिग्दन्ति (६) नादद्रवनाशनस्वनम् ।

सम्बन्धिनः अधिपाः अध्यक्षाः । कर्तारः । विनम्रैः श्वेत-
पराजितत्वादिति भावः । क्षितिपालैः नृपतिभिः सङ्गु-
लपाक्षीणैः । तस्य तारकस्य यत् शङ्खनस्य चत्वरस्य द्वारं प्रवे-
ष्ट्वारं तस्य सम्बन्धिनः वरे श्रेष्ठे प्रकोष्ठके प्रवकाशे तस्य
स्थितवन्तः । प्रभुप्रतीक्षयेति भावः । ६ ।

स इति ॥ स राजा तारकासुरः । कर्ता । द्वारपाले
द्वाररक्षकेण । कर्ता । पुरः संमुखतः प्रदर्शितान् अयमत्रो-
न्नापितान् । तथा कृता नतिः प्रणमो यैः तथाभूतान् । त-
द्बाहुषु वरान् श्रेष्ठान् महाबाहून् । तथा महान् प्रबलः ।
बाहुवः युद्धं स एव अधोधिः समुद्रः तस्य यत् विधून-
विलोडनं तेन उद्धतान् गर्वितान् । तथा बहून् शनैकान् । पुर-
नानां सैन्यानां अधिपान् अध्यक्षान् । तथा अधिष्ठितान् संसु-
प्तवस्थितान् ददर्श अवलोकयामास ॥ ७ ॥

बलीति । अथ शनन्तरं बलस्य बलासुरस्य सम्बन्धिनः

(८) तदङ्गुलद्वारि बाहुः प्रकोष्ठके, तदङ्गुलद्वारवहिः प्रकोष्ठके

(९) बाहुवरान् । (१) ननन्द । (२) दैत्यः, पश्यन् ।

(३) घृतशङ्खुधान् । (४) निजान् । (५) ततः ।

(६) दानद्रवनाशनस्वनम्, दानद्रवतामनिकेनम् ।

(७) महीधराभ्योधिनिवारितक्रमः

ययौ रथं घोरमथाधिरुह्य सः ॥ ८ ॥

युगक्षयक्षुब्धप्रयोधिनिःस्वना-

ञ्चलत्पताकाकुलवारितातपाः ।

धरारजोग्रस्तदिगन्तभास्कराः

(८) पतिं प्रयान्तं घृतनास्तमन्वयुः ॥ ९ ॥

धरातेः शत्रोः इन्द्रस्य यत् बलं वीर्यं तस्य । कर्मभूतस्य ।
शातनं नाशनम् । तथा दिशां पूर्वादीनां सम्बन्धिनः ये
दन्तिनः गजाः ऐरावतप्रभृतयः तेषां यः नादः वृंहणं तस्य
द्रवस्य मदसावस्य । कर्मभूतस्य । नाशनः विनाशकः स्वनः
शब्दो यस्य तादृशम् । तथा महीधराः पर्वताः अभ्योध्यः
समुद्राश्च तैः । कर्तृभिः । न वारितः वारयितुमशक्यः क्रमः
गमनं यस्य तथोक्तम् । तथा घोरं भयानकं रथम् । कर्मभू-
तम् । अधिरुह्य आरुह्य । बलमस्यास्तौति बलौ बलवान् स
तारकाः । कर्ता । ययौ जगाम ॥ ८ ॥

युनेति ॥ युगस्य कस्यस्य क्षये अवसाने क्षुब्धः क्षोभं गतः
यः प्रयोधिः सागरः तस्यैव निःस्वनः निर्घोषः यासां तथाभूताः ।
तथा चलन्त्यः स्फुरन्त्यः याः पताकाः ध्वजाः ताभिः आकुलं यथा
तथा वारिताः नाशिताः आच्छादिता इत्यर्थः । आतपाः
पूर्यकिरणाः याभिः तथोक्ताः । तथा धरायाः पृथिव्याः सम्ब-
न्धेभिः रजोभिः रेणुभिः । करणैः । यस्ताः आवृताः दिशां
पूर्वादीनां अन्ताः अवकाशाः भास्करः सूर्यश्च याभिः तथाभूताः
तनाः तारकसंक्रान्तसेनाः । कर्षणः । प्रयान्तं गच्छन्तं योषु-
मेति भावः । पतिं नायकं तं तारकम् । कर्म । अन्वयुः अनु-
व्रतवन्तः अनुगमनं चक्रुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

(७) महीधराभ्योधिनिवारित, महीधराभ्योधिनिवारित ।

(८) प्रति प्रयातुम्, प्रतिप्रयातम् ।

चमूरजः प्राप्नोति नृपदक्षिणां ।

महासुरस्याभिकुर्वन् (१) प्रसर्पिणः ।

दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रतां

कुम्भेषु (१) दानां घनेषु पङ्कताम् ॥ १० ॥

महीभृतां कन्दरदारणोत्पद्यै-

स्तद्वाहिनोनां पटङ्गस्वनेर्धनैः ।

(२) उद्देहिताश्चुम्बिरे महार्णवा

नभःस्वन्तौ सहसा (३) व्यवर्धत ॥ ११ ॥

चमूरज इति ॥ सुरान् देवान् अभि प्रतीत्यर्थः । अभि-
शब्दयोगे द्वितीया । प्रसर्पिणः गच्छतः, महतः असुरस्य
तारकस्य सम्बन्धि चमूरजः सेनारेणुः । कर्तृ । दिशां पूर्वादीनां
सम्बन्धिनां दक्षिणां गजानाम् ऐरावतप्रभृतीनां सितेषु शुभ्रेषु
दन्तानां दशनानां प्रकाण्डेषु शाखासु शुभ्रतां सितत्वं तथा
दानानां मदवातीषां यानि सम्बन्धि जलानि तैः घनेषु निवि-
हेषु कुम्भेषु पङ्कस्य कर्दमस्य भावः पङ्कत्वं प्राप गतम् ॥ १० ॥

महीति । महार्णवाः महासमुद्राः । कर्तारः । महीं पृथिवीं
विभ्रति ये ते महीभृतः पर्वताः । भृधातोः कर्तरि क्तिप्प्रत्ययः ।
तेषां सम्बन्धिनः कन्दरस्य गुहायाः कर्मभूतस्य दारणाः विदा-
रिणः अतएव उत्पन्नाः अत्युत्कटाः तैः । तस्य तारका-
सुरस्य याः वाहिन्यः सेनाः तासां घनैः मन्दैः पटङ्गानां
वायुमेदानां स्त्रजैः धनिभिः उद्देहिताः अतिक्रान्तवेहाः
सन्तः चुम्बिरे क्षीमं प्राप्तवन्तः चक्षुषाः बभूवुरित्यर्थः । तथा
नभसः आकाशस्य स्वन्तौ गङ्गा मन्दाकिनीत्यर्थः । कर्त्री ।
सहसा तत्क्षणेनैव अभ्यवर्धत वृद्धिं गता ॥ ११ ॥

(१) प्रसर्पिणः । (२) दानां घनेषु ।

(२) उद्देहिताः । (३) व्यवर्धत ।

सुरारिनाथस्य महाचमूस्वनैः

विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापगा ।

अभ्युच्छितैः(४)ऊर्मिशतैश्च वारिजै-

रक्षालयन्नाक(५)निकेतनावलीम् ॥ १२ ॥

अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिनां

(६)द्विषः पुरस्तादशुभोपदेशिनौ ।

(७)अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं

बभूव चोत्पातपरम्परा वत ॥ १३ ॥

सुरेति ॥ सुराणां देवानाम् आपगा नदी । कर्त्री । सुरा रि-
।थस्य दैत्यपतः तारकस्य सम्बन्धिभिः तुमुलैः सङ्कुलैः महा-
मूनां महासेनानां स्वनैः निर्घोषैः । कर्तृभिः । विगाह्यमाना
क्षाल्यमाना सती । वारिजैः पद्मैः सह वर्तमानैरिति शेषः ।
था अभ्युच्छितैः अभ्युन्नतैः कूलमिति शेषः । ऊर्मिशतैः
तसंख्यकतरङ्गैः नाकस्य स्वर्गस्य यत् निकेतनं भवनं तस्य
बन्धिनीम् आवलीं श्रेणीम् अक्षालयत् क्षालितवती आर्द्र-
कारित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरं प्रयाणे शुद्धयात्रायाम् अभि-
मुखस्य उद्यतस्य, नाकोऽस्ति येषां तेषां स्वर्गवासिनां देवानां
बन्धिनः द्विषः शत्रोः तारकस्य पुरस्तात् अग्रतः अशुभस्य
रङ्गलस्य कर्मभूतस्य उपदेशिनौ शंसिनी तथा अगाधः अत-

(४) ऊर्मिशतैरवारितैः । (५) निकेतनावलीः ।

(६) द्विषः पुरस्तादशुभोपदायिनौ, पताकिनीं प्रत्यसुरे-
स्य द्वि ।

(७) अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं बभूव चोत्पातततिर्वि-
ता, सुदुर्महारिष्टपरम्परा परा परापतन्मृत्युमहापता-
नी ।

(८) आगामिदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी

(९) कुपक्षिणां घोरतरा परम्परा ।

दधौ पदं व्योम्नि सुरारिवाहिनी-

रुपर्युपर्येत्यनिवारितातपा ॥ १४ ॥

सुहु(१) विभग्नातपवारणध्वज-

ञ्चलङ्गराधूलिकुलाकुलेक्षणाः ।

(२) धुताश्वमातङ्गमहारथाकरा-

नवेक्षणीऽभूत्यसभं प्रभञ्जनः ॥ १५ ॥

लक्ष्यः यः दुःखाम्बुधिः दुःखसागरः तस्मिन् मज्जनं मज्जनहेतुः,
उत्पातस्य अशुभस्य परम्परा आवली बभूव च । वर्तति खेद-
सूचकमव्ययम् ॥ १३ ॥

आगामीति ॥ घोरतरा अतिभयानका । भविष्यदमङ्गल-
सूचनादिति भावः । तथा आगामिनः भाविनः दैत्यानाम्
अक्षुराणाम् अशनकेलः मांसभक्षणक्रीड़ायाः मांसभोजन-
कर्मण इत्यर्थः । काङ्क्षिणी प्रार्थिनी, कुपक्षिणाम् अमङ्गल-
सूचकशकुलानां सम्बन्धिनी परम्परा श्रेणी । कर्त्री । सुराणां
देवानाम् अरीणां शत्रूणां वाहिनीः सेनाः उपरि उपरि एव
आगम्य निवारितः आवृतः आतपः सूर्यकिरणः यया तथोक्ता
सती व्योम्नि गगने पदं स्थानं दधौ खे विचचारेत्यर्थः ॥ १४ ॥

सुहुरिति ॥ प्रभञ्जनः वायुः । कर्ता । सुहुः पुनःपुनः प्रसभं
सहसा च विभग्नाः विशेषेण भग्नाः आतपवारणाः कृताः

(८) भविष्यदैत्याशनकेलिकासिनी । (९) कुपक्षिणाम् ।

(१) विभक्त ।

(२) धुताश्वमातङ्गमहारथजोऽनवेक्षणीऽभूत्, जनाश्च
मातङ्गमहारथजानवेक्षमाणः ।

सद्योविभिन्नाङ्गनपुञ्ज(३)तेजसः

मुखैर्विषान्तिं विकिरन्त उच्चकैः ।

पुरः (४)पथोऽतीत्य महाभुजङ्गमा

भयङ्कराकारभृतो भृशं ययुः ॥ १६ ॥

मिलन्महाभीमभुजङ्गभीषणं

प्रभुर्दिनानां परिवेषमादधौ ।

महासुरस्य द्विषतो(५)ऽतिमत्सरा-

(६)दिवान्तमासूचयितुं भयङ्करः ॥ १७ ॥

तथा ध्वजाः पताकाः येन तथोक्ताः । तथा चलन्ति यानि धरा-
धूलिकुलानि पृथिवीरजःपुञ्जानि तैः । करणैः । आकुलानि
प्याकुलानि ईक्षणानि नयनानि लोकानामिति भावः ।
येन तथाभूतः । तथा ध्रुताः कम्पिताः ये अग्नाः घोटाकाः,
मातङ्गाः गजाः, महारथाः महास्यन्दनाश्च तेषाम् आकरस्य
समूहस्य अनवेक्षणः अदर्शनः अदर्शनकारौत्थर्यः । अभूत्
जातः । अशुभलक्षणमेतत् ॥ १५ ॥

सद्य इति ॥ भयङ्कराकारं भीषणभोगं विभति ये तथोक्ताः ।
भृधातोः क्तिप्प्रत्ययः । महान्तः भुजङ्गमाः सर्पाः । कर्तारः ।
विभिन्नस्य मर्दितस्य अङ्गनपुञ्जस्येव तंजो येषां तथोक्ताः ।
तथा मुखैः वदनैः । करणैः । उच्चकैः महान् विष एव अग्निः
अनलः तं विकिरन्तः विशेषेण वमन्तः सन्तः पुरः अग्रतः पथः
मार्गान् अतीत्य उल्लङ्घ्य भृशं शीघ्रं ययुः जग्मुः ॥ १६ ॥

मिलदिति । दिनानां प्रभुः दिनेश्वरः सूर्यः । कर्ता ।
द्विषतः शत्रुभूतस्य, महतः प्रबलस्य असुरस्य तारकस्य अति-
मत्सरात् अतिद्वेषादिव अन्तं विनाशम् आसूचयितुं कथयितुं

(३) सन्निभाः ।

(४) परोत्थान ।

(५) नु मत्सरात्, न मत्सरात् ।

(६) आत्तमास्यं प्रयतुर्भयङ्करम्, आत्तमास्यप्रयतुर्भयङ्कराः ।

त्विषामधीशस्य (७)पुरोऽधिमण्डलं

शिवाः समेताः परुषं ववासिरे ।

(८)सुरारिराजस्य रणान्तशोणितं

प्रसह्य पातुं द्रुतमुत्सुका इव ॥ १८ ॥

दिवापि तारास्तरला(९)स्तरस्त्रिनीः

परापतन्तीः परितो(१)ऽथ वाहिनीः ।

विलोक्य (२)लोको मनसा (३)व्यचिन्तयत्

(४)प्राणव्ययान्तं व्यसनं सुरदिषः ॥ १९ ॥

भयङ्करः भौषणः सन्, मिलन् कुण्डलीभवन् महाभीमः अति-
भौषणः यः भुजङ्गः सर्पः स इव भौषणः तथोक्तं परिवेषं परि-
धिम् आदधौ धृतवान् । कुलक्षणमेतत् ॥ १७ ॥

त्विषामिति ॥ शिवाः शृगावः । कर्तव्यः । त्विषाम्
अधीशस्य तेजोनिधेः मार्तण्डस्य पुरः अग्रतः अधिमण्डलं
मण्डलाकारेण समेताः सङ्गताः सत्यः सुरारिराजस्य दैत्यपतेः
तारकस्य सम्बन्धि रणान्तशोणितं संग्रामावसानरुधिरं प्रसह्य
सहसा पातुं पानं कर्तुं द्रुतं सत्वरम् उत्सुका इव उत्कण्ठिता
इव परुषं कर्कशं यथा तथा ववासिरे शब्दं कृतवत्यः ॥ १८ ॥

दिवापीति ॥ अथ अनन्तरं लोकः तत्रत्यजनः दिवापि
दिनेऽपि तरलाः चञ्चलाः तथा तरः वेगोऽस्ति यासां तथोक्ताः
ताराः नक्षत्राणि । कर्मभूताः । वाहिनीः सेनाः परितः
समन्ततः । परितःशब्दयोगे द्वितीया । परापतन्तीः परापतन-
शीलाः विलोक्य निरीक्ष्य मनसा चित्तेन सुरदिषः तारका

(७) पुरोऽधिमण्डलम् ।

(८) सुराधिराजस्य ।

(९) तदानींशम् ।

(१) अभिवाहिनीम् ।

(२) लोकाः ।

(३) व्यचिन्तयन् ।

(४) प्राणव्ययान्तम् ।

(५)ज्वलङ्गिरुच्चैरभितः प्रभाभरै-

रुद्धासिताशेषदिगन्तराम्बरम् ।

रवेण रौद्रेण (६)हृदन्तदारणं

पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात् ॥ २० ॥

ज्वलङ्गिरङ्गार(७)चयैर्नभस्तलं

ववर्ष गाढं सह शोणितास्थिभिः ।

(८)धूमं ज्वलन्त्यो व्यसृज(९)न्मुखै रजो

दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसरम् ॥ २१ ॥

सुरस्य प्राणव्ययः प्राणविनाशः अन्तः अवसानं यस्य तथोक्तं
व्यसनम् उत्पातं व्यचिन्तयत् विशेषेण चिन्तयामास ॥ १८ ॥

ज्वलङ्गिरिति ॥ वज्रम् अशनिः । कटं । अभितः चतुर्दिक्षु
उच्चैः भृशं यथा तथा ज्वलङ्गिः, प्रभायाः तेजसः भरैः पुष्पैः ।
कर्तृभिः । उद्भासितं प्रदीपितम् अशेषं समग्रं दिशां पूर्वादौनाम्
अन्तरम् अवकाशः, अम्बरं गगनञ्च यस्य तथाभूतम् । तथा
रौद्रेण भीषणेन रवेण ध्वनिना हृदन्तस्य हृदयस्य दारणं
विदारणं सत्, न सन्ति अम्बुदाः जलदाः यत् तथोक्तात् नभस
गगनतलात् पपात पतितम् । अकारणरजःपातोऽशुभसूचकः
इति भावः ॥ २० ॥

ज्वलङ्गिरिति ॥ नभस्तलम् आकाशम् । कर्तृ । शोणिता-
स्थिभिः रुधिरकङ्कालैः, तथा ज्वलङ्गिः प्रज्वलङ्गिः अङ्गाराणाम्
प्रलातानां चयैः पुष्पैः सह सार्धम् । सहयोगे ढलीया । गाढं
भृशं यथा तथा ववर्ष अवर्षत् । तथा दिशः पूर्वादयः । कर्षयः ।
ज्वलन्त्यः दीप्यमानाः सत्यः मुखैः । करणैः । धूमम् । कर्मभूतम् ।
व्यसृजन् ससृजुः । तथा रासभस्य गर्दभस्य सम्बन्ध कण्ठं

(५) ज्वलङ्गिः ।

(६) दिगन्तदारणम् ।

(७) भरैः ।

(८) धूमम् ।

(९) मुखैः ।

निर्घातघोषो (१)गिरिशृङ्गशातनो

(२)वनोऽम्बराशाकुहरोदरम्भरिः ।

बभूव (३)भूमा श्रुतिभित्तिभेदनः

प्रकोपिकालार्जित(४)गर्जितर्जनः ॥ २२ ॥

(५)खलन्महेभं (६)प्रपतत्तुरङ्गमं

परस्परास्त्रिष्टजनं समन्ततः ।

श्रीवा तद्वत् धूसरं धूसरवर्णं रजः रेणुं दधुः धृतवत्स्यः ॥ २१ ॥

निर्घातेति ॥ घनः मेघः । कर्तृभूतः । निर्घातः अधःपतन-
शैलो मरुताहतो वायुसम्भव आकाशोत्थितशब्दभेदः स इव
घोषः शब्दः यस्य तथोक्तः । तथा गिरिशृङ्गाणां पर्वतशिख-
राणाम् । कर्मभूतानाम् । शातनः विदारकः । तथा अम्बरस्य
गगनस्य आशानां पूर्वादीनां दिशाच्च यत् कुहरं रम्भं तदेव
उदरं तद्विभर्त्ति पूरयतीति तादृशः । तथा भूमा आधिक्येन
श्रुतिः कर्णशस्कुली सैव भित्तिः कुड्यां तस्य । कर्मभूतस्य । भेदनः
विदारकः । तथा प्रकोपोऽस्ति यस्य तं अतिरुष्टेन कालेन
यमेन । कर्त्ता । अर्जिता उपार्जिता कर्तृत्वर्थः । या गर्जः
गर्जनं तस्य । कर्मभूतस्य । तर्जनः भर्त्सनः सन् बभूव उदि-
यायेत्यर्थः ॥ २२ ॥

खलनदिति ॥ हेष्टीति द्विट् तथोक्तस्य । द्विषधातोः कर्तरि
क्षिप् । शत्रोः तारकासुरस्य बलं सैन्यम् । कर्तृ । प्रक्षुब्धन्
सञ्चलन् अशोधिः सागरः तथा विभिन्नः विभेदं विश्लेषं गच्छन्
भूधरः अचलः यस्मात् तथोक्तात्, अवनैः पृथिव्याः प्रकर्षेण
कम्पात् विधूननात् हेतोः । भूकम्पनस्य दुरुत्पातसूचकत्वा-

(१) गिरिशृङ्गशातनः, गिरिशृङ्गशातनैः ।

(२) धराम्बराशाकुहरोदरम्भरिः, घनैर्वराशाकुहरोदर-
म्भरिः । (३) भूमा । (४) गर्जितस्त्रनः, गर्जतर्जनः ।

(५) चलन् । (६) प्रपतत्तुरङ्गमम् ।

(७) प्रचुष्टदम्भो धिविभिन्न (८) भूधरात्

(९) बलं विषोऽभूदवनि (१) प्रकम्पात् ॥ २३ ॥

ऊर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदृष्टयः

समेत्य सर्वे सुरविद्विषः पुरः ।

श्वानः स्वरेण श्रवणान्त (२) शातिना

मिथो रुदन्तः करुणेन निर्ययुः ॥ २४ ॥

(३) अपीति पश्यन् परिणामदारुणां

(४) महत्तमां गाढमरिष्टसन्ततिम् ।

दिति भावः । स्वलन्तः पतनं गच्छन्तः महिभाः महाकरिणः यस्य तादृशम् । तथा प्रपतन्तः प्रस्वलन्तः तुरङ्गमाः घोटकाः यस्य तथोक्तम् । तथा समन्ततः चतुर्दिक्षु परस्परम् अन्योन्यम् आस्त्रिष्टाः उपर्युपरि पतिता इत्यर्थः । जनाः पदातयः यस्य तथोक्तम् अभूत् जातम् ॥ २३ ॥

ऊर्ध्वीकृतति ॥ सर्वे अनंके श्वानः सारमेयाः । कर्तारः । सुराणां देवानाम् । कर्मभूतानाम् । विद्विषः शत्रोः तारकासुरस्य पुरः अग्रतः समेत्य सङ्गत्य ऊर्ध्वीकृतानि उच्चैकृतानि आस्थानि सुखानि यैः तथोक्ताः । तथा रवौ मार्तण्डे दत्ता स्थापिता दृष्टिः यैः तादृशाः । तथा करुणेन कातरतासूचकेन अतएव श्रवणान्तस्य कर्णविवरस्य शातिना विदारकेण श्रवणकठोरेण इत्यर्थः । स्वरेण शब्देन । करुणेन । मिथः अन्योन्यं रुदन्तः क्रन्दन्तः सन्तः निर्ययुः निर्जग्मुः ॥ २४ ॥

अपीति ॥ असुरः दैत्यः तारकासुरः । कर्तृभूतः । दुर्दैवदष्टः

(७) संचुभ्यत् । (८) भूधरम् ।

(९) पुरः ।

(१) प्रकम्पनम्, प्रकम्पतः ।

(२) पातिना ।

(३) इति प्रपश्यन् ।

(४) महत्तराम् ।

दुर्दैव (५) दृष्टो न (६) खलु (७) न्यवर्तत

क्रुधा प्रयाणव्यवसायतोऽसुरः ॥ २५ ॥

अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुणं

(८) निवार्यमाणो (९)ऽपि बुधै (१)र्महासुरः ।

पुरः प्रतस्थे महतां वृथा भवे-

दसङ्गहान्धस्य (२)हितोपदेशनम् ॥ २६ ॥

दुरदृष्टहतः अतएव गाढं भृशं यथा तथा परिणामे उत्तरकाले दारुणं भयङ्करं तथा महत्तमां अत्यन्तमहतीं अनिष्टानां उत्पातानां सन्ततिं परम्परां पश्यन् अवलोकयन् सन्नपि क्रुधा कोपेन हेतुना प्रयाणस्य प्रस्थानस्य यः व्यवसायः उद्योग तस्मात् । पञ्चमीस्थाने तस्य प्रत्ययः । न न्यवर्तत न निवर्तते खलु ॥ २५ ॥

अरिष्टमिति ॥ महान् प्रबलः असुरः दैत्यः तारकासुरः । कर्ता । अरिष्टं पूर्वोक्तोत्पातं विपाकदारुणं उत्तरकालभयङ्करं आशङ्क्य विभाव्य बुधैः मन्त्रिप्रभृतिभिः परिष्कृतजनैः । कर्तृभिः । निवार्यमाणः युद्धस्वाकर्तव्यतया निषिध्यमानः सन्नपीत्यर्थः । पुरः अग्रतः । युद्धार्थमिति भावः । प्रतस्थे जगाम । अर्थान्तरन्यासेन तत्कारणमाह— महतामिति । हीति पदमूढम् । तथाहि महतां महद्भिः कृतमित्यर्थः । असदग्रहेण कुग्रहेण अन्धस्य जड़ोक्तबुद्धेः सम्बन्धिनः हितस्य मङ्गलस्य उपदेशनं उपदेशः । कर्तुं । वृथा विफलं भवेत् स्यात् ॥ २६ ॥

अथ क्षितावित्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः पञ्चमहोत्पातानाह—

- (५) दृष्टः । (६) खलुः । (७) निवर्तते ।
 (८) निवार्यमाणैः । (९) विबुधैः, विविधैः ।
 (१) महासुरैः । (२) हितोपदेशना, हितोपदेशिता ।

क्षितौ निरस्तं प्रतिकूलवायुना

तदीयचामीकरघर्मवारणम् ।

रराज मृत्योरिव पारणाविधौ

प्रकल्पितं (३) हाटकभाजनं महत् ॥ २७ ॥

विजानता भावि शिरो(४) निक्कन्तनं

(५) प्रज्ञेन शोकादिव तस्य मौलिना ।

मुहुर्गलङ्घि स्तरलैरलन्तरा-

मरोदि मुक्ताफलवाष्पविन्दुभिः ॥ २८ ॥

क्षिताविति ॥ प्रतिकूलेन प्रतीपेन वायुना प्रभञ्जनेन ।
कर्त्रा । क्षितौ धरातले निरस्तं पातितम् । निःपूर्वादसधातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययः । तस्येदं तदीयं तत्सम्बन्धं चामीकरस्य
सुवर्णस्य सम्बन्धं घर्मं घातपं वारयतीति तथोक्तं स्वर्णनिर्मि-
तातपत्रमित्यर्थः । कर्तृ ॥ मृत्योः यमस्य सम्बन्धौ यः पारणा-
विधिः भोजनक्रियाव्यापारः तस्मिन् प्रकल्पितं विरचितं महत्
विस्तृतं, हाटकस्य सुवर्णस्य पात्रमिव रराज दिदीपे । उत्प्रेक्षा
लङ्कारः ॥ २७ ॥

विजेति । प्रकष्टं जानातीति प्रज्ञः । प्रपूर्वात् ज्ञाधातो-
र्ङप्रत्ययः । तेन पण्डितेन । अतएव भावि भविष्यत्, शिरसः
प्रस्तकस्य निक्कन्तनं छेदनम् । कर्मभूतम् । विजानता बुध्य-
मानेन तस्य तारकासुरस्य सम्बन्धिना मौलिना किरीटेन ।
कर्त्रा । शोकात् भाविप्रभुमस्तकच्छेदनदुःखादित्यर्थः । द्विती-
या । मुहुः पुनःपुनः गलङ्घिः पतङ्घिः तथा तरलैः चक्षुषैः

(३) राजतपानंभाजनम् ।

(४) विकर्तनम् ।

(५) सख्येन, प्रज्ञेन ।

निवार्यमाशौरभितोऽनुयायिभि-

र्ग्रहीतुकामैरिव तं मुहुर्मुहुः ।

अपाति गृध्रै(६)रभि मौलिमाकुलै-

(७)र्भविष्यदेतन्मरणोपदेशाभिः ॥ २६ ॥

सद्योनिष्कृत्तास्त्रुन(८)सोदरद्युतिं

फणामग्निप्रज्वलदंशुमण्डलम् ।

निर्यद्विषो(९)त्स्नानलगर्भफूतकृतं

ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैक्षत ॥ ३० ॥

सुक्ताफलैरेव बाष्पविन्दुभिः अलङ्कारां भृशं यथा तथा परोति
वर्द्धितमिव । उत्प्रेक्षालङ्कारः । उत्पातोऽयमिति भावः ॥ २८

निवार्येति ॥ भविष्यन् भावी यः एष तारकः तस्य सम्भ-
न्धिनः मरणस्य मृत्योः उपदेशाभिः बोधयद्भिः । तथा आकुलै-
भक्षणाद्यै व्यग्रैरित्यर्थः । गृध्रैः मांसाग्रिपद्भिर्भेदैः । कर्तृभिः ।
तथा अभितः समन्ततः अनुयायिभिः अनुसरद्भिः । अतएव
मुहुर्मुहुः बारंवारं निवार्यमाशौः निषिध्यमानैरपि । भृत्यैः
कर्तृभिरिति शेषः । तम् । कर्मभूतम् । पञ्चीतुम् प्रादातुं कामः
अभिलाषः येषां तथोक्तैरिव । उत्प्रेक्षेयम् । मूर्तितं विरौटम्
अभि अभिसुखं मौलिसुदृश्येत्यर्थः । अपाति पतितम् । भावी
मुहुः । अपरोत्पातोऽयम् ॥ २९ ॥

सद्य इति ॥ जनः लोकः । कर्ता । “लोकस्तु भुवने जने
इत्यमरः । तस्य तारकासुरस्य सम्भन्धिनि ध्वजे पताका
ध्वजोपरीत्यर्थः । सद्यः तत्कालमेव निष्कृतस्य पातित-
सद्योजातत्वादुल्लसल्लोत्यर्थः । अस्त्रस्य कवचस्य सोदा-

(६) अभिमौलिः आकुलैः । (७) तस्मात्सुखायसमययदग्निभिः

(८) सोदरं कश्चित् । (९) उत्प्रेक्षितम् ।

(१) रथाश्वक्रोशावलिकर्णः (२) चामरं
ददाह बाणासन (३) बाणबाणधीन् ।
(४) अकाण्डतश्चण्डतरो हुताशन-
स्तस्यातनुस्यन्दन (५) धूर्यगोचरः ॥ ३१ ॥
(६) इत्यादिरिष्टैरशुभोपदेशिभि-
र्विहन्यमानोऽप्यसुरः पुनःपुनः ।

सदृशी द्युतिः कान्तिः यस्य तथोक्तं, कज्जलवत् कृष्णवर्ण-
मित्यर्थः । तथा फणानाम् अभोगानां सम्बन्धिनः ये मणयः
रत्नानि तैः । करणैः । प्रज्वलत् दीप्तिमत् अंशुमण्डलं किरण-
जालं यस्य तथाभूतम् । तथा निर्यत् निर्गच्छत् विषं गरलमेव
उत्कान्तः गर्भे मध्ये येषां तथोक्तानि फूत्कृतानि फूत्काराः
यस्य तादृशं, महान् यः अहिः सर्पः तम् । कर्मभूतम् । ऐक्षत
दृष्टवान् । अन्योऽयं महीत्यातः ॥ ३० ॥

रथेति ॥ तस्य तारकासुरस्य सम्बन्धी यः अतनुः महान्
स्यन्दनः नयः तस्य यः धूर्यः अग्रप्रदेशः तस्य गोचरः तत्स्थित
इत्यर्थः । तथा चण्डतरोः अतिभौषणः, हुतं हुतादि अन्नातोति
हुताशनः अमलः । कर्ता । अकाण्डतः असमये । रथानां
स्यन्दनानाम्, अश्वानां घोटकानाञ्च सम्बन्धिन्याः क्रोशावलीः,
कर्णचामराणाञ्च समाहारः तत् । प्राण्यङ्गत्वादेकवचनम् ।
तथा बाणः शरः अस्त्रं स्त्रियतेऽनेन बाणासनं धनुः । करणे
शुद्धं । बाणाः शराः, बाणधिः तूणीरश्च तथोक्तान् । कर्म-
भूतान् । ददाह भस्मोपकारः । अयमेको महीत्यातः ॥ ३१ ॥

इतीति ॥ मदाम्बः गर्वोद्धतः असुरः तारकः । कर्ता । अशु-
भानाम् अमङ्गलानाम् । कर्मभूतानाम् । उपदेशिभिः सूचकैः ।

- (१) रथस्य । (२) चामरान् । (३) बालबालधीन् ।
(४) अकाण्डनः । (५) धूर्यगोद्धतः ।
(६) इत्यादिनिष्टैः, इत्यादिरिष्टैः ।

यदा मदन्वो (७) न गताश्च वर्तता-

(८) अम्बरात्तदाभून्मरुतां सरस्वती ॥ ३२ ॥

मदान्ध मा गा भुजदण्डचण्डिमा-

वलेपतो (९) मन्मथहन्तृसूनुना ।

सुरैः (१) सनाथेन पुरन्दरादिभिः

समं समन्तात् (२) समरं विजित्वरैः ॥ ३३ ॥

(३) गुह्योऽसुरैः षड्दिनजातमात्रको

निदाघधामेव निशातमो भरैः ।

इत्यादिभिः पूर्वोक्तैः परिष्टैः महोत्पातैः । कर्तृभिः । पुनः पुनः
वारंवारं यथा तथा विहन्यमानः ताप्यमानोऽपि सन् यदा
गतात् गमनात् युद्धयात्राया इत्यर्थः । भावे क्लृप्त्यर्थः । न
न्यवर्तत न पराङ्मुखो बभूव । तदा अम्बरात् गमनात् मरुतां
देवानां सम्बन्धिनी सरस्वती वाणी अभूत् बभूव ॥ ३२ ॥

मदान्धेति ॥ हे मदान्ध मदगर्वित । त्वमिति कर्तृपद-
मूढम् । भुजदण्डयोः बाहुदण्डयोः यः चण्डिमा प्रचण्डत्वं तेन
अवलेपात् गर्वात् हेतोः । पञ्चमौष्ठानि तस्य प्रत्ययः । विजि-
त्वरैः विजयशैलैः, पुरन्दरः इन्द्रः आदिः प्रथमः येषां तथोक्तैः
सुरैः देवैः समन्तात् परितः सनाथेन युक्तेन, मन्मथहन्ता
हरः तस्य सम्बन्धिना सूनुना कुमारेण समं सह समरं
संग्रामम् । कर्मभूतम् । कर्तुमित्यर्थः । मा गाः मा याहि ॥ ३३ ॥

गुह्य इति ॥ निशायाः रजन्याः यत् तमः अन्धकारः तस्य
सम्बन्धिभिः भरैः संघैः । कर्तृभिः । निदाघधामा उष्णरश्मिरिव ।

(७) न च विन्यवर्तत, न गतः स वर्तना ।

(८) अम्बरे ।

(९) मन्मथशत्रु ।

(१) सनाथैस्त्रिदिवेश्वरादिभिः, सनाथैस्त्रिदशेश्वरादिभिः ।

(२) समरे ।

(३) महासुरैः, सुरासुरैः ।

(१)विषद्यते (२)नाभिमुखो (३)हि सङ्करे
कुत(४)त्वया (५)तस्य समं विरोधिता ॥३४॥
अभ्रंलिहैः शृङ्गशतैः समन्ततो

(६)दिक्चक्रवालैः स्थगितस्य भूभृतः ।
क्रौञ्चस्य रन्ध्रं (७)विशिखेन निर्ममे
येनाहवस्तस्य सह त्वया कुतः ॥३५॥

असुरैः दैत्यैः । कर्तृभिः । सङ्करे संग्रामे अभिमुखः, षट्सु दिनेषु
जात एव षड्दिनजातमाचकः । अल्पार्थे कप्रत्ययः ।
अत्यल्पवयस्क इत्यर्थः । गुहः कार्तिकेयः । कर्मभूतः । नहि
विषद्यते नैव सोढुं शक्यते । त्वया सामान्यदैत्येनेत्यर्थः । समं
सार्धं तस्य गुहस्य, विरोधिनः शत्रोः भावः तत्ता । कर्त्री । कुतः
कथम् । न सम्भवेदित्यर्थः । प्रबलेन सह शत्रुतानर्थकरीति
भावः । उपमालङ्कारः ॥ ३४ ॥

अभ्रमिति ॥ येन गुहेन । कर्त्ता । अभ्रं गगनं लिहन्ति
लुण्ठन्तीति तथोक्तैः, शृङ्गशतैः शतसंख्यकशृङ्गैः । तथा दिशां
पूर्वादीनां सम्बन्धिभिः चक्रवालैः मण्डलैः स्थगितस्य आच्छा-
देतदिच्छण्डलस्येत्यर्थः । क्रौञ्चस्य क्रौञ्चसंज्ञकस्य भूभृतः
रचलस्य सम्बन्धि रन्ध्रं छिद्रम् । कर्मभूतम् । विशिखेन
कमात्रशरणेत्यर्थः । करणेन । निर्ममे कृतम् । कर्मणि
लट् । त्वया सह । सहयोगे हतृतीया । तस्य पर्वतरन्ध्रकारिण
त्यर्थः । गुहस्य सम्बन्धो आहवः युद्धं कुतः । न सम्भवेदिति
भावः ॥ ३५ ॥

-
- (१) विमुद्यते । (२) सोऽभिमुखम्, योऽभिमुखम् ।
(३) न । (४) त्वयम् । (५) तेन ।
(६) दिक्चक्रवालस्थगितस्य, दिक्चक्रवालस्थगतस्य ।
(७) स्वशरैर्विनिर्ममे येनाहवे तेन कुतः समो भवान् ।

लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विष-

स्त्रिःसप्तकृत्वः समरे महीभुजाम् ।

(८) कृत्वाभिषेकं रुधिराम्बुभिर्घनैः

स्वक्रोधवङ्किं शमयाम्बभूव यः ॥ ३६ ॥

न जामदग्न्यः क्षयकालरात्रिकृत्

स क्षत्रियाणां समराय वल्गाति ।

येन त्रिलोकौ(९)सुभटेन तेन ते

कुतो(१)ऽवकाशः सह (२)विग्रहग्रहे ॥ ३७ ॥

अथ श्लोकद्वयेन युग्मकमाह—

लब्ध्वेति ॥ नेति च ॥ नास्ति अङ्गं देहो यस्य
तथोक्तः कामः तस्य कर्मभूतस्य विद्विषः हन्तुः हरस्य सका-
शादिति शेषः । धनुर्वेदं संग्रामविद्याम् । कर्मभूतम् । लब्ध्वा
आसाद्य त्रिसप्तकृत्वः एकविंशतिवारं समरे संग्रामे महीभुजां
पृथिवीपालयितृणां राज्ञां सम्बन्धिभिः घनैः सान्द्रैः रुधिराणि
शोषितान्येव अम्बुनि जलानि तैः । करणभूतैः । अभिषेकं
स्नानं पिबतर्पणमित्यर्थः । कर्मभूतम् । कृत्वा सम्पाद्य स्वस्य
आत्मनः सम्बन्धौ क्रोधः कोप एव वङ्किः अनलः तं पिब-
न्निधनजनितमित्यर्थः । कर्मभूतम् । शमयाम्बभूव निर्वापित-
वान् । तथा क्षत्रियाणां क्षत्रियजातीनां क्षयस्य नाशस्य
कालरात्रिं प्रलयं करोतीति तथाभूतः स जामदग्न्यः ।
कर्ता । येन कार्तिकेयेन सह सार्धम् । सहार्थे द्वितीया ।
समराय युद्धाय समरं कर्तुमित्यर्थः । न वल्गाति धावति समर्थो
भवतीत्यर्थः । तेन त्रिलोक्याः त्रिभुवनस्य सम्बन्धिना सुभटेन

(८) कृताभिषेकः ।

(८) तिलकेन ।

(१) अवकाशौ, अवकीशौ ।

(२) विग्रहग्रहः ।

त्यजाशु (३)गर्वं मदमूढ मास्त्र गाः

स्मरारिसूनोर्वरशक्तिगोचरम् ।

तमेव नूनं शरणं ब्रजाधुना

(४)जगत्सुवीरं (५)स चिराय जीव तत् ॥३८॥

श्रुत्वेति वाचं वियतो (६)गरीयसीं

क्रोधादहङ्कारपरो महासुरः ।

प्रकम्पिताशेषजगत्त्रयोऽपि (७)स-

(८)नकम्पतोच्चैर्दिव(९)मभ्यधाच्च सः ॥३९॥

सुवीरेण गुहेन सह मार्धे ते तव सम्बन्धिनि विग्रहस्य सम-
रस्य ग्रहे निर्वन्धे विषये अवकाशः उद्यमः कुतः कथम्, तेन
सह विग्रहो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

त्यर्जित ॥ हे मदमूढ गर्वान्ध । त्वमिति कर्तृपदमाह-
र्तव्यम् । आशु सत्वरं यथा तथा गर्वम् अहङ्कारम् । कर्मभूतम् ।
त्यज, गर्वं मा कुर्वित्यर्थः । स्मरस्य कामस्य सम्बन्धिनः अरिः
शत्रोः हरस्य सम्बन्धिनः सूनोः तनयस्य वरायाः महत्याः
शक्तः बलस्य गोचरं विषयं मास्त्र गाः न गच्छ । मास्त्रशब्द-
योगे लोटस्थाने लुङ्, अमागमाभावश्च । अधुना इदानीं तं
जगतां भुवनानां सम्बन्धिनं सुवीरम् अद्वितीयभटं नूनं निश्चितं
यथा तथा शरणं रक्षितारं ब्रज गच्छ । तत् तच्छरणागत-
त्वात् त्वं चिराय चिरकालं जीव दीर्घजीवी भवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रुत्वेति ॥ स महान् प्रबलः असुरः दैत्यः तारकः ।
कर्ता । इति पूर्वोक्तां, वियतः आकाशस्य गरीयसीं महत्तरां
वाचं वाक्यं श्रुत्वा आकर्ण्य अहङ्कारे दर्पे परः उद्यतः । अतएव

(३) दर्पम् । (४) जगत्सुवीरम् । (५) सुचिराय ।

(६) वरीयसीम् । (७) सः ।

(८) नाकम्पत, प्राकम्पत । (९) अभ्यधात्ततः, अभ्यगात्ततः ।

किं ब्रूथ (१)रे व्योमचरा महासुराः

(२)स्मरारिसूनुप्रतिपक्षवर्तिनः ।

मदीयबाणव्रण(३)वेदना हि सा-

धुना कथं (४)विस्मृतिगोचरीकृता ॥४०॥

(५)कटुस्वरैः प्रालपयाम्बरस्थिताः

शिशोर्वलात् षड्दिनजातकस्य किम् ।

प्रकम्पितं विधूनितम् अशेषाणां सर्वेषां जगतां त्रयं त्रिभुवनं
येन तथोक्तोऽपि सन् क्रोधात् रोषात् हेतोः प्रकम्पित
चकम्पे । क्रोधजनितकम्पनस्य चिरसिद्धत्वादिति भावः ।
दिवं गगनम् । आकाशस्य जनानित्यर्थः । अभ्यधात् अन्नवीक्ष
॥ ३८ ॥

किमिति ॥ स्मरस्य कामस्य सम्बन्धी यः स्मरिः शत्रुः
हृरः तस्य सम्बन्धिनः सूनुः तनयस्य कार्तिकेयस्य प्रतिपक्षे
आनुकूल्ये वर्तन्ते तिष्ठन्ति ये तथोक्ताः । तस्मिन्बोधने रे स्मरारि-
सूनुप्रतिपक्षवर्तिनः व्योमचराः आकाशविहारिणः महासुराः
महान्तः देवाः । यूयमिति कर्तृपदमूढम् । किं वाक्यमिति
शेषः । ब्रूथ कथयथ । युष्माभिरेवं न वक्तव्यमिति भावः ।
अधुना इदानीं सा प्राप्स्यतिनौत्यर्थः । मदीयानां मत्सम्ब-
न्धिनां बाणानां शराणां यानि व्रणानि क्षतानि तेषां सम्ब-
न्धिनी या वेदना ज्वाला सा । कर्मभूता । युष्माभिरेति
कर्तृपदमूढम् । कथं हि विस्मृतेः विस्मरणस्य गोचरीकृता
विषयीकृता । विस्मृतेत्यर्थः । मत्कृतव्रणवेदना युष्माभिर्न
दिक्ष्यतेत्येति भावः ॥ ४० ॥

कटुस्वरैरिति ॥ रे अम्बरस्थिताः गगनविहारिणः सुराः ।

(१) हे । (२) मस्मरारि । (३) वेदनामहोऽधुनैव ।

(४) विस्मृत्य गताः स्मृपृष्ठतः ।

(५) कटुस्वरैरारब्ध, कटुस्वरैरीरयन् ।

श्वानः (६) प्रमत्ता इव (७) कार्तिके निशि
 स्खैरं वनान्ते मृगधूर्तका इव ॥ ४१ ॥
 सङ्गेन वो (८) गर्भतपस्विनः शिशु-
 वराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम् ।
 (९) अतस्कारस्तस्करसङ्गतो यथा
 तद्वो निहन्मि प्रथमं ततो (१)ऽप्यमुम् ॥ ४२ ॥

य्यमिति कर्तृपदमूहम् । कार्तिके कार्तिकनाम्नि मासि ।
 कालाधिकरणमत्र । प्रमत्ताः मदोन्मत्ताः श्वानः कुकुरा इव ।
 कार्तिके मासि शुनां मदोन्मत्तत्वं सर्वत्र प्रसिद्धमिति भावः ।
 तथा निशि रजन्यां वनानाम् अरण्यानाम् अन्ते सौमायां
 मृगेषु पशुषु धूर्तकाः शृमाला इव, षट्दिनजातकस्य अवज्ञा-
 पात्रस्वेत्यर्थः । शिशोः बालस्य कुमारस्य बलात् बलमवलम्बे-
 त्यर्थः । यवर्थे पञ्चमी । कटुभिः कठोरैः स्वनैः नादैः । करणैः ।
 किं कथं स्खैरं यथेच्छं यथा तथा प्रालपथ अनर्थकं वचः
 वदथेत्यर्थः । “प्रलापोऽनर्थकं वचः” इत्यमरः ॥ ४१ ॥

सङ्गेनेति ॥ तस्कराणां चौराणां सङ्गतः संसर्गात् हेतोः
 अतस्करः अचौरः यथा अमाधुरिवेत्यर्थः । वः युष्माकम असाधू-
 नामित्यर्थः । सम्बन्धिना सङ्गेन संसर्गेण हेतुना । गर्भ एव
 तपस्वी तस्य हरस्य सम्बन्धी एष वराकः निरपराध इत्यर्थः ।
 शिशुः । कर्ता । ध्रुवं निश्चितं यथा तथा अन्तं नाशम् अवा-
 प्स्यति लप्स्यते । तत् तस्मात् प्रथमम् अग्रे वः युष्मान्, ततः
 युष्माश्चानन्तरम् अमुं शिशुमपि निहन्मि विनाशयामि ।
 अग्रे अधिकदोषिशासनस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ ४२ ॥

(६) प्रमत्ताः । (७) कार्तिकीनिशि । (८) गर्भतपस्विनः ।
 (९) अतस्कारम् । (१) तु ।

द्वितीयत्युग्रतरं महासुरे

महाकृपाणं कलयत्यलं (२)क्रुधा ।

परस्परोत्पीडितजानवो भया-

न्नभञ्जरा दूरतरं विदुद्रुवुः ॥ ४३ ॥

ततोऽवलेपाद्विकटं (३)विहस्य स

(४)व्यधत्त कोशादसिमुत्तमं बहिः ।

रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिकं

(५)नन्वित्यवोच(६)न्निजसारथिं (७)रथौ ॥ ४४ ॥

इतीति ॥ नभसि आकाशे चरन्ति विहरन्ति ये तथोक्ताः सुराः । कर्तारः । महति बलवति असुरे दैत्ये तारके इति ईरयति वदति तथा उग्रतरम् अतिभयङ्करं महान्तं कृपाणम् असिं क्रुधा रोषेण कलयति धारयति सति । उभयत्र भावाधिकरणम् । भयात् तारकत्वासात् हेतोः परस्परम् अन्योन्यं यथा तथा उत्पीडिताः उद्धर्षिताः जानवः ऊरुपर्वाणि यैः तादृशाः सन्तः दूरतरम् अतिदूरवर्तिप्रदेशं विदुद्रुवुः पलायामासुः ॥ ४३ ॥

तत इति ॥ ततः अनन्तरम् अवलेपात् गर्वात् हेतोः विकटम् उच्चैः यथा तथा विहस्य हास्यं कृत्वेत्यर्थः । रथोऽस्यास्तीति रथौ स्यन्दनस्थः स तारकासुरः । कर्ता । उत्तमम् उत्कृष्टम् असिं कृपाणं कोशात् आवरणभेदात् बहिः बाह्यदेशे व्यधत्त कृतवान् । ननु भोः । त्वमिति कर्तृपदमूढम् । रथं स्यन्दनं ममेति शेषः । द्रुतं सत्वरं यथा तथा वासवस्य

(२) ध्रुवम् ।

(३) विकृष्य ।

(४) अभिकोशमाधादसिमंशुभासुरम् । (५) वत ।

(६) प्रति ।

(७) द्रुतम् ।

मनोऽतिवेगेन रथेन सारथि-

प्रणोदितेन प्रचलन्महासुरः ।

ततः प्रपेदे सुरसैन्यसागरं

भयङ्कराकारमपारमग्रतः ॥ ४५ ॥

पुरः सुराणां (८) धृतनां प्रथीयसीं

विलोक्य वीरः पुलकं प्रमोदजम् ।

बभार (९) भूम्नाथ स बाहुदण्डयोः

प्रचण्डयोः सङ्गरकेलिकौतुकौ ॥ ४६ ॥

इन्द्रस्य अन्तिकं समीपं प्रापय नय इति निजसारथिं स्वसूतम्
अवोचत् उवाच ॥ ४४ ॥

मन इति ॥ ततः अनन्तरं महान् असुरः तारकः ।
कर्ता । मनसः चित्तादपि अति अधिकः वेगः जवः यस्य
तथोक्तेन, सारथिना सूतेन । कर्ता । प्रणोदितेन सञ्चा-
लितेन रथेन । करणन । प्रचलन् गच्छन् सन् अग्रतः संमुखे,
नास्ति पारः शेषो यस्य तथोक्तम् । तथा भयङ्करः भौषणः
आकारः आकर्षितर्यस्य तथाभूतम्, सुराणां देवानां सम्बन्ध
यत् सैन्यं तस्य सागरं समुद्रम् । कर्मभूतम् । प्रपेदे आस-
सद् ॥ ४५ ॥

पुर इति ॥ अथ अनन्तरं सुरसैन्यप्राप्तेः परमित्यर्थः ।
स वीरः पराक्रान्तशूरः । कर्ता । पुरः अग्रतः प्रथीयसीम्
प्रतिविस्तीर्णां, सुराणां देवानां सम्बन्धिनीं धृतनां सेनां विलोक्य
निरौष्य सङ्गरकेलौ संग्रामक्रीडायां कौतुकम् उन्नासोऽस्ति
स्य तथोक्तः सन् प्रमोदात् हर्षात् जायते यत् तथोक्तं,
चण्डयोः दुर्दमयोः बाहुदण्डयोः सम्बन्ध पुलकं रोमाञ्चं
भूम्ना आधिक्येन बभार धृतवान् ॥ ४६ ॥

(८) धृतनाः प्रथीयसीः ।

(९) भूम्ना बहु ।

ततो (१)महेन्द्रस्य चराक्षमूचरा

रणान्तलीलारभसेन भूयसा ।

पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो

युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ॥ ४७ ॥

(२)पुरःस्थितं देवरिपोश्चमूचरा

(३)बलद्विषः सैन्यसमुद्र(४)मभ्ययुः ।

भुजं समुत्क्षिप्य (५)परेभ्य आत्मनो-

ऽभिधानमुच्चैरभितो न्यवेदयन् ॥ ४८ ॥

तत इति ॥ ततः अनन्तरं महेन्द्रस्य देवेन्द्रस्य सम्बन्धिनीषु चमूषु सेनासु चरन्ति वर्तन्ते ये तथोक्ताः । तथा मनसः चित्तादपि अतिवेगः अतिजवोऽस्ति येषां तथाभूताः । शौभ्र-
गामिन इत्यर्थः । चराः अपसर्पाः । कर्तारः । “अपसर्पश्चरः
स्यः” इत्यमरः । भूयसा अधिकेन, रणस्य संग्रामस्य
अन्तेषु सौमासु या लीला विलासः तस्य रभसेन हर्षेण
हेतुना । “रभसो वेगहर्षयोः” इत्यमरः । पुरः संमुखतः प्रचेलु-
जम् । तथाहि समरे संग्रामे युयुत्सुभिः योद्धुमिच्छा-
वौरैरिति शेषः । कर्तृभिः । किं कथं विलम्ब्यते, न विलम्ब-
क्रियते इत्यर्थः । अत्र समान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्त-
रन्यासालङ्कारः ॥ ४७ ॥

पुर इति ॥ देवानां सुराणां सम्बन्धिनः रिपोः शत्रो-
तारकासुरस्य सम्बन्धिनः चमूषु सेनासु चरन्ति ये तथोक्ताः
सैनिकपुरुषा इत्यर्थः । कर्तारः । पुरः अग्रे स्थितं संमुखतः
मित्यर्थः । बलस्य बलासुरस्य कर्मभूतस्य द्विषः हन्तुः इन्द्रस्य
सम्बन्धिनं सैन्यं बलमेव समुद्रम् । कर्मभूतम् । अभ्ययुः क्षमि-

(१) असुरेन्द्रानुचराः, सुरेन्द्रस्य चराः । (२) पुरःसराः ।
(३) सुरद्विषः । (४) अभ्ययुः । (५) सहेलमात्मनः ।

पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं

दृष्ट्वा (६) परं चुक्षुभिरे (७) महासुराः ।

(८) पुरारिसूनोर्नयनैककोणके

(९) मम (१) भटा (२) तस्य रणेऽवहेलया ॥ ४६ ॥

द्विषद्वलवास (३) विभीषिताश्चमूः

दिवौकसामन्धकश्चुनन्दनः ।

अपश्यदुद्दिश्य (४) महारणोत्सवं

प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥ ५० ॥

जम्मुः । तथा अभितः चतुर्दिक्षु भुजं हस्तं समुत्क्षिप्य समु-
त्थाप्य परेभ्यः अरिभ्यः आत्मनः निजस्य सम्बन्धि अभिधानं
नाम रामभद्रोऽहमित्वेर्वरूपमित्यर्थः । उच्चैः तारं यथा तथा
न्यवेदयन् विज्ञापयामासुः ॥ ४८ ॥

पुर इति ॥ पुरोगतं संमुखस्थितं, दैत्यानाम् असुराणां
चमूं सेनामेव महान्तम् अतिविस्तृतम् अर्णवं समुद्रम् । कर्म-
भूतम् । दृष्ट्वा अवलोक्य महान्तः प्रबलपराक्रान्ताः सुराः
देवाः । कर्तारः । परं भृशं यथा तथा चुक्षुभिरे क्षोभं गताः ।
भटाः असुरसैनिकाः । कर्तारः । तस्य पुरारिः हरस्य सूनोः
तनयस्य रणे युद्धे अवहेलया अनायासेन विस्तारिते इत्यर्थः ।
नयनैककोणके नेत्रैकप्रान्ते ममः स्थानं गताः इत्यर्थः ।
कुमारसमीपे तेषां सामान्यत्वादिति भावः ॥ ४९ ॥

द्विषदिति ॥ अन्धकस्य अन्धकनाम्नोऽसुरस्य यः शत्रुः
परिः हर इत्यर्थः । तस्य सम्बन्धो सूनुः तनयः कार्तिकेयः ।

(६) अभितः । (७) अखिलाः सुराः, अखिलाः स तु ।

(८) पुरारिसूनोः । (९) ममौ । (१) भटाः, पुरः ।

(२) भाविरणे हि हेलया, भाति रणेऽवहेलया ।

(३) विषद्वलां चमूम् । (४) महाहवोत्सवम्, महाहवे बलम् ।

(५) उत्साहिताः शक्तिधरस्य दर्शनात्

मृधे महेन्द्रप्रमुखा (६) मखाशनाः ।

(७) अहं मृधे जेतुमरौनरौरमन्

न कस्य वीर्याय वरस्य सङ्गतिः ॥ ५१ ॥

परस्परं वज्रधरस्य सैनिका

द्विषोऽपि योद्धुं (८) स्वकरोद्धृतायुधाः ।

कर्ता । महान् प्रबलः यः रणः युद्धं तस्य उत्सवं आनन्दम् ।
कर्म । उद्दिश्य अभिलक्ष्य स्थितः सन् द्विषतः शत्रोः तारका-
सुरस्य यत् बलं सैन्यं तस्य यः त्रासः भयं तस्मात् विभौषिताः
भयं प्राप्ताः, दिवौकसां देवानां चमूः सेनाः । कर्म । प्रसादः
अनुग्रह एव पीयूषं अमृतं तस्य धरेण वाहिना चक्षुषा
नेत्रेण । करणेन । अपश्यत् ददर्श ॥ ५० ॥

उत्साहिता इति । मृधे संग्रामे शक्तिं आयुधविशे-
धरतीति तथोक्तस्य कार्तिकेयस्य दर्शनात् अवलोकनात् इति
उत्साहिताः उत्साहं प्राप्ताः, महेन्द्रः देवराजः प्रमुखः अथ
गामी येषां तथोक्ताः, मुखं यज्ञहविः अग्नन्ति भुञ्जन्तीति
तादृशाः सुराः । कर्तारः । मृधे युद्धे अहं अरौन् शत्रून्
जेतुं, समर्थः नान्य इति वदन्तः सन्तः इति शेषः ।
अरौरमन् मेनिरे । अर्थान्तरन्यासेन तदेव समर्थयति—नेति ।
तथाहि । वरस्य श्रेष्ठस्य पुरुषस्य सङ्गतिः सम्पर्कः कस्य जनस्य
वीर्याय बलार्थं वीर्यं कर्तुमित्यर्थः । न, भवति । अपि
सर्वस्यैवेत्यर्थः । श्रेष्ठाश्रेष्ठेण हतवीर्यस्यापि बलं वर्धते इति
शङ्कः ॥ ५१ ॥

परस्परमिति ॥ विजयैषिणः जयार्थिनः । अतएव स्ने-
हिनानां सम्बन्धिभिः करैः हस्तैः । करणैः । उद्धृताः

(५) उत्साहितः । (६) सुधाशिनः । (७) अहंजुषः, अयद्वतः

(८) प्रवरोद्धृतायुधाः, प्रचुरोद्धृतायुधाः ।

(६) वैतालिकश्राविततारविक्रमा-

भिधानमौयुर्विजयैषिणो रणे ॥ ५२ ॥

(१) संग्रामं प्रलयाय सन्निपतो वेलामतिक्रामतो
वृन्दारासुरसैन्यसागरयुग(२) श्लाघेदिग्ग्यापिनः ।
कालातिथ्यभुजो बभूव बहलः कोलाहलः क्रोषणः
शैलोत्तालतटीविघट्टनपटुर्ब्रह्माण्डकुक्षिम्भरिः ॥ ५३ ॥

उद्गृहीतानि युधानि शस्त्राणि येः तथोक्ताः । वज्रधरस्य इन्द्रस्य
दिवः शत्राः तारकस्यापि सम्बन्धिनः सैनिकाः । कर्तारः ।
परस्परम् अन्योन्यं युद्धं युद्धं कर्तुं वैतालिकैः स्तुतिपाठकैः ।
केतूभिः । श्रावितं ज्ञापितमित्यर्थः । तारविक्रमस्य महापरा-
क्रमस्य अभिधानं कीर्तनं यत्र तत् यथा तथा रणे संग्रामस्थले
ईयुः गताः ॥ ५२ ॥

संग्राममिति ॥ प्रलयाय प्रलयं विध्वंसं कर्तुं संग्रामं
युद्धं सन्निपततः समागच्छतः । अतएव वेलामदाचरणरूपां
मर्यादाम् अतिक्रामतः उल्लङ्घयतः । अतएव अशिषाः समस्ताः
याः दिशः पूर्वादयः ताः व्याप्नोतीति तथोक्तस्य । तथा कालस्य
प्रसङ्गं यत् प्रातिथ्यम् अतिथिमत्कारः तत् भुङ्क्ते इति तथो-
क्तस्य मरणाद्यतस्येत्यर्थः । वृन्दाराणां देवानाम्, असुराणां
देवानाञ्च सम्बन्धिनो सैन्ये एव सागरो समुद्रौ तयोः युगस्य
युगलस्य सम्बन्धी बहलः महान् क्रोषणः शब्दायमानः तथा
पिलानाम् अचलानाम् उत्तालाः उन्नताः याः तदाः प्रदेशाः
भासां विघट्टनं विदारणे पटुः पारगः, तथा ब्रह्माण्डस्य जगतः

(६) वैतालिकैः श्रावितमानसत्क्रमाभिधानम्, वैतालिकैः
श्रावितनामविक्रमाः सोष्माहम्, वैतालिकश्रावितनाम-
वक्रमाभिधानम् । (१) संग्रामप्रलयाय, संग्रामे प्रलयाय ।
(२) श्लाघेदिग्ग्यापिनः ।

षोडशः सर्गः ।

(१)अथान्योन्यं विमुक्तास्त्रस्त्रजालैः(२)भयङ्करैः ।

युद्धमासीत् सुनासौरसुरारिबलयो(३)र्महत् ॥१॥

पत्तिः पत्तिमभीयाय रणाय रथिनं रथी ।

तुरङ्गस्थं तुरङ्गस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥२॥

कुक्षिम् उदरं बिभर्ति पूरयतीति तथोक्तः कोलाहलः कलकल-
शब्दः । कर्ता । बभूव जातः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।
तदुक्तम्—“सूर्याश्चैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्”
इति ॥ ५३ ॥

इति श्रीशेखरमोहनकृतया मोहिनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः
श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
सुरासुरसैन्यसंघट्टो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

अथेति ॥ अथ देवदैत्यमिलनानन्तरं भयं शङ्कां कुर्वन्ति
उत्पादयन्तीति तथाक्तैः । तथा अन्योन्यं परस्परं विमुक्तानां
प्रवृत्तं त्वक्तानां अस्त्राणां बाणादीनां शस्त्राणां सम्बोहना-
दीनां शराणाञ्च जालैः समूहैः । करणैः । सुनासौरस्य
इन्द्रस्य, सुरारिः तारकस्य च बलयोः सैन्ययोः सम्बान्ध महत्
भयङ्करं युद्धं समरः । कर्तुं । आसीत् अभूत् ॥ १ ॥

पत्तिरिति ॥ पत्तिः पदातिः । कर्ता । पत्तिं पादचारि-
सैन्यम् । कर्मभूतम् । तथा रथी रथस्थः रथिनं रथारूढं
सैन्यमिति शेषः । तुरङ्गे तिष्ठतीति तुरङ्गस्थः अश्वारूढं
सैन्यं इत्यर्थः । तुरङ्गस्थं अश्वारूढं नरमिति शेषः । तथा

(१) अथान्योन्यं । (२) भयङ्करम् । (३) द्वयोः ।

युद्धाय धावतां धीरं वीराणामितरेतरम् ।

वैतालिकाः (४) कुलाधीशा नामान्यलमुदाहरन् ॥३॥

(५) पठतां वन्दित्ठन्दानां प्रवीरा विक्रमावलीम् ।

क्षणं विलम्ब्य चित्तानि ददुर्युद्धोत्सुकाः (६) पुरः ॥४॥

दन्तिनि गजे स्थितः गजारूढमैन्य इत्यर्थः । दन्तिनि तिष्ठ-
तीति दन्तिस्थ गजस्थितं जनमित्यर्थः । रणाय रणार्थं युद्धं
कर्तुमित्यर्थः । अभीयाय संमुखीनो बभूव । योद्धृणां स्वजा-
तीयैः सह युद्धस्य कर्तव्यत्वादिति भावः । बहुत्वमिषा प्रत्येकं
क्रियासम्बन्धः कर्तव्यः ॥ २ ॥

युद्धायेति ॥ कुलानां वंशानां अधीशाः स्वामिनः । आत्म-
कुलोचितविद्यायां अतिप्रवीणा इत्यर्थः । वैतालिकाः स्तुति-
पाठकाः । कर्तारः । इतरेतरं अन्योन्यं युद्धाय युद्धार्थं युद्धं
कर्तुमित्यर्थः । धीरं गभीरं यथा तथा धावतां गच्छतां
वीराणां योद्धृगणानां सम्बन्धीनि नामानि वीरभद्रोऽयं धाव-
तीत्यादीनीत्यर्थः । उदाहरन् उक्तवन्तः । स्वपरावज्ञानार्थ-
मिति भावः ॥ ३ ॥

पठतामिति ॥ प्र प्रकृष्टाः वीराः योद्धारः, समरे युद्धे
उत्सुकाः उत्कण्ठिताः । अतएव विक्रमाणां पराक्रमाणां
आवलीं समाहारं पठतां स्तुवतां, साधु पराक्रान्तमिति पुनः-
पुनः कथयतामित्यर्थः । वन्दनां स्तुतिपाठकानां यानि
वृन्दानि समूहाः तेषां पुरः संमुखे चित्तानि अन्तःकरणानि ।
कर्मभूतानि । क्षणं विलम्ब्य क्षणकालं विलम्बं कृत्वेत्यर्थः ।
ददुः दत्तवन्तः ॥ ४ ॥

(४) कुलाधीशनामानि ।

(५) पठिता वन्दिभिः श्रुत्वा प्रवीरविरुदावलीः, पठिता
वन्दिवृन्देन प्रवीरविरुदावलीः, पठतां वन्दिवृन्दानां प्रवीरा
विरुदावलीम् ।

(६) अपि ।

संग्रामानन्दवर्धिष्णौ विग्रहे (७)पुलकाञ्चिते ।
 आसौत्कवचविच्छेदो (८)वीराणां मिलतां मिथःपु
 निर्दयं खड्गभिन्नेभ्यः कवचेभ्यः (९)समुत्थितैः ।
 आसन् व्योमदिशः(१)स्तूलैः पलितैरिव पाण्डुराः ६
 खड्गा रुधिरसंलिप्ताश्चण्डांशुकरभासुराः ।
 द्रुतस्ततोऽपि वीराणां (२)विद्युतां वैभवं दधुः ॥७

संग्रामेति ॥ संग्रामस्य युद्धस्य यः आनन्दः उत्साहः तेन
 वर्धिष्णौ वर्धनशीले, अतएव पुलकैः रोमाञ्चैः अञ्चिते व्याप्ते,
 मिथः परस्परं यथा तथा मिलतां सङ्गच्छमानानां वीराणां
 योद्धृवर्गाणां सम्बन्धिनं विग्रहे देहे । जातिवाचकत्वादेक-
 वचनम् । कवचानां वर्मणां विच्छेदः प्रभेदः । कर्ता । असीत्
 बभूव ॥ ५ ।

निर्दयमिति ॥ व्योम आकाशं दिशः पूर्वादयः, व्योम-
 सहिता आशा इत्यर्थः । कर्त्रयः । निर्दयं निष्ठुरं यथा तथा
 खड्गैः करवालेः भिन्नेभ्यः विदीर्णेभ्यः कवचेभ्यः वारणेभ्यः
 सकाशात् समुत्थितैः द्रुतमूतैः तूलैः कर्पासैः । करणैः । पलितै-
 रिव वार्धक्कजनितशैक्षैरिव पाण्डुराः शुक्लवर्णाः आसन्
 बभूवुः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६ ॥

खड्गा इति ॥ वीराणां योद्धृणां खड्गाः करवालाः । कर्तारः ।
 रुधिरं शोषितेन । युद्धहतसैन्यानामिति भावः । संलिप्ताः
 संयुक्ताः । तथा द्रुतस्ततः चतुर्दिक्षु चण्डाः तीक्ष्णाः अश्रवः
 किरणाः यस्य तद्योक्तस्य करैः सूर्यकिरणव्यतिकरैरित्यर्थः ।
 भासुराः दौषिमन्तः सन्तः विद्युतां तडिताम् । “तडित

(७) पुलकाञ्चिते । (८) वीराणाम् । (९) समुत्थितैः ।
 (१) स्थूलैः पलितैरिव पाण्डुराः । (२) वैद्युतम्, विद्युतः ।

विस्मजन्तो मुखैर्ज्वाला भीमा इव भुजङ्गमाः ।

विस्मृष्टाः सुभटैः (३) रुष्टैर्व्योम व्यानशिरे (४) शराः (८

(५) वाढं वपूषि निर्भिद्य धन्विनां निघ्नतां मिथः ।

अशोणितमुखा भूमिं प्राविशन् दूरमाशुगाः ॥ ९ ॥

(६) निर्भिद्य दन्तिनः पूर्वं पातयामासुराशुगाः ।

पेतुः प्रवरयोधानां प्रीतानामाहवोत्सवे ॥ १० ॥

सौदामिनी विद्युत् चपला चक्षलापि च" इत्यमरः । वैभवं तुल्यतां दधुः धृतवन्तः । विद्युद्वाहिदीपिरे इत्यर्थः । अत्रोप-
मालङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ७ ॥

विस्मजन्त इति ॥ शराः बाणाः । कर्तारः । रुष्टैः क्रुद्धैः,
सु शोभनैः भटैः योद्धृभिः । कर्तृभिः । विस्मृष्टाः त्यक्ताः ।
तथा मुखैः अग्रभाजैः । करणैः । ज्वालाः उल्काः । कर्मभूताः ।
विस्मजन्तः त्यजन्तः । अतएव भीमाः भीषणाः भुजङ्गमाः
सर्पा इव । उत्प्रेक्ष्यम् । व्योम आकाशम् । कर्मभूतम् ।
व्यानशिरे व्याप्तवन्तः । अथ वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ ८ ॥

वाढमिति ॥ आशु शीघ्रं यथा तथा गच्छन्तीति आशुगाः
शराः । कर्तारः । मिथः परस्परं दूरम् अत्यन्तं निघ्नतां प्रहारं
कुर्वतां, धन्वानि सन्ति येषां तथोक्तानां धनुर्धारिणां
सम्बन्धीनि वपूषि देहान् वाढं दृढं यथा तथा निर्भिद्य ।
अपिशब्दोऽचोक्तः । अशोणितानि शोणितसाहित्वरहितानि
मुखानि अग्रभागाः येषां तथोक्ताः सन्तः, भूमिं भूतलम् ।
कर्मभूताम् । प्राविशन् । अथ विरोधाभासेन वस्तुध्वनिः ॥ ९ ॥

निर्भिद्येति ॥ आहवः संग्राम एव उल्लवः आनन्दजनक-
व्यापारः तस्मिन् विषये प्रीतानां हृष्टचित्तानां संग्रामप्रवृत्ता-
नामित्यर्थः । प्रवरयोधानां श्रेष्ठयोद्धवर्गाणां सम्बन्धिनः

(३) रुष्टैः, तुङ्गाः ।

(४) असुराः ।

(५) गाढम् ।

(६) निर्भिद्य ।

ज्वलदग्निमुखैर्बाणैर्नीरन्ध्रै रितरेतरम् ।

उच्चैर्वैमानिका व्योम्नि (७) कौर्ण्यै दूरमपासरन् ॥ ११

विभिन्नं धन्विनां बाणैः (८) व्यथार्तमिव विह्वलम् ।

ररास विरसं व्योम (९) श्येनप्रतिरवच्छलात् ॥ १२

चापैराकर्णमाकृष्टैर्विमुक्ता दूरमाशुगाः ।

आशुगाः शराः । कर्तारः । दन्ताः दन्ति येषां ते दन्तिनः गजाः तथोक्तान् । कर्मभूतान् । निर्भेद्य विदार्य पूर्वं प्रथमं पातयामासुः । पश्चात् भेदितदन्तिपतनानन्तरं स्वयं पेतुः पतिताः । अत्र वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ १० ॥

ज्वलदिति । ज्वलन् प्रज्वलन् यः अग्निः अनलः स मुखेषु अग्नेषु येषां तथोक्तैः । तथा इतरेतरम् अन्योन्यं निर्निगेतानि रन्ध्राणि अवकाशाः येषां तथाभूतैः । परस्परसंघट्टितैरित्यर्थः । बाणैः शरैः । कर्तृभिः । उच्चैः भृशं यथा तथा कौर्ण्यै आच्छादिते व्योम्नि गगने, विमानैः देवयानैः गच्छन्तीति वैमानिकाः देवाः विष्णुप्रभृतयः । कर्तारः । दूरं दूरवर्तिस्थानम् अपासरन् पलायिताः ॥ ११ ॥

विभिन्नमिति । व्योम आकाशम् । कर्तुं । धन्विनां धनुर्धारिणां सम्बन्धिभिः बाणैः शरैः विभिन्नं विदीर्णम् । अतएव व्यथया पीडया भातं दुःखितम् । अतएव विह्वलं कातरम् इति कर्तव्यताविमूढमित्यर्थः । सत्, श्येनानां पक्षिभेदानां सम्बन्धिनः प्रतिरवस्त्व प्रतिध्वनेः छलात् व्याजेन विरसं कर्कशं ररासेव चक्रन्देव । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १२ ॥

चापैरिति । आशु सत्त्वरं गच्छन्तीति आशुगाः बाणाः । कर्तृभूताः । आकर्ण्य कर्णपर्यन्तं यथा तथा आकृष्टैः आक-

(७) कौर्ण्यैः । (८) यथार्थमिव विह्वलम्, वेष्टाया इव विह्वलम्, विशाख इव विह्वली ।

(९) सेनापतिरवच्छलात्, सेनापतिरिव छलात् ।

अधावन् रुधिराखादलुब्धा इव रणैषिणाम् ॥१३

गृहीताः पाणिभिर्वीरैर्विकोशाः खङ्गराजयः ।

(१)कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन् समदादिव १४

खङ्गाः शोणितसन्दिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।

(२)रजोघने रणेऽनन्ते विद्युतां (३)वैभवं दधुः १५

र्षणीकृतैः रणैषिणां युद्धार्थिनां सम्बन्धिभिः चापैः धनुर्भिः ।
कर्तृभिः । विमुक्ताः परित्यक्ताः सन्तः, रुधिरस्य शोणितस्य यः
आखादः भोजनं तत्र लुब्धाः लम्पटा इव दूरं दूरवर्तिस्थलम्
अधावन् पलायिताः । उत्प्रेक्ष्यम् ॥ १३ ॥

गृहीता इति ॥ आजौ युद्धे वीरैः योद्धृभिः । कर्तृभिः ।
पाणिभिः हस्तैः । करणैः । गृहीताः धृताः । तथा वि विगताः
कोशाः पिधानानि यासां तथोक्ताः, खङ्गानां करवालानां
राजयः पङ्क्तयः । कर्त्र्यः । कान्तीनां व्युतीनां यानि जालानि
समूहाः तेषां कृतात् व्याजेन समदात् वयमेव शत्रुबधे
योद्धृणां प्रधानसहाया इति हर्षात् व्यहसन्निव हास्यं चक्रु-
रिव । उत्प्रेक्ष्यम् ॥ १४ ॥

खङ्गा इति ॥ खङ्गाः करवालाः । कर्तारः । शोणितेन
रक्तेन युद्धहतसैन्यानामिति भावः । सन्दिग्धाः संलिप्ताः ।
तथा वीराणां योद्धृणां पाणिषु हस्तेषु नृत्यन्तः नृत्यं कुर्वन्तः
स्फुरन्त इत्यर्थः । सन्तः रजसा युद्धभूमिसमुत्थेनेत्यर्थः । घने
निविडे । तथा नास्ति अन्तः पारः यस्य तथोक्ते रणे संग्रामे
विद्युतां तडितां सम्बन्धि वैभवं सादृश्यम् । कर्मभूतम् । दधुः
धृतवन्तः । विद्युद्बहिर्दीपिरे इत्यर्थः । अथ पदार्थवृत्ति-
निदर्शनालङ्कारः ॥ १५ ॥

(१) कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन् समदा इव, कान्त्या-
ननच्छलादाजौ व्यहसन् समदा इव, कान्त्या जनच्छलादानै-
व्यहसन् प्रमदा इव ।

(२) रजोघनरणे ।

(३) विभ्रमम् ।

कुन्ताश्चकाशिरं चण्डमुल्लसन्तो (४)रणार्थिनाम् ।
 (५)जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना (६)रणार्हणे१६
 प्रज्वलत्कान्ति(७)चक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।
 (८)चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि बभ्रमुः १७
 केचि(९)घोरैः प्रणादै(१)श्च वीराणामभ्युपेयुषाम् ।
 निपेतुः क्षोभतो (२)बाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥१८॥

कुन्ता इति ॥ कुन्ताः प्रासास्त्राणि । कर्तारः । रणस्य संग्रामस्य सम्बन्धिनि अङ्गणे चत्वरं चण्डम् उग्रं यथा तथा उल्लसन्तः स्फुरन्तः सन्तः । लेलिहानाः पुनःपुनः अतिशयेन आस्त्रादनशीलाः । यङन्तास्त्रिहधातोः कर्तारि शानच् । यमस्य अन्तकस्य सम्बन्धिनः जिह्वा रसनेव आभोगाः यन्त्राणीव चकाशिरं शुशुभिरं उभयेषां तुल्यवृत्तित्वादिति भावः ॥ १६ ॥

प्रज्वलदिति ॥ वराणां श्रेष्ठानां चक्रिणां योद्धृणां सम्बन्धिनि चक्राणि आयुधभेदाः । कर्तृणि । प्रज्वलत् शोभमानं कन्तीनां दीप्तीनां सम्बन्धि चक्रं मण्डलं येषां तथोक्तानि । तथा चण्डाः तीक्ष्णाः अंगवः किरणाः यस्य तथोक्तस्य सूर्यस्य मण्डलस्येव श्रीः शोभा येषां तथाभूतानि सन्ति । रणं युद्धमेव व्योम आकाशं तस्मिन् बभ्रमुः समन्ततः ययुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

केचिदिति ॥ केचित् कतिविधाः योद्धारः । कर्तारः । अभ्युपेयुषां अभिमुखमागतानां वीराणां योद्धृणां सम्बन्धिभिः घोरैः गम्भीरैः प्रणादैः निर्घोषैः । करणैः । क्षोभतः चित्त-चाञ्चल्यात् । इतौ द्वितीया । बाहात् अस्त्रात् निपेतुः पतिताः

(४) रणार्पिताः ।

(५) जिह्वाभागाः ।

(६) रणक्षये, रणजिरे ।

(७) चक्राणि ।

(८) चण्डेषुमण्डल ।

(९) घोरैः ।

(१) तु ।

(२) बाहा न

कश्चिदम्यामते वीरे जिघांसौ मुदमादधौ ।

परावृत्य मते (३)क्षुब्धे विषसादाहवप्रियः ॥१६॥

बहुभिः (४)सह युद्धा वा परिभ्रम्य रणोत्सवणाः ।

(५)उद्दिश्य तानुपेयुः केऽपि ये पूर्ववृता रणे ॥२०॥

अभितो(६)ऽभ्यागतान्योद्धुं वीरान् रणमदोद्धतान्

(७)प्रत्यनन्दन् भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटाः ॥२१॥

ममूर्च्छुरित्यर्थः । अपरे अन्ये केचित् मदात् गर्वात् मुमुहुः ।

चेतनहीना बभूवुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

कश्चिदिति ॥ जिघांसौ हन्तुमुच्यते वीरे योद्धरि अभ्यागते अभिमुखमागते सति । भावाधिकरणमत्र । आहवे युद्धे प्रियः अनुरक्तः कश्चित् वीरः । कर्ता । मुदम् आनन्दम् आदधौ प्राप । किन्तु तस्मिन्निति पदमूढम् । क्षुब्धे शत्रुकृतप्रहार-जनितक्षोभं गते अतएव परावृत्य प्रत्यावृत्य गते सति विषसाद खेदं गतः । उभयत्र युद्धप्रियत्वादिति भावः ॥ १९ ॥

बहुभिरिति ॥ रणोत्सवणाः युद्धोद्धटाः केऽपि वीराः । कर्तारः । रणे युद्धे बहुभिः अनेकैः योधैः सह । सहशब्दयोगे द्वितीया । युद्धा युद्धं कृत्वा परिभ्रम्य भ्रमणं कृत्वा वा । ये योधाः । कर्मभूताः । पूर्वं प्रथमं वृताः अङ्गीकृताः । आत्म-भिरिति कर्तृपदमूढम् । तान् पूर्ववृतात् उद्दिश्य लक्षयित्वा युद्धार्थं युद्धं कर्तुम् उपेयुः अभिजग्मुः । पूर्वकृतयुद्धैर्योधैः सार्धं पुनः युद्धं कर्तुं गतवन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

अभित इति ॥ भटाः वीराः । कर्तारः । भुजादण्डेषु बाहुदण्डेषु रोम्णाम् उद्गमम् उद्ग्रेदं रोमाञ्चं बिभ्रति धारय-

(१) क्षुब्धः, क्षुब्धे । (४) सहयुध्वानः ।

(५) नामग्राह्युपेयुः केऽप्यग्रे पूर्ववृता वयम् ।

(६) अभ्यागतान् योधी वीरान् रणमदोत्सवणान् ।

(७) प्रत्यङ्गं स्तब्धुजादण्डे रोमोद्गमभृतो मदात् ।

शस्त्रभिन्नेभकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युता (८) न्यधः ।

(९) अध्याह्नवक्षेचमुत्तकीर्तिवौजाङ्गुरश्रियम् ॥२२॥

वीराणां विषमैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।

शास्यमाना अपि त्रासाङ्गे जुर्धूताङ्गुशा दिशः ॥२३॥

रणे बाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः ।

न्यतीति भुजादण्डरोमोद्गमभृतः । भृघातोः कर्तारि क्षिप् । सन्तः
योङ्गुं युद्धार्थम् अभितः संमुखम् अभ्यागतान् समुपस्थितान् तथा
रणमदेन संग्रामगर्वेण उद्धतान् गर्वितान् वीरान् योधान् ।
कर्मभूतान् । अभ्यनन्दन् अभिनन्दितवन्तः । संग्रामप्रिय-
त्वादिति भावः ॥ २१ ॥

शस्त्रेति ॥ मौक्तिकानि । कर्तृणि । अध्याह्नवक्षेत्रं युद्ध-
क्षेत्रम् अधि युद्धक्षेत्रेषु । विभक्त्यर्थेऽप्ययीभावः । शस्त्रैः
आयुधैः भिन्नेभ्यः विदीर्णेभ्यः इमानां करिणां सम्बन्धिभ्यः
कुम्भेभ्यः अधः च्युतानि भ्रष्टानि सन्ति । उप्तानां रोप्रितानां
कीर्तिवौजानां यशोवौजानां सम्बन्धिनः ये अङ्गुराः प्ररोहाः
तेषां श्रियं शोभां दधुरिति क्रियापदमूहम् ॥ २२ ॥

वीराणामिति । वारणाः गजाः । कर्तारः । रणे युद्धे
वीराणां योधानां सम्बन्धिभिः विषमैः भीषणैः घोषैः शब्दैः
विद्रुताः पलायिताः अतएव शास्यमानाः निवार्यमाणा अपि ।
हस्तपकैरिति कर्तृपदमूहम् । धूताङ्गुशाः निरस्ताङ्गुशाघाताः
सन्तः त्रासात् भयात् हेतोः दिशः पूर्वदीः । कर्मभूताः ।
भेजुः प्रापुः पलायिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

रणे इति ॥ महान्तः बलवन्तः गजाः । कर्तारः । रणे
संग्रामे बाणानां शराणां गणैः समूहैः भिन्नाः विद्धताः ।

(८) अधुः । (९) आह्नवक्षेत्रमभ्युत्तकीर्तिवौजोत्तरश्रियम् ।

निममज्जु(१)र्मिलद्रक्त(२)निमगासु महागजाः २४

(३)अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेष्वैस्तरेष्वपि ।

रथिनो(४)ऽभिरिपुं क्रुद्धा हुंकृतैर्व्यसृजन् शरान् २५

खड्गनिर्लूनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजिनः ।

प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन् ॥२६॥

वीराणां शस्त्र(५)भिन्नानि शिरांसि निपतन्त्यपि ।

तथा भिन्नाः विक्षताः योधिनः स्तप्टस्थिताः योधाः येषां
तथोक्ताः । अतएव भ्रमन्तः सर्वतः धावन्तः सन्तः मिलन्तोषु
सङ्गच्छन्तीषु रक्तानां शोणितानां सम्बन्धिनीषु निमगासु
नदीषु निममज्जुः निमग्ना बभूवुः ॥ २४ ॥

अपारे इति ॥ उच्चैस्तरेषु अत्युन्नतेषु अपि रथेषु अपारे
अतलस्पर्शे, असृजां शोणितानां सम्बन्धिनी या सरित् नदी
तस्याः पूरे स्रोतसि निमग्नेष्विति पदमूहम् । सत्सु रथिनः
रथस्थयोधाः । कर्तारः । रिपुम् अरिम् अभि प्रति अभिलक्ष्ये-
त्यर्थः । क्रुद्धाः कोपान्विताः सन्तः हुंकृतैः हुङ्कारनादैः । सहेति
पदमध्याहार्यम् । शरान् बाणान् व्यसृजन् समुत्तुः ॥ २५ ॥

खड्गेति ॥ वाजिनः अश्वाः । कर्तारः । खड्गेन असिना
निर्लूनाः भिन्नाः मूर्धानः शिरांसि येषां तथोक्ताः । अतएव
व्यापतन्तः विशेषेण आ समन्तात् पतन्तः सन्तोऽपि प्रथमं पूर्वं
असिना खड्गेन दारितान् छिन्नान् अरीन् निजपृष्ठस्थिता-
निति शेषः । पातयामासुः पतितान् चक्रुरित्यर्थः । प्रथममिति
पदेन पश्चात् स्वयं पेतुरित्यनेनान्वयः ॥ २६ ॥

वीराणामिति ॥ वीराणां योधानां सम्बन्धीनि शिरांसि

(१) गलत् । (२) निमग्नाः सुमहागजाः ।

(३) अपरेऽसृक्सरित्पूरे ।

(४) अभिरिपिं क्रुद्धा क्रुद्धतैः, अभिक्रुद्धा क्रुद्धक्रुद्धतैः ।

(५) भिन्नानाम् ।

अधावन् (७) दन्तदष्टौष्ठभीमान्यभिरिपुं क्रुधा २७

शिरांसि वरयोधानामर्धचन्द्रहृता (८) न्यलम् ।

(९) आदधाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरे नभः २८

क्रोधादभ्यापतहन्ति (१) दन्तारूढाः पदातयः ।

(२) अश्वारोहा गजारोहप्राणान् प्राप्सैरपाहरन् २९

शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।

मूर्धानः । कर्तृणि । शस्त्रैः असिप्रभृतिभिः भिन्नानि लूनानि ।
अतएव दन्तैः दशनैः दष्टाः क्षताः शोष्ठाः येषां तथाभूतानि
अतएव भीमानि भयङ्कराणि । तथा निपतन्त्यपि क्रुधा रोषे
रिपुम् परिम् अभि प्रति । विभ्रमर्थे अव्ययीभावः । अधावन्
अभिययुः ॥ २७ ॥

शिरांसौति ॥ श्येनाः पक्षिभेदाः । कर्तारः । वरा
महान्तः ये योधाः वीराः तेषां सम्बन्धौनि अलम् अत्यर्थं यथा
तथा अर्धचन्द्रैः अर्धचन्द्राख्यबाणभेदैः हृतानि भिन्नानि
शिरांसि मस्तकानि । कर्मभूतानि । पादैः चरणैः । करणैः ।
आदधानाः धारयन्तः सन्तः नभः गगनम् । कर्मभूतम् ।
भृशम् अत्यर्थं यथा तथा व्यानशिरे व्याप्तवन्तः ॥ २८ ॥

क्रोधादिति ॥ पदातयः पादचारिणः, तथा अश्वारोहाः
घोटकारूढाः । कर्तारः । अभ्यापतताम् अभिमुखमागच्छतां
दन्तिनां गजानां सम्बन्धिनः दन्तान् आरूढाः सन्तः क्रोधात्
कोपात् हेतोः गजारोहणां हस्त्यारूढानां प्राणान् । कर्मभू-
तान् । अपाहरन् विनाशितवन्तः ॥ २९ ॥

शस्त्रेति ॥ गजाः हस्तिनः । कर्तारः । शस्त्रैः असिप्रभ-

(७) दन्तदष्टौष्ठभीषणान्यरिषु । (८) अपि ।

(९) आदधानाः ।

(१) दन्तारूढेषु वाजिषु, अन्तारूढा नृवाजिषु ।

(२) अश्वारूढाः ।

युगान्तवातचलिताः शैला इव गजा बभुः ॥३०॥

मिलितेषु मिथो योद्धुं दन्तिषु प्रसभं भटाः ।

अष्टल्ल(३)न्युध्यमानाश्च शस्त्रैः प्राणान् परस्परम् ३१

(४)रुषा मिथो मिलद्दन्तिदन्तसंघर्षजोऽनलः ।

योधान् शस्त्रहृतप्राणानदहत्(५)सहसारिभिः ३२

(६)आक्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः परम्

तिभिः छिन्नाः भिन्नाः गजारोहाः हस्तिपकाः स्रष्टवस्था
इत्यर्थः । येषां तथोक्ताः अतएव इतस्ततः समन्तात् विभ्रमन्तः
विचरणं कृतवन्तः सन्तः । युगान्ते प्रलयसमये ये वाताः
वायवः तैः चलिताः स्रस्थानभ्रष्टाः शैलाः अचला इव बभुः
विरैजुः ॥ ३० ॥

मिलितेष्विति ॥ मिथः अन्योन्यं योद्धुं युद्धं कर्तुं मिलितेषु
सङ्गतेषु दन्तिषु करिषु भटाः योधाः शस्त्रैः असिप्रभृतिभिः ।
करणैः । प्रसभं बलेन युध्यमानाः युद्धं कृतवन्तः सन्तः परस्परम्
पन्योन्यं प्राणान् । कर्मभूतान् । अष्टल्लन् विनाशितवन्तः
॥ ३१ ॥

रुषेति ॥ रुषा कोपेन मिथः परस्परं यथा तथा मिलन्तः
सङ्गच्छन्तः ये दन्तिनः गजाः तेषां सम्बन्धिनं दन्तानां
प्रशानानां यः संघर्षः सम्यक् तस्मात् जायते यः तथोक्तः अनलः
प्रज्ज्वलः । कर्ता । अरिभिः शत्रुभिः । कर्तृभिः । शस्त्रैः
असिप्रभृतिभिः । करणैः । हृताः गृहीताः विनाशिता
इत्यर्थः । प्राणाः असवः येषां तादृशान् योधान् वीरान् ।
कर्मभूतान् । अदहत् भस्मीचकार ॥ ३२ ॥

आक्षिप्ता इति । पत्तयः पादचारिणः वीराः । कर्तारः ।

(३) सहयुध्वानः ।

(४) गजारूढान् ।

(५) सहसादिभिः ।

(६) उत्क्षिप्ताः ।

(७) तदसूनहरन् खङ्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥३३॥
 उत्क्षिप्य करिभिः (८) दूरान्मुक्तानां योधिनां दिवि ।
 प्रापि जीवात्मभिः (९) दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्महो ॥३४॥
 खङ्गैर्धवलधारालैर्निहत्य करिणां करान् ।

(१) तैर्भुवापि समं विद्वान् सन्तोषं न भटा ययुः ॥३५॥

कीपनैः कष्टैः दन्तीन्द्रैः महागजैः । कर्तृभिः । परं भृशं
 यथा तथा आक्षिप्ताः आक्रान्ताः सन्तोऽपि स्वस्य निजस्य सम्ब-
 न्धिनः प्रभोः इक्षिपकस्येति भावः । पुरः संमुखतः खङ्गानां
 असीनां घातैः प्रहारैः । करणैः । तेषां दन्तीन्द्राणां असू-
 प्राणान् अहरन् नाशयामासुः ॥ ३३ ॥

उदिति ॥ कराः शुण्डादण्डाः सन्ति येषां तैः गजैः ।
 कर्तृभिः । उत्क्षिप्य शुण्डादण्डैर्बुद्धृत्य दूरात् मुक्तानां परि-
 त्यक्तानां योधिनां वीराणां सम्बन्धिभिः जीवात्मभिः प्राणैः ।
 कर्तृभिः । दिवि स्वर्गे दिव्या स्वर्गोया गतिः । कर्मभूता ।
 प्रापि प्राप्ता । कर्मणि लुङ् । विग्रहैः देहैः तेषां योधिना-
 मिति भावः । कर्तृभिः । महौ वा पृथिवी एव प्रापेति
 शेषः । अत्र वाशब्द एवार्थे प्रयुक्तः । युद्धहतानां वीराणां
 स्वर्गप्राप्तत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

खङ्गैरिति ॥ भटाः वीराः । कर्तारः । धवलधारालैः
 अतितीक्ष्णधारैरित्यर्थः । खङ्गैः असिभिः । करणैः । भुवा
 धरया समं सह विद्वान् भिद्वान् करिणां गजानां सम्बन्धिनः
 करान् शुण्डादण्डान् निहत्य पातयित्वापि तैः तत्कार्यकरणै-
 रित्यर्थः । सन्तोषं प्रीतिं न ययुः न जग्मुः । अन्येषामपि
 मारणेऽभिलाषसङ्गादिति भावः ॥ ३५ ॥

(७) ते रिपूनहनन्, तद्विपूनहरन् । (८) दूरम् ।

(९) दिव्याङ्गनाकण्डपरिग्रहः, दिव्याङ्गनैषां विग्रहैर्महौ ।

(१) यैः ।

(२) आक्षिप्याभिदिवं नीताः पत्तयः करिभिः करैः
दिव्याङ्गनाभिरादातुं रक्ताभिः (३) द्रुतमौषिरे ३६
धन्विनस्तुरगारूढा गजारोहान् शरैः क्षतान् ।

(४) प्रत्यैच्छन्मूर्च्छितान् भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ३७
क्रुद्धस्य (५) दन्तिनः पत्तिर्जिघृक्षोरसिना करम् ।
निर्भिद्य (६) दन्तमुसलावारुरोह जिघृक्षया ॥ ३८ ॥

आक्षिप्येति ॥ पत्तयः पादचारिणः वीराः । कर्तारः ।
करिभिः हस्तिभिः । कर्तृभिः । करैः शुण्डादण्डैः । करणैः ।
आक्षिप्य आक्रम्य अभिदिवं स्वर्गं अभि प्रति नीताः प्रापिताः
सन्तः । रक्ताभिः अनुरागवतीभिः दिव्याङ्गनाभिः स्वर्ग-
नारीभिः । कर्तृभिः । द्रुतं सत्वरं यथा तथा आदातुं ग्रहीतुं
वशीकर्तुंमित्यर्थः । ईषिरे अभिलषिताः । युद्धहतानां स्वर्ग-
नारीप्राप्तेरिति भावः ॥ ३६ ॥

धन्विन इति ॥ तुरगान् अश्वान् आरूढाः धन्विनः धनु-
र्धारिणः योधाः । कर्तारः । शरैः बाणैः क्षतान् प्रक्षतान्
अतएव मूर्च्छितान् मूर्च्छां गतान् चिरं दीर्घकालात् परं
भूयः पुनः योद्धुं युद्धं कर्तुं आश्वसतः जीवतः अभिलषत
इत्यर्थः । प्रत्यैच्छन् प्रतीक्षाञ्चक्रुः ॥ ३७ ॥

क्रुद्धस्येति ॥ पत्तिः पदातिः वीरः । कर्ता । क्रुद्धस्य क्रुपि-
तस्य, तथा जिघृक्षोः ग्रहीतुमिच्छोः दन्तिनः करिणः सम्ब-
न्धिनः शुण्डादण्डम् । कर्म । असिना खड्गेन । करणेन ।
निर्भिद्य ह्रिस्वा जिघृक्षया ग्रहीतुमिच्छया दन्तावेव मुसलो
मुसलाकारदन्तौ । कर्मभूतौ । आरुरोह आरूढः ॥ ३८ ॥

(२) उत्क्षिप्य । (३) हतमश्वरम्, व्याप्तमश्वरम् ।

(४) प्रत्यैच्छन् । (५) करिणः ।

(६) दन्तमुसलान्, दन्तमुसलेन ।

खङ्गेन (७)मूलतो हत्वा दन्तिनो (८)रदनद्वयम् ।
 (९)प्रातिपक्ष्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद्द्रुतम् ३९
 करेण करिणा वीरः सुगृहीतोऽपि कोपिना ।
 असिनासून् जहाराशु तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ ४० ॥
 (१)तुरङ्गी तुरगारूढं प्राप्तेनाहत्य वक्षसि ।
 पततस्तस्य नाच्चासीत् (२)प्रासघातं स्वके हृदि ॥ ४१

खङ्गेनेति ॥ प्रतिपक्ष्य विपक्ष्य भावः प्रातिपक्ष्यं विप-
 क्षसैन्यमध्ये इत्यर्थः । प्रविष्टः प्रवेशं कृतवतोऽपि पदातिः
 पादचारौ वीरः । कर्ता । खङ्गेन असिना दन्तिनः प्रतिप-
 क्षीयहस्तिनः रदनद्वयं शुण्डादण्डयुगलम् । कर्म । मूलतः
 मूलदेष्वात् हत्वा पाटयित्वा द्रुतं सत्वरं निरगात् निर्जगाम
 ॥ ३९ ॥

करणेति ॥ कोपोऽस्ति यस्य कोपिना क्रुद्धेन, करः
 शुण्डादण्डोऽस्ति यस्य करिणा हस्तिना । कर्ता । करेण
 शुण्डादण्डेन । करणेन । सु अतिशयेन गृहीतः आक्रान्तो-
 ऽपि । ग्रहघातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः । वीरः । कश्चिदिति विशे-
 षणपदमूहम् । कर्ता । स्वयम् अक्षतः अनाहतः सन् असिना
 तलवारेण स्वहस्तस्थेनेति शेषः । करणेन । तस्यैव पूर्वक्रम-
 कारिण इत्यर्थः । करिणः गजस्य सख्यन्धिनः असून् प्राणान् ।
 कर्म । आशु सत्वरं समाक्रमणक्षणमेव जहार हतवान् ॥ ४० ॥

तुरङ्गीति ॥ तुरङ्गो विद्यतेऽस्य तुरङ्गी अश्वारोहः ।
 कर्ता । तुरगारूढम् अश्वस्थितं प्रतिवीरम् । कर्म । वक्षसि
 हृदये प्राप्तेन प्रासाध्यास्त्रविशेषेण । करणेन । आहत्य
 प्रहृत्य पततः पतनशीलस्य तस्य पूर्वप्रहृतस्येत्यर्थः । प्रासप्रहा-
 रेणेति विशेषणपदमूहम् । स्वके स्वसंक्रान्ते हृदि हृदयदेशे

(७) आमूलतः । (८) अङ्गि चतुष्टयम् । (९) प्रपतिष्ठोः ।

(१) तुरगौ ।

(२) प्रासघातम् ।

द्विषा प्रासहृतप्राणो वाजिष्ठहृदासनः ।

(३) हस्तोद्धृतमहाप्रासो भुवि जीवन्निवाभमत् ४२

तुरङ्गसादिनं शस्त्रहृतप्राणं गतं भुवि ।

(४) अबद्धोऽपि महावाजी न सांशुनयनोऽत्यजत् ४३

(५) भस्त्रेण शितधारेण भिन्नोऽपि रिपुणाश्वगः ।

नामूर्च्छत्कोपतो हन्तुमियेष (६) प्रपतन्नपि ॥ ४४ ॥

प्रासस्य प्रासास्त्रस्य घातं प्रहारम् । कर्म । न अज्ञासीत् न बुबोध ॥ ४१ ॥

द्विषति ॥ कश्चित् वीरः । कर्तृपदमिदमाहार्यम् । द्विषा शत्रुणा प्रतियोधेनेत्यर्थः । कर्त्ता । प्रासेन प्रासास्त्रेण हृताः प्राणाः यस्य तथाभूतः । अपिशब्दोऽत्रोद्धृतः । तथा वाजिनः अश्वस्य पृष्ठे दृढम् अवलम् आसनम् उपवेशनं यस्य तादृशः । तथा हस्तेन उद्धृतः उद्धृहीतः महान् तीक्ष्णः प्रासः प्रासाख्या-स्त्रभेदः येन तथोक्तः सन् जीवन् प्राणवानिव भुवि युद्धभूमौ अभमत् बभाम ॥ ४२ ॥

तुरङ्गति ॥ महान् वाजी घोटकः । कर्त्ता । अबद्धः शृङ्खलैरसंयतः अपि । अबद्धत्वात् पलायनसम्भवेऽपीति भावः । अशुभिः नेत्राशुभिः सह वर्तमाने नयने नेत्रे यस्य तथोक्तः सन् । प्रभुमरणजनितस्नेहादिति भावः । शस्त्रैः प्रासप्रभृति-भिरायुधैः । करणैः । हृताः विनाशिताः । प्रतिपक्षयोधैरिति कर्तृपदमूहम् । प्राणाः असवः यस्य तादृशम् । अतएव भुवि पृथिव्यां गतं पतितं तुरङ्गसादिनम् अश्वारोहम् । कर्म । न अत्यजत् स्नेहात् तत्र स्थित इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

भस्त्रेणेति ॥ रिपुणा अरिणा । कर्त्ता । शितधारेण तीक्ष्ण-धारेण भस्त्रेण भस्त्राख्यशस्त्रेण । करणभूतेन । भिन्नः विदारितः

(३) हस्तोद्धृतमहाप्रासाः । (४) अन्धाव्यः, अन्धाव्यः ।

(५) खड्गेन ।

(६) च पतन्, निपतन् ।

मिथः (७)प्रासाह्यतौ वाजिच्युतौ भूमिगतौ रुषा।
शक्त्या युयुधतुः कौचित् केशाकेशि भुजाभुजि ४५
रथिनो रथिभिर्बाणैर्हृतप्राणा दृढासनाः ।

(८)क्षतकार्मुकसम्भानाः सप्राणा इव मेनिरे ॥४६॥
न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छस्त्रमूर्च्छितम् ।

अतएव प्रपतन् भूमिं गतोऽपि अश्वगः अश्वारोहः । कर्ता,
न अमूर्च्छत् न मोहं गतः । किन्तु कोपतः रोषात् भङ्गप्रहा-
रजनितादिति भावः । हेतौ तृतीया । क्षन्तुं प्रहर्तुं शत्रुमिति
कर्मपदमाहार्यम् । इयेष अभिलक्षितवान् ॥ ४४ ॥

मिथ इति ॥ मिथः परस्परं प्राप्तेन प्रासाख्यायुधेन।
करणेन । आह्यतौ प्रह्यतौ । परस्परणेति कर्तृपदमूह्यम् ।
अतएव वाजिभ्याम् अश्वभ्यां च्युतौ पतितौ अतएव भूमिं
पृथिवीं गतौ प्राप्तौ कौचित् वीरौ । कर्तारौ । रुषा
क्रोधेन परस्परप्रहारजनितेनेत्यर्थः । हेतौ तृतीया । शक्त्या
बलेन यथाशक्तीत्यर्थः । केशाकेशि केशेषु केशेषु प्राकृष्ट
यत् जातं तत्, तथा भुजाभ्यां भुजाभ्याम् आहत्य यत् वृत्तं
तत् भुजाभुजि यथा तथा युयुधतुः युद्धं क्षतवन्तौ ॥ ४५ ॥

रथिन इति ॥ रथाः सन्ति येषां ते रथिनः । कर्म।
रथिभिः स्यन्दनारूढैः । कर्तृभिः । बाणैः शरैः । करणैः ।
हृताः विनाशिताः प्राणाः कर्मभूताः येषां तादृशाः, अतएव
क्षतं च्युतं कार्मुकाणां शरासनानां सम्भानं योजनं येषां ततोक्ताः
अपि दृढम् अचञ्चलम् आसनम् अवस्थानं येषां तथाभूताः
स्यन्दनाच्युता इत्यर्थः । अतएव प्राणैः असुभिः सह वर्तमानाः
सप्राणाः सजीविता इव मेनिरे अग्रन्यन्त । जनैरिति कर्तृपद-
मूह्यम् । कर्मणि लिट् ॥ ४६ ॥

नेति ॥ रथी स्यन्दनस्थः । कर्ता । शस्त्रैः भङ्गास्त्रप्रवृत्तिभिः

(६) प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्नातिष्ठदुधि लोभतः ४७
 अन्योन्यं रथिनौ कौचिद् (१) गतप्राणौ दिवं गतौ ।
 एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ ॥ ४८ ॥
 मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्धानौ (२) रथिनौ रुचा ।
 (३) खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ खकबन्धावपश्यताम् ४९

शस्त्राघातैरित्यर्थः । मूर्च्छितं मोहं गतं रथिनं रथारूढं
 योधम् । कर्म । भूयः पुनर्वारं न प्राहरत् न प्रहृतवान् ।
 किन्तु प्रत्याश्वसन्तं पुनरुज्जीवन्तं तमिति शेषः । अन्विच्छन्
 अभिलषन् सन् लोभतः तेन सह पुनर्युद्धलोभात् ईतोः युधि
 युद्धभूमौ अतिष्ठत् स्थितः प्रतौक्षाच्चक्रे इत्यर्थः । पुनःप्रहारे
 युद्धलाभासम्भवादिति भावः ॥ ४७ ॥

अन्योन्यामिति ॥ वराणि श्रेष्ठानि आयुधानि प्राप्ताप्रभृतीनि
 ययोः तथोक्तौ । तथा अन्योन्यं परस्परं करणेन ।
 गतप्राणौ गमिताम् । अतएव दिवं स्वर्गम् । कर्म । गतौ
 प्राप्ते कौचित् द्वौ रथिनौ रथारूढौ वीरौ । कर्तारौ ।
 एकाम् एकसंख्यकाम् अप्सरसं सुरकामिनीम् । कर्म । प्राप्य
 आसाद्य युयुधाते युद्धं चक्रतुः ॥ ४८ ॥

मिथ इति ॥ मिथः अन्योन्यं यथा तथा अर्धचन्द्रेण
 अर्धचन्द्राख्यशस्त्रेण । करणभूतम् । निर्लूनौ छिन्नौ मूर्धानौ
 मस्तके यथाः तादृशौ । अतएव खे स्वर्गे चरतः यौ तथोक्तौ ।
 युद्धहतानां देवत्वप्राप्तेरिति भावः । तथा रुचा दौष्ट्या उप-
 लक्षितौ । विशेषणे द्वितीया । कौचित् अन्यौ रथिनौ रथा-
 रूढौ वीरौ । कर्तृभूतौ । भुवि संग्रामस्थले, नृत्यन्तौ नृत्यं
 कुर्वन्तौ सन्तौ खयोः निजयोः सम्बन्धिनौ कबन्धौ अपमूर्धक-
 लेवरो । कर्मभूतौ । अपश्यतां दृश्यतुः ॥ ४९ ॥

(६) प्रत्याश्वसन्तं मत्वेनम् । (१) हतप्राणौ, इतप्राणौ ।

(२) रुषितौ रुषा । (३) खचरैः ।

रणाङ्गणे (४) शोणितपङ्कपिच्छले

कथं कथञ्चिन्नृततुर्धृतायुधाः ।

नदत्सु तुर्येषु परेतयोषितां

गणेषु गायत्सु कबन्धराजयः ॥ ५० ॥

इति सुररिपुर्दत्ते युद्धे सुरासुरसैन्ययो

रुधिरसरितां मज्जदन्तिव्रजेषु तटेष्वलम् ।

अरुणनयनः (५) क्रोधाक्षीमभ्रमद्भृकुटीमुखः

सपदि ककुभामौशानभ्यागमत्स युयुत्सया ॥ ५१ ॥

रणेति ॥ धृतानि पाणी गृहीतानि आयुधानि शस्त्राणि
याभिः तथोक्ताः, कबन्धानां अपमूर्धकलेवराणां राजयः
समूहाः । शोणितपङ्केन रक्तकर्दमेन पिच्छले मसृणीभूतं
रणाङ्गणे युद्धभूमौ तुर्येषु रणवाद्यविशेषेषु नदत्सु शब्दाय-
मानेषु तथा परेतानां प्रेतानां सम्बन्धिनीनां योषितां रम-
णीनां सम्बन्धिषु गणेषु समूहेषु गायत्सु गानं कुर्वत्सु भृत्सु ।
उभयत्र भावाधिकरणम् । कथं कथञ्चित् अत्यन्तकष्टेन
नृतुः नृत्यं कृतवत्यः । वृत्तमत्र वंशस्थविलम् । तदुक्तं—
“वदन्ति वंशस्थमुदीरितं जरौ” इति ॥ ५० ॥

इतीति ॥ इति एवंप्रकारेण सुराणां असुराणाञ्च सैन्ययोः
सम्बन्धिनि युद्धे वृत्ते चलितं सति । तथा रुधिरस्य शोणितस्य
हृतसैन्यादीनामिति भावः । सरितां नदीनां सम्बन्धिषु
तटेषु तीरेषु अलं भृशं यथा तथा मज्जन्तः अदर्शनं गच्छन्तः
दन्तिनां हस्तिनां, सम्बन्धिनः व्रजाः समूहाः, येषु तथोक्तेषु
सत्सु । उभयत्र भावाधिकरणम् । स पूर्वोक्तः, सुराणां देवानां
सम्बन्धी रिपुः अरिः तैरकासुरः । कर्ता । क्रोधात् कोपात्

(४) शोभितः ।

(५) क्रोधापीनभ्रमद्भृकुटीमुखः, क्रोधासीनभ्रमद्भृकुटीमुखः ।

सप्तदशः सर्गः ।

दृष्ट्वाभ्युपेतमथ (१)दैत्यपतिं पुरस्तात्

संग्रामकेलिकुतुकेन घन(२)प्रमोदम् ।

योद्धुं मदेन मिमिलुः ककुभामधौशा

बाणान्धकारितदिगम्बर(३)गर्भमेत्य ॥ १ ॥

हेतोः अरुणे रक्तवर्णे नयने नेत्रे यस्य तथाभूतः । तथा भीमं
भौषणं यथा तथा भ्रमन्ती चलन्ती शोभमानेत्यर्थः । अकुटौ
भ्रूभङ्गो यस्य तथोक्तं सुखं यस्य तादृशः सन् सपदि महसा
युयुत्सया योद्धुमिच्छया युद्धाभिलाषेणेत्यर्थः । हेतौ तृतीया ।
ककुभां पूर्वादीनां दिशां सम्बन्धिनः ईशान् पतीन् इन्द्रप्रभु-
तीन् । कर्म । अभ्यागमत् अभ्यागतः । हरिणी वृत्तम् । लक्ष-
णन्तुक्तं प्राक् ॥ ५१ ॥

इति श्रीक्षेत्रमोहनकृतया मोहिनीसमाख्यया व्याख्यया

समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महा-

काव्ये सुरासुरसंग्रामवर्णनं नाम षोडशः सर्गः ।

—

दृष्ट्वेति ॥ अथ अनन्तरं तारकस्य संसुखागमनानन्तर-
मित्यर्थः । ककुभां पूर्वादीनां दिशां सम्बन्धिनः अधौशाः
अधिपतयः इन्द्रप्रभृतयः । कर्तारः । संग्रामे युद्धविषये केलि-
कुतुकेन क्रीडाकुतूहलेन हेतुना घनः निविडः प्रमोदः
आनन्दः यस्य तादृशम् । तथा बाणैः शरैः । करणैः । अन्धका-
रितः अदर्शनं प्रापितः दिशां आशानां तथा अम्बरस्य आका-
शस्य सम्बन्धौ गर्भः उदरं येन तथोक्तं दैत्यानाम् असुराणां

(१) तं च पतिम् । (२) प्रसादम् । (३) भक्तिम् ।

देवद्विषां परिष्टुढो विकटं विहस्य
 बाणावलीभिः(४)रमरान्विकटान्ववर्ष ।
 शलानिव (५)प्रवरवारिधरो गरिष्ठा-
 नद्भिः पराभिरथ गाढमनारताभिः ॥ २ ॥
 जम्बद्विषत्प्रभृतिदिक्पतिचापमुक्ता
 बाणाः (६)शिता (७)दनुजनायकबाणसङ्घान् ।

सम्बन्धिनं पतिम् ईश्वरं तारकम् । कर्म । पुरस्तात् संसृजतः
 अभ्युपेतम् आगतं दृष्ट्वा अवलोक्य एत्य आगम्य मदेन गर्वेण
 हेतुना योद्धुं युद्धं कर्तुं मिमिलुः मिलिता बभूवुः । अस्मिन्
 सर्गे वसन्ततिलकं वृत्तम् “त्रेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः”
 इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

देवेति ॥ अथ अनन्तरं देवान् द्विषन्तीति देवद्विषः तेषाम् ।
 द्विषधातोः कर्तरि क्तिप्प्रत्ययः । असुराणां सम्बन्धो
 परिष्टुढः स्वामी तारकासुरः । कर्ता । विकटम् उत्कटं यद्यु तथा
 विहस्य हास्यं कृत्वा, प्रवरः महान् वारिधरः जलधरः । उप-
 मानपक्षे कर्ता । पराभिः अत्यन्ताभिः अनारताभिः अवि-
 रताभिः अविच्छिन्नाभिरित्यर्थः । अद्भिः जलैः । करणैः ।
 गरिष्ठान् अतिमहतः शैलान् पर्वतानिव । उपमानपक्षे
 कर्म । बाणानां शराणाम् आवलीभिः निकरैः । करणैः ।
 विकटान् पराक्रान्तान् परमरान् देवान् । उपमेयपक्षे कर्म ।
 गाढं भृशं यथा तथा वर्षं छादितवान् । उपमेयम् ॥ २ ॥

जम्बेति ॥ रणस्य युद्धस्य सम्बन्धिनि अन्ते सीमायाम्

(४) अभितः कुपितो वर्ष ।

(५) प्रबलवारिधरो गरिष्ठान् अस्ततीभिः, प्रबलवारिधरो-
 परिष्ठान् अस्तटीभिः, प्रचुस्वारिधरो गरिष्ठान् अस्तनीभिः ।

(६) शितान् ।

(७) असुरराजकबाणसङ्घान् ।

अङ्गाय तार्क्ष्यं निवहा ब्रूव नागपूगान्

सद्यो विचिच्छिदुरलं कणशो रणान्ते ॥ ३ ॥

(८) तान् प्रज्वलत्फलमुखैः (९) विषमैः सुरारि-
नामाङ्घ्रितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः ।

(१) आच्छादितस्तृणचयानिव (२) हव्यवाह-

श्चिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशरान् शरौघैः ॥ ४ ॥

जम्भस्य जम्भासुरस्य द्विषन् शत्रुः इन्द्रः प्रमृतिः प्रथमः येषां
तथोक्ताः दिशां पूर्वादीनां ये पतयः ईशाः तेषां सम्बन्धिनः
चापैः धनुर्भिः मुक्ताः त्यक्ताः शिताः तीक्ष्णाः बाणाः शराः ।
उपमेयपक्षे कर्तारः । तार्क्ष्याणां गरुडानां सम्बन्धिनः निवहाः
समूहाः । उपमानपक्षे कर्तारः । सद्यः सहसा नागानां
सर्पाणां पूगान् समूहानिव । उपमानपक्षे कर्म । अङ्गाय सद्यः
फलम् अत्यर्थं यथा तथा दनुजानां दैत्यानां नायकस्य नायस्य
तारकस्य सम्बन्धिनः बाणानां शराणां सङ्घान् निचयान् ।
उपमेयपक्षे कर्म । कणशः क्षुद्रांशैः विचिच्छिदुः संचूर्णित-
वन्तः । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

तानिति । हव्यवाहः अनलः । उपमानपक्षे कर्ता ।
दृष्टानां चयान् पुष्पानिव । स तारकासुरोऽपि आच्छादितः
सन् । सुरशरजालैरिति कर्तृपदमूहम् । प्रज्वलत् दौर्गन्धित्
फलं फलकं मुखे येषां तथोक्ताः । तथा विषमैः भौषणैः । तथा
सुराणां देवानां सम्बन्धिनः अरेः शत्रोः तारकस्य यत् नाम
नि अङ्घ्रितैः चिह्नितैः अधिकारित्वबोधकैरिति भावः । तथा
पिहितम् आहतं दिशां पूर्वादीनां आशानां गगनस्य आका-
शस्य च अन्तरालम् अवकाशः यैः तादृशैः, शराणां बाणानां
शौघैः संघैः । करणैः । तान् सुराणां सैन्यानां शरान् बाणान् ।

(८) ते, ते । (९) विशिखैः सुरारिम्, समरेऽसुरारिम् ।

(१) आच्छादयंस्तृणचयैरिव । (२) हव्यवाहम् ।

दैत्येश्वरो ज्वलितरोषविशेषभीमः

सद्यो मुमोच युधि यान्निशिखान् (३)सहेलः ।

ते प्रापुरुड्गटभुजङ्गमभीमभावं

(४)गाढं बबभुरपि तां(५)स्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ॥५॥

ते नागपाशविशिखैरसुरेण बद्धाः

(६)श्वासानिलाकुलमुखा विमुखा (७)रणस्य ।

दिङ्नायका बलरिपुप्रमुखाः स्मरारि-

सूनोः समौपमगमन्विपदन्तहेतोः ॥ ६ ॥

उपमेयपद्मे कर्म । चिच्छेद छेदयामास । उपमालङ्कारः ॥४॥

दैत्येति ॥ दैत्यानाम् असुराणाम् ईश्वरः प्रभुः तारकः ।
कर्ता । ज्वलितः दीपितः यः रोषः क्रोधः तेन विशेष-
भीमः अतिभीषणः । तथा हेलया अवज्ञया सह वर्तमानः
सहेलः सन् सद्यः सहसा युधि संग्रामे यान् विशिखान्
बाणान् । कर्म । मुमोच मुक्तवान्, ते विशिखाः । 'कर्तारः ।
उड्गटानां भीषणानां भुजङ्गमानां सर्पाणां भीमभावं भीषणतां
प्रापुः जग्मुः तदङ्गीषणा बभूवुरित्यर्थः । अत्र निदर्शनालङ्कारः ।
लक्षणन्तु दर्पणे मृग्यम् । तान् त्रिदशेन्द्रः देवेन्द्रः मुख्यः प्रधानं
येषां तथोक्तान् इन्द्रप्रभृतीन् । कर्मभूतान् । गाढं दृढं यथा
तथा बबभुरपि नागपाशप्रभृतिरस्त्रैर्बद्धान् कृतवन्तोऽपीत्यर्थः ।
ते इति कर्तृपदेन सहान्वयः कार्यः ॥ ५ ॥

ते इति ॥ बलरिपुः इन्द्रः प्रमुखः अग्रगण्यः येषां तथोक्ताः ।
दिशां पूर्वादीनां नायकाः अधिपाः । कर्तारः । असुरेण
तारकदैत्येन । कर्त्रा । नागपाशा एव विशिखाः बाणाः तैः
करणैः । बद्धाः संयताः निगडिता इत्यर्थः । अतएव श्वास

(३) सहेलम् । (४) गाढम् । (५) त्रिदशेन्द्रः ।

(६) श्वासाकुलम् । (७) रणान्तात् ।

दृष्टिप्रपातवशतोऽपि पुरारिसूनो-

स्ते नामपाशघनबन्धविपत्तिदुःखात् ।

इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवाः

सेवां (८) व्यधुर्निकटमेव महाजिगीषोः ॥ ७ ॥

(९) उद्दीप्तकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रु-

रङ्गाय सारथिमवाचत चण्डबाहुः ।

निःश्वामस्य ये अनिलाः वायवः तैः आकुलानि व्याप्तानि
मलिनानौत्थर्थः । मुखान् आननानि येषां तादृशाः । अतएव
रणस्य रणात् । सम्बन्धविवक्षया पञ्चमीस्थाने षष्ठीप्रयोगः ।
विमुखाः वैमुख्यं गताः सन्तः विपदः तारककृतोपद्रवस्येत्यर्थः ।
नाशः अभाव एव हेतुः कारणं तस्मात् हेतोः स्मरारैः हरस्य
सम्बन्धिनः सूनोः कार्तिकेयस्य समीपं निकटम् अगमन्
गतवन्तः ॥ ६ ॥

दृष्टौति ॥ ते इन्द्रादयः इन्द्रप्रभृतयः अष्टदिगीशाः । कर्तारः ।
पुरस्य त्रिपुरस्य अरैः शत्रोः हरस्य सम्बन्धिनः सूनोः कुमारस्य
दृष्टेः नेत्रस्य यः प्रपातः पतनं तस्य वशतः भावतः एव प्रभावेणे-
त्यर्थः । नागपाशैः नागपाशाख्यशरैः घनः निविडः बन्धः
बन्धनमेव विपत्तिः विपद् तथा यत् दुःखं क्लेशः तस्मात् मुमु-
चिरे मुक्ता बभूवुः । तथा महतः प्रबलस्य जिगीषोः जितु-
मिच्छोः अस्य कार्तिकेयस्य निकटं समीपम् । कर्म । स्वयम्
आत्मना नत्वपरिणेत्यर्थः । एव आगम्य सेवां स्तुतिमित्यर्थः ।
व्यधुः कृतवन्तः ॥ ७ ॥

अथ उद्दीप्तेत्यादिना श्लोकद्वयेनाह—

उद्दीप्तेति ॥ मक्ता इति च ॥ अथ अनन्तरं देवानां नाग-

(८) व्यधुश्च पुनरेव ।

(९) उद्यमकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रुः, उद्दीप्तकोपदहनो-
ऽप्यसुरेन्द्रशत्रुः ।

बद्धा मया सुरपतिप्रमुखाः प्रस ह्य
 बालस्य धूर्जटिसुतस्य निरौक्षणेन ॥ ८ ॥
 मुक्ता बभूवुरधुना तदिमान्विहाय
 कर्ता(१)स्मामुं समरभूमिपशूपहारम् ।
 तत्स्यन्दनं सपदि बाहय शम्भुसूनुं
 द्रष्टास्मि दर्पितभुजाबलमाहवाय ॥ ९ ॥

पाशमुत्थनन्तरमित्यर्थः । चण्डो उग्रो बाहू बाहुबलमित्यर्थः ।
 यस्य तथाक्तः । तथा चक्षुः प्रज्वलितः कोपः क्रोध एव दहनः
 अग्निः यस्य तथाभूतः । सुरेन्द्राणाम् इन्द्रप्रभृतिदेवानां
 शत्रुः अरिः तारकः । कर्ता । अङ्गाय शौचं सारथिं सूतम् ।
 कम । अवोचत उक्तवान् । किं तदित्याह—बद्धा इति ।
 सुराणां देवानां पतिः नायकः इन्द्रः प्रमुखः अग्रगामी येषां
 तथोक्ताः देवाः सुराः । मया । कर्ता । प्रस ह्य सहसा बद्धाः नाग-
 पाशेन निगडिता अपौत्यर्थः । बालस्य अल्पवयस्कस्य । अपि-
 शब्दोद्बोध्यः । धूर्जटिसुतस्य हरतनयस्य निरौक्षणेन कृपादृष्ट्या
 मुक्ता बभूवुः अभूवन् । तत् तस्मात् अधुना इदानीम् इमान्
 सुरान् । कर्म । विहाय विमुच्य अमुं दृश्यमानं कार्तिकेयम् ।
 कर्म । समरस्य संग्रामस्य या भूमिः क्षेत्रं तस्यां पशूनां मृगा-
 लप्रभृतौनां यः उपहारः उपढौकनं तं कर्तास्मि । युद्धहतोऽयं
 भक्षणार्थं पशुभ्यो दातव्य इति भावः । तत् तस्मात् हेतोः
 सपदि सत्वरं स्यन्दनं रथम् । कर्म । बाहय चालय । त्वमिति
 कर्तृपदमूढम् । अनुज्ञायां लोट् । अस्मि अहम् । कर्ता ।
 दर्पितभुजाबलं बाहुबलीकृतमित्यर्थः । शम्भोः हरस्य सम्बन्धिनं
 सूतुं तनयम् । कर्म । आहवाय युद्धार्थं द्रष्टा अवलोकयिष्यामि ।
 कुलकम् ॥ ८ । ९ ।

तत्स्यन्दनः सपदि सारथिसंप्रखुन्नः

(२) प्रक्षुब्धवारिधरधीरगभीरघोषः ।

(३) चण्डश्चाल दलिताखिलशत्रुसैन्य-

मांसास्थि(४)शोणितविपङ्कविलुप्तचक्रः ॥ १० ॥

दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलङ्गिरौन्द्र-

कल्पं दलद्वल(५)विरावविशेषरौद्रम् ।

अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसैन्यं

क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम् ॥ ११ ॥

तदिति ॥ प्रक्षुब्धस्य रोषान्वितस्य । प्रलयकालीनस्येति भावः । वारिधरस्य जलदस्येव धीरः गभीरः घनः निविडश्च घोषो यस्य तथाभूतः । तथा दलितस्य चूर्णितस्य अखिलस्य समस्तस्य शत्रुसैन्यस्य अरिसेनायाः मांसेन, अस्थिभिः, शोणित-विपङ्केन रक्तकर्दमेन च विलुप्तानि चक्राणि चरणानि यस्य तादृशः । अतएव चण्डः प्रचण्डः तस्य तारकासुरस्य सम्बन्धी स्यन्दनः रथः । कर्ता । सपदि तत्क्षणमेव । न तु विलम्बेनेति भावः । सारथिना सूतेन तारकस्येति शेषः । कर्त्रा । संप्रखुन्नः प्रेरितः सन् चचाल जगाम ॥ १० ॥

दृष्ट्वेति ॥ सुराणां देवानां राज्ञः अधिपस्य सैन्यं सेना । कर्तुं । प्रलये कल्पान्तसमये जातेन वातेन पवनेन चलतः गिरौन्द्रात् पर्वतराजात् ईषदूनम् । तथा दलन्ति चूर्णीभवन्ति यानि बलानि सैन्यानि तेषां यः विरावः आर्तनादः तेन विशेषरौद्रम् अतिभयङ्करम् । तथा अभ्यागतं समुपस्थितं सुराणां देवानां रिपोः अरिः तारकस्य सम्बन्धिनं रथं स्यन्दनम् ।

(२) प्रारब्ध ।

(३) चण्डम् ।

(४) शोणितमुपभुविलुप्तवेगः, शोणितजपभुविलुप्तचक्रः ।

(५) विराम ।

प्रक्षुब्धमाणमवलोक्य दिगीशसैन्यं

शम्भोः सुतं (६) कलहकेलिकुतूहलोत्कम् ।

उद्दामदोः कलितकार्मुकदण्डचण्डः

प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्तिकेयम् ॥ १२ ॥

रे (७) शम्भुतापसशिशो वत मुञ्च मुञ्च

(८) दोर्दर्पमत्र विरम (९) त्रिदिवेन्द्रकार्यात् ।

कर्म । दृष्ट्वा अवलोक्य भयेन शङ्कया विपमानं कम्पमानं सत् परमम् अत्यर्थं चोभम् उद्देगम् । कर्म । जगाम प्राप्तवान् क्षुब्धवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रक्षुब्धेति ॥ स तारकासुरः । कर्ता । दिगीशानाम् अष्टदिक्पालानां सम्बन्धि सैन्यम् । कर्मभूतम् । प्र प्रकर्षेण क्षुब्धमाणं चोभं गच्छत् । क्षुभधातुर्देवादिकस्तदाकृतिगणत्वात् । अवलोक्य निरौच्य उद्दामो उत्कटो यौ दोषौ बाह्वतयोः कलितः गृहीतः कार्मुकं धनुरेव दण्डः तन् चण्डः उत्कटः सन् । कलहः विग्रह एव केलिः क्रोडा तत्र यत् कुतूहलं कौतुकं तत्र उत्कम् उत्सुकम् । तथा शम्भोः महादेवस्य सम्बन्धिनं सुतं तनयं कार्तिकेयम् । कर्म । उपगम्य प्राप्य वाचं निम्नोक्तं वचनं प्रोवाच उक्तवान् ॥ १२ ॥

अथ रे इत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकेर्वाचं विवृणोति—

रे इति ॥ रे भोः शम्भुरेव तापसः तपस्वी तस्य शिशो कुमारः । रे इति अवज्ञासूचकसम्बोधनपदम् । अत्र मयि । विषयाधिकरणम् । दोर्दर्पं भुजवीर्यजनितमहङ्कारं मुञ्च मुञ्च । सर्वथैव त्यजेत्यर्थः । त्वमिति कर्तृपदमूढम् । तथा त्रिदिवेन्द्रः महेन्द्रः तस्य यत् कार्यं मदीयवधरूपं तस्मात्

(६) समरकेलि । (७) शम्भुतान्त्रव शिशो ।

(८) दौर्द्वयम् । (९) त्रिदिवेश ।

- (१) शस्त्रैः किमत्र भवतोऽनुचितैः (२) रतीव
 (३) बालत्वकोमलभुजातुलभारभूतैः ॥ १३ ॥
 (४) एवं (५) त्वमेव तनयोऽसि गिरौशगौर्योः
 किं यासि कालविषयं विषमैः शरैर्मै ।
 (६) संग्रामतोऽपसर जीव पितुर्जनन्याः
 (७) तूर्णं प्रविश्य वरमङ्कतलं विधेहि ॥ १४ ॥

विरम निवृत्तो भव । विपूर्वत्वात् रमधातोः परस्मैपदित्वम् ।
 तत्र हेतुमाह—शस्त्रैरिति । अतीव बालस्येति शेषः ।
 एतेनास्याक्षमत्वं व्यज्यते । भवतः तव बालत्वात् शैशवात्
 कोमलो पेलवौ यौ भुजौ बाह्व तयोः अतुलं बहु भारभूतैः
 वह्नायोग्यैरित्यर्थः । अतएव अत्र मयि अनुचितैः अनुपयुक्तैः
 शस्त्रैः कृपाणादिभिः किम् अलम् । किंशब्दयोगे द्वितीया ।
 तव शस्त्राणि मयि निष्फलानीति भावः ॥ १३ ॥

एवमिति ॥ रे शिशो । सम्बोधनपदमिदमूह्यम् । एवं
 पूर्वोक्तप्रकारः त्वम् । कर्ता । गिरौशस्य हरस्य गौर्याः पार्व-
 त्याश्च सम्बन्धौ तनयः पुत्रः असि भवसि एव । गिरौशगौरौ-
 तनयत्वादेतादृशकार्यं त्वग्रहतिरिति भावः । तथापि बालस्त्व-
 मिति शेषः । मे मम विषमैः भीषणैः शरैः बाणैः । करणैः ।
 किं कथं कालस्य शमनस्य विषयं गृहं यासि धावसि । मया
 सह योद्धुं प्रवृत्तस्य ते मरणमवधारितमिति भावः । इदानीं
 कर्तव्यतामाह—संग्रामतः युद्धात् अपसर दूरं गच्छ । तथा
 जीव प्राणिहि । युद्धादपसरणे ते जीवनहनिर्नास्तीति भावः ।
 तथा तूर्णं सत्वरं यथा तथा पितुः जनकस्य मातुः जनन्याश्च

(१) शस्त्रैः ।

(२) असारैः, चरित्रैः ।

(३) बालत्वकोमलभुजकृमभारभूतैः, बालाङ्गकोमलभुजा-
 क्रमभौरभूतैः ।

(४) एकः । (५) एकतनयः ।

(६) तस्मात्ततः ।

(७) पूर्णम् ।

सम्यक् स्वयं किल विमृश्य गिरीशपुत्र
जम्भद्विषोऽस्य जहृहि प्रतिपक्षमाशु ।
एष स्वयं पयसि मज्जति (८) दुर्विगाहो
पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥
इत्थं निश्म्य वचनं युधि तारकस्य
कम्पाधरो विकचकोकनदारुणाक्षः ।

(९) क्षोभात्त्रिलोचनसुतो धनुरीक्षमाणः

प्रोवाच वाचमुचितां (१) परिमृश्य शक्तिम् ॥ १६ ॥

प्रविश्य निकटं गत्वा अङ्गतलं क्रोडदेशं वरं श्रेष्ठं विधेहि कुरु
॥ १४ ॥

सम्यगिति ॥ हे गिरीशपुत्र शिवकुमार स्वयं विमृश्य
विविच्य जम्भं जम्भासुरं द्वेष्टीति तथोक्तस्य इन्द्रस्य सम्बन्धनं
प्रतिपक्षं शत्रुम् अपराजेयमिति भावः । मामित्यर्थः ।
कर्म । आशु तूर्णं जहृहि त्यज । किलेति निश्चयार्थमव्ययम् ।
एष जम्भारिपुः । अनेनात्मनिर्देशः । स्वयं दुर्विगाहो अतल-
स्थं इत्यर्थः । पयसि जले पाषाणस्य प्रस्तरस्य नौः नौकेव
मज्जति मग्नो भवति । तथा मां पुरा निमज्जयते निमज्जयि-
ष्यति । अत्र पुराशब्दयोगे भवष्यत्काले लट्प्रयोगः । इन्द्र-
शत्रुत्वान्मया सह ते युद्धं न सम्भाव्यते इति भावः । उत्प्रेक्षेयम्
॥ १५ ॥

इत्यमिति ॥ त्रिलोचनस्य हरस्य सम्बन्धी कुतः कुमारः ।
कर्ता । तारकस्य सम्बन्ध इत्थं उक्तप्रकारं गर्वितमिति भावः ।
वचनं वाक्यं निश्म्य आकर्ण्य क्षोभात् कोपात् हेतोः कम्पा-
धरः कम्पिताधरोष्ठः । तथा विकचे प्रस्फुटिते कोकनदे रक्तक-

(८) दुर्विगाहे, दुर्विगाढे ।

(९) कोपात् ।

(१) परिमृश्य ।

दैत्याधिराज भवता (२)यदवादि गर्वात्

तत्सर्वमप्युचितमेव तवैव किं तु ।

द्रष्टास्मि ते प्रवरबाहुबलं वरिष्ठं

शस्त्रं गृहाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥

इत्युक्तवन्तमवदन्निपुरारिपुत्रं

दैत्यः क्रुधौष्ठमधरं किल (३)निर्विभिय ।

मले इव अरुणे रक्तवर्णे अक्षिणी नयने यस्य तथोक्तः । तथा धनुः शरासनम् ईक्षमाणः अवलोकयन् सन् शक्तिं शक्तिसंज्ञ-
कमस्त्रं परिमृश्य स्पृष्ट्वा उचिताम् आत्मानुरूपां वाचं वाक्यम् ।
कर्म । प्रोवाच उक्तवान् ॥ १६ ॥

दैत्येति ॥ हे दैत्याधिराज असुरेन्द्र तारक । भवता त्वया ।
कर्त्ता । गर्वात् दर्पात् अहङ्कारादिति यावत् । यत् पूर्वोक्तं
वाक्यम् । कर्म । अवादि कथितं तत् सर्वमपि तवैव । अत्रैव-
शब्दोऽन्यव्यवच्छेदकः । उचितमेव उपयुक्तमेव भवतीति
शेषः । किन्तु तवोक्तवाक्यस्योचितत्वेऽपि ते तव सम्बन्धि
वरिष्ठं महत् प्रवरं श्रेष्ठं, बाह्वीः हस्तयोः यत् बलं वीर्यं तत् ।
कर्म । द्रष्टास्मि अवलोकयिष्यामि । शस्त्रं स्वायुधं गृहाण
तथा कार्मुकं धनुः । कर्म । आतता आरोपिता ज्या मौर्वी
यत्र तादृशं कुरु । त्वमिति कर्त्तृपदमूहम् ॥ १७ ॥

इतीति ॥ दैत्यः तारकासुरः । कर्त्ता । इति पूर्वोक्तं
वाक्यं उक्तवन्तं कथितवन्तं त्रिपुरारिः हरस्य पुत्रं तनयं
कार्तिकेयमित्यर्थः । कर्म । क्रुधा रोषेण । हेती द्वितीया ।
ओष्ठम् अधरश्च निर्विभिय किल दंशित्वैव । अत्र किलशब्द
एवार्थं प्रयुक्तः । अवदत् उवाच । किं तदित्याह—युद्धार्थ-
मिति । भोः शिशो । सम्बोधनपदमिदमूहम् । युद्धार्थं युद्धं
कर्तुम् उन्नटम् उल्लटं भुजयोः हस्तयोः यत् बलं वीर्यं तेन

(२) यदवाचि ।

(३) निर्विभुष्य ।

युद्धार्थमुद्भट(४)भुजावलदपितोऽसि

बाणान् सहस्र मम (५)सादितशत्रुपृष्ठान् ॥१८॥

दुःप्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यं

सद्यो विधाय विषमाम्बिशिखाग्रधत्त ।

स क्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभं स्वचापं

(६)चण्डं प्रपञ्चयति जैवशरैः कुमारः ॥ १९ ॥

दपितः अहङ्कृतोऽसि । त्वमिति कर्तृपदमाहार्यम् । अतः ।
पदमिदमूह्यम् । सादितानि विदारितानि शत्रुपृष्ठानि
अरिपृष्ठदंशाः यैः तथाभूतान् मम सखात्वनः बाणान् शरान् ।
कर्मभूतान् । सहस्र सङ्घान् कुर्वित्यर्थः । मया सह युध्यतस्ते
महतौ दुर्दंशा भविष्यतीति भावः ॥ १८ ॥

दुःप्रेक्षणीयेति ॥ स तारकासुरः । कर्ता । सद्यः तत्क्षण-
मेव अरिभिः शत्रुभिः । कर्तृभिः । दुःप्रेक्षणीयं दुरवलोकनीयं
भयजनकत्वादिति भावः । धनुः । कर्म । आतता ह्रिस्तृता
ज्या मौर्वी यत्र तथोक्तं विधाय सम्पाद्य ज्यायुक्तं कृत्वेत्यर्थः ।
क्रोधेन रोषेण भीमः भयङ्करः भुजगानां नागानां यः
इन्द्रः श्रेष्ठः तन्निभं तत्तुल्यं तथा चण्डं भीषणं स्वस्य आत्मनः
चापं धनुः । कर्म । जैत्राः जयमाधनाः ये शराः बाणाः तैः ।
करणैः । प्रपञ्चयति संयोजयति कुमारं कार्तिकेये विषमान्
भीषणान् विशिखान् बाणान् । कर्म । न्यधत्त निहितवान्
॥ १९ ॥

(४) भुजावलिदपितः ।

(५) सादितशत्रुपृष्ठान्, शोणितरक्तपृष्ठान् ।

(६) चण्डं प्रपञ्चयति जैवशरे कुमारः, चण्डप्रभं यशसि
जैवशरं कुमारः ।

कर्णान्तमेत्य दितिजेन विकृष्यमाणं

(७)कोदण्डमेतदभितः (८)मुषुवे शरौघान् ।

व्योमाङ्गणे लिपिकरान् (९)किरणप्ररोहैः

(१)सान्द्रैरशेषककुभां (२)पलितं करिष्णून् ॥२०॥

बाणैः सुरारिधनुषः प्रसृतैरनन्तै-

निर्घोषभीषित(३)भटो लसदंशुजालैः ।

कर्णोत् । दितिः असुरजनन्याः जायते उत्पद्यते यः
तथोक्तेन । जनधातोः कर्तरि उप्रत्ययः । तारकासुरेण ।
कर्षा । विकृष्यमाणम् आकृष्यमाणम् एतत् पूर्वोक्तं कोदण्डं
चापम् । कर्ता । कर्णान्तं श्रवणसमीपम् एत्य आगम्य
आकर्षणकष्टं भूत्वेत्यर्थः । भीषितः समन्तात् सान्द्रैः निर्घोहैः
किरणप्ररोहैः मयूखाङ्कुरैः व्योम्नः गगनस्य सम्बन्धानि अङ्गणे
चत्वरे लिपिं चित्रकर्मत्यर्थः । कुर्वन्तीति तथाक्तान् । तथा
नास्ति, शेषः यासां तथोक्तानां ककुभां सर्वदिशां पलितं
वार्धक्यजनितशक्तत्वं करिष्णून् कर्तुमिच्छून् । प्रतीयमानोत्-
प्रेक्षा । शराणां बाणानां शोघान् संघान् । कर्मभूतान् ।
मुषुवे उत्पादयामास ॥ २० ॥

बाणैरिति ॥ निर्घोषेण रवेण बाणानामिति शेषः ।
कर्षा । भीषिताः भयं प्रापिताः भटाः योद्धारः यस्य तादृशः ।
तथा अन्वीकृतानि आच्छादितानि अखिलानि सकलानि
सुरेश्वरस्य देवेन्द्रस्य सम्बन्धीनि सैन्यानि यस्य तथोक्तः ।
ईशसूनुः शम्भुकुमारः कार्तिकेयः । कर्ता । सुराणां देवानाम्
अरेः शत्रोः तारकासुरस्य सम्बन्धिनः धनुषः चापात् प्रसृतैः

(७) कोदण्डदण्डम् । (८) शुशुम् । (९) स्त्रकरप्रहामान् ।

(१) अद्रेः । (२) पतिवत्करिष्यत् । (३) भटैः ।

अन्धौकृताखिलसुरेश्वर(४)सैन्य ईश-

सूनुः कुतोऽपि विषयं न जगाम दृष्टेः ॥२१॥

देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढ-

माक र्णक्षष्टमभितो धनुराततज्यम् ।

बाणानसूत (५)निशितान्युधि यान् (६)मुजैत्रा-

स्तैः सायका (७)विभिदिरे सहसा सुरारेः ॥२२

रेजे सुरारिशरदुर्दिनके निरस्ते

(८)सद्यस्तरां निखिलखेचर(९)खेदहेतौ ।

निर्गतैः । तथा लसन्ति दीप्यमानानि अंशूनां मयूखानां जालानि समूहाः येषां तथाभूतैः । तथा नास्ति अन्तः शेषः येषां तादृशैः बाणैः शरैः । करणैः । कुतोऽपि कस्मादपि दृष्टेः दर्शनस्य विषयं गोचरत्वं न जगाम गतवान् । शराच्छ-
वशरीरत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

देवेनन्ति ॥ मन्मथस्य कामस्य सम्बन्धिनः रिपोः शत्रोः शिवस्य तनयेन पुत्रेण देवेन । कर्वा । गाढं भृशं यथा तथा आकर्णकृष्टं अवनपर्यन्तकृष्टं तथा आतता आरोपिता ज्या मौर्वी यत्र तादृशं धनुः । कर्तुं । युधि संग्रामे अभितः सर्वतः यान् निशितान् तीक्ष्णान् बाणान् शरान् असूत जनयामास । तैः बाणैः । करणैः । सुराणां शरैः शत्रोः तारकासुरस्य सम्बन्धिनः सु प्रतिशयेन जैत्राः जयश्रीलाः सायकाः बाणाः । कर्म । सहसा शीघ्रं विभिदिरे खण्डीकृताः । कर्मणि क्तिट् ॥ २२ ॥

रेजे इति ॥ निखिलाः समस्ताः ये खेचराः आकाश-

(४) सैन्यकोऽसौ कृत्वाकृतिः सः, सैन्यकैः सः कृत्वाः कुतोऽपि ।

(५) विविधान् । (६) विजैत्रैः, विजैत्रान् । (७) विभिदिरे ।

(८) सद्यः अयम् ।

(९) खिन्नदेहे ।

(१)देवः प्रभाप्रभुरिव अरशत्रुसूनुः
 प्रद्योतनः सुषेनदुर्धरधाम(२)धामा ॥ २३ ॥
 तत्राय दुःसहतरं समरे (३)तरस्वी
 (४)धामाधिकं दधति धीरतरं कुमारे ।
 मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्रो
 माया(५)प्रचारचतुरो रचयाञ्चकार ॥ २४ ॥
 अङ्गाय कोपकलुषो विकटं विहस्य
 (६)व्यर्थां समर्थं वरशस्त्रयुधं कुमारे ।

विहारिणः तेषां सम्बन्धिनः खेदस्य क्लेशस्य हेतौ कारणे
 सुराणां देवानाम् अरेः शत्रोः तारकासुरस्य शराणां सायकानां
 दुर्दिनके वर्षणे निरस्ते निवारिते सति । कुमारेणेति कर्तृ-
 पदमाहार्यम् । सद्यस्तरां सहसा देवः अरशत्रुसूनुः हरत-
 नयः । कर्ता । प्रभाप्रभुः सूर्य इव प्र प्रकर्षेण द्योतनः दीप्य-
 मानः । तथा सु अतिशयेन घनानां निविडानां, दुर्धराणां
 दुर्बलानाञ्च धाम्नां तजसां धाम स्थानं आधारभूतः सन्नित्यर्थः ।
 रेजे दिदीपे ॥ २३ ॥

तत्रेति ॥ अथ अनन्तरं तच्च संशामे कुमारे कार्तिकेये
 दुःसहतरं सोढुमशक्यतरं तथा धीरतरं अतिगम्भीरं तथा
 अधिकं महत् धाम तेजः । कर्म । दधति धारयति सति ।
 तरः बलमस्ति यस्य स तरस्वी महान् असुरेन्द्रः तारकः ।
 कर्ता । मयायाः कपटस्य प्रचारे प्रकाशे चतुरः पटुः सन्
 मयामयं कपटप्रचुरं समरं संशामम् । कर्म । आशु शीघ्रं यथा
 तथा रचयाञ्चकार कल्पितवान् ॥ २४ ॥

-
- (१) देवप्रभोः प्रभुः । (२) धाम । (३) तरसा ।
 (४) धामाधिकं दधति धीरतरे, धामोदधावधिकधीरतरः ।
 (५) प्रपञ्च । (६) व्यर्थम् ।

(७) जिष्णुर्जगद्विजयदुर्ललितः सहेलं
वायव्यमस्त्रमसुरो धनुषि न्यधत्त ॥ २५ ॥

(८) सन्धानमात्रमपि यस्य युगान्तकाल-

(९) भूतभ्रमं परुषभीषणघोरघोषः ।

उद्धूतधूलिः (१) पटलैः पिङ्गिताम्बराशः

प्रच्छन्नचण्डकिरणो (२) व्यसरत्समीरः ॥ २६ ॥

अज्ञायेति ॥ जगतां भुवनानां कर्मभूतानां विजयेन
पराजयेन दुर्ललितः दुर्विनीतः । तथा जिष्णुः जयशीलः स
असुरः तारकः । कर्ता । अज्ञाय सहसा कोपकलुषः रोष-
मलिनः सन् कुमारे कार्तिकेये वरैः श्रेष्ठैः आयुधैः अस्रैः या
युत् युद्धं तां व्यथां निष्फलां समर्थं विचार्य तथा विकटम्
उत्कटं यथा तथा विहस्य हास्यं कृत्वा हेलया अवज्ञया सह
वर्तमानं यथा तथा धनुषि स्त्रचापे वायव्यं वायुदैवतम् अस्त्रम् ।
कर्म । न्यधत् निहितवान् योजयामासेत्यर्थः ॥ २५ ॥

सन्धानेति ॥ यस्य वायव्यास्त्रस्य सन्धानमात्रमपि चाप-
संयोगमात्रेणैव परुषः कर्कशः, भीषणः भयानकः, घोरः
गभीरः घोषः शब्दः यस्य तादृशः । तथा उद्धूतैः उत्पतितैः
धूलीनां रजसां पटलैः पुञ्जैः । कर्तृभिः । पिङ्गिताः आच्छा-
दिताः अम्बरं गगनम्, आशाः पूर्वादिदिशश्च येन तथाभूतः ।
अतएव प्रच्छन्नः आच्छादितः चण्डकिरणः सूर्यः येन तादृशः
समीरः पवनः । कर्ता । युगान्तस्य प्रलयस्य यः कालः समयः
तस्मात् भूतः जातः भ्रमः भ्रान्तिः यत्र तत् यथा तथा व्यसरत्
उवाह ॥ २६ ॥

(७) जिष्णुः । (८) सन्धानमात्रसमस्य, सन्धानकालसमस्य ।

(९) भूमभ्रमः ।

(१) पटलीपिङ्गिताम्बरान्तः, पटलीपिङ्गिताम्बराशः, पटली-
पिङ्गिताम्बराङ्कः । (२) व्यवहृत्, अप्यसरत् ।

कुन्दोज्ज्वलानि सकलातपवारणानि

धूतानि तेन मरुता सुरसैनिकानाम् ।

उड्डीयमान(३)कलहंसकुलोपमानि

(४)मेघाभधूलिमलिने नभसि प्रसस्रुः ॥२७॥

विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका

नीता (५)नभःस्थलमलं नवमल्लिकाभाः ।

स्वर्गापगाजलमहौघसहस्रलीलां

व्यातेनिरे (६)दिवि सिताम्बरकैतवेन ॥२८॥

कुन्देति ॥ सुराणां देवानां सम्बन्धिनां सैनिकानां सैन्यानां सम्बन्धीनि कुन्दानीव कुन्दाख्यपुष्पाणीव उज्ज्वलानि शुभ्राणि सकलानि आतपवारणानि कृत्राणि । कर्तृणि । तेन मरुता वायुना । कर्त्रा । धूतानि चालितानि अतएव उड्डीयमानानाम् उड्च्छतां कलहंसानां कुलोपमानि कुलतुल्यानि सन्ति मेघस्य जलदस्येव आभा दीप्तिः येषां तथोक्तैः मलिनैरित्यर्थः । धूलिभिः रजोभिः मलिने कृष्णवर्णे नभसि गगने प्रसस्रुः कृत्राणि बभूवुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

विध्वस्येति ॥ नवानां नूतनार्वाकासतानां मल्लिकानां मल्लिकाख्यपुष्पाणामिव आभा सादृश्यं यासां तादृशाः । सुरसैन्यानां देवसेनानां सम्बन्धिन्यः महत्यः पताकाः । कर्त्राः । तेन वायुना । कर्त्रा । अलं भृशं यथा तथा विध्वस्य खण्डयित्वा नभःस्थलं गगनं नीताः प्रापिताः सत्यः दिवि आकाशे सितं शुभ्रं यत् स्रम्बरं वसनं तस्य कैतवेन हस्तेन स्वर्गस्य आकाशस्य या आपगा नदी मन्दाकिनौ तस्याः जलस्य ये महान्तः

(३) वरहंस । (४) सङ्क्रामधूलिमलिने, मेघाभधूलिमिलिते ।

(५) नभःस्थलम् ।

(६) दिविचरीं चिरविभ्रमेण, दिविचरीचिरविभ्रमेण ।

धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानां
 सद्यः (७)शतानि विधुराणि (८)दलत्कुथानि ।
 पेतुः क्षितौ कुपितवासववज्रलून-
 पक्षस्य भूधरकुलस्य तुलां वहन्ति ॥ २६ ॥
 (९)तास्ताः खरेण मरुता रथराजयोऽपि
 दोधूयमाननिपतिष्णु(१)तुरङ्गमाश्च ।
 (२)विष्वस्तसारथिकुलप्रवराः समन्ताद्
 (३)व्यावृत्त्य पेतुरवनौ सुरवाहिनौनाम् ॥ ३० ॥

श्रीघाः प्रवाहाः तेषां सहस्रस्य या लीला विलासः तां
 व्यातिनिरे विस्तारयामासुः गता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

धूतानीति ॥ तेन वायुना । कर्त्रा । धूतानि चालितानि
 तथा विधुराणि कातराणि तथा दलन् क्षिप्तः कुथः पृष्ठास्त-
 रणभेदः येषां तादृशानि । अतएव कुपितः क्रुद्धः यो वासवः
 इन्द्रः तस्य वज्रेण वज्राख्यशस्त्रेण लूनाः क्लेदं प्राप्ताः पक्षाः
 यस्य तथोक्तस्य भूधराणां पर्वतानां कुलस्य समूहस्य तुलां
 तुल्यतां सादृश्यमिति यावत् । वहन्ति धारयन्ति सुराणां
 देवानां सैन्येषु सेनासु महतां गजानां सम्बन्धीनि शतानि ।
 कर्तृणि । सद्यः सहसा क्षितौ रणभूमौ पेतुः निपतन्ति ।
 उपमालङ्कारः ॥ २९ ॥

ता इति ॥ खरेण प्रचण्डेन मरुता वायुना । कर्त्रा ।
 दोधूयमानाः वारंवारं कम्पयमानाः । अतएव निपतिष्णवः
 निपतनशीलाः तुरङ्गमाः घोटकाः यासां तादृशाः । तथा

(७) कुलानि । (८) गलत्कुथानि ।

(९) भ्रष्टाः । (१) तुरङ्गमध्ये ।

(२) विष्वस्तसारथिवरप्रकाराः, विष्वस्तसारथिरथप्रवराः ।

(३) व्यावृत्तिमायुः ।

हित्वायुधानि सुरसैन्य(४)तुरङ्गवाहा
वातेन तेन (५)विधुराः सुरसैन्यमध्ये ।

(६)शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुरुर्व्यां
स्त्रीयेषु (७)वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥

तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि

सस्तायुधाः सुविधुराः परुषं रसन्तः ।

प्रसस्ताः विद्युताः सारथिकुलप्रवराः सूतसमूहश्रेष्ठाः यासां
तथोक्ताः । सुराणां देवानां याः वाहिन्यः सेनाः तासां सम्ब-
न्धिन्यः ताः ताः पूर्वोक्ताः रथानां स्यन्दनानां राजयः समूहाः
अपि । कर्षयः । समन्तात् सर्वतः व्यावृत्य विपरिहृत्य पर्या-
कुला भूत्वेत्यर्थः । अवनौ युद्धभूमौ पेतुः पतिताः ॥ ३० ॥

हित्वेति ॥ तेन वातेन वायुना विधुराः कातराः सुराणां
देवानां यानि सैन्यानि तेषु तुरङ्गवाहाः अश्वारूढाः । कर्तारः ।
सुराणां यानि सैन्यानि तेषां मध्ये आयुधानि शस्त्राणि हित्वा
विमुच्य शस्त्राणां यः अभिघातः प्रहारः तम् । कर्म । अनवाप्य
अप्राप्य अपौति शेषः । स्त्रीयेषु स्त्रीयेषु वाहनानां घोटा-
कानां वरेषु श्रेष्ठेषु पतत्सु भूमिं गच्छत्सु सत्सु उर्व्यां
पृथिव्यां निपेतुः निपतिताः ॥ ३१ ॥

तेनेति ॥ त्रिदशसैन्येषु पदातयः पादचारिणः वीराः
अपि । कर्तारः । तेन वायुना । कर्षा । आहताः ताडिताः ।
अतएव सस्तायुधाः पतितशस्त्राः । अतएव सु अतिशयेन
विधुराः कातराः । तथा पुरुषं कर्कशं यथा तथा रसन्तः
शब्दायमानाः सन्तः वात्यया वायुसंघेन विवर्तदलवत् भ्रान्त-
पत्रवत् दूरम् आधिक्येन भ्रमं भ्रान्तिम् । कर्म । एव्य आसाद्य

(४) तुरङ्गधारावेगेन, तुरङ्गवारा दैत्येन ।

(५) विधुता विधुरा रणान्ते ।

(६) शस्त्राभिघातमथिताः परिपेतुः । (७) वारणवरेषु ।

(८) वात्स्याविधर्तदलवद्भ्रममेत्य दूरं
 निःपेतुरम्बरतलाहसुधातले(९)ऽस्मिन् ॥ ३२ ॥
 इत्थं विलोक्य सुरसैन्य(१)मथो अशेषं
 दैत्येश्वरेण विधुरीकृतमस्त्रयोगात् ।
 स्वर्लोकनाथ(२)कमलाकुशलैकहेतु
 दिव्यं प्रभावमतनोद(३)तनुः स देवः ॥ ३३ ॥
 तेनो(४)ज्झितं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं
 स्थास्थं प्रपद्य पुनरेव (५)युधि प्रवृत्तम् ।

अम्बरस्य गगनस्य तलात् मध्यात् अस्मिन् वसुधातले पृथिव्यां
 निःपेतुः पतिताः ॥ ३२ ॥

इत्यमिति ॥ अथा अनन्तरम् अतनुः महान् । शस्त्रादि-
 कुशल इत्यर्थः । स उर्वीक्षः देवः कार्तिकेयः । कर्ता । अशेषं
 समग्रं सुराणाम् इन्द्रादीनां सैन्यम् । कर्म । दैत्यानाम् असुरा-
 णाम् ईश्वरेण तारकेण । कर्त्ता । इत्थम् अनेन प्रकारेण
 अस्त्रस्य वायव्यस्य योगात् प्रयोगात् हेतोः अविधुरं विधुरं
 सम्पद्यमानं कृतं विधुरीकृतम् । अभूततद्भावे चिप्रत्ययः । पीडि-
 तमित्यर्थः । विलोक्य दृष्ट्वा दिवि भवं दिव्यम् अलोकसामान्य-
 मित्यर्थः । प्रभावं बलम् । कर्म । अतनोत् विस्तारयामास ।
 पवननाशकास्त्रं चिक्षेपेत्यर्थः । यतः स्वर्लोकनाथस्य इन्द्रस्य
 कमलायाः लक्ष्म्याः कुशले एकहेतुः अद्वितीयनिदानम् ॥ ३३ ॥

तेनेति ॥ तेन कार्तिकेयसंक्रान्तप्रभावेण उज्झितं
 वायव्यास्त्रनिर्मुक्तं सकलमेव समस्तमेव सुरेन्द्रस्य देवेन्द्रस्य

(८) वात्स्या विधूतदलवद्भ्रमम्, वायोर्द्विद्वन्तदलवृन्दमिव ।

(९) अपि, ते । (१) अशेषमेव ।

(२) कमलाकुशलैकहेतुम्, कमलाकुशलैकहेतुम् ।

(३) अतनुम् । (४) उज्झितम्, अन्वितम् । (५) युधे ।

दृष्ट्वा सृजद्दहनदैवतमस्त्रमिदु-

(६) मुदीप्तकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥

(७) वर्षातिकालजलदद्युतयो नभोऽन्ते

(८) गाढान्धकारितदिशो घनधूमसङ्घाः ।

सद्यः प्रससुरसितोत्पलदामभासो

दृग्गोचरत्वमखिलं (९) न हि सन्नयन्तः ॥ ३५ ॥

सैन्यम् । कर्मभूतम् । स्वास्थ्यम् अविकलत्वं प्रपद्य लब्ध्वा पुनः युधि संग्रामे एव नतु पलायने इति भावः । प्रवृत्तं नियुक्तं दृष्ट्वा विलोक्य उद्दीप्तः यः कोपः रोषः स एव दहनः अनलः यस्य तादृशः । सुराणाम् अरिः तारकः । कर्ता । सहसा तत्क्षणमेव इदं प्रज्वलितं दहनदैवतम् आग्नेयम् अस्त्रम् । कर्म । असृजत् तत्प्राज । तुदादिगणीयात् सृजधातोर्लङ् ॥ ३४ ॥

वर्षेति । वर्षेषु अतिकालानाम् अतिकृष्णानां जलदानां मेघानामिव द्युतिः शोभा येषां तादृशाः । तथा गाढं भृशं यथा तथा अन्धकारिताः अन्धकारं प्रापिताः दिशः पूर्वादयः यैः तद्योक्ताः । तथा असितानि नीलानि यानि उत्पलानि पद्मानि तेषां यानि दामानि माख्यानं तेषां भास इव भासः दीप्तयः येषां तथाभूताः । घनाः निविडाः धूमानां सङ्घाः समूहाः । कर्तारः । अखिलं समग्रं जगत् दृग्गोचरत्वं दृष्टि-विषयत्वं नहि सन्नयन्तः नैव प्रापयन्तः सन्तः सर्वेषां दृष्टिशक्तिं हरन्त इत्यर्थः । नौधातुत्वाद्दिकर्मकत्वम् । नभसः गगनस्य अन्ते अवकाशे सद्यः तत्क्षणमेव प्रससुः निस्तारं जगाम ॥ ३५ ॥

(६) उद्देः प्रकोपदहनः । (७) तत्कालजातजलद ।

(८) तत्र ।

(९) द्युसदां हरन्तः ।

दिक्चक्रवाल(१)गिलनैर्मलिनैस्तमोभि-
 लिप्तं (२)नभःस्थलमलं घनवृन्दसान्द्रैः ।
 धूमैर्विलोक्य (३)मुदिताः खलु राजहंसा
 गन्तुं सरः सपदि मानसमीषुरुच्चैः ॥ ३६ ॥
 जज्वाल वङ्गिरतुलः सुरसैनिकेषु
 कल्पान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात् ।
 आशामुखानि (४)विमलान्यखिलानि कौला-
 जालैरलं (५)कपिलयन् सकलं नभोऽपि ॥ ३७ ॥

दिगिति ॥ राजहंसाः पक्षिभेदाः । कर्तारः । दिशां
 पूर्वादौनां यत् चक्रवालं मण्डलं तस्य गिलनैः आच्छादकैः ।
 तथा घनानां जलदानां यानि वृन्दानि तद्वत् सान्द्रैः निविडैः
 तमोभिः तमोरूपैः मलिनैः कृष्णैः धूमैः नभःस्थलं गगनम् अलं
 भृशं यथा तथा लिप्तम् आच्छादितं विलोक्य खलु निरोच्चैव
 मुदिताः हृष्टाः सन्तः मेघोदयभ्रमादिति भावः । 'सपदि
 सहसा मानसं मानसाख्यं सरः सरोवरम् । कर्म । गन्तुं
 यातुम् उच्चैः भृशं यथा तथा ईषुः अभिलषितवन्तः । वर्षाकाले
 मानसं यान्ति हंसा इति भावः ॥ ३६ ॥

जज्वालेति ॥ सुराणां देवानां सैनिकेषु सेनासु कल्पान्ते
 प्रलये यः कालदहनः कालानलः तत्प्रतिमः तत्सदृशः ।
 तथा नास्ति तुला सादृश्यं यस्य तथोक्तः महानित्यर्थः । वङ्गिः ।
 कर्ता । कौलानां शिखानां जालैः संचैः विमलानि निर्मलानि
 अखिलानि समग्राणि आशानां दिशां सुखानि तथा सकलं
 समग्रं नभोऽपि गगनञ्च अलं भृशं यथा तथा कपिलयन् पिप्परौ-
 कुर्वन् समन्तात् सर्वतः जज्वाल शुशुभे ॥ ३७ ॥

(१) मलिनैः । (२) नभःस्थलम् । (३) पिङ्गिताः ।

(४) अपिदधस्त्रिखिलानि । (५) कपिलयन् ।

उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य

ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभिः ।

कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसङ्घै-

र्व्यामाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चैः ॥३८॥

(६)गाढाङ्गयाद्वियति (७)विद्रुतखेचरेण

(८)दीप्तेन तेन दहनेन सुदुःसहेन ।

दन्द्यमान(९)मखिलं सुरराजसैन्य-

मत्याकुलं शिवसुतस्य समीप(१)माप ॥ ३९ ॥

उज्जागरस्येति ॥ व्योम अन्तरीक्षम् । कर्म । उज्जागरस्य प्रदीप्तस्य तथा निर्नीस्ति अर्गलः प्रातिबन्धः यस्य तादृशस्य दहनस्य अनलस्य निर्नीस्ति तुला मादृश्यं यस्याः तथोक्ताभिः तथा अनारताभिः निरन्तराभिः ज्वालानां कीलानां सम्बन्धिनीभिः आवलीभिः श्रेणीभिः । तथा पयोदानां मेघानां निवहैः सङ्घैरिव धूमानां सङ्घैः समूहैः व्याप्तं सदिति शेषः । उच्चैः बृहद्भिः तडितां चपलानां सम्बन्धिभिः कुलैः समूहैः कीर्णं व्याप्तमिव अभ्यलक्ष्यत अदृश्यत । जनैरिति कर्तृपद-
मध्याहार्यम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३८ ॥

गाढादिति ॥ गाढात् महतः भयात् तारकप्रयुक्ताग्नेया-
स्त्रजनितादित्यर्थः । द्वितीया । विद्रुताः पलायनं प्रापिताः खेचराः रविप्रभृतयो येन तादृशेन । तथा दीप्तेन प्रज्वलितेन । तथा सुदुःसहेन अतिशयेन सोढुमशक्येन तेन उक्तेन दहनेन अग्निना । कर्ता । दन्द्यमानं पुनःपुनरति-
शयेन भस्मीक्रियमाणम् । अतएव अत्याकुलम् अतिविकलम् अखिलं समग्रं सुरराजस्य देवेन्द्रस्य सम्बन्धि सैन्यं सेना ।

(६) तङ्गीतितः, तत्प्रेक्षितः । (७) चाङ्गुतसङ्घरेण ।

(८) दीर्घेण । (९) अनिशम् । (१) आयात्, आगात् ।

इत्यग्निना घनतरेण (२)ततोऽभिभूतं

तद्देवसैन्यमखिलं विकलं विलोक्य ।

सस्मेरवक्त्रकमलाऽन्धकश्चसूनु-

(३)र्वाणासनेन समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥

घोरान्धकारनिकरप्रतिमो युगान्त-

कालानलप्रवलधूमनिभो नभोऽन्ते ।

गर्जरवे(४)र्विघटयन्नवनौधराणां

शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥

कतं । शिवस्य हरस्य सुतस्य तनयस्य कार्तिकेयस्य समौषं नैकव्यम । कम । आप जगाम ॥ ३८ ॥

इतीति ॥ ततः निजसैन्यानां स्वममीपागमनानन्तरं सः, अन्धकस्य शत्रुः शिवः तस्य सम्बन्धी सनुः तनयः कार्ति-
केयः । कर्ता । इति एवप्रकारेण घनतरेण अतिर्निविडं न
अग्निना अनलेन अभिभूतं पराभूतम् अखिलं सम्पूर्णं तत्
पूर्वीकृतं देवानां सुराणां सैन्यम् । कम । विकलं कातरं
विलोक्य निरीक्ष्य स्मेरेण ईषडास्येन सह वर्तमानं वक्त्रकमलं
मुखपङ्कजं यस्य तयोक्तः सन् । बाणाः शराः अस्यन्ते क्षिप्यन्ते-
ऽनेन बाणासनं धनुः तन । करणेन । वरुणस्येदं वारुणं
वरुणदेवतकम् अस्त्रं समधत्त संदधे इत्यर्थः । आग्नेयास्त्र-
निवारणार्थमिति भावः ॥ ४० ॥

घोरेति ॥ घोराणां भौषणानाम् अन्धकाराणां सम्बन्धिनः
निकरस्य समूहस्येव प्रतिमा स्वरूपं यस्य तादृशः । तथा
युगान्तकालस्य कल्पात्समयस्य सम्बन्धी यः अनलः दहनः
तस्य सम्बन्धना प्रवलेन अधिकेन धूमेन निभः सदृशः मेघानां
निवहः समूहः । कर्ता । गर्जस्य गर्जनस्य आरवैः घोषैः ।

- (२) तदा । (३) बाणासनेऽथ । (४) विधमयन् ।

विद्युल्लता वियति वारिद(५)वृन्दमध्ये
 गम्भीरभीषण(६)रवैः कपिशौकताशा ।
 घोरा युगान्तचलितस्य (७)भयङ्कराद्य
 कालस्य लोलरसनेव चमच्चकार ॥ ४२ ॥
 कादम्बिनौ विरुच्ये (८)विषकण्टिकाभि-
 रुत्तालकाल(९)रजनौजलदावलीभिः ।

करणैः । अवनीधराणां अचलानां सम्बन्धीनि शृङ्गाणि शिख-
 राणि । कर्म । विघटयन् स्फोटयन् नभसः गगनस्य अन्ते मध्ये
 घनं निविडं यथा तथा उज्जगाम उदतः । वारुणास्त्रप्रभा-
 वार्दित भावः ॥ ४१ ॥

विद्युदिति ॥ अथ अनन्तरं मेघोदयानन्तरमित्यर्थः ।
 विद्युल्लता चपलारूपिणी स्वर्णलता । कर्त्री । वियति आकाशे
 गम्भीरैः निविडैः । अतएव भीषणैः भयात्पादकैः रवैः घातैः
 उपलक्षिता । विशेषणं द्वितीया । तथा अकपिशाः कपिशाः
 सम्यग्प्रानाः कृताः कपिशौकताः पिशङ्गीकृताः आशाः
 पूर्वादिदिशो यथा तादृशा । तथा युगान्तं प्रलये चलितस्य
 लोकभक्षणार्थं प्रस्थितस्य कालस्य अन्तकस्य सम्बन्धिनौ भय-
 ङ्करा भीषणा, लोला चञ्चला रमना जिह्वेव घोरा भीषणा
 सती वारिदानां मेघानां यत् वृन्दं समूहः तस्य मध्ये अन्तराले
 चमच्चकार चमत्कृतवती ॥ ४२ ॥

कादम्बिनौति ॥ कादम्बिनौ मेघमाला । कर्त्री । अचिरा-
 क्षणस्थायिनौ रुक् कान्तिः यासां तादृशाभिः विद्युद्भिः
 प्रयोज्यकर्त्रीभिः परिदीपिताः आलोकिताः आशाः दिशो
 यथा प्रयोजककर्त्रा तादृशा । तथा अदृष्टिच्छेदा अनेत्रावरण-

- (५) वृन्दवर्ग, वृन्दवर्गे । (६) रवे । (७) भयङ्करस्य ।
 (८) विस । (९) रजनौव रदावलीभिः ।

व्योम्नश्चकै(१)रचिररुक्परिदीपितांशा-

(२)दृष्टिच्छदा (३)विषमघोषविभीषणा च ॥४३॥

व्योम्नस्तलं पिदधतां ककुभां मुखानि

गर्जारवै(४)रविरतैस्तुदतां मनांसि ।

अम्भोभृतामतितरामनणीयसौभि-

धारावलीभिरभितो वट्टेषे समूहैः ॥ ४४ ॥

कर्तृं नेत्रप्रकाशिकेत्यर्थः । तथा विषमेण भयङ्करेण घोषेण विभीषणा भयजनका । तथा उच्चकैः वृद्धति व्योम्नि आकाशे विषं तोयं कण्ठे अभ्यन्तरे यासां तथोक्ताभिः । तथा उत्तालभिः उल्टाभिः कालाभिः कृष्णपक्षीयाभिश्च रजनैभिः यामिनौर्भारव जलदावलीभिः मेघश्रेणीभिः उपलक्षिता सती विरुरुचे दिदीपे ॥ ४३ ॥

व्योम्न इति ॥ व्योम्नः गगनस्थ तलं स्वरूपम् । कर्म । तथा ककुभाम् आशानां सम्बन्धीनि मुखानि अग्रभागान् । कर्म । पिदधताम् आच्छादयताम् । तथा अविरतैः निरन्तरैः गर्जारवैः गर्जनशब्दैः । करणैः । मनांसि चित्ताति तत्रत्यलोका-
नामिति भावः । कर्म । तुदतां पीडयताम्, अम्भो जलं बिभ्रति ये तथोक्तानाम् । भृधातोः कर्तेरि किप् । मेघानां सम्बन्धिभिः समूहैः । कर्तृभिः । अननीयसौभिः अलघुतराभिः मृदतीभि-
रित्यर्थः । धाराणां सम्पातानाम् आवलीभिः श्रेणीभिः । करणभूताभिः । अतितरां भृशं यथा तथा अभितः समस्तः वट्टेषे अदृश्यत । भावे लिट्प्रयोगः ॥ ४४ ॥

(१) अचिररोचिररोचताये । (२) दृष्टिच्छलात्, दृष्टिच्छटा ।

(३) विषमकोपविभीषणेव, विषमरोषविभीषणेव ।

(४) अधिततैः ।

(५)घोरान्धकारपटलैः पिहिताम्वराणां

गम्भीरगर्जनरवैर्व्यथितासुराणाम् ।

दृष्ट्वा तथा जलमुचां वरुणास्रजानां

विश्वोदरम्भरि(६)रपि प्रशशाम वङ्किः ॥ ४५ ॥

दैत्योऽपि (७)रोषकलुषो निशितैः क्षुरप्रै-

राकर्णकृष्टधनुरुत्पतितैः स भीमैः ।

तद्ग्रीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्र(८)सैन्यो

गाढं जघान मकरध्वजशत्रुसूनुम् ॥ ४६ ॥

घोरिति ॥ विश्वेन समग्रजगता । करणेन । उदरं भरतीति तादृशोऽपि वङ्किः अनलः । कर्ता । घोरैः भयङ्करैः पम्बकाराणाम् अन्धतमसां पटलैः समूहैः । करणैः । पिहितम् आच्छादितम् अस्वरं आकाशं यैः तादृशानाम् । तथा गम्भीरैः मीषणैः गर्जनरवैः गर्जनध्वनिभिः । करणैः । व्यथिताः व्यथां प्रापिताः असुराः दैत्याः यैः तथोक्तानाम् । तथा वरुणा-
-क्षात् वरुणदेवतास्त्रात् जायन्ते उत्पद्यते ये तथाभूतानां खलं मुञ्चन्तीति तादृशानां मेघानां सम्बन्धिन्या तथा प्रसिद्धया दृष्ट्वा वर्षणेन । करणेन । प्रशशाम प्रशान्तो बभूव ॥ ४५ ॥

दैत्य इति ॥ स दैत्यः तारकोऽपि । कर्ता । रोषकलुषः क्रोधाविलः । तथा निशितैः तीक्ष्णैः अतएव भीमैः भयङ्करैः, तथा आकर्णं श्रवणपर्यन्तं यथा तथा कृष्टात् कर्षितात् धनुषः शरासनात् उत्पतितैः निर्गतैः क्षुरप्रैः अस्त्रभेदैः । करणैः । तेभ्यः क्षुरप्रेभ्यः या भीतिः शङ्का तथा हेतुना विद्रुतं

(५) आप्लावितो बहुभवोऽपिहिताम्वराणां गम्भीरगर्ज-
निपतद्विधुरासुराणाम्, आप्लाविताहवभुवां पिहिताम्वराणां
गम्भीरगर्जितपतद्विधुरासुराणाम् । (६) अथ ।

(७) कोपकलुषः ।

(८) सैन्यैः ।

देवोऽपि दैत्यविशिख(६)प्रकरं सचापं
 बाणैश्चकर्त कणशो (१)रणकेलिकारो ।
 योगीव योग(२)विधिशुष्कमना यमाद्यैः
 सांसारिकं (३)विषयसङ्ग(४)ममोषवीर्यम् ॥४७॥
 भूभङ्गभौषणमुखोऽसुरचक्रवर्ती
 सन्दौप्तकोपदहनोऽथ रथं विहाय ।

पलायनं प्रापितं समस्तं समग्रं सुरेन्द्रसैन्यं देवेन्द्रबलं येन
 तथोक्तः सन् गाढं भृशं यथा तथा मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य
 सम्बन्धिनः शत्रोः परैः हरस्य स्रुतं तनयं कर्तिकेयम् । कर्म ।
 अघान हतवान् ॥ ४६ ॥

देव इति । रणः संग्राम एव केलिः क्रीडा तां करोति
 विदधातीति तथोक्तः देवः कर्तिकेयोऽपि । उपमेयपक्षे कर्ता ।
 बाणैः शरैः । करणभूतैः । चापेन कोदण्डेन सह वर्तमानं
 सचापं, दैत्यस्य तारकासुरस्य विशिखप्रकरं शरसमूहम् ।
 उपमेयपक्षे कर्म । योगविधिना योगाभ्यासव्यापारेण । कर-
 णेन । शुष्कं नीरसं मनो यस्य तथोक्तः योगी । उपमानपक्षे
 कर्ता । यमः आदिः प्रभृतिः येषां तथोक्तैः यमनियमादिभिः
 योगस्य साधनैः । करणैः । अमोघं सफलं वीर्यं प्रभावः यस्य
 तथोक्तं, सांसारिकं संसारसंक्रान्तं विषयाणां चक्षुरादीन्द्रियो-
 पभोग्यवस्तुनां सङ्गं समूहमिव । उपमानपक्षे कर्म । कणशः
 सुद्राघैः चकर्त कर्तितवान् ॥ ४७ ॥

भूभङ्गेति ॥ अथ शस्त्रयुद्धानन्तरम् असुराणां दैत्यानां
 चक्रवर्ती सम्नाट् । तथा असुराणां दैत्यानाम् इन्द्रः तारकः ।
 कर्ता । सं सम्यक् यथा तथा दीप्तः उद्दीप्तः कोपः रोष एव
 दहनः अनलः यस्य तथोक्तः । अतएव भ्रुवोः भ्रुकुट्योः भङ्गेन

(६) प्रवरम् । (१) रणकेलिकारः । (२) विनिषक्तमनाः ।
 (३) विषयवर्गम् । (४) अयोधवीर्यः ।

क्रीडत्कारालकरवालकरो(५)ऽसुरेन्द्र-
 स्तं प्रत्यधावदभितस्त्रिपुरारि(६)सूनुम् ॥४८॥
 अभ्यापतन्त(७)मसुराधिपमौशपुत्रो
 दुर्वारबाहुविभवं सुरसैनिकै(८)स्तम् ।
 दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमां मुमोच
 शक्तिं प्रमोदविकसद्दनारविन्दः ॥ ४९ ॥
 उद्योतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः
 शक्तिः पपात हृदि तस्य महासुरस्य ।

वक्रत्वेन भौषणं भयजनकं मुखम् आननं यस्य तथाभूतः ।
 तथा क्रीडन् ऊर्ध्वदिशि कम्पमानः, करालः भयङ्करश्च कर-
 वालः खड्गः करे दक्षिणहस्ते यस्य तादृशः सन् रथं स्रन्दनम् ।
 कर्म । विहाय परित्यज्य तं त्रिपुरारिसूनुं हरतनयम् अभितः
 संमुखम् । अभितस्यशब्दयोगे द्वितीया । प्रत्यधावत् प्रतिदुद्वा-
 वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अभ्यापतन्तमिति ॥ ईशस्य हरस्य पुत्रः कार्तिकेयः ।
 प्रमोदेन आह्लादेन विकसत् विकासं गच्छत् वदनं मुखमेव
 अरविन्दं कमलं यस्य तादृशः सन् सुराणां देवानां सम्बन्धिभिः
 सैनिकैः सेनासंक्रान्तजनैः । कर्तृभिः । दुर्वारः निवारयितु-
 मसाध्यः बाहुः भुजयोः विभवः बलं यस्य तथोक्तं तम् असु-
 राणां दैत्यानाम् अधिपं नायकं तारकासुरम् । कर्म । अभ्या-
 पतन्तम् अभ्यागच्छन्तं दृष्ट्वा अवलोक्य युगान्ते प्रलयसमये
 यः दहनः अनलः तस्यैव प्रतिमा सादृश्यं यस्याः तथाभूतां
 शक्तिं शक्तिसंज्ञकमस्त्रं मुमोच त्यक्तवान् । ४९ ॥

उदिति ॥ शक्तिः कुमारस्येति भावः । कर्त्री । शंभूनां

(५) दधानवर्माभ्यधातव ।	(६) पुत्रम् ।
(७) असुरेश्वरम् ।	(८) तैः ।

हर्षाश्रुभिः सह (६)समस्तदिगोश्चराणां
 (१)शोकोष्णबाष्पसलिलैः सह दानवानाम् ॥५०॥
 शक्त्या (२)हृतासुमसुरेश्वरमापतन्तं
 कल्पान्तवात(३)हतभिन्नमिवाद्रिशृङ्गम् ।
 दृष्ट्वा (४)प्ररुदपुलकाञ्चितचारुदेहा
 देवाः प्रमोदमगमं(५)स्त्रिदशेन्द्रमुख्याः ॥ ५१ ॥

प्रमाणां जालैः पुञ्जैः स्वसंक्रान्तेरिति भावः । कर्तृभिः ।
 उद्योतितम् उद्दीपितम् अस्वरं गगनं तथा दिशाम् आशानाम्
 अन्तरम् अवकाशः यत्र तत् यथा तथा तस्य महतः असुरस्य
 दैत्यस्य तारकस्य सम्बन्धिनि हृदि वक्षःस्थले समस्ताः समग्राः
 ये दिशां पूर्वादीनाम् ईश्वराः पतयः तेषां सम्बन्धिभिः, हर्षस्य
 आनन्दस्य अश्रुभिः बाष्पैः सह तथा दानवानाम् असुराणां
 सम्बन्धिभिः शोकेन उष्णैः उत्तप्तैः बाष्पसलिलैः नेत्रजलैः सह
 पपात पतितता ॥ ५० ॥

शक्त्येति ॥ त्रिदशेन्द्रः देवेन्द्रः मुख्यः प्रधानः येषां तथोक्ताः
 देवाः सुराः । कर्तृभूताः । आपतन्तम् अभ्यागच्छन्तम् असुः
 ईश्वरं तारकम् । कर्म । शक्त्या शक्तिसंज्ञकास्त्रेण हृताः नाशं
 प्रापिताः असवः प्राणाः यस्य तादृशम् । अतएव कल्पान्तस्य
 प्रलयकालस्य यः वातः पवनः तेन हतं ताडितम् अतएव
 भिन्नं भेदं प्राप्तम् अद्रेः पर्वतस्य शृङ्गं शिखरमिव दृष्ट्वा निरीक्ष्य
 प्ररुदपुलकैः सञ्जातरोमाञ्चैः चारवः मनोहराः देहाः
 शरीराणि येषां तादृशाः सन्तः प्रमोदम् आनन्दम् । कर्म ।
 अगमन् प्राप्तवन्तः ॥ ५१ ॥

(६) समग्र । (१) शोकोत्पन्न । (२) हृतासुम्, अथ तारम् ।
 (३) हति । (४) प्ररुदपुलकाङ्कित, अवरुदपुलकाञ्चित ।
 (५) त्रिदिवेशमुख्याः ।

यवापतत्स दनुजाधिपतिः परासुः

(६)संवर्तकालनिपतच्छिखरीन्द्र(७)तुल्यः ।

तवाद्धात् फणिपतिर्धरणीं फणाभि-

स्तहूरिभारविधुराभिरधोव्रजन्तीम् ॥ ५२ ॥

स्वर्गापगासलिलसीकरिणी समन्तात्

सौरभ्यलुब्धमधुपावलिसेव्यमाना ।

कल्पद्रुमप्रसवदृष्टिरभून्नभस्तः

शम्भोः सुतस्य शिरसि त्रिदशारिशत्रोः ॥ ५३ ॥

यत्रेति ॥ स दनुजाधिपतिः दैत्यराजः । कर्ता । परासुः
गतप्राणः । अतएव संवर्तस्य प्रलयस्य काले समये निपतता
पतनं गच्छता शिखरीन्द्रेण शैलेन्द्रेण तुल्यः सदृशः सन् यत्र
स्थले अपतत् पपात, तत्र स्थाने फांशनां सर्पाणां पतिः राजा
अनन्तः । कर्ता । तस्य तारकासुरस्य यः भूरिभारः प्रभूतगौरवं
तं विधुराभिः कातराभिः फणाभिः आभोगैः । करणैः । अधो-
व्रजन्तीं पतितां गच्छन्तीं धरणीम् । कर्म । अद्धात् दधार
॥ ५२ ॥

स्वर्गेति ॥ कल्पद्रुमाणां कल्पपादपानां सम्बन्धिनी प्रसव-
दृष्टिः कुसुमवपणम् । कर्त्री । स्वर्गस्य आकाशस्य या आपमा
नदी मन्दाकिनौ तस्याः सलिलानां जलानां सीकराः कणाः
सान्ति यस्याः तथाभूता । तथा समन्तात् चतुर्दिक्षु सौरभ्येण
सौगन्ध्येन लुब्धा लालुपाः याः मधुपावलयः भ्रमरश्रेणयः
तार्भाः । कर्त्राभिः । सेव्यमाना अनुस्रियमाणा सती नभस्तः
गगनात् त्रिदशानां सुराणां सम्बन्धिनः परेः शत्रोः तारकासु-
रस्य शत्रोः हरस्य सुतस्य तनयस्य कार्तिकेयस्य सम्बन्धिनि
शिरसि मस्तके अभूत् पपात ॥ ५३ ॥

(६) संवर्तवात ।

(७) कल्पः ।

पुलकभरविभिन् (८) वारवाणा

भुजविभवं बहु तारकस्य शत्रोः ।

(९) सकलसुरगणा महेन्द्रमुख्याः

प्रमदमुख (१) च्छविसम्पदोऽयमन्दन् ॥ ५४ ॥

इति विषमशरारेः सूनुमा जिष्णुनाजी

त्रिभुवन (२) वरशल्ये (३) प्रोद्धते दानवैन्द्रे ।

पुलकेति ॥ महेन्द्रमुख्याः देवेन्द्रप्रभृतयः, सकलाः समस्ताः सुरगणाः देवाः । कर्तारः । पुलकानां रोमाञ्चानां भरेण आधिक्येन भिन्नानि भेदं प्राप्तानि वारवाणानि वर्माणि येषां तादृशाः । तथा प्रमदनं प्रकृष्टानन्देन सुखच्छविसम्पद् बदनौ-
ज्ज्वल्यसमृद्धिः येषां तथाक्ताः सन्तः तारकस्य शत्रोः परिभूतस्य कार्तिकेयस्य सम्बन्धिनं भुजविभवं बाहुबलम् । कर्म । बहु भूर यथा तथा अभ्यनन्दन् अभिनन्दितवन्तः प्रशशंसुरित्यर्थः । पुष्पितायावृत्तम् । तदुक्तम्—“अयुजि नयुगरेफतो यकारा युजितु नजौ जरगाश्च पुष्पिताया” इति । ५४ ॥

इतौति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण विषमाः पक्षेत्यर्थः । शराः वाणाः यस्य तथोक्तस्य कन्दपस्य परिः शत्रुः शिवः तस्य सूनुमा तनयेन, जिष्णुना जयशीलेन कार्तिकेयेन । कर्त्रा । आजौ संग्रामं त्रिभुवनस्य वरं प्रबलं शक्यं शक्यभूत इत्यर्थः । तस्मिन्, दानवानाम् असुराणाम् इन्द्रे तारकासुरे कर्मभूते प्रोद्धते प्रकर्षेण उन्मूलितं विनाशितं इत्यर्थः । सति । आवाधिकारण-
मत्र । अथ अनन्तरं बलस्य बलाहुरस्य रिपुः परिः इन्द्रः । कर्ता । नाकस्य त्रिदिवस्य आधिपत्यम् अधिपतित्वम् ।

(८) चारुदेहाः । (९) समसुरवरगणाः । (१) द्युतिः ।

(२) स्वयंशक्ये । (३) प्रेरिते, पातिते ।

बलरिपु(४)रथ नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य

व्यजयत सुरचूडारत्नघृष्टायपादः ॥ ५५ ॥

कर्म । प्रपद्य आसाद्य सुराणाम् समराणां यानि चूडारत्नानि
शिरोमणयः तैः घृष्टौ प्रयतावित्यर्थः । अग्रपादौ चरणाभे-
दस्य तादृशः सन् व्यजायत जययुक्तो बभूव । मालिनीवृत्त-
मितत् । तदुक्तम्—“ननमयद्युतेयं मालिनी भोगिलोकैः”
इति ॥ ५५ ॥

इति श्रीचेवमोहनकृतया मोहिनौसमाख्यया व्याख्यया
समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
तारकासुरवधो नाम सप्तदशः सर्गः ।

समाप्तम् ।

(४) अपि ।

891.21/KAI/S(AVD)/R(5)

101220

